יהודי כורדיסתאן

מחקר אתנולוגי

מאת

דר׳ א. בראואר ז״ל

לשעבר חבר־מחקר באוניברסיטה העברית

השלים, ערך ותרגם

רפאל פטאי

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

המכון הארצישראלי לפולקלור ואתנולוגיה, ירושלים, תש״ח

בסיוע מוסד הרב קוק

תרגום הספר הוכן בסיוע קרן יצחק ליב ורחל גולדברג

Copyright 1947
כל הזכויות שמורות
למכון הארצישראלי לפולקלור ואתנולוגיה

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

דפוס „המערב", ירושלים

תוכן הענינים

עמוד

הקדמה 7

ביבליוגרפיה של כתבי ד"ר א. בראואר ז"ל 16

פרק ראשון: החקירה האתנולוגית של יהודי כורדיסתאן 17

בנימין מטודילה ופתחיה מרגנשבורג 17. אלחריזי 19. יחיה אלזאהירי 20. השליחים 20. רבי דוד דבית הלל 22. השליחות הנסטוריאנית 25. עבודה מיסיונרית בין היהודים 26. יוסף ישראל בנימין (בנימין השני) 28. חברת כל ישראל חברים 30. נסיעות חדשות 31. התחלת חקירתה המדעית של הארץ 31.

פרק שני: הארץ 33

פרק שלישי: תולדות יהודי כורדיסתאן 39

המאה הי"ב, דוד אלראי 40. המאה הי"ג, אלחריזי 43. חזן דוד וחזן יוסף 45. המאה הט"ז, יחיה אלזאהירי, תעודות (מכתבים) 47. המרידות של המאה הי"ט 50. כורדיסתאן במדינת עיראק (עד 1939) 52.

פרק רביעי: הבתים 56

הרובע היהודי 56. בתי היהודים 57. בנית הבתים 58. ריהוט הבית 60. טקס חנוכת הבית 61. קמיעות בשביל הבית 62.

פרק חמישי: התלבושת 64

תלבושת הכורדים 64. תלבושת הנסטוריאנים 65. תלבושת הנשים הכורדיות 67. תלבושת הנשים הנסטוריאניות 67. תלבושת יהודי עמדיה 68. תלבושת הנשים היהודיות 71. התלבושת בסינה, גברים 73. סינה, תלבושת הנשים 74.

פרק ששי: המזון 76

הלחם 76. מאכלי בשר 79. בשר משומר 80. תוצרת חלב 81. ירקות 83. בורגול ואורז 83. כופתאות 84. דגים 85. מזא 86. ממתקים 86. משקאות 87. סמים 89. הארוחות 89.

פרק שביעי: החתונה 90

גיל הנישואים 90. חפצי החתונה 91. ליל התרנגולות 94. שבת ההכרות 95. קידושין 96. בין קידושין ונישואין 97. הכנות לחתונה 97. הצביעה בחינה 99. הזמנת האגא 100. ליל החינה בעמדיה 102. טבילת הכלה 104. טבילה החתן 105. טבילת החתן בעמדיה 106. הלבשת הכלה 106. תלבושת הכלה 107. בגדי החתן 108. התהלוכה אל בית הכלה 108. התהלוכה 109. סכנות הכרוכות בשבע-ברכות 110. הבאת הכלה לבית החתן 112. חדר הכלולת 115. סעודת החתונה 115. הייחוד 116. שבעת ימי המשתה 117. ארוחת-הבוקר של החתן 119. החתונה בין היהודים הכפריים 123.

עמוד

פרק שמיני: לידה וילדות 126

הריון 126. סכנות 127. הלידה 129. מצב היולדת 129. מקשה לילד 130. הטיפול באם 131. הטיפול בילוד 131. איסורים לאחר הלידה 132. השבוע לפני המילה 134. שבת אבי הבן 135. ליל ששי 136. ליל המילה 138. המילה 138. סעודת המילה 141. העריסה 141. הזנת התינוק 142. השן הראשונה 143. גידול הילד 144. הגנה בפני סכנות 144.

פרק תשיעי: היהודיה הכורדית 147

רבוי נשים 149. היחס אל האשה 151. העבודה היום-יומית 152' עבידות-יד ותפירה 153. חוקי הטהרה 153. סטייה וגירושים 155. יבום 157.

פרק עשירי: מיתה וקבורה 158

ה„חבראיי" 159. חתונת המתים 161. רחיצת הגוף 162. הקבר 164. הלווייה 165. מנהגי אבלות 167. בית הקברות וביקורים על הקברים 168.

פרק אחד־עשר: החקלאות 170

המצב הכללי 170. שקיעת האיכרים 170. היהודי בתור איכר 172. גידול אורז 173. עבודה קיבוצית 173. הכרם 173.

פרק שנים עשר: המסחר 177

פרק שלושה-עשר: מלאכות 181

אורגים 181. חייטים 183. רפסודאים 183.

פרק ארבעה־עשר: האגא 185

פרק חמשה־עשר: הקהלה היהודית 190

הגבאי 190. החזן 191. השמש 192. השוחט 193.

פרק ששה־עשר: חנוך הבנים 196

הודעות על שיטות חנוכיות בעבר 196. מורים ובתי-ספר 197. ההוראה 199. למוד התורה 202. ענשים 204. טיולי תלמידים 207.

פרק שבעה־עשר: בית-הכנסת 208

תולדות בתי-הכנסיות ושמותיהם 208. מקום בית-הכנסת 209. הכנית הבנין 210. החצר 210. בית-הכנסת 212. ההיכל 212. ספרי התורה 213. עזרת נשים 215.

פרק שמונה־עשר: השבת 217

יום ההכנה (ערב שבת) 218. ערב שבת 219.

פרק תשעה־עשר: פסח 226

שבת הגדול 226. הכנת המצות, הספקת התבואה 227. טחינת התבואה 229. אפיית המצות 229. הכשרת הכלים לפסח, בדיקת חמץ 230. עלילת דם 233. קערת הסדר 233. ליל הסדר 234. אפיקומן 235. מה נשתנה 237. עשר המכות 238. „דיינו" 239. סעודת הפסח 240. מחזות מבדחים 240. גדיעת האגוז 242. גניבת האפיקומן 242. ימי החג 243.

פרק עשרים: שבועות 245

עמוד

פרק עשרים ואחד: תשעה באב 249

קריאת איכה 250. תפילת הבוקר 251. משחקי ילדים בתשעה באב 252. כפרה 253.

פרק עשרים ושנים: ימים נוראים 254

סליחות 254. ראש השנה 255. יום הכפורים 257.

פרק עשרים ושלושה: סוכות 262

הסוכה 262. הלולב 263. הושענא רבה. תפילות הלילה 264. בדיקת הצל 264. חיבוט הערבה 265. שמחת תורה 266. ההקפות 267.

פרק עשרים וארבעה: חנוכה 270

פרק עשרים וחמשה: ט"ו בשבט 274

פרק עשרים וששה: פורים 277

מנהגי חודש אדר 277. שבת הבנות 278. רחיצת הכלה 279. איסוף עצים על-ידי הנערים 280. הדחיצה השניה של הבנות 281. פורים—מגלא 281. קריאת המגילה 282. מנהגים עממיים בשעת הקריאה 283. משחקי ערב ושעשועי הנוער 285. התחפשויות ומסכות 287. משחקי אש 288. שריפת המן 288. י"ד באדר 290. מתנות פורים 291.

פרק עשרים ושבעה: שבת בשלח ושבת נחמו 293

שבת בשלח 293. שבת נחמו 294.

ביבליוגרפיה 295

מפתח של המלים בלשונות יהודי כורדיסתאן 307

תמונות

(בין העמודים 128 — 129)

לוח I.

תמונה 1. מָרֶי (מרים), נערה יהודיה מכורדיסתאן

לוח II.

תמונה 2. יהודי מנירוא.

לוח III.

תמונה 3. חכם עלוואן אבידני מעמדיה.

תמונה 4. יהודיה מדהוכ.

לוח IV.

תמונה 5. מפה של קערת-סדר מסינה.

תמונה 6. מכנסים ומעיל מזאכו.

לוח V.

תמונה 7. כלי מטבח ושטיח מסינה.

תמונה 8. סיפא, חרב.

לוח VI.

תמונה 9. כַּמַר דוּתַּבַּק, אבזם מרוקע פעמים.

תמונה 10. כַּמַר מַלַּגַ׳ם, אבזם, מעמדיה.

לוח VII.

תמונה 11. מַרְוַאדַא, עגיל.

תמינה 12. דֶהְוֶת גוֹ תּוֹקא, זהב של שרשרת.

לוח VIII.

תמונה 13. רמון-תורה מבית הכנסת שבבראשי.

תמונה 14. לוח.

הקדמה

המונוגראפיה האתנולוגית הראשונה שנכתבה על עדה מעדות ישראל היתה זו של הד"ר א. בראואר ז"ל על יהודי תימן, שיצאה לאור בשנת 1934, בגרמנית ב„ספריה לתולדות התרבות" של אוניברסיטת היידלברג. הכרך הנוכחי מפרי עטו של ד"ר בראואר ז"ל, המופיע כעבור שלוש־עשרה שנה לאחר הופעת הספר הנזכר, הוא המחקר האתנולוגי השני על עדה יהודית, והראשון המופיע בעברית. בשני ספריו אלה השתמש ד"ר בראואר ז"ל בשיטה אתנולוגית מודרנית לחקר עדות יהודיות מארצות המזרח, ובאופן זה סלל את הדרך לחוקרים עתידים במקצוע המסועף והמוזנח של האתנולוגיה היהודית.

אריך בראואר נולד ביום 28 ביוני, 1895, בברלין. לאחר גמר למודיו בגימנסיה ב־1914, למד אתנולוגיה באוניברסיטאות ברלין ולייפציג; בין מוריו היו פ. פון לושאן ופר. ווילה (Weule). ב-1923 קיבל את התואר „דוקטור לפילוסופיה" עבור הדיסטרציה „קווים מדת ההירירו, מחקר לבעיה החמית" (Züge aus der Religion der Herero. Ein Beitrag zur Hamitenfrage). נוסח מורחב של מחקר זה הופיע כעבור שנתים (1925), בהוצאת המכון לאתנולוגיה בלייפציג. בספר זה חקר בראואר את ההשקפות, הטקסים והמנהגים הדתיים והמגיים, הנמצאים בין עמים רועים באפריקה ובייחוד בין ההירירו. הספר עורר בשעתו תשומת־לב מרובה בחוגים מקצועיים. ואולם כבר באותם הימים פנה בראואר בהתענינות מיוחדת לאתנולוגיה היהודית, ובעצם שנת הופעת ספרו נסע לארץ־ישראל כדי לחקור שם את עדות המזרח היהודיות. ב־1930 הוענק לו פרס פלומר מטעם האוניברסיטה העברית, ועל-ידי כך אופשר לו להאריך את תקופת חקירותיו בארץ לשנה נוספת. בשנה הבאה פירסם את התוצאות הראשונות של חקירותיו בשני מאמרים על יהודי תימן; האחד הוא מאמר ארוך על „האשה בין יהודי דרום־מערב" (נדפס בכתב־העת Zeitschrift für Sexualwissenschaft und Sexualpolitik, XVIII) והשני היא סקירה קצרה על המחקרים בין יהודי תימן (נדפס בכתב־העת Zeitschrift für Ethnologie, LXIII). בעקבות מאמרים אלה באה המונוגרפיה המקיפה על יהודי תימן, שכבר הוזכרה למעלה.

משנת 1934 ועד מותו בדמי ימיו ביום 9 במאי, 1942, בשנת הארבעים־ושבע לחייו, בראואר שוב חי בירושלים והתמסר כולו לעבודתו המדעית. משנת 1936 ועד 1940 היה חבר־מחקר באוניברסיטה העברית והניח בתקופת־זמן זו את היסוד לאוסף אתנולוגי הנמצא ברשות האוניברסיטה. בראואר היה מאסף נלהב והיה מחונן, נוסף

על חינוכו וגישתו המדע׳ית, בכשרונות בעלי ערך רב בשביל אתנולוג: הוא היה צייר מוכשר וצלם מומחה. האמצעים הכספיים שהועמדו לרשותו היו אמנם מצומ־צמים ביותר, ואולם הוא ידע לנצלם עד קצה גבול האפשרות ורכש מאות חפצי־מלבוש, כלים, תכשיטים, קמיעות וחפצים אחרים בעלי ענין פולקלוריכטי ואתנולוגי; עשה אלפי צילומים שבהם איחד לעתים קרובות דיוק אנתרופולוגי עם ערך אמנותי, ואת כל זה השלים במכחולו ובעפרונו, בתרשימים, פורטריטים ותמונות־שמן. רוב רובו של חומר־שבתמונות זה עדיין לא ראה אור, והועמד לרשות המכון הא״י לפולקלור ואתנולוגיה, יחד עם חלק מן המוצגים שנשארו בעזבונו של ד״ר בראואר על־ידי אחותו, הגב׳ גרטה הלר.

אף כי ניתן לבראואר לחקור בחייו באופן שיטתי רק שתי עדות יהודיות מזרחיות, עדת התימנים ועדת הכורדים, הוא חקר גם עדות אחרות, ופירסם מאמרים על יהודי אפגניסתאן. מאמריו האחרים כוללים שנים על הפלחים בארץ־ישראל, בעוד ששלושה מאמרים, שנתפרסמו עוד בימי חייו, הגישו לקורא משהו מתוצאות מחקריו באתנולוגיה ובפולקלור של יהודי כורדיסתאן.

בראואר ביסס את שתי המונוגרפיות שלו על חקירות שהתנהלו על־ידו לא בארצות־מולדתן של שתי העדות הללו, אלא בארץ־ישראל, וביתר דיוק, בירושלים. בהקדמתו לספרו „האתנולוגיה של יהודי תימן״ הוא הדגיש, שהיתרונות של מחקר בצורה כזו עולות על החסרונות שבו. הוא כתב:

„במשך כמה שנות שהות בארץ-ישראל חקר המחבר באופן יסודי יהודים תימנים, שעלו לשם מחלקיה השונים של ארץ תימן. לעומת החסרונות הכרוכים בחקירה כזו מחוץ לעצם מקום מגוריה של העדה, ושאין המחבר מזלזל בהם, יש לה במקרה הנוכחי יתרונות חשובים. בתימן נמצא אדם זר גם כיום עדיין לגמרי בידי האימאם, הנותן לו אפשרות לראות רק מה שהוא רוצה להראות לו. איש לא הצליח עוד מימי הלוי לבקר את תימן הצפונית, ורוב הנוסעים קשורים לדרך חודיידה — צנעה. גם אל היהודים קשה יותר הגישה, מכיוון שהלחץ שתחתיו הם סובלים, הופך אותם לזהירים וחשדנים. בארץ־ישראל, לעומת זאת, אפשר לתת ולשאת עמהם באופן הרבה יותר חפשי וללא עיכובים. קודם כל אפייני חופש זה לנוער, שממנו הוא עובר עד מהרה גם על הזקנים. אפשר לאסוף ידיעות אפילו מנשים, מה שכמעט בלתי־אפשרי בתימן, ששם מופרדים המינים זה מזה בהקפדה רבה. נוסף על כך, מוצאים בארץ־ישראל הזדמנות לחקור יהודים מכל חלקי תימן, ובכלל זה ממחוזות כאלה, שאדם אירופי עוד לא דרך בהם, כגון צאעדה.״

על אף דברים אלה, שהם, כמובן, משכנעים למדי, מובטחני, שלולא רפיונו הגופני, היתה רוחו החוקרת של בראואר מתגברת על כל קושי והוא היה נותן את הליטוש המשלים האחרון לשני מחקריו היסודיים ביותר על יהודי תימן ויהודי כורדיסתאן על־ידי ביקור וחקירה במרכזיהם הגלותיים העיקריים של שתי עדות יהודיות אלו.

מן הראוי לציון במיוחד, שבשני המקרים בחר לו בראואר בתור נושאי מחקריו לא עדה יהודית מצומצמת ומרוכזת במקום אחד, אלא את יהודי ארץ שלמה שבתוכה קיימים יישובים יהודיים שונים המראים לעתים הבדלים ניכרים במסורת ובאופני החיים. בספרו על יהודי תימן תיאר בראואר, נוסף על המרכזים העיקריים כגון צנעה, גם את שנויי הנוסחאות במנהג ובמסורת הנמצאים בתימן הצפונית מזה ובעדן מזה — שני מקומות, שהמרחק ביניהם הוא לא פחות מכחמש מאות קילומטר.

בספר הנוכחי בולטת עוד יותר מגמה זו לקחת בחשבון את שנויי־הנוסחאות הקיימים ביישובים שונים המפוזרים על פני שטחים נרחבים. כורדיסתאן מתפשטת על־פני שטח השייך מבחינה פוליטית לחמש מדינות: סוריה, עיראק, איראן, תורכיה ורוסיה הסובייטית. אפילו קודם מלחמת העולם הראשונה היה חבל־הארץ מחולק בין שלוש ארצות: האימפריה התורכית, רוסיה ופרס. ברור, שתלות פוליטית מקילה במידה מסוימת על התפשטותן של השפעות תרבותיות, ואף כי רק על־ידי כך, שהיא מבודדת את העדה הנידונה מהשפעות היוצאות מעבר לגבול המדיני. ואכן קיימים הבדלים ניכרים במנהג בין יהודי עמדיה, ברזאן, אלקוש, מוסול, ארביל, דהוכ, כירכוכ, סוליימאני, השייכות לעיראק, ובין יהודי סינה, אושנו, מראגא, אורמיה, השייכות לאיראן, כדי להזכיר רק אחדים משמות המקומות, שבהם ייפגש הקורא לעתים קרובות בדפ״ם הבאים. העובדה, שהיהודים מתגוררים בכור־דיסתאן בשלושה טיפוסי־נוף שונים ביותר אלה מאלה, אזור ההרים, אזור האגמיים הוולקאני, והערבות, גם עובדה זו מוסיפה את חלקה על עיצוב השינויים שבין בני העדות הכורדיות השונות. בראואר תיאר בספר זה בקביעות כמה שנויי־נוסחאות מקומיים של הקווים התרבותיים הנדונים על־ידו, ובשל כך קיבל ספרו מעין אופי של מעשה־טלאים, עד שנדרשת תשומת־לב מרוכזת מן הקורא הרוצה למצוא את הטופס הכללי המונח ביסודן של הוואריאציות. היתה לי הזדמנות לשוחח עם בראואר על ההפרעה, ששיטת עיבוד כזו גורמת בהכרח לתמונתם הכללית של חיי עדה ותרבותה, שהגשתה היא היא, אחרי ככלות הכל, תכליתה הסופית של מונוגרפיה אתנולוגית. הוא היה מצביע על שתי מסיבות, שלא רק הצדיקו שיטה זו אלא אף הפכו אותה לרצויה: האחת, הזהות היסודית המונחת ביסודם של הקווים התרבותיים הנמצאים בנוסחאות שונות בין יהודי תחום כגון תימן או כורדיסתאן; והשניה, מצבה המוזנח של האתנולוגיה היהודית ההופך סקירה תחומית של „שבטים" יהודים שלמים לתפקידים בעלי דחיפות ממדרגה ראשונה, שבהשוואה עמהם יש חשיבות-משנה בלבד לחקירת עדה יחידה במובן מצומצם.

בעת לימודיו באוניברסיטאות גרמניות, בא בראואר תחת השפעת האסכולה האתנולוגית הידועה בשם אסכולת „חוגי התרבות". חשיבותה של תורת „חוגי התרבות" גדלה בהרבה אחר שפאטר ווילהלם שמידט כלל אותה — עם שינויים מסוימים — לתוך ה„שיטה ההיסטורית-תרבותית של האתנולוגיה" שלו. לפי תורת

חוגי-התרבות יש לחלקים או לקווים תרבותיים תכונה טבעית של אַדְהֶרֶנְצִיָה (דביקות) והם נוסעים ומתפשטים יחד, בתור „חוגים" סגורים, היינו בתור קוֹמְפְּלֶקְסִים. בשעה שהם נפגשים בקומפלקסים אחרים ההולכים ומתפשטים ממרכזים אחרים, הם או מתערבבים, או האחד מנשל את משנהו. מחוץ לגרמניה ואוסטריה — וינה היתה מקום מושבה של אסכולת שמידט — לא הצליחה תיאוריה זו לרכוש לה אהדה רבה בחוגי החוקרים. באמריקה, המייצג החשוב שלה הוא קלייד קלאקהוהן (Cluckhohn). בראואר נשאר נאמן ל„חוגי התרבות" עד סוף חייו, ואף היה נושא־כלים אמיץ של תיאוריה זו. מה טוב אני זוכר יום אחד בסתיו 1940, כששאל אותי בראואר, לאחר שקרא חלק מן הניסוח הראשון של ספרי „אדם ואדמה": „לאיזו אסכולה אתה משתייך?" בעקבות שאלה זו נפתחה בינינו שיחה ערה ביותר על בעיות עיוניות של השיטה האתנולונית, ובה הוא הסביר בעוז ובבהירות רבה את דעותיה וטענותיה של אסכולת „חוגי התרבות". ומה אפייני הוא למצפונו המדעי המדקדק של בראואר, שלמרות זאת נמנע מלנצל את שני מחקריו המקיפים לשם „הדגמת" דעותיו העיוניות. בכרך הנוכחי אין הביטוי „חוגי־תרבות" מופיע יותר מפעם או פעמים בהערות. בראואר האמין, שמחקר תיאורי מסוג זה צריך להגיש עובדות, את כל העובדות ורק את העובדות.

בחירת יהודי כורדיסתאן בתור נושא למונוגרפיה האתנולוגית השניה של בראואר היתה מוצלחת לא פחות מזו של הראשונה. בעוד שיהודי תימן כשרים במיוחד להוות את הנושא של מחקר אתנולוגי הודות לבדידותם היחסית ולהתפתחותם הבלתי־תלויה במשך כמה מאות בשנים, הרי יהודי כורדיסתאן הם אחת מן העדות היהודיות המועטות מאד, שבהן קיימת עד היום חקלאות בצורה פרימיטיבית־מסרתית בתור מקור־פרנסה בעל חשיבות ממדרגה ראשונה. צורות חייהם ותרבותם העממית של יהודים הקלאים הם ענינים בעלי חשיבות רבה יותר מבחינת השלמת תמונתם הכללית של החיים היהודיים המסרתיים בכל הארצות, מתיאור חייה של עדת־סוחרים נוספת. נוסף על כך, מתגוררים יהודי כורדיסתאן בחבל־ארץ הגובל בחלקו ומזדהה בחלקו עם אותו חבל־ארץ, שבו אפשר לראות בצדק את מולדתה השניה של היהדות אחר ארץ־ישראל, היינו ארץ בבל, שבה חיו יהודים ללא הפסק במשך יותר מאלפים וחמש מאות שנה. מן התקופות התל־מודית והגאונית נשתמרו בספרויות עשירות נתונים מרובים בנוגע לצורות חייהם ותרבותם של היהודים בארץ זו. אנו יודעים, שבימי התלמוד עסקו יהודי בבל במידה מרובה בחקלאות, במלאכות, בספנות — וכל אלה הם מקצועות, שבהם עוסקים יהודי כורדיסתאן עד עצם היום הזה. בכלל, בשעת קריאה בספרו זה של בראואר, מתקבל הרושם, שעושר גדול של מנהגים ואמונות יהודיים עתיקים (תל־מודיים), חילוניים ודתיים כאחד, נשתמרו בצורה חיה בין יהודי כורדיסתאן. כדי לבסס את הרושם הזה ביסוס מדעי שלם, לשם כך היה דרוש לעשות מחקר משווה מיוחד בין הספר הנוכחי ובין המקורות התלמודיים. כדוגמה נוכל להזכיר

את ההכאות בענפי־ערבה בסוכות, את ריקודי הזקנים, את האמונה, שעמודי בתי־הכנסיות — בדומה לאלה שבבית־המקדש בירושלים — מושרשים בקרקע, ועוד. בראואר עצמו הצביע על קשרים היסטוריים כאלה לעתים רחוקות בלבד. בהערותי הנוספות (בסוגרים מרובעים) העירותי על כמה הקבלות היסטוריות נוספות. רוב ההערות הללו נמצאות בפרקים המטפלים בחיי הדת. זמן קצר לפני מותו נתן לי בראואר לקרוא את הפרקים האלה של ספרו, ואני הפניתי את תשומת לבו לכמה מנהגים שתוארו על ידו ושהזכירו לי מנהגים שהיו ידועים לי מחקירותי ההיסטוריות. הוא קבל כל הערה כזו ברצון, ואולם מחלתו ולבסוף מותו מנעו ממנו את האפשרות להשתמש בהן.

פרט לזאת כללה עבודת־העריכה שלי את השלמת הפרטים שנאספו על־ידי בראואר מפי יהודי כורדיסתאן. מוסר־הידיעות העיקרי שלי היה החכם עלוואן אבידני מירושלים, מקודם מעמדיה, שידיעותיו המרובות והמקיפות על חיי עדתו שימשו לי מקור לא אכזב, והריני מביע לו בזה את מיטב תודתי. תוכן הענינים, שנרשם על־ידי בראואר, הראה, שהיה בדעתו לכתוב כמה פרקים וסעיפים נוספים. כך, למשל, היה רשום בתור כותרת של סעיף בפרק „החתונה" — „בגדי הכלה", ואולם מסעיף זה לא נכתבה אף מלה אחת. אני השלמתי חסר זה וכן הוספתי סעיף על „בגדי החתן". הוספותי אלו, וכמו כן כל השלמותי האחרות הושמו בסוגרים מרובעים. מצד שני לא עלה בידי לכתוב את הפרק על האנתרופולוגיה הפיסית של יהודי כורדיסתאן, שאף הוא נשאר בלתי־כתוב על־ידי המחבר.

בטראנסקריפציה העברית של המלים הארמיות (תרגום) וכורדיות לא הצלחתי לשמור על העקביות שהיתה דרושה ורצויה. חוסר־עקביות זה נובע קודם כל מחוסר העקביות שבמבטא המלים של יהודי כורדיסתאן עצמם. יהודי כורדיסתאן אף פעם לא כ ת ב ו בלשונם המדוברת, ולא רק ששני יהודים כורדים מאותו מקום מבטאים מלה אחת בשני אופנים שונים, אלא גם אותו יהודי עצמו מבטא אותה מלה פעם כך ופעם כך. הכלל הוא שההברה המודגשת היא באחד גם ארוכה (למשל כֶּתֵיתַא), ואת ההברה הארוכה השתדלתי לציין באם-קריאה (א׳ או ו׳ או י׳). ואולם בלתי־אפשרי היה לקבוע באופן קבוע את ערכה הקולי של התנועה: אם צירי היא או סגול; אם קמץ (היינו בדומה ל־a הארוכה הפרסית המצלצלת כמו ה־a ב־tall, call, באנגלית) או פתח (כמו הפתח העברי). תנועה בלתי־ברורה שלישית היא התנועה המצלצלת פעם כ־i, פעם כ־ü ופעם כ־u. אלה ועוד כהנה וכהנה הקשו ביותר על העקביות בטראנסקריפציה. ד"ר בראואר בטראנסקריפציה האנגלית שלו, ניסה להתגבר על הקשיים הללו, ואולם לא תמיד הצליח לתת טראנסקריפציה אחידה, ואני מצדי, כשנתתי ליהודים כורדים שונים לבטא לפני את המלים המסופקות, נוכחתי עד מהרה, שלשוא אשתדל למלא אחריו בנידון זה. לשונם של יהודי כורדיסתאן צריכה עוד להוות בעתיד את הנושא של

מחקר לינגוויסטי יסודי, וביצוע מחקר כזה נבצר גם ממחבר הספר הנוכחי וגם מעורכו.

מפתח המלים בלשונות יהודי כורדיסתאן שבסוף הספר הוכן על־ידי על־סמך החומר הלשוני שמצאתי בכתב-היד של בראואר וכן על־יסוד בירורים שניהלתי בין כמה מבני העדה בירושלים. ברי לי, שמפתח זה רחוק הוא מדיוק מדעי הן מבחינת פירושי המלים והן מבחינת כתיבן. בכל זאת, כשעמדתי בפני הברירה, או לא לתת מפתח כלל, או לתת מפתח בלתי מושלם כזה, נקטתי בדרך השנייה תוך ההנחה, שגם מפתח לקוי יועיל לחוקרים שירצו לנצל את החומר הלשוני המכונס בספר לשם חקירות בלשניות.

חסרון אחר בספר, שעליו יצביעו ללא ספק חוקרי ההיסטוריה שלנו, הוא אי־השלמות של הפרק המטפל בתולדות יהודי כורדיסתאן. בפרק זה לא נגעתי כלל, כי כאן לא השלמת קטע זה או חלק זה היה דרוש, אלא כתיבתו מחדש של כל הפרק כולו, ואת זאת לא יכולתי לקבל עלי. פרופיסור וו. פישל מאוניברסיטת קליפורניה הביע אמנם בטובו את נכונותו לקבל עליו עבודה זו, ואולם לא הספיק למלא אחר הבטחתו עד המועד שנקבע להופעת הספר. הספר עתיד להופיע באנגלית בהוצאת החברה היהודית האמריקאית להוצאת־ספרים שבפילדלפיה, ואני תקוה, שמהדורה אנגלית זו תוכל להכיל את הפרק המעובד הנ״ל ע״י פרופ׳ פישל.

ד״ר בראואר כתב את הספר בגרמנית, ואולם עוד בימי חייו ותחת השגחתו האישית הוכן תרגום אנגלי ממנו, שהיה שלם יותר מכתב־היד הגרמני, הודות להשלמות ותיקונים שהוכנסו בו על־ידי המחבר. נוסח אנגלי זה שימש יסוד לתרגום העברי הניתן בזה. בעת התרגום עשיתי תיקונים וליטושים קטנים מרובים, ואולם בדרך כלל השתדלתי לתת תרגום מדויק ומילולי של הנוסח האנגלי. תיקונים וליטושים אלה נבלעו לתוך הטכסט, ואולם בכל מקום שעשיתי איזה שינוי או איזו הוספה ע נ י נ י ת, דבר זה צוין על־ידי סוגרים מרובעים.

ירושלים, אלול, תש״ז

ר פ א ל פ ט א י

ביבליוגרפיה של כתבי ד"ר א. בראואר ז"ל

יהודי תימן, ביבליוגרפיה, קרית ספר, י' 1933/34, עמ' 119 והל'.

מנהגי יהודי כורדיסתאן בעצירת גשמים, ספר מאגנס, ירושלים, תרצ"ח, עמ' 50–61.

קברי קדושים, ספרים קדושים וכישוף, מתימן לציון, תל־אביב, 1938.

„על בית הנכאת להווי העם בארץ, ועל סגנון חיי הפלח" בעיות היום, אייר תש"ב.

יהודי אפגניסתאן, סיני, ירושלים, מאי 1944.

מנהגי לידה אצל יהודי כורדיסתאן, עדות, ירושלים, א' תש"ו, עמ' 65 והל'.

מילה וילדות אצל יהודי כורדיסתאן, שם, עמ' 129 והל'.

Züge aus der Religion der Herero. Ein Beitrag zur Hamitenfrage. Institut der Völkerkunde. Erste Reihe: Ethnographie und Ethnologie. R. Voigtländers Verlag, Leipzig, 1925.

"Die Frau bei den südarabischen Juden", Zeitschrift für Sexualwissenschaft und Sexualpolitik, XVIII, 1931, pp. 152–171.

„Forschungen bei den jemenitischen Juden," Zeitschrift für Ethnologie LXIII, 1931, pp. 226–232.

Ethnologie der jemenitischen Juden. Kulturgeschichtliche Bibliothek, I. Reihe: Ethnologische Bibliothek, 7. Carl Winters Universitätsbuchhandlung, Heidelberg, 1934.

„Fellachen in Palästina," Almanach des Schocken-Verlags, Berlin, 1936/37.

„Der heilsame Granatapfelbaum. Nach der Erzählung eines kurdischen Juden aufgezeichnet." Almanach des Schocken-Verlags, Berlin, 1937/38.

„Von den kurdischen Juden, Kinder und Kindheit." Almanach des Schocken-Verlags, Berlin. 1938/39.

„The Jews of Afghanistan", Jewish Social Studies, New York, IV, 1942.

Erich Brauer and Gerhard Scholem (editors), Die blauweisse Brille, nos. 1–3, 1915–16.

ראשי תיבות

א׳ — ארביל
ד. — דאהוכ
ז. — זאכו
ס. — סינה
ע׳ — עמדיה

פרק ראשון

החקירה האתנולוגית של יהודי כורדיסתאן

ארץ הכורדים היא ארץ הררית סגורה ומסוגרת, מלאה מכשולים טבעיים המקשים על התחבורה; מבחינה מדינית שוררים בה כמעט תמיד אי-שקט ואי-בטחון, ותושביה הם בעלי אופי קשה ותקיף. נסיבות אלו העמידו קשיים גדולים ביותר בדרכו של כל נסיון לחקור את הארץ באופן מדעי. הגיאוגרף הידוע, קארל ריטר, הצהיר, שקודם למסעו של צ. י. ריץ' (בערך בשנת 1820) היתה כורדיסתאן „טֶרָה אִינקוֹגְנִיטָה", ארץ בלתי-ידועה במלוא מובן המלה.[1] ולמעשה, עד היום מצטמצמות ידיעותינו על כורדיסתאן לסביבות דרכי-המסחר שלה, והן עדיין מועטות ומוגבלות ביותר.

והוא הדין לא רק בנוגע לגיאוגרפיה של הארץ אלא גם בנוגע לתושביה. אין לנו עד היום מחקר אתנולוגי שיטתי על הכורדים. המצב טוב מזה רק במעט ביחס לנוצרים. ואשר ליהודים הכורדים, הם אחת מן העדות היהודיות הפחות ידועות. התיאורים שניתנו על יהודי כורדיסתאן בדינים וחשבונות של נוסעים, הם דלים ביותר. רק לעתים רחוקות באו הנוסעים במגע עם היהודים של מחוז זה, ומשום כך רובם בכלל אינם מזכירים את מציאותם של יהודים. מכאן, שספרי מסעות מרובים, חשובים ביותר מבחינות אחרות, אין להם מקום בתולדות החקירה האתנולוגית של יהודי כורדיסתאן.[2] אף אחד מבין הנוסעים לא שהה בארץ זמן ארוך למדי כדי שיוכל לתת תיאור שיטתי של היהודים הכורדים, ושום ספר, שאפשר היה להשוותו, למשל, לתיאורו של ספיר על יהודי תימן, אינו קיים על יהודי כורדיסתאן.

בנימין מטודילה ופתחיה מרגנשבורג

התיאורים האוּתֶנְטִיִּים הראשונים על יהודי כורדיסתאן הם אלה של בנימין מטודילה ופתחיה מרגנשבורג מן המאה הי"ב. שניהם עמדו לגמרי תחת השפעתם של גיאוגרפים ערבים, ומטרתם היתה, כנראה, למצוא את עשרת השבטים

---

1. Carl Ritter, IX, 8.

2. החומר הישן יותר על כורדיסתאן נאסף שם, כרכים IX, X, XI. השוה גם Banse, 1919, pp. 417—421.

האבודים — מטרה שהשגתה משכה אחריה הרבה נוסעים יהודים ולא־יהודים כאחד עד ימינו שלנו.[3]

בנימין מטודילה השאיר אחריו תיאור של מסעותיו (1166—1171) בספר שבצדק זכה לפרסום רב.[4] ואולם ספר זה כולל ידיעות, שבנימין קיבלן מאחרים, בנוגע לעדות יהודיות שהוא עצמו לא ביקרן, עובדה שהיא אינה מוטעמת לא על-ידי המחבר ולא על-ידי אלה שהוציאו את ספרו לאור. ספרו של בנימין חסר דייקנות הוא, ועד היום לא הצליחו חוקרים לקבוע בדיוק את דרך מסעותיו.[5] בכל זאת כמעט בטוח הדבר, שבנימין ביקר רק במחוזות הספר של כורדיסתאן ולא במחוז ההררי.

בנימין יצא לנסיעתו מארץ-ישראל, עבר דרך נציבין, דמשק, חלב, וקלעת דיאבר. משם המשיך את דרכו למוסול דרך גֶ'זִירֶת אִבְּן עוֹמַר. „והיא בתוך נהר חידקל לרגלי אררט מהלך ארבעה מילין למקום שחנתה שם תיבה של נח"...[6] בנימין נותן תיאור מפורט של מוסול. שאותה הוא קורא בשם אשור כפי שנהוג בין היהודים גם היום, והוא גם מזכיר את חורבות נינוה.

המשך ספר מסעותיו של בנימין חסר בנקודה זו. כנראה משהו הלך לאיבוד כאן לפני הזכרת ארביל, ומשום כך אי-אפשר לקבוע אם בנימין ביקר בארביל אם לאו. מתקבל ביותר על הדעת שהוא פנה למערב ממוסול והגיע לנהר פרת, והפליג על הנהר ב„כֶּלֶכּ" לבגדד ובצרה. הודעותיו על מקומות פרסיים, וביחוד על עֲמַדְיָה, נשאבו מאחרים. ואולם עובדה זו אינה גורעת מערכן. מן המספר המוגזם (25.000), שבנימין נותן בתור מספר האוכלוסיה של עמדיה ברור, שאף פעם לא היה בעיר זו; אף כי יכול להיות, שהמספר הוא טעות של המעתיק.[7] ואולם כל הודעתו על עמדיה עושה את הרושם כאילו היתה מבוססת על דברים שקלט בשמיעה ולא על דין וחשבון של עד־ראייה. בנימין חזר, לפי כל הסימנים, דרך מצרים לאחר שעזב את בצרה.

---

3. עיין Brauer, Die Ethnologie der jemenitischen Juden, Heidelberg, 1934, p. 8 (לחלן יובא ספר זה בקיצור: בראואר, תימן).

4. ספר מסעות של ר' בנימין מטודילה. הוצאת אדלר, לונדון, תרס"ז (1907). בקשר למסעותיו של בנימין מטודילה אין לשכוח, שהחל מן המאה השביעית חדרו מיסיונרים נסתוריאנים עד לסין הרחוקה. בכל אופן לא היתה אסיה סגורה ומסוגרת באותה מידה כפי שבני אירופה חשבו זאת.

5. בקשר לשאלת ספר המסעות עיין את המבוא של הוצאת אדלר; והשוה גם Borchardt, 1924, pp. 137—162.

6. בנימין, ע' נ"ב.

7. כל כתבי־היד נותנים את מספר האוכלוסיה כ־25,000 (ע' ע"ז). בכל זאת משונה הוא, שיוסף אבן וירגה בספרו „שבט יהודה", ויוסף כהן ב„עמק הבכה" מזכירים רק אלף משפחות.

ספר המסעות של בן דורו של בנימין, רבי פתחיה מרגנשבורג [8] (1175—1190). [9] נשתמר רק בנוסח, שהמוציאים לאור שיבשוהו במידה כזאת, שאי-אפשר עוד לעמוד על טיבו של ספר מסעותיו המקורי של פתחיה. פתחיה היה בעל הסתכלות חריפה ותיאוריו הם חיים יותר מתיאורי בנימין.

פתחיה לא נכנס לארם-נהרים ולכורדיסתאן מן המערב בדומה לבנימין, אלא מן הצפון. הוא עבר דרך רוסיה לחצי-האי קְרים, הפליג דרך הים השחור, ועלה לחוף הדרומי במקום בלתי-ידוע לנו, ומשם הוא עבר את „ארץ אררט", היא ארמניה. „ובארץ אררט הלך בהרי אררט עד נציבין ועד עיר חוסן כיפה..." (ע' 4). [10]

אחר כך המשיך את דרכו לנינוה החדשה (היא מוסול) ושם שהה זמן ממושך לרגלי מחלה. חמשה-עשר יום נמשכה נסיעתו ממוסול עד בגדד (ע' 7). כאן באה רשימה של קברות קדושים ובכללם קברו של יחזקאל בכפיל (ע' 13 והל'), של נחום האלקושי (ע' 18) ושל עזרה (ע' 19). אם הוא ביקר בעצמו את כל הקברות הללו — דבר זה אינו ברור. מבגדד הוא נסע לא"י דרך מוסול ונציבין.

ענין מיוחד בשבילנו יש בתיאורים של הכֶּלֶב (ע' 6) ושל המָן (ע' 26) הנמצאים בספרו.

אלחריזי

עשרות שנים אחדות אחרי בנימין ופתחיה עבר יהודי מפורסם אחר דרך הארצות הללו, הוא המשורר היהודי הספרדי יהודה אלחריזי (בערך 1190-1235). אלחריזי תרגם לעברית את המקאמות של המשורר הערבי חֲרִירִי, ודבר זה עורר בו את התשוקה לחקות את המשורר הערבי בחבור עברי מקורי. כדי לאסוף נסיונות לתכלית זו יצא אלחריזי לנסיעה ארוכה מטולידו שהביאה אותו לארצות הפרח והחידקל.כאן הוא נשאר כמה שנים (בערך 1225) בתור משורר נודד. את נסיונותיו, שבהם נתנסה בנסיעה זו, תיאר בספר המקאמות שלו „תחכמוני" (לפי שמ"ב כח', ג'). עד היום לא הכירו אל נכון בחשיבותו של חבור זה הן בתור שיר והן בתור מקור לחיים ולמנהגים של המאה

8. „סבוב הרב רבי פתחיה מרעגנשפורג". מספר זה יש הוצאות מרובות. הציטאטים הם מהוצאת ד"ר גרינהוט, פרנקפורט א.מ., 1905.

9. אוברמאיר, ע' 130, נותן את שנת 1173 כתאריך שהותו של פתחיה בנציבין.

10. אוברמאיר, ע' 130, כותב, שפתחיה „בא לעיר חסן-כיפה (כך הוא הקריא הנכון), שהיתה אז עיר חשובה, ושהוא כיום כפר עלוב, הנקרא חסן כיף, על גדות החידקל, מעל לדיאר בכר, היינו בצד צפון, בכיוון נציבין..." אוברמאיר שינה כנראה את הסדר, מכיון שחסן כיף נמצא צפונה מנציבין.

הי״ג.[11] המקאמות אינן מסודרות לפי סדר זמני, ומשום כך אין הן נותנות מוסג נכון ממסעותיו של אלחריזי. ואולם ברור, שהוא הגיע לארם-נהרים מחלב. הערים הכורדיות שהוא מזכיר אותן הן מוסול (אשור או נינוה, מקאמה 24; 29, 1; 46, 8, בית 18; 47, 7; 50, 128) וארביל (מקאמה 18, 4, בית 144; 24, 3). אבל נראה, שהוא ביקר גם בעדות כורדיות אחרות אף כי אין הוא מזכיר אותן בשמן. מבגדד הוא יצא לבקור קברי יחזקאל ועזרא (מקאמה 2,35 בית 49 והלאה; 50, 8. עזרא 35, 2, בית 26; 50, 9, 121). חבורו של אלחריזי נותן רק ידיעות מועטות על העדות הכורדיות· ואולם לתיאור החיים העממיים והמנהגים שבו, יש ערך חשוב מבחינת תולדות התרבות.

יַחְיֶה אַל-צַאהִירִי

מאות שנים לאחר אלחריזי אין אנו שומעים מאומה על היהודים הכורדים. המרידות שנגרמו ע״י הפלישה המונגולית, והחורבן שבא בעקבותיה, היה בהם כדי למנוע נסיעות במחוז זה. גם הסכנות שבדרכים מנעו את הנוסעים מלבקר כאן. בכל זאת אין לשער שיהודי כורדיסתאן היו מנותקים לגמרי מעדות יהודיות אחרות במשך מאות שנים אלה. ואולם רק כעבור 300 שנים לערך לאחר זמנו של אלחריזי נתן משורר עברי אחר תיאור על נסיעה דומה לשלו, וגם זה במקאמות. משורר זה היה יַחְיֶה (זכריה) אַלְצַאהִירִי (אבנר התימני), שחי במחצית השניה של המאה השש-עשרה, ובא מצנעה בתימן·

שם ספרו הוא „ספר-המוסר״.[12] בפרק השלישי של ספר זה יש תיאור של נסיעה מבגדד לארביל, נסיעה שכללה גם ביקור אצל קברם של דניאל וחבריו בכֶּרְכּוּכּ. בפרק החמישי הוא מתאר את נסיעתו חזרה מבגדד דרך מוסול, כַּלְנֵי (רַקָא) ונציבין.

השליחים

שני ספרי מסעות אלה יש בהם משום עדות מספקת כדי להראות שהיהודים הכורדים לא היו מבודדים לגמרי. בכל הזמנים היו קשרים בין ארץ-ישראל ובין הגולה הכורדית, ואם יש לנו רק תעודות כתובות מועטות המעידות על קשרים אלה,הרי זה נובע מן העובדה שהאנשים שביקרו בעדות יהודיות מרוחקות אלו לא היו מצויים אצל עט סופרים. הם היו „שליחים״ של מוסדות ארצישראליים, שנשלחו ליהודי הגלות כדי לאסוף כסף. גם הם

---

11. Paul de Lagarde, 1883, 1924; Albrecht, 1890.

12. מספר זה נתפרסמו עד היום רק קטעים; עיין יערי, שליחים, ע׳ 6, הערה 1. כתבי־יד באוסף ששון, מס׳ 995, ובספריה הלאומית והאוניברסיטאית, ירושלים, כ״י עברי׳ 8^0 637, ואוסף שוקן, מס׳ 13207. תיאור מפורט של הספר נמצא ב„אהל דוד״ של ששון, ע׳ 1021 והל׳.

היו מהווים קשר בין יהודי ארץ-ישראל ובין אחיהם הרחוקים.

מתחילת המאה השמונה-עשרה יש לנו תעודות כתובות ששליחים מארץ-ישראל ביקרו בקביעות בכורדיסתאן, כדי להריק את קופסאות התרומות של הקרנות השונות,[13] וגם כדי לדאוג לכך שבני המקום ישמרו בקפדנות על חוקי השחיטה ועל מצוות דתיות אחרות. הם גם נתנו הוראות והכריעו במקרים חוקיים קשים (כגון גירושים).

בין המכתבים שנתפרסמו על ידי מאן יש שנים, שהם מעידים על קשרים כאלה עם ארץ-ישראל. מכתב אחד מסונדור מן השנה 1702 (מכתב מס' 17)[14] כתוב אל יעקב בנימין בירושלים. כותב המכתב מבקש מבנימין שישלח לו ספרים מסוימים. מכתב מס' 11, מן השנה 1768, וכנראה מעמדיה, מכיל בצד השני[15] מכתב-המלצה למרדכי סידון בן אליעזר שליח מצפת. מרדכי זה ביקר בעדות פרס בתור שליח, נשדד בדרכו חזרה, והופיע בעמדיה בגפו. מכתב-ההמלצה מבקש, שיתנו לו תרומות ועזרה לנסיעתו חזרה. גם נזכרה במכתב העובדה, שגם אחיו של מרדכי נשלח פעמים בתור שליח למחוזות אלה.

מכתבים דומים לאלה משליחים ארצישראליים אל העדות בנֶרְוָה גַ'ילָֽא, וסוּנְדוּר (סִינְדוּ), המכילים בקשות-תרומות בשביל עדות ארצישראליות, נתפרסמו ע"י אסף.[16] אסף קבע, שתאריכם של מכתבים אלה הוא 1788 לערך.

בין השליחים מארץ-ישראל, שביקרו בכורדיסתאן, היה רבי יהודה בן עמרם דיואן,[17] מחבר אוסף הדרשות והשאלות-ותשובות חוט המשולש (קושטא, 1739). רבי יהודה עשה כמה נסיעות בין 1710 ו-1740 בתור שליח של עדות צפת, חברון וירושלים. נסיעות אלו הביאו אותו גם לכורדיסתאן ולפרס.

מן הכותרות של דרשותיו, שקובצו בספרו, אנו יודעים שהוא ביקר בחלב, מוסול, דיאר-בכר, סִינֶה, תבריז, וחמדאן. „חוט המשולש" אינו מכיל שום

13. לעדות היהודיות בכורדיסתאן היו ה„קופות" הבאות, שגבאים מיוחדים ניהלו אותן: קופת רבי מאיר בעל הנס בטבריה; קופת רבי שמעון בר יוחאי בצפת; קופת עבודת העולם; רחל אמנו.

14. Mann, 1931, p. 537.

15. שם, עמ' 529, 487. חלק מן המכתבים שנתפרסמו על-יד מאן הם לפי הנראה אינם אלא העתקים ממכתבים שנשלחו. היהודים הכורדים רגילים היו לשמור להם העתקות מכל מכתב ששלחו, ולשם חסכון השתמשו לשם כך במכבתים ישנים.

16. ש. אסף, 1936—1937, עמ' 266. על שליחים חדשים יותר שביקרו בכורדיסתאן עיין ו. פישל, 1939, עמ' 6 והל'.

17. על רבי יהודה דיואן עיין EJ, s.v. Diwan. יערי, עמ' 17 והל'. אסף, 1934, עמ' 2. רבי יהודה ביקר גם אצל יהודי תימן, עיין בראואר, תימן, עמ' 8.

הוספה בעלת ערך לידיעותינו על יהודי כורדיסתאן.[18]

בגלל סכנת הדרכים וטיבה הקשה של המדינה מסרו השליחים הללו לעתים קרובות את התפקיד של איסוף-הכספים לאנשים מקומיים ושלמו להם אחוזים מסוימים, כדי שלא יהיו מוכרחים לבקר בעצמם במקומות המרוחקים והנידחים. דבר זה היה אכזבה גדולה לתושבי המקומות, מפני שהופעת שליח מארץ-ישראל היתה תמיד מאורע, שציפו לו בכליון עינים. שליח אחד, למשל, כותב מעמדיה: „היה בדעתי לילך אל מחנה קהלכם, אמנם יען דרך עירכם הוא מסוכן הרבה מהרים וגבעות קשים ונהרות וגשרים וכחי חלש הרבה, אין בי כח לילך אצלכם, ובפרט כי הוא זמן גשמים וקרירות גדול".[19]

השליחים גם איימו בהטלת קנסות גדולים על העדה, אם היא לא תמציא את הסכום הנדרש לבאי-כוחם.[20] ואולם למרות כל זה עלינו לראות במוסד השליחות דבר חשוב מאד בשביל העדות המפוזרות והמרוחקות הללו.

רבי דוד דבית הלל

הנוסע האירופי הראשון[21] אחרי בנימין מטודילה ופתחיה מרגנשבורג, שנתן תיאור מפורט על יהודי כורדיסתאן ושחדר עד למרכזי האזור ההררי של הארץ, היה רבי דוד דבית הלל, שנסע בראשית המאה התשע-עשרה. הדין-וחשבון שלו עורר תשומת לב מועטה בלבד בשל התנאים המיוחדים של פרסומו. רבי דוד היה יליד וילנה. הוא השתקע בצפת בשנת 1815,[22] ואולם בשנת 1824 עזב את ביתו, כדי לראות את העולם. יכול להיות שלמעשה היתה מטרת נסיעתו, בדומה לזו של קודמיו, למצוא את עשרת השבטים האבודים. מתקבל על הדעת, שהוא יצא לדרכו לאחר שקיבל דחיפה לכך מהודעות השליחים שביקרו לפניו עדות רחוקות או שהיו בידיהם ידיעות

18. ר' יהודה דיואן מזכיר גם שליחים אחרים שבאו מא"י לכורדיסתאן; דיואן, 1739, תשובה ד'; אסף, 1934, ע' 2, הערה 2.

19. עיין אסף, קרית ספר, י"ג, עמ' 269; עיין גם פישל, שם, עמ' 7.

20. כך, למשל, אחד השליחים מחברון וירושלים כותב מעמדיה לאחת מן העדות הקרובות: „ואני מודיע אתכם שאם ח"ו תתנו כתף סוררת שלא לשלוח נדבה, תדעו שאני מחרים אתכם בתוך קהל פה עמדייא יע"א, ומעתא ומעכשיו תדעו כי לא יבא טובה עליכם, כי בעה"ק ירושלים ת"ו לפני כתל המערבי יחרימו ויפרישו אתכם מעדת ישראל, וגם בעה"ק חברון ת"ו לפני מערת המכפלה כמו כן באופן שתהיה עיר (אנדחת) [הנדחת] ורעה יבא עליכם בשתי עולמות עה"ז ועולם הבא..." עיין אסף, שם, 269.

21. לפני רבי דוד כבר היה יוסף וולף בכורדיסתאן. בשנת 1825 ביקר אצל היהודים של סלמס ואורמיה.

22. על ר' דוד דבית הלל עיין אברהם יערי, „סיני" ו': א': 4 והל'.

עליהן.[23] הוא עבר דרך סוריה וכורדיסתאן לבגדד (1827). בבגדד שהה כשנה, ואחר-כך נסע להודו מבצרה. הוא עבר את הודו לארכה ולרחבה. בדרכו חזרה נתעכב במַדְרַס, ששם התפרנס ממתן שעורים בעברית לכומרים אנגליים. מסיבות אלו זרזו אותו לפרסם טפר על מסעותיו. כך קרה שהספר נדפס במדרס, ומובן שבתנאים אלה לא היו לו הרבה סכויים להתפרסם.[24]

אנו מתענינים כאן רק בנסיעתו דרך כורדיסתאן.[25] רבי דוד נסע דרך מַרְדִין לְדִיאָר בֶּכְּר, וחזרה לנציבין (Tsintsebbin), ואחר כך דרך סַלְגָה[26] (Tsallaga) ופֶּשְׁכָאבּוּר (Pasavoor) לזאכו (Zachoo). את זאכו הוא מתאר באופן מפורט. משם פנה דרומה למוסול, ביקר גם את אלקוש, ואת קברו של „נביא נחום" ואחר כך המשיך את דרכו להרים הכורדיים ובקר את דהוּכּ (Dehook), את הכפר היהודי סוּנְדוּר, ועמדיה. מעמדיה—שאת חשיבותה מבחינת היהודים הכורדים לא הכיר אל נכון — הובילה אותו דרכו בחזרה אל בין ההרים: לשׁוֹשׁ וסוּכוֹ (Sochoo). לדבריו סוכו הוא כפר שרק יהודים גרים בו.[27]

לאחר שחזר למוסול, ביקר רבי דוד גם בארביל (Arvil)[28] ובכֶּרְכּוּכּ (Koorkook), ואחר כך המשיך את דרכו לבגדד ומשם נכנס לכורדיסתאן הדרומית

---

23. בקשר זה השוה גם את הבקשה לקבלת חתימות, שר' דוד הדפיס במדרס; עיין יערי, שם, עמ' 6.

24. David D'Beth Hillel, 1832. ספר זה לא היה ידוע גם לקארל ריטר, אף כי הכרך התשיעי של הגיאוגרפיה שלו, המטפל בתחום שלנו, נדפס רק בשנת 1840.

25. תרגום עברי של הקטע המטפל בכורדיסתאן נתפרסם על ידי ד"ר ו. פישל, ב„סיני" 1939. השמות הנתונים למעלה בסוגרים הם לפי הכתיב של ר' דוד.

26. לפי הנראה אין זה אלא אותו כפר, שאותו קורא בנימין השני בע' 74 בשם Zelma בנימין אומר, שהכפר נקרא בשם זה אחר מיסדו, „יהודי שהיה מכובד על הכל בסביבה הודות לעשרו, אופיו האציל, וגבורתו במלחמה." מתקבל על הדעת שזהו הכפר צלבג (Salabag).

27. רבי דוד מתאר את סוכו (עמ' 59) ככפר בעל 30 משפחות יהודיות, כולן של איכרים, עשירים, בעלי מקנה רב. „יש להם גם הרבה עצי „אדר" לבנים ועדינים, שהם שתולים מסביב לכפר, ועצים אלה הם מספקים לאשור ולבגדאד." הכפר לפי דבריו, היה מיושב אך ורק על-ידי יהודים.

סוּכו או שוּכו, שמאן לא הצליח לזהותו (הוא בלבל אותו עם זאכו, עיין, טכסט, ב', שורה 241 ולעתים קרובות), נמצא במרחק של יום וחצי מעמדיה, ומגיעים אליו דרך ברוילנאיה מזרחה. כיום גרים בסוכו 35 משפחות יהודיות, איכרים, אורגים וסוחרים. ואולם יש בכפר, נוסף עליהם, גם 20 משפחות נוצריות, ו-20 משפחות כורדיות. עד היום (1940) אף יהודי אחד לא עלה מסוכו לא"י.

28. רבי דוד כתב את השמות כפי ששמע אותם. את השם ארביל מבטאים לעתים קרובות כ„ארביל" (ב' רפויה).

והמזרחית: סולֵיימַני (Sleemania), בָּאנָה (Bannah), סַפִּים (Sakees), סַבְּלַכ (Saudy Bulaq—Sabblagg) [29] ותַזְקַלָּא (Tazcalla). הוא עבר גם את מחוז האגם אורמיה (Urmia [Oormyan], Salamas) וחדר אפילו עד לבַשְׁקַלָּה (Bascallan, בתורכית: Bashqalan) בין האגמים אוּרְמִיָה ווָאן. נסיעה זו היתה העזה גדולה, והיא מעמידה את רבי דוד על רמה אחת עם חוקרי כורדיסתאן המובהקים כגון צ. י. ריץ׳ (C. I. Rich).

אחר כך חזר רבי דוד לסעוּדי בּוּלַק וביקר את מִיאַן-דוֹאַב (Mean Davab), את מחוז גַרוּס (Groosh), [30] סינה (Sena), כַּסְלָאן ולבסוף חמדאן, שהיא נמצאת בתחום פרס.

אין ספק, שמסעו של רבי דוד הוא הישג חשוב. רק נוסעים מועטים, כגון כֶּר פּוֹרְטֶר בעל ההעזה, או ריץ׳ [31] ביקרו מקומות כה מרובים בכורדיסתאן. לרגלי הסכנה של התקפות על הנוסעים מצד השבטים הכורדיים סירבו השלטונות הממשלתיים לתת רשיונות-נסיעה. ואכן כמה שנים אחר-כך (1829) נרצח החוקר המזרחן פרופיסור שוּלְץ (Schultz) בדרך בין דִיוּלַמֶרְכ ובַשקַלָּה. [32] הצלחתה של נסיעת רבי דוד — העובדה שיכול היה לעבור דרך מחוזות מאוכלסים על-ידי שבטים כורדיים, מחוזות שרגל אדם מבחוץ כמעט שלא דרכה בהם — נבעה מזה שהוא בא בתור חכם מארץ-ישראל, שיטה שבה השתמשו גם ספיר והלוי בהצלחה במסעיהם בתימן.

הספר לקוי בזה שרבי דוד בילה רק זמן קצר בכל מקום (ואין הוא מוסר כמה זמן), ומשום כך לא עלה בידו לחדור ולהעמיק לחיי העם. בנוגע ליהודי עמדיה למשל הוא כותב: „בעיר יושבות כמאתים משפחות יהודיות ולשונן ומנהגיהן כשל היהודים בזאכו. כמה מהם סוחרים עשירים, אחרים אומנים, ושוב אחרים הם בעלי מִקְנֶה" (ע׳ 57). תיאור כזה לא זו בלבד שהוא אינו מספיק; מבחינה מדעית הוא גם מטעה. בדרך כלל מסתפק רבי דוד בזה שהוא מעיר שיהודי מקום מסויים „משתמשים באותם המנהגים ובאותה הלשון כמו היהודים בבַּהֲדִינָה". כשהוא חוזר על דברים אלה גם בקשר ליהודי מחוז אורמיה (ע׳ 73) או סינה (ע׳ 83), אנו מוכרחים לפסול את ערכו המדעי של ספרו.

---

29. רבי דוד כותב „סבלג" (Sabblagg) בהתאם למבטא המקומי של הכורדים והיהודים: „סבלך".

30. Garus.

31. על מסעותיהם של Ker Porter ושל C. J. Rich, מייצג החברה ההודית המזרחית בבגדאד עיין אצל ריטר, כרך ט׳ עמ׳ 425 ועוד בכמה מקומות. לדאבוני לא עלה בידי להשיג את ספרו של ריץ׳.

32. עיין ריטר, שם, כרך יא, עמ׳ 641 והל׳.

כנראה היתה מטרתו של רבי דוד לכתוב מעין „בֶּדֶקֶר" בשביל הפקידים המושבתיים האנגליים במדרס, שחתמו על ספרו. משום כך הספר הוא כמעט שאינו יותר מיומן מסע, המצטמצם בהודעות סטאטיסטיות ובהזכרת דברים אחדים בעלי ענין. יכול להיות, שעוד יתגלה כתב־היד המקורי של רבי דוד. לפי הודעה במבוא שלו, תיאור זה של מסעיו הכיל לא פחות מ־600 עד 700 עמודים.

השליחות הנסטוריאנית

כמעט באותו זמן, שבו ביקר רבי דוד בכורדיסתאן, התחילו מסעיהם של שליחים נוצריים אל הנסתוריאנים (אשורים) של מחוז אורמיה ושל המחוז ההררי של דְיוּלַמֶּרְכּ זאת היתה תקופה חשובה בחקירת המחוז שלנו, מכיון שבעלי מסעים אלה נתנו לא רק תמונה מצויינת של המדינה ושל תושביה, אלא גם חומר משווה חשוב בנוגע לסורַאי,[33] השכנים הנוצריים של היהודים. לדינים-והחשבונות של המיסיונרים הללו יש ערך מיוחד, כי הם נותנים לנו בפעם הראשונה את הערותיהם של אנשים, שהיה להם נסיון של הרבה שנים שעליו יכלו להסתמך, ולא היו צריכים להסתפק ברשמים של בקורים מקריים.

לרגלי נסיעותיהם של אֶלִי סְמִית וה. ג. א. דְוַיְט,[34] שבאו לכורדיסתאן בשנת 1830 מטעם הועד האמריקאי לשליחויות זרות Prudential Committee) (of the American Board of Commissioners for Foreign Missions נתגלו, כביכול, מחדש הנסתוריאנים. בהתחשב עם רציחתו של פרופ' שולץ שאירעה זמן קצר לפני כן, לא העיזו סמית ודויט להכנס לאיזור ההררי ונשארו בשכנותו של האגם אורמיה. מסעם נתן את הדחיפה ליסוד שליחות אורמיה ע"י הפְּרֶסְבִּיטֶרִיאַנִים ולשליחת פֶּרְקִינְס וגְרַנְט למקום.

פרקינס[35] נשאר באורמיה משנת 1835 עד 1841 ועבר לארכו ולרחבו של מחוז אורמיה בכמה נסיעות. גם הוא לא חדר למחוז ההררי, אך בכל זאת בא במגע עם נֶסתוריאנים מאותו מחוז. חבורו המקיף אינו נותן תיאור מפורט על מנהגי הנסתוריאנים. משום כך אין לו חשיבות מיוחדת, אף כי הוא בעל ערך בתור מקור בייחוד בשביל מחוז אגם אורמיה.

הרופא גְרַנְט[36] הגיע לאורמיה בשנת 1835 ורכש לו ידידים בכל

---

33. הסוראי הם הנסתוריאנים המכונים גם אשורים. השוה ERE, בערך Nestorians.

34. Eli Smith and H.G.O. Dwight, 1834. עיין גם ריטר, שם, כרך ט, עמ' 11, ושאר מקומות.

35. Justin Perkins, 1843

36. Asahel Grant, 1841. ישראל יוסף בנימין הכיר את ספרו של גראנט (עיין עמ' 117 של ספרו של בנימין).

חלקי הארץ על-ידי עבודתו הרפואית. חולים באו אליו מקרוב ומרחוק. לאחר שהכין באופן זה את הקרקע, הצליח לחדור בכמה מסעות לעצם האזור ההררי של הסוּרַאי—האירופי הראשון שעשה זאת.[37] בשנת 1839 נסע גרנט ממוסול לעמדיה דרך אַכְּרָא (ע׳ 59 והלאה). הוא נותן תיאור מענין של העיר החרבה, ומזכיר גם את היהודים (ע׳ 61). מעמדיה המשיך את דרכו אל האזור ההררי של הַכְּיאַרִי וביקר את הפַּטְרִיאַרְךְ מר שמעון במעונו ההררי בקוֹדְשַׁנִיס. לאחר שעשה חמשה ימים עם הפטריארך, חזר לאורמיה דרך בַּשְׁקַלָּה וְסַלַּמַס.

בביקור שני בחודש מאי, 1840, פגש גרנט מחדש את הפטריארך, והפעם בארמון של ראש המחוז הכיארי בדִיוּלַּמֶרְךְ (ע׳ 115).

בדין-וחשבון של גרנט על מסעותיו הוא מזכיר רק מעט את היהודים, מפני שבא אתם במגע רק לעתים רחוקית. ערכו הגדול של ספרו נובע מן החומר המקורי והאוֹתֶנְטִי על הנסתוריאנים של המחוז ההררי מסביב לעמדיה, ועל מנהגיהם׳ שהיו מענינים במיוחד בשבילו כי הם שמשו עדות והוכחה לדעתו שהנסתוריאנים הם צאצאי השבטים האבודים.

אחרי הפְּרֶסְבִּיטֶרִיאַנִים התחילה גם הכנסיה האנגלית את פעולתה בין הנסתוריאנים, באמצעותה של „החברה לקדום המדעים הנוצריים". בשנת 1842 שלחה חברה זו את אַיְנְסְווֹרְת,[38] וזמן קצר אחר כך את ג׳ורג׳ פֶּרְסִי בַּדְגֶ׳ר, שעשה מחקר יסודי על הררי כורדיסתאן. בדג׳ר גם ביקר את המרכזים היהודיים העיקריים וחדר עד לאַשִׁיתָּא, ששם נתראה עם הפטריארך מר שמעון. ספרו על הנסתוריאנים הוא חבור-יסוד, שאין לוותר עליו בשום חקירה בקשר ליהודי כורדיסתאן.[39]

עבודה מיסיונרית בין היהודים

באותו זמן התחילה „החברה לקדום הנצרות בין היהודים", מוסד של הכנסיה האנגלית, את עבודתה בין יהודי כורדיסתאן וארם-נהרים. רוב השליחים שנשלחו על-ידי חברה זו היו יהודים מומרים.[40]

37 באדג׳ר מתאר את השינויים הפוליטיים, שאיפשרו לגראנט לעשות את מסעו אל תוך האזור ההררי.

38. W.F. Ainsworth, JRGS; id., 1898

39. Badger, 1852.

40. הדינים והחשבונות של המיסיונרים של החברה הלונדונית מפוזרים בכל כרכי העתון של החברה, ששמו היה בראשונה „Jewish Expositor" ואחר כך Jewish Intelligence, and Monthly Account of the Proceedings of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews". משנת 1861 יש לעתון זה מוסף בשם „The Jewish Records".

המיסיונר הראשון שבא במגע עם היהודים הכורדיים היה יוסף וולְף,[41] יהודי גרמני, שעמד בשֵרותו של המיסיון הלונדוני, ושאחר-כך זכה לפרסום עולמי לרגלי מסעו הנועז לבוכרה. למעשה היינו צריכים להזכיר אותו לפני רבי דוד, מפני שמסעותיו המוקדמים בין העדות היהודיות של אסיה המערבית הביאו אותו לְסַלְמַס ולאורמיה בשנים 1821 – 1826.[42] במסעו הגדול בשנים 1831—1834 עבר דרך מַרְדִין, נציבין, מוֹסוּל ואַרְבִּיל לבגדד, וביקר את מחוז אורמיה בפעם השניה.[43]

הדינים-וחשבונות שלו אינם מכילים הודעה חדשה בעלת ערך על יהודי כורדיסתאן, והם בעיקרם אינם אלא תיאור של שיחות מיסיונריות דמיוניות לגמרי, שנהל, כביכול, עם יהודי כורדיסתאן.

אחריו בא הֶנְרי אהרן שְטֶרן,[44] גם הוא יהודי מומר. החברה הלונדונית החליטה לפתוח מיסיון בבגדאד, ובשנת 1844 היא שלחה את שטרן יחד עם מַרֵי וַיְיקֶרס ופ. ה. שטֶרְנְשוּס (גם הוא מומר) לבגדאד שבה היתה באותם הימים אוכלְוסיה יהודית של 16.000 נפש. בראותם שעבודותיהם המיסיונריות נתקלות בקשיים גדולים ביותר, השתמשו שְטֶרן ושְטֶרנשוס בהזדמנות כדי לבקר אצל עדות יהודיות שכנות.

במסעו הראשון (1848),[45] יצא שטרן מבגדאד וביקר בתוּז כוּרְמַט, כֶּרְכּוּכּ, אַרְבִּיל, מוֹסוּל, אַלְקוֹש, דֶהוֹכּ, ובכפר היהודי סוּנְדוּר, שאותו הוא מתאר בפרוטרוט. מורי-הדרך של שטרן היו תמיד יהודים מקומיים, שלהם הוא מכר ספרי תנ"ך במחירים נמוכים מאד. באופן זה הגיע שטרן לזאכו, גְ'זירֶה ועַמַדְיָה. מעמדיה חדר למחוז הנסתוריאני עד לאַשִיתָא, אחר-כך פנה למזרח לשוֹש, שאותה ביקר גם רבי דוד. משוֹש חזר למוסול. תיאור נסיעתו אף כי הוא קצר מאד, מכיל הרבה פרטים מענינים.

בשנת 1848 בקר גם שטרנשוס את העדות היהודיות של כורדיסתאן, ביניהן את העדות של כרכוכ, ארביל, ומיסול. בכל מקום הוא מכר ספרי

41. על חייו ההרפתקניים של יוסף וולף עיין Dictionary of National Biography, vol. LXII, p. 306, s.v. Wolff, Joseph; H.P. Palmer, 1935. תכליתו של וולף היתה למצוא את עשרת השבטים כדי לנצרם. וולף ביקר גם בְתימן, עיין בראואר, תימן, עמ' 5 והל'.

42. הדינים והחשבונות המקוריים של המסע הראשון הופיעו בעתון הנ"ל "Jewish Expositor". הם נאספו אחר־כך ביומנו של וולף, בכרך ג'. ספרים אלה לא עמדו, לדאבוני, לרשותי.

43. Wolff, 1835, pp. 49 sq.

44. Dict. of Nat. Biogr. LIV, p. 195, s.v. Stern, Henry Aaron; A. A. Isaacs, 1886. שטרן גם ביקר אצל יהודי תימן (עיין בראואר, תימן, עמ' 6 והל') ואצל הפלשים.

45. על מסעותיו של שטרן עיין גם H.A. Stern, 1854, pp. 206 sqq.

תנ"ך; הרבה מהם נלקחו גם לרַוַנְדַאי (רוֹוַנְדוּז).[46]

בשנת 1855 באו במקום שטרן ושטרנשוס י. ה. בריל (Brühl) וי. מ. אפשטיין, שגם הם היו, בדומה לקודמים, יהודים מומרים. ואולם בבגדאד הושמו כל היהודים שבאו במגע עם המיסיונרים בחרם ועל-ידי כך נעשתה עבודתם של השליחים בבגדאד בלתי-אפשרית לגמרי. בריל ואפשטיין יצאו אחר-כך לכמה נסיעות וביקרו בכרכוכ, כוי-סַנְגַ'ק, סוליימאני, ותוּז כוּרְמַט.[47]

החברה ויתרה על המיסיון בבגדאד בשנת 1866.[48] בהחלט היה כדאי לחקור את פעולותיו של המיסיון מבחינה יהודית.

יוסף ישראל בנימין („בנימין השני")

בין המקורות המפורסמים ביותר על היהודים הכורדיים נמצא ספר מסעותיו של יוסף ישראל בנימין (נולד 1818 בּפַלְטִיצֶנִי ברומניה, מת 1864 בלונדון).[49] בנימין, שחשב את עצמו ליורשו של בנימין מטודילה, קרא את עצמו בשם בנימין השני (עיין ע' 290 של ספרו), והוא נתפרסם בשם זה. לא ברור מה נתן את הדחיפה לבנימין לוותר על עבודתו כסוחר עצים בגיל של 27 שנים, להיפרד מאשתו וילדו, ולצאת לנסיעה פנטסטית, שהיתה לפי כל הנראה חסרת כל מטרה. ואולי יש להניח, שגם הוא נמשך אחר חפוש עשרת השבטים.[50]

---

46. „Jewish Intelligence", 1848, pp. 295, 297 sq., 316.

47. בנוגע למסעות אלה עיין „Jewish Intelligence", 1859, p. 212 („ערים מרובות בוקרו בקשר לשליחות זו בפרס, כורדיסתאן, ואשור התחתונה..."); עיין שם שם, עמ' 405 והל': יומנו של בריל (Brühl). וכן Jewish Intelligence, 1864, pp. 89 sqq.; Jewish Recorder, Oct. 1865, p. 38; Epstein, 1865; id., 1893, pp. 167 sqq.

48. עיין Jewish Intelligence, 1893, p. I.

49. Benjamin, 1858. הוצאה צרפתית הופיעה עוד ב-1856. ואולם הוצאה זו מכילה רק את החלק על אסיה. תרגום עברי מקוצר בהרבה נעשה על-ידי דוד גורדון ונדפס בליק, שנת 1859, בשם „ספר מסעי ישראל". מתרגום אנגלי של הספר נדפסו שתי מהדורות (השניה בהאנובר, 1863). על בנימין השני עיין את ההספד שנדפס בעתון האנגלי „Jewish Chronicle" ביום 3 במאי 1864; וכמו כן Allgemeine Zeitung des Judenthums, 1864, p. 352; וגם EJ בערך: Benjamin, Jos. J. עיין גם את תמונתו בספר „Drei Jahre in America" שנדפס בהאנובר, 1863.

50. בעמ' 1 של ספרו הוא כותב, שבציות ל„תשוקה שניזונה בלבו מדי יום ביומו מימי נעוריו" הוא החליט לצאת לסיור המחוזות „שהיו פעם מיושבים על-ידי אבותי המקודשים על-ידי שמעם וגורלם, ובהלכו אחר תמונת־חלום לחפש את עקבות החורבות הקיימות עדיין של עשרת הַשְּׁבָטִים".

בנימין יצא למסעותיו בינואר, 1845. באוגוסט, 1847, ולאחר שביקר בתורכיה ובמצרים, הגיע לירושלים. הוא בילה זמן רב בארץ-ישראל ואחר-כך נסע דרך הערים הסוריות ונכנס לשטח כורדי ליד אורפה.

חבל מאד שבנימין אינו נותן תאריכים מדויקים, ומסתפק בזה שמזכיר ששתי נסיעותיו הראשונות לכורדיסתאן נמשכו 52 יום.

מאורפה עבר את הטַאורוס המערבי (סוּבֶּרֶק צֶ'רְמוּק), עבר דרך דִיאַר בֶּכְּר, מַרְדִין ונציבין, והגיע לסַלְקָא (אצלו: זֶלְמָא). במשך עשרה ימים נסע מעל לשלשלת ההרים של גֶ'בֶּל סַנְגַ'ק שכפריה מאוכלסים, לפי דבריו, בעיקר על ידי יהודים, ומצא בביקוריו באיזו בורות גדולה חיים יהודים אלה. בנימין נותן רק תיאור קצר וכללי של עשרת הימים הללו (ע' 75).[51] מגזירה הוא הלך לזאכו (Zachu), נשאר שם זמן מה, ואחר כך יצא „לנסיעתו הראשונה אל הרי כורדיסתאן." הוא ביקר בסונדור (Sandur), דֶהוֹכּ (Daik), בְּתַנוּרָה (Tanura) ואלקוש (Alkusch). באלקוש היה נוכח בעת שבני המקום חגגו את חג השבועות (ה' בסיון, 1848).

אחר-כך נסע בנימין למוסול ומשם יצא למסעו הכורדי השני. „לאחר נסיעה של שלשה ימים דרך מדבר" (כך!) הגיע לאַקְרָא ואחר כך נסע בכיוון צפוני-מערבי לכפר ההררי הרחוק בַּרְזָן (Birzani), שרק לעתים רחוקות דרכה בו רגל אדם מבחוץ.[52] שהותו בברזן היתה קצרה מדי כדי לאפשר לו הכרה ממשית עם חיי העם, כשם שההערה הבאה מראה: „הבורות בין אחינו כאן היא כל כך גדולה שאין הם יודעים אפילו להתפלל; ובצער מוכרח אני להודות שבשום מקום לא מצאתי אותם במצב כל כך גס ובשפל מוסרי כזה כמו כאן." (הוצ' גרמנית עמ' 94; אנגלית עמ' 106). אין ספק, שדבר זה הפרזה היא, מכיון שהמשפחה ברזני המפורסמת, שכמה מבניה היו חכמים ידועים, יצאה מברזן. בנימין אפילו טיפס על הפִּירִיס דַג (את ההר הזה קוראים היהודים בשם זִיבַּרִי והכורדים בשם בַּרִיס, לפי בנימין). לרגלי הר זה מצא ארבע משפחות יהודיות נודדות שאמרו לו, „שמעולם לא ראו שם נוסע יהודי אירופי וגם לא שמעו עליו" (ע' 95).[53] בנימין המשיך את דרכו לסינדו, שם נתעכב במשך זמן ממושך לרגלי מחלה, כנראה התקפת קדחת.

---

51. בנימין כותב, שהכפר זלמה נמצא במרחק של שעתים צפונה מנציבין, ושאזור ההרים „ג'בל סנג'ק" נמצא במרחק של שעה אחת מזלמה. כוונתו יכולה להיות רק ל„טור עבדין" שעליו גרים הרבה יעקוביטים המדברים לשון דומה לזו של לשון-התרגום של היהודים. כיום אין כפרים בהר זה, שהם „מאוכלסים לרוב על-ידי יהודים", וספק הוא אם היו כאלה בימי בנימין. בכל אופן אין הודעתו של בנימין על מחוז זה מדויקת.

52. כנראה לא ביקר בכפר ברזן נוסע אירופי לפני בנימין השני.

53. גם לאיירד (Layard, 1867, p. 200) מודיע על מציאותם של יהודים נודדים בכורדיסתאן.

ואחר כך חזר לבָּרָזַן בשעה שעדיין סבל מתוצאות ההתקפה. בהדרכת מספר יהודים וכורדים יצא למקום אחד „בקרבת אורמיה בהרי הגבול של פרסיה הקטנה" (במחצית הראשונה של יולי, 1848; ע' 99).[54] ביום הרביעי של נסיעה זו היא נפסקה פתאום על-ידי כמה סיבות. לדאבוננו, בנימין אינו נותן את השמות של הכפרים שביקר בהם או ששלחו אליו את באי-כוחם.

בנימין חזר למוסול, ובעבור חודש (היינו באמצע אוגוסט, 1848) נסע באורחה אחת לארביל (Erbil; ע' 108), שמשם יצא למסעו הכורדי השלישי, ביקר ברוֹנַדוז (Rowandis) וְכוֹי-סַנְגַ'ק. מסעותיו בכורדיסתאן נסתיימו בכֶּרְכּוּךְ.

מכיון שספרו של בנימין היה המקור היחידי על היהודים הכורדים, שאפשר היה להשיג, זכה הספר לפרסום בתור מקור נאמן ומחברו נחשב לאחד מבין הנוסעים היהודים המובהקים המועטים. ואולם יש לגשת אל הספר באופן בקרתי ויש לשקול את ערכו האמיתי של תכנו בזהירות רבה.[54]

הדין־וחשבון של בנימין על מסעותיו הוא ללא ספק תעודה חשובה והוא מעיד על העזה גדולה מצדו. אבל לא צריך לשכוח שבנימין היה „מקרה פתולוגי", ולא הרגיש בסכנות, שבהן היתה דרכו קשורה. באותה מידה כמו שאדם נורמלי מרגיש בהן. מבחינה זאת אפשר להשוות אותו למיסיונר יוסף וולף (עיין למעלה עמוד 27). יש להצטער על כך, שאדם, שראה כל כך הרבה ושחי בתקופה, שבה היו לפניו כמה וכמה דוגמאות של ספרי-מסע מצוינים, נתן תיאור כל כך סתמי ובלתי-מדעי של מסעותיו. אין ספק שהספר מכיל הרבה פרטים חשובים, ואולם רק לאחר שייבדק החומר באופן שיטתי ובקרתי יהא אפשר להשתמש בהם בעבודה מדעית.

חברת כל ישראל חברים

חברת כל ישראל חברים (אליאנס) התחילה את עבודתה בין היהודים הכורדים במאוחר באופן יחסי. בשנת 1903 היא יסדה בית-ספר בשביל בנים ובנות בסִינֶּה, בשנת 1904 בית־ספר לבנים בכִּירְמַנְשָׁאה, ובית-ספר לבנים במוסול ובחֲנֶקִינָה בשנת 1907 ו-1911. ואולם גם לפני יסוד בתי־ספר אלה כבר הכילו הביולֶטינים החדשיים של החברה דינים-וחשבונות מעדות שונות בכורדיסתאן המרכזית, שכמה מהם מכילים חומר בעל ערך.[55] נוסף על כך יצאו מורי האליאנס, ובייחוד אלה שעבדו בבתי-הספר בבגדאד, לנסיעות, שעליהן

54. בין בני דורו של בנימין היו כאלה שהטילו ספק באמיתות דבריו. ספקות אלה אין להם יסוד, כי למעלה מכל ספק הוא, שבנימין ביקר במחוזות המתוארים על ידו. מסעו היה מעשה של אדם חסר כל חינוך מדעי.

55. דין-וחשבון על כוי סנג'ק, עיין שנת 1889, עמ' 48; 1896, עמ' 52; על סוליימאני, 1895, עמ' 64; על אורמיה, 1892, עמ' 53; על רוונדוז, 1897, עמ' 84; אורפה, 1896, עמ' 54.

מסרו דינים־וחשבונות בביולטינים, ודינים־וחשבונות אלה לעתים קרובות מכילים הודעות המובאות במישרין מפי יהודים כורדים, שבאו מן האזור ההררי.[56]

נסיעות חדשות

הדינים-והחשבונות של נוסעים, שסיירו בכורדיסתאן משנת 1870 ואילך כמעט ואינם מוסיפים מאומה על ידיעותינו על היהודים הכורדים. אפילו אחרי המלחמה של שנות 1914—18 המשיכה כורדיסתאן כמקודם להעמיד מכשולים גדולים בפני כל עבודה שיטתית הדורשת שהייה ממושכת בארץ. בכל זאת נמצאים כמה מחקרים שהם ראויים להזכרה, ובראש וראשונה עבודותיהם של בִּינְדֶר,[57] המילטון,[58] וְלַמֶךְ סַעַד.[59] ספריהם של השנים האחרונים שונים מאלה של קודמיהם בזה, שהם אינם דין-וחשבון של רשמים מקריים שנתרשמו מהם המחברים אגב מסע-סיור קצר, אלה תוצאות הסתכלויותיהם של אנשים, שנשארו בארץ זמן ממושך למדי כדי לקבל ידיעות ממשיות על הארץ ועל העם.

יש כמה נוסעים יהודים שביקרו את היהדות הכורדית בשנים האחרונות. אפרים נוימארק[60] הגיע רק עד מוסול, ומשום כך אין לדבריו ערך מיוחד. יש לשים לב לעומת זה למסעו של ו. שור,[61] שביקר באוּרְפָה, מַרְדִין, נְצִיבִין, ג׳זִירָה, זָאכוֹ ומוֹסוּל. סקירתו הקצרה והכללית של שור (ע׳ 19—23) היא בין הכתבים הטובים ביותר שהופיעו עד אותו הזמן על היהודים הכורדים.

בשנת 1935 ביקר ד״ר א.י. בְּרָוֶר[62] בחנקינה, כירמנשאה, סינה וסביבותיהן. ד״ר שוורץ ביקר בכפר היהודי סונדור (Jüdische Rundschau, Berlin 12.VII.1935).

התחלת חקירתה המדעית של הארץ

עד כאן דברנו רק על מחקרים כלליים, שהם כללו גם את השטח שלנו ושהיו על-פי-רוב דינים וחשבונות של נוסעים על מסעותיהם. מחוץ למחקרים קטנים על נושאים מיוחדים, לא הופיע שום מחקר מדעי המוקדש במיוחד ליהודים הכורדים.

---

56. עיין בביבליוגרפיה, בשמות: N. Albala, J. Bassan, Sassoon.

57. Henry Binder, 1887. בספר תמונות מצוינות.

58. A.M. Hamilton, 1937. המילטון בנה את הכביש בין ארביל ורוונדוז. בספר צלומים חשובים של נוף ושל ערים.

59. Lameç Saad, 1913.

60. אפרים נוימרק, 1889, עמ׳ 39—75.

61. ו. שור, 1884.

62. א.י. בראוור, 1935.

א.ז. אידלסון, שחקר כמה מן העדות היהודיות המזרחיות, עשה עבודה חלוצית גם בשטח שלנו על-ידי כך שעשה חקירות בין היהודים הכורדים החיים בירושלים. הוא פרסם, בצירוף מבוא כללי, אוסף של ספורים בניב הארמי של סַעוּדִי בּוּלַק.[63] החומר לא היה רב באותו הזמן, מפני שהמספר הכללי של המשפחות היהודיות הכורדיות לא היה גדול מעשרים וחמשה. אידלסון גם רשם כמה מן השירים המושרים על-ידי היהודים הכורדים, מפיו של חכם אחד שבא מסעודי בולק.[64]

קדם לאידלסון אלברט לוי, שכבר אסף ידיעות בנוגע ליהודי כורדיסתאן מפי יהודי אחד מאורמיה.[65] רשימות אלה מכילות הרבה חומר חשוב, ומשונה הדבר שחוקרים בשטח זה כמעט שלא השתמשו בהם עד היום.

הופיע גם חומר שבכתב-יד, רובו ככולו מכתבים. בשנים האחרונות פרסם יעקב מאן מספר של טכסטים,[66] הנמצאים ברשותה של ספרית המכון העברי בסינסינַטי. הפרופ' אסף פרסם תעודות חשובות שונות,[67] שחלק מהן נאסף ע"י ד"ר פישל בשתי נסיעותיו הקצרות לכורדיסתאן.[68]

מספר מחקרים על הלשון של היהודים הכורדים, התרגום או גֶ'בֶלִי, ניב ארמי חדש הדומה ללשונם של הנוצרים, הופיעו מזמן שדיונל פרסם את אוסף הספורים שלו בניב של סַלַמַס.[69] בעבודתו היסודית על הלשון הארמית,[70] עסק פרנץ רוזנתאל באופן מפורט בבעית הלשון הארמית החדשה וטיפל בכל החומר שיש לו חשיבות בקשר לנושא זה.

ד"ר יוסף י. רבלין חוקר במיוחד את הניבים של היהודים הכורדים וכבר פרסם מספר של טכסטים.[71] מטעם האוניברסיטה העברית בירושלים הוא גם רשם ממסורות שבעל-פה את תרגום התנ"ך של היהודים הכורדים.

63. א.ז. אידלסון, 1913, עמ' 121 והל'. השוה גם A.Z. Idelsohn, 1912

64. .Id., vol. II, p. 31 ; 128—140

65. .Albert Löwy, 1897, p. 94—99 ;id., 1875, IV, p. 98 sqq. ; 1878, IV, p. 600 sqq

66. Jacob Mann, 1931, vol. I, pp. 477—549.

67. שמחה אסף, 1934, עמ' 85—112. ש. אסף, 7—1936, עמ' 266—271.

68. עיין בביבליוגרפיה.

69. R. Duval, 1883 ; I. Gottheil, 1893, pp. 297 sqq.

70. .Franz Rosenthal

71. עיין בביבליוגרפיה.

פרק שני

הארץ

לא קל הוא לתת הגדרה מוחלטת ומדויקת למונח „יהודי כורדי". אולי הנכון ביותר יהא לומר, שיהודי כורדי הוא יהודי שחי במחוז המאוכלס על-ידי כורדים ושמדבר ארמית („תרגום"). ואולם על היהודים הכורדים יש למנות גם את יהודי מחוזות מפוזרים אחדים, שבהם מדברים היהודים בדרך כלל ערבית (כגון נְצִיבִין).

היהודים הכורדים, בדומה לשכניהם המוסלמים, הם למעשה עם הררי. ואולם הכורדים התפשטו בהדרגה מן ההרים למטה לשפלות, ואפילו לערבות ארם נהרים. באופן זה נכללו לתוך אזור-השפעתם מחוזות שבהם שלטה מקודם תרבות ערבית, ועל־ידי כך באו גם יהודים, שהם למעשה היו שייכים לתחום של ארם נהרים, תחת השפעת התרבות הכורדית. אך יש להבין ברורות, שכיוון ההגירה של היהודים הוא הפוך, ממערב למזרח. יחד עם זה יש לזכור, שההגירה היהודית היא בעלת כיוונים שונים, מכיוון שהיהודים הכורדים, כפי שכבר הדגשנו זאת למעלה, אינם עם חדגוני, אלא באו לכורדיסתאן בגלים שונים. בכל אופן אפשר להרגיש ביניהם כיום כיוון-הגירה חזק מן המזרח למערב, בדומה לכורדים עצמם. עדיין אין אנו יכולים להבחין בין גלי-ההגירה השונים שלהם, ואין להתעלם מן האפשרות, שיהודים מצאו את דרכם לכורדיסתאן גם מן הצפון.

בכל אופן, המרכז של היישוב היהודי בכורדיסתאן הוא האזור ההררי, סביבות הזגרוס והטאורוס, בעוד שבכיוון המחוז הארמיני היהודים הולכים ונעלמים.

מאחורי ההרים נמצאים מחוזות האגמים ואן ואורמיה. ביחוד מחוז אגם אורמיה שייך אל תחום היישוב היהודי. במערב אפשר לראות בנהר החידקל את גבול היישוב היהודי.

המרכז, כאמור, הוא האזור ההררי: בצפון הטאורוס, בדרום הזגרוס. הטאורוס, המשתרע בכיוון ממזרח למערב, הוא שרשרת רכסים גבישית. החלק הדרומי-מזרחי של הטאורוס, שהוא נכנס לתחום חקירותינו רק בקשר למחוז ההררי הֶכִּיאַרי, מקום מושבם העתיק של הנסתוריאנים, הוא עשיר יותר במים מיתר חלקי הטאורוס ומשום כך הוא דומה יותר לזגרוט.

הזגרוס הוא הר מקופל מורכב בעיקר מאבן-סיד ושרשרותיו נמתחות

מצפון-מערב לדרום-מזרח, מקבילות לחידקל. דרכי המים של אזור זה, שהוא עשיר במעינות, עוברות בראשונה דרך עמקי האורך, ואחר כך הן פורצות את שרשרות ההרים בכיוון מערבי בבקעים עמוקים. [1] חתכים עמוקים אלה מקשים ביותר על הגישה אל האזור ההררי הזה והופכים את מקומות היישוב שבו מבודדים וסגורים עד שלפני ימות הטכניקה הצבאית החדישה לא היתה שום אפשרות לכבוש אותם. משום כך אזור זה הוא הדוגמה הקלאסית למקום-מקלט, שבו נשתמרו שרידיהם של עמים שונים ושל שבטים במשך מאות בשנים.

לחלק הצפוני והמזרחי של אזור ההרים אפייניות הפורמציות של הרי-געש. הר אררט עצמו אינו אלא הר־געש מת, והחומר הוולקאני שהתפשט שכבות שכבות על פני הרבדים הישנים, בנה את אגמי ואן ואורמיה, ששניהם אינם אלא תוצאת סכירת נהרות על-ידי חומר וולקאני.

לרגלי אזור הררי זה מתפשטת הערבה הסידית של ארם נהרים, שבה חתכו להם הפרת והחידקל את תעלותיהם. הכורדים חדרו עד לחידקל, שהוא מהווה גם את גבולו של תחום היישוב היהודי. גם מזרחה של ארם-נהרים שייך מבחינה גיאוגרפית, ובחלקו גם מבחינה גיאולוגית, לאזור הטאורוס והזגרוס, מכיון שאין היא אדמה ישרה בלבד, אלא עולה בשורת גלים עד לזגרוס. השטח מחולק למכביר על-ידי נהרות וזרמי־מים המשתפכים לתוך החידקל. כלפי דרום משתנה הנוף: הריווח בין החידקל והזגרוס נעשה כאן רחב יותר בהדרגה, והודות לכך מקבל אזור זה אופי דומה יותר, גם מבחינת האקלים, לארם-נהרים עצמה.

תחומנו שייך לאזור האקלימי היבשתי היבש המשתרע על שתי ההֶמִי-ספירות מסביב לקו המקביל ה־35 ושבשבילו אפייניים גשמי החורף והקיצים היבשים. כורדיסתאן היתה תחום יבש בדומה לפרס או לארץ-הלוחות של ערב, אילמלא הטאורוס והזגרוס הגורמים לעליית הרוחות הלחות הנושבות מן הים התיכון ולחשירת מימיהן.

הזגרוס במיוחד, עם חרפיו הקשים ועם שלגיו העשירים, הוא בית-אוצר של מים בשביל האזור הזה. הוא עשיר במעינות ובנחלים, נחלי איתן שהמים אינם נפסקים בהם בכל ימות השנה. אלה משקים את כל האזור עד לחידקל

---

1. „... לעתים קרובות בקעים אלה אינם ישרים, אלא מתפתלים בצורה משונה ביותר, ויש להם הסתעפויות אין קץ. הרוונדוז הוא הידוע ביותר ואולי הגדול ביותר ביניהם. יש לו לא פחות מחמישה ענפים, שדרכם זורמים מימי נהרות-משנה ומשתפכים לתוך הרוונדוז, וכל אחד מאלה כשהוא לעצמו הוא בקע העושה רושם גדול." דברי המילטון, עמ' 110. עיין גם תמונה מס' 10. המילטון מזכיר לעתים קרובות את הקושי שיש בחדירה אל הזגרוס. ביחס לברזריני, למשל, הוא אומר: „היו רק מקומות מועטים שאפשר היה לרכב בהם על גבי פרדות." שם, ע' 161.

ומאפשרים השקאה מלאכותית במקומות ששם אין הגשמים מספיקים. [2]

הזגרוס מכוסה עד לגובה של 1800 מטר בצמחיה של עצי-אלה נגסים בני סוגים מרובים, שפרים, הבלוט, מהווה את אחד מתוצרות היצוא העיקריים של הארץ. אלת-הנגס היא, למעשה, האילן הלאומי של כורדיסתאן. אין לדבר כאן על יער, משום שהעצים רק מפוזרים במורדות ההרים. התמונה המתקבלת תוארה לעתים קרובות כאפיינית בשביל אזור בעל בקעים עמוקים ומרובים, שצדיהם מכוסים אלות-נגס דלילות. נוסף על אלת־הנגס יש כאן עוד כמה עצי-יער, בייחוד עץ האגוז־לוז, שאת פריו מעריכים ביותר. הלִבְנֶה ואגס-הפרא ההררי.

העדר של יערות ממש באזור זה באה, ללא ספק, כתוצאה מחוסר כל אמצעי שימור. את האילנות גודעים ללא רחמים גם לעצי־הסקה וגם למספוא-חורף לבהמות. מקצוע, שבו היהודים פעילים במיוחד, הוא קטיעת ענפים עשירי-עלים בסתיו לשם מספוא לבהמות. מניעה נוספת ליעור היא נוכחותם של עדרים מרובים, שהם לא רק שחוספים את הענפים הצעירים מעליהם, אלא אף מתקיפים את קליפת גזעי־העצים.

הקיץ הנוח באופן יחסי הודות לגובה האזור ולעושר של הספקת המים, גורם להתהוות צמחיה עשירה. [3] הודות לעצים המועטים נהנים מורדות ההרים מכמות גדולה של שמש והם מכוסים בשכבה עבה של צמחים, עשבים ושיחים (כגון דפנה, ערוער, שושנת־פרא). יותר גבוה נעלמת אלת־הנגס ונשאר רק דשא אלפיני. משום כך מאוכלס האזור ההררי על-ידי הנודדים הכורדים ועדריהם. באביב, לאחר שרעו את העדרים בערבות, עולים הכורדים לשדות-המרעה ההרריים (זוזן) שלהם. הם הולכים בעקבות קו־השלג במורדי ההרים, עד שירידת השלג והגשם בסתיו מכריחה אותם לחזור מאחוריהם ולרדת לאט לאט לעמק. את החורף מבלים במחוזות החקלאיים למטה, ששם רועים העדרים

---

2. ממאי ועד אוקטובר אין גשם. כמות הגשם השנתית: זאכו 1026 מ"מ; עמדיה 1097; רוונדוז 1053; אכרא 936; סוליימאני 836; ארביל 462; כרכוך 394; מוסול 350; עיין אשביל, מפת-הגשמים של המזרח הקרוב.

3. בתחום שלנו יש רק שתי תחנות מטיאורולוגיות, אחת במוסול ואחת בכרכוך. מידת החום המאקסימאלית והמינימאלית הממוצעת ב-1938/39 היתה:

במוסול	יולי	20.7	צ'	42.4	ינואר	2.8	12.9
בכרכוך	״	25.1		41.1	״	4.6	13.7

(מתוך אשבל, דו"ח שנתי של האקלים של א"י והארצות השכנות, שנה י"ט.) על הטמפרטורה של האזור ההררי אני מביא דברים אלה מהמילטון: „אוגוסט הוא אחד החדשים החמים ביותר בכורדיסתאן, היינו 110 מעלות (=43.33 צ') בצל" (עמ' 240). „רוח קרה כקרח נשבה מתורכסתאן וחדרה דרך הבקע השחור והקפיאה את הכל מה שאפשר היה להקפיא" (עמ' 263).

על שדות-התבואה לאחר הקציר.

ירידת הנודדים בחדשי החורף היא מלאה סכנות בשביל עובדי-האדמה. [4] עובדי־האדמה יושבים בדרך כלל בעמקים ששם סמוכים כפריהם, שהם לעתים קרובות קטנים מאד ופרימיטיביים מאד, לרכסים שלרגלי ההרים. ההגנה העיקרית שלהם היא בריחוקם מדרכי־המעבר הגדולות. התבודדות זו היא שגרמה להתקיימות שרידים אֶתְנִיִּים רבים כל כך. בני הכפרים מגדלים חיטה, שעורה, ובמחוזות החמים יותר ובעלי אספקת־המים הטובה יותר, גם אורז וכותנה. הם גם מרבים לעסוק בגידול ירקות לשם שיווק. על-פי הרוב על אדמת שלחין, וכמו כן בגידול ענבים. יש להם גם מינים שונים של עצי פרי ועצי אגוז.

אמנם אנו מטפלים באזור הררי גס ומבודד, אין אנו מוצאים בו חיות-פרא מרובות. החיות הטורפות הושמדו כמעט כליל. הדוב, שיש לו תפקיד כה חשוב בספוריהם של הכורדים והיהודים כאחד — היהודים אוהבים לספר על מעשי גבורה בקרב עם דובים — נמצא עתה רק לעתים רחוקות מאד. הארץ עשירה בקוראים ובסנאים (עיין „מלך הסנאים"). [5] תושבי מחוז-ההרים האיומים ביותר הם ללא ספק—השדים.

הישובים הכפריים של הערבות, היינו של ארם נהרים ותחום האגמים של האזור הוולקאני, אינם שונים בהרבה מכפרי הארץ ההררית. ואולם בערבות אין חורף קשה עם סופות-שלג, שהוא לעתים מכריח את בן־הכפר להשאר בין כתלי ביתו ולעשות חשבון מדקדק ביחס למלאי המזון החרפי שלו. היהודי הכפרי אפילו מחליף את מקצועו בחורף ועובד בביתו בתור אורג.

קביעת מקומו של יישוב כפרי תלויה לא רק במציאותה של אדמה הניתנת לעיבוד ובאספקת המים, אלא גם בנסיבות פוליטיות: עד כמה שאפשר בוחרים מחוזות מרוחקים מן הדרכים לשם קביעת מקום היישוב. היישובים העירוניים, לעומת זה, התפתחו דוקא ליד הדרכים הראשיות ועורקי-המסחר העיקריים. כאן עמקי הרוחב הגדולים סימנו מימים ימימה את קו הדרך המובילה מפרס לשפלה של ארם נהרים, ובנקודות אלו התפתחו הישובים העירוניים. עמקים כאלה הם עמקי הכַּאבּוּר והזַּאב הגדול והקטן.

אחת מן החשובות ביותר שבדרכים אלו היא אותה דרך שהמילטון הפך אותה לכביש של מכוניות. היא עוברת לאורך העמק של הזאב הגדול,

4. כך הוא המצב גם כיום. המילטון כותב (עמ' 90): „יום אחד.. כשחזרתי מארביל (לספיליכ) שמעתי שהיתה התנגשות בין שבטי-הסורצ'י המקומיים של ספיליכ ובין הנודדים הורכי, שכמעט כל שנה ושנה פורצים ריבים ביניהם לרגלי ההרים. נשים מספר השתתפו בקרב, כי הן מלומדות מלחמה ויודעות לקלוע אל המטרה ביריות לא פחות מן הגברים."

5. Prym-Socin, 1881, Index, s.v. Eichhörner

דרך ארביל ורוונדוז עד לטהראן. על־ידי הקשר עם מסילת־הברזל בתורכיה דרך נציבין ומוסול, מאפשרת דרך זו תנועה ישירה בין אירופה המערבית ובין פרס במקום הדרכים הקודמות שהלכו סחור סחור.[6]

דרך חשובה שניה היא זו העוברת ממוסול דרך דֶהוֹכּ, עמדיה והטאורוס (ג׳וּלַאמֶרְג, בַּשְׁקַלְעָא) עד לאגם ואן. דרך זו משתמשת במרוצתו העליונה של הזאב הגדול.

היישובים העירוניים הישנים באזור ההררי מקבלים אופי מיוחד הודות למצבם בנקודות המוגנות באופן טבעי. הם ממש מבצרים טבעיים. על פי רוב מצוידים הם אספקת־מים משלהם, ורק הטכניקה הצבאית המודרנית שלנו, עם ההתקפות האויריות שלה, הפכה אותם לחסרי ערך מבחינה איסטראטיגית.[7]

עמדיה, למשל, יושבת על רמה המתרוממת לגובה של 300—400 מטר מעל ל„רובל" של עמק הזאב הגדול (עיין תמונה אצל בינדר, ע׳ 200) ואפשר להכנס בה רק דרך שבילים קשים מסוטטים בתוך הסלע [עיין תמונה אצל וויגרם, מול עמ׳ 368].

הנוסעים נתרשמו בעיקר ממצבה היחיד במינו של רוֹוַנדוּז. המילטון, למשל, כותב: „בארץ זו של הרים, נהרות, בקעים ומבצרים טבעיים, לא יכלה העיר להיות בנויה במקום מתאים יותר מבחינת השליטה על הסביבה. היא שוכנת בין שתי תהומות ענקיות על גבי לשון צרה של סלע היורדת במורד מן הרכסים הגבוהים של כוּוֶכּ דַאגי· לשון זו כשהיא יורדת נעשית פס צר, פחות ממאה יארד ברוחב, ופס זה נופל בשפוע חזק עד שהוא מגיע לרמת־סלע שטוחה ליד גדותיו הצרות של נהר רוונדוז. הנהר פונה כאן בפנייה פתאומית לתוך הבקע המהווה את גבולה המערבי של הרמה... בגובה רב על גבי המורד הזקוף והצר, בין שתי תהומות גדולות יושבת לה העיר רוונדוז העליונה" (עמ׳ 119, עיין גם את התמונות מס׳ 11, 28).

ערבון נוסף לבטחונם של היישובים ניתן להם על־ידי כך, שהדרכים המובילות אליהם או הם עצמם מוגנים על־ידי ארמנותיהם של ראשי־שבטים כורדיים. ארמונות אלה שימשו גם בסיס להתקפות. הם נמצאים מפוזרים על־פני כל הארץ, ואולם רובם, בייחוד אלה הנמצאים ליד הדרכים הראשיות, אינם כיום אלא חורבות.[8]

---

6. בשעת בניית דרך זו נתכוונו הבונים לא רק לבנות בהתאם לכללי בניית דרכים. הם רצו להעביר את הכביש דרך שטח מרובה ככל האפשר המיושב על־ידי שבטים כורדיים בלתי־נכנעים: „לאחר שפעם חדרו דרכי־תחבורה לתחום מסוים, בטוח הדבר שגם העם הפראי ביותר ייעשה אוהד שלום על־ידי כך שהם מחקים את אפני־החיים התרבותיים," המילטון, עמ׳ 73.

7. זכור את התקפותיה של האויריה המלכותית האנגלית על רוונדוז.

8. עיין תמונה אצל בינדער [ואצל וויגרם, מול עמ׳ 96, 209].

בעלי אופי שונה הם היישובים הנמצאים בפיהם של עמקי-הרוחב. יישובים אלה דומים יותר ליישובי הערבות. רובם נמצאים במקום שמשם אפשר לעבור על פני הנהרות בעזרת כְּלֶכִּים (רפסודות) גדולים. הודות לכך הפכו ערים אלה למרכזים מסחריים. העיר זאכו, למשל, שהיא למעשה יושבת על אי מוקף כמעט לגמרי על־ידי גלי הנהר כאבור, נעשה מרכז ליצוא עצים. כאן מרכיבים את ה„כלכים" הגדולים לשם העברת עצים וסחורות־יצוא אחרות למוסול. בדומה לזה נובעת חשיבותה של כוי סַנגַ'ק ממצבה ליד הזאב הקטן (זאב אל־אספל) במקום שמשם אפשר לעבור על נהר זה ב„כלכי".

הערים בערבות הן בין הישובים הקדומים ביותר הידועים בעולם. קדמותה של ארביל, למשל, ברורה גם לפי מראיתה החיצונית המיוחדת במינה. היא שוכנת על תל שגבהו 120 רגל. „מתרוממת מעל לערבה בדומה לחדודית של הר־געש מת שנחתך מלמעלה, מעוטפת חומות-לבנים גדולות, שם השתרעה העתיקה ביותר בין כל הערים המיושבות על פני האדמה... מי בנה את הרמה הגדולה שעליה עומדת העיר המודרנית?... היא גדלה מעצמה. עיר אחר עיר שקעה לתוך הרמה שעלתה לאט במשך תקופות אין מספר עד שכיום היא עומדת בגובה כפול מגבהו של כל תל אחר כזה עלי אדמות" (המילטון, ע' 63).

כל הדרכים מובילות לחידקל, ששם נמצאת מוסול, היא נינוה הישנה, „עיר אזורי־הגבול והמצב המרכזי כאחד," שהיא המרכז התעשייתי וגם הרוחני של יהודי כורדיסתאן. מצבה של מוסול הוא מצוין בשביל המסחר היבשתי והימי כאחד.

על השאלה, מדוע נמצאים יהודים ביישוב אחד ולא במשנהו, בודאי שאי-אפשר לתת תשובה חד-משמעית. אף כי היהודים הכורדים הם איכרים והם מזדהים עם ארץ מגוריהם באופן פנימי יותר מן היהודים ברוב ארצות המזרח, בכל זאת לא היה לגורם הגיאוגרפי תפקיד חשוב בענין התישבותם. כורדיסתאן בתור מקום-מקלט נתן בטחון גם לשרידי עדות יהודיות בדומה לעמים אחרים, והודות לכך התקיימו בה היהודים. נוסף על כך יש להניח, שבימים עברו נמשכו היהודים אל ישובים מסוימים לרגלי חשיבותם של אותם היישובים בתור מרכזים מסחריים של התקופה. ואולם מתקבל על הדעת, שגורמים פוליטיים היו המניע העיקרי להתישבותם.

לאחר סיום מלחמת העולם הראשונה ולרגלי תוצאותיה הכלכליות נעשו שנויים חשובים גם בכורדיסתאן. גלוי שדות הניפט וניצולם המודרני, וכמו כן הכנסת המכונית והאוירון, גרמו לפריחתם של יישובים מסוימים ולנבילתם של אחרים. שדות הניפט נמצאים בקרבת הַנֶּכִּין, כרכוך ומוסול. הודות לכך קיבלו ערים אלו דחיפה חדשה להתפתחות, אף כי הרווחים של שדות הניפט מגיעים אל תושבי הארץ רק במידה מצומצמת ביותר. בדומה לזה הביאו עמהם המכונית והאוירון שנויים גדולים. הארץ נפתחה, אי-הבטחון פחת, משום שתנועה מרובה וקשרים מהירים שמים קץ לעסקי השודדים הפושטים על האורחות.

פרק שלישי

תולדות יהודי כורדיסתאן

יהודי כורדיסתאן כיום חסרי כל חוש היסטורי הם. בנגוד ליהודי תימן למשל, שהם הוציאו מקרבם כמה עבודות היסטוריות, היהודים הכורדים, עד כמה שידוע לנו, לא השאירו אחריהם שום תעודות היסטוריות משלהם. גם נסיונותיו של לוי [1] עם האינפורמנטים היהודים הכורדים שלו נתנו תוצאות שליליות. אף אחד מהם לא ידע מאומה על ההיסטוריה העתיקה של עדתו. כל מאורע היסטורי שהיה זכור להם, את מקומו קבעו בדרך כלל למאה או מאה וחמשים שנה מוקדם מדאי.

החומר המועט, שיש ברשותנו, אינו יכול לתת לנו מושג משביע רצון על תולדות העדה היהודית הזאת. לכל היותר יכול הוא לשמש כמסגרת חלקית. חקירה ארכיאולוגית יסודית של המדינה תוכל לעזור להשלים את המסגרת הזאת במדה מסוימת. היישובים היהודים של כורדיסתאן הם ללא ספק עתיקים מאד. הפרט המענין ביותר הוא שאנו מוצאים יהודים המדברים ניב ארמי, תַּרְגוּם או גֶ'בֶּלִי, בשטח שהוא מהווה את תחום־הספר של מקום התישבות הגולים מישראל ויהודה (מל״ב יז, ז; יש׳ יא, יא; כז, כג;) או בכל אופן סמוך לו. [2] יכול להיות, שהיהודים הכורדים אינם אלא צאצאיהם של אותם הגולים, או ביתר דיוק, אפשר לאמר בבטחון גדול יותר, שהיהודים הכורדים כוללים שרידים של הישוב היהודי העתיק. אנו ניתן הוכחות אחדות להשערה זו בפרק האנתרופולוגי שלנו. [3]

שהתחום שלנו היה מיושב על-ידי יהודים בזמן קדום מאד, דבר זה מתברר מן ההצלחה שהיתה לנצרות ומן ההתפשטות המפתיעה של הנסתורינות. גם כאן היו היהודים ללא ספק החומר הטוב ביותר בשביל התנצרות, וזאת ביחוד מכיון שלאחר קבלת הדת היהודית על-ידי מושלי אֲדִיַאבֶּנֶה (במאה הראשונה) לא-יהודים מרובים נקלטו לתוך העדה, והתישבות היהודים קבלה תמיכה מאת הנסיכים שהתגיירו.

דבר מפתיע הוא מה מעט מזכיר התלמוד את כורדיסתאן, אף כי סורא

---

1. עיין A. Löwy, 1875, IV, 89

2. על הנסיונות לקביעת מקומו של שטח זה עיין Obermeyer, 1929, pp. 10 sqq.

[3. דר׳ בראואר נפטר טרם הספיק לכתוב פרק זה.]

ופומבדיתא היו רק כמטחווי הקשת מכורדיסתאן. [4] מוסול (אשור) אינו נזכר כלל בתלמוד. ברור, שבימי התלמוד היתה מוסול עיר בלתי-חשובה לגמרי. העיר ארביל (ארבלה) נזכרת. היא אחת מן הערים העתיקות ביותר שבעולם. היא תפסה את מקומה של נינוה אחרי חורבנה של עיר זו. בכל זאת מפתיע הדבר, איזה מקום בלתי חשוב תופסת ארביל בתלמוד. על כורדיסתאן המרכזית אין אנו שומעים מאומה.

בנוגע למצב היהודים בתקופת השלטון המושלמי אנו מגששים באפלה. ההיסטוריונים הערבים כמעט שאינם מזכירים את היהודים, ואולם ההזכרות הנדירות של יהודים בערים מראות שבתקופה זו, ימי פריחת הערבים, התפתחו ופרחו גם העדות היהודיות. [5]

המאה הי״ב — דוד אלראי

אנו מכירים יותר את מצב היהודים במאה השתים-עשרה. ידיעותינו מסתמכות על ההודעות המעטות של רבי בנימין מטודילה ושל רבי פתחיה מריגנשבורג, שהם עצמם, כפי שראינו, לא היו בכורדיסתאן המרכזית.

בימים שבאו בעקבותיו של מסע הצלב השני, נהנו הערים מעושר חדש תחת שלטונם של הסֶלְג׳וקים. מהודעותיהם של בנימין ופתחיה אנו למֵדים, שגם היהודים קיבלו חלק מעושר זה. מוסול („מוצל היא אשור הגדולה״), שנקראה „נינוה החדשה״ על-ידי פתחיה, היתה בעלת עדה יהודית בת 7000 נפשות לפי בנימין (ע׳ נ״ב); לפי פתחיה היו בעדה 6000 נפשות (ע׳ 5). הישוב העירוני גדל על-ידי הגירת יהודים מארץ-ישראל, שברחו מלפני נוסעי-הצלב המתקרבים. עולים אלה נתנו דחיפה חדשה לישיבה בבגדאד וגם למוסול, שהפכה בלתי-תלויה מבגדאד והיה לה ראש-גולה משלה. [6] מכיון שמוסול היתה באותו זמן ללא כל ספק המרכז הרוחני והמסחרי של תחומנו, אנו מניחים, שבין התלמידים המרובים שראש-הגולה אסף אל חצרו היו גם כמה יהודים כורדים.

יהודי מוסול נהנו משלטון עצמי. לראש-הגולה היה אפילו בית־סוהר משלו. מחצית מס-הגולגולת, שהיהודים בתור „כופרים״ (דִמִּי) מוכרחים היו לשלם, היתה שייכת למדינה ומחציתה לראש־הגולה.

גם בערים אחרות בשפלה היו עדות יהודיות חשובות. בנְצִיבִין היו 1000

---

4. על המקומות השונים הנזכרים בתלמוד עיין אוברמאיר, שם, ושאר מקימות. השוה גם Mann, 1931, pp. 477 sqq.

5. השוה אוברמאיר בכמה מקומות; וגם מאן, שם, עמ׳ 477, ששם הוא מנסה לתת את ראשי הקווים של תולדות היהודים במוסול.

6. על ראש-הגולה במוסול עיין מאן בספר היובל לכב׳ ש. פוזננסקי, חלק עברי, עמ׳ 23—27.

יהודים (בנימין, ע׳ נ״א) והיו שלושה בתי-כנסיות (פתחיה, ע׳ 4-5). פתחיה מעיר: „ומנציבין ואילך ארץ אשור. וכזריא לשון אחד ותוגרמה לשון אחד" (שם שם).

בגְ׳זִירֶת אל עוֹמַר היתה עדה יהודית בת 4000 נפשות (בנימין, ע׳ נ״א). אשר לארביל אין לנו ידיעות, מפני שכפי שהערנו למעלה, חסר משהוא מן הטכסט במקום זה.

החשוב ביותר והמאלף ביותר הוא קטע בספרו של בנימין מטודילה עמ׳ ע״ח ואלך, המספר על הופעת דוד אלראי, משיח השקר, בעמדיה. קטע זה נותן לנו הבנה פנימית של החיים היהודיים בכורדיסתאן. המסקנה השלילית שאפשר להסיק מן התאור היא אינה פחות חשובה מן המסקנה החיובית. הודעה מקרית זו של בנימין מטודילה מראה, איזה חומר היסטורי עשיר על יהודי כורדיסתאן הלך לאבוד. [7]

בנימין מתאר את עמדיה כעיר, שיש בה עדה יהודית בת 25 000 נפשות. מספר זה מוגזם הוא ללא ספק. „ומשם חמשה ימים לעמאריה [8] ושם כמו כ״ה אלף מישראל. והיא תחלת הקהלות הדרים בהרי חפטון כי שם יותר ממאה קהלות מישראל. והיא תחלת ארץ מדי והם מן הגלות הראשון שהעלה שלמנאסר המלך. והם מדברים בלשון תרגום וביניהם תלמידי חכמים. והם חונים ממדינת עמאריה ועד מדינת גילן מהלך כ״ה יום. עד מלכות פרס ורשות מלך פרס עליהם ולוקח מהם מס על יד פקידו" (בנימין, ע׳ ע״ו-ע״ז). בנימין גם מספר, שכל זכר מגיל 15 ומעלה היה חייב לשלם את מס-הגולגולת.

כפי שאמרנו, ההודעה על דוד אלראי, משיח השקר, הוא הפרט החשוב ביותר שיש לנו על תולדות יהודי כורדיסתאן. דוד אלראי זה, כשם שבנימין קורא לו, למד בישיבה בבגדאד תחת ראש-הגולה חשדאי והגאון עלי הלוי והיה חכם מלומד בעל הישגים חשובים. עובדה זו מצדה מראה לנו, שיהודי כורדיסתאן לא רק שלא היו מבודדים בתקופה זו, אלא שהיו להם קשרים אמיצים עם מרכזי התורה בארם-נהרים. מה שמפתיע היא העובדה, שדוד אלראי הלך לבגדאד ולא למוסול, שהיא הרבה יותר קרובה. בתיאורו של בנימין על אלראי ופעולותָיו עובדה ואגדה משמשות בערבוביה. הוא כותב ש„עלה בדעתו להרים יד במלך פרס ולקבץ היהודים היושבים בהרי חפטון לצאת ולהלחם בכל הגויים וללכת ולתפוס ירושלים" (ע׳ ע״ח).

תנועתו של אלראי זכתה לתמיכה גדולה מצד היהודים שראו בו את משיחם.

---

7. על מעשה דוד אלראי עיין מאן, התקופה, כרך כ״ד, עמ׳ 341 והל׳. וגם REJ, כרך פ״ז, עמ׳ 257.

8. בנימין כותב תמיד עמאריה במקום עמאדיה (עמדיה). זוהי דוגמה שניה לאותה טעות (מצד המעתיק) המופיעה בקשר לשם אלראי.

מלך פרס, שפחד מהתנקשויות ומהפרעות, קרא אליו את אלראי ושם אותו במאסר בתַּבְּרִיסְתָאן. ואולם אלראי שחרר את עצמו בדרך נס והגיע לעמדיה במשך יום אחד, אף כי המרחק היה מהלך עשרה ימים בנסיעה רגילה.

אז פנה מלך פרס אל ראש-הגולה של בגדאד, ובאמצעותו של הכליף של בגדאד התרה בו, שאם אלראי לא יפסיק את פעולותיו המרדניות, הוא מצדו יהרוג את כל היהודים הנמצאים במדינתו. ראש־הגולה פנה בבהלה גדולה אל חברו במוסול [9] — דבר המראה בבירור שמוסול נחשבה על־ידי יהודי כורדיסתאן כעירם החשובה ביותר. כשכל הנסיונות להטות את דוד מדרכו עלו בתוהו, השתמשו בתרמית. אחד מעבדי המלך נתן שוחד לחותנו של דוד אלראי „להרוג אותו בסתר ובא אל ביתו והרגו והוא ישן על מטתו" (ע׳ פ״א). למרות הכל לא היה המלך שבע־רצון עד ששלמו לו היהודים קנס של עשר ככרות זהב.

בזמן האחרון נתגלה מקור חשוב המשלים את ספורו של בנימין. בספר „אִפְחָאן אַלְיַהוּד" („השתקת היהודים") של סַמוּאַל בן יַחְיַה אלמַגְרִיבִּי, יהודי שהתאסלם, אנו מוצאים נוסח ריאליסטי יותר של מרידת אלראי, אף כי כאן יש לקחת בחשבון את רגשותיו של המחבר המכוונים נגד היהודים.

לפי מקור זה, דוד, הנקרא כאן מנחם בן שלמה אַלְרוּהִי, [10] התפרסם בין היהודים. ומשום כך רצה גם מפקד המבצר להפגש עמו. אלרוחי הבין מיד, שאדם זה איש חסר תבונה הוא, ותיכן תכנית להשתלט על המבצר בעזרת היהודים. „ובכן כתב ליהודים שהיו נודדים בערי אדזרבידשן וסביבותיה, מפני שידע כי יהודי פרס הם בורים יותר גדולים משאר היהודים, והודיעם במכתבו, שהוא עמד להם כמושיע מידי המושלמים... וכן כתב להם... ,יש לחפוץ שכל אחד מכם (שיבא הנה) יהיה לו חרב או כלי-זין אחר טמון תחת הבגדים.׳ יהודי פרס והיהודים מסביבות אל-עמַאדיה שמעו לקולו ונהרו אליו בכלי-זין שנונים, עד שנתקבץ אצלו המון גדול. מפקד המצודה, שחשב רק טוב עליו (על אלרוחי), חשב בתחילה שההמון בא בכוונה לבקר את החבר הזה, מפני שהיה מפורסם בארצו על-ידי שמעו הטוב. ואולם אחרי כן נודעו לו מחשבות ההמון, אבל שונא היה שפיכות דמים, ובכן המית רק את

9. בנימין כותב, שהאנשים שאליהם פנה ראש-הגולה היו „זכאי הנשיא אשר בארץ אשור ור׳ יוסף ברהאן אל פלך החוזה" (עמ פ׳), היינו רואה־הכוכבים.

10 במקור שלישי, הוא מגילת עובדיה הגר (עיין ,REJ sq. 71,90) הוא נקרא בשם אל-דוגי. שלוש הנוסחאות יכולות היו להתהוות בקלות על סמך דמיון האותיות בכתב העברי או הערבי. הנוסח אל־דוגי מענין במיוחד משום שכיום נמצאת משפחה בשם דוגא בעמדיה. ממכתבים אחדים שנתפרסמו על-ידי מאן (שם, כרך א׳ מס׳ ז׳ וח׳) מתברר, שאיש בשם חכם שמעון דוגא היה ראש העדה היהודית בעמדיה.

מנהל המרד, את הרמאי הזה. הנשארים, כשנודעה להם מיתתו, תעו אנה ואנה בעצב, ביללה וביגון, ולא הבינו את כל הענין... יהודי אל-עמאדיה מהללים אותו עד עתה בהרבה מאסיפותיהם, וישנם אנשים ביניהם שחושבים אותו למשיח המקֻווה. וראיתי קהלות של יהודי פרס בּכָּנִי, סַאלְמַס, תַּבְּרִיז ומַרַאגָה שמזכירים שמו בעת שבועתם... במדינה הזאת ישנה עדה שמאמינה בשיטה דתית, שנובעת, לפי דבריהם, מהרמאי הנזכר, מנחם.»[11]

מאן חושב, שמרידתו של אלראי היתה קשורה במאורעות שנבעו ממסע הצלב השני. הסלג'וקים בארם-נהרים ובסוריה היו מקור סכנה גדולה לנוסעי הצלב. עָמַד אַלְדִין זַנְגִי, האַתַאבֶּק של מוסול, שאחריו נקראה עמדיה לפי המסורת העממית, כבש את אֶדֶסָה. בימים אלה של תסיסה פוליטית גדולה, כך חושב מאן, באה השראת הרוח הנבואית על אלראי, והוא תיכן תכנית להוליך את היהודים לארץ-ישראל.

לדעתי, פירושו של מאן אינו משכנע ביותר. נדמה לי, שמסתבר יותר שאלראי השתמש בזמן שראה בו שעת כושר כדי לנסות להשיג אי־תלות פוליטית בשביל היהודים, דבר שלא השיגו יהודי כורדיסתאן במשך כל תולדותיהם. כדי להבין את המצב, מן הראוי להזכיר מאורעות דומים לזה שאירעו בין הנוצרים. „בשנת 1310, בימי מלכותו של אוּלְדְגַ'אִיטוּ, לאחר שהתגוננו בגבורה במשך יותר משלושה חדשים במבצר ארביל נגד הצרים, ערבים, כורדים ומונגולים, נוצחו הנוצרים והושמדו כליל.»[13] כורדיסתאן היתה תמיד ארץ שראשי-שבטים משלו בה, וסכסוכיהם והצלחותיהם של ראשי־שבטים אלה יכלה לתת את הדחיפה לאלראי לעשות את נסיונו בעזרת היהודים ולמענם.

חשובה ביותר בשביל חקירת הבעיה של הרכבם האֶתְנִי של היהודים הכורדים העובדה, שיהודים מאזרביג'אן באו לכורדיסתאן. דבר זה אנו למדים מן המעשה של דוד אלראי, והוא בעל חשיבות גדולה. לא זה היה המקרה הראשון וגם לא האחרון של חדירת יסודות יהודיים פרסיים לכורדיסתאן. קו-הגבול בין כורדיסתאן ובין פרס הלך ונשתנה במשך מאות בשנים, ואין ספק שהיו גם חילופי-אוכלוסיה, שבהם השתתפו גם היהודים.

המאה השלוש-עשרה — אלחריזי

כמה עשרות שנים לאחר ביקורו של בנימין מטודילה, ביקר באותו מחוז אלחריזי (בערך 1230). אלח־יזי נותן תיאור כה מצויין של העדות היהודיות

11. עיין מאן, התקופה, כרך כ"ד, עמ' 345.

12. שם. עמ' 345. שום מסורת על דוד אלראי לא נשתמרה בין היהודים הכורדים. כל מה שהם יודעים עליו שאוב ממקורות חדשים.

13. .Streck, EI, s.v. Irbil, p. 522

של המחוז. שקשה להאמין, שבנימין מטודילה ואלחריזי היו בני דור אחד. בעוד שמחבורו של בנימין כמעט שאין אנו מקבלים שום תמונה על אישיותו של המחבר, חדורות המקאמות של אלחריזי זיקים מאישיותו. בלעג חריף מתאר פרנסוא ויליון יהודי זה את חיי העדות היהודיות, שבהם כבר גילה את סימני הירידה, אף כי הוא כתב לפני תקופת הפלישות המונגוליות שהחריבו את הערים. המקאמות של אלחריזי לא זו בלבד שהן מודרניות בתור שירה, הן גם נותנות תמונה של היהודים העירוניים שהיא אינה שונה בהרבה מן התמונה שמתקבלת מיהודים אלה כיום.

אלחריזי אינו מקדיש תשומת לב מיוחדת לארביל.[14] הוא מרגיש בבורות המסתתרת מתחת לחיצוניות המזהירה (מקאמה כ"ד, ג). הוא נותן תיאור שלם יותר על חיי מוסול,[15] ומתיאורו על בגדאד[16] אנו יכולים ללמוד הרבה פרטים בעלי ענין בשבילנו.

אלחריזי מביט בהתפעלות על גדלה ויפיה של מוסול, על בתי־הכנסיות הנהדרות שלה, והוא נותן תיאור לירי על העיר בבגדי החורף שלה (מקאמה כ"ט, א').[17]

בתור משורר נודד, שקיומו תלוי בחסדי הבריות, הוא מחלק את המין האנושי לשתי קבוצות: קשי־לב וטובי־לב. יהודי מוסול שייכים למחלקה הראשונה. יוצאים מכלל זה רק שני ראשי־העדה, השר רבי נסים, ו„אדונינו דויד ראש הגולה היהודיה" (מ"ו, ח', בית י"ח והלאה; הוצ' לאגארד, עמ' 176). על העדה עצמה הוא שופך לעג ובוז בזו הלשון:

„ובבואי אליה ראיתי קהליה — כל איש מהם בחיק הסכלות נרדם — והנה אין שם איש וקול אדם — כי אם הסוס אסור והחמור אסור (מל"ב ז, י) — והיה ליהודים כמו בור — ונפל שמה שור או חמור — וביום גלו מירושלים עדת הצור—גלו החסידים לדמשק ולמצרים וישכנו מחוילה עד שור — ובאו האובדים בארץ אשור" (מקאמה מ"ו, ח', כ"ח והלל'; הוצאת לאגארד, עמ' 176).

התיאור מגיע לשיאו במקאמה המפורסמת על החזן של מוסול (מקאמה כ"ד), שבו מתוארים בלעג מפליא בשביל התקופה העדה הבורה והחזן עם־הארץ שלה, שהיא כל כך מתפארת בשירתו.

לאחר תיאור קצר של העושר וההדר של העיר והקמצנות של תושביה, מספר אלחריזי, שהוא בא לבית־הכנסת בערב שבת. הוא מתישב בקהל בין

---

14. ארביל: מקאמה י"ח, ד, בית 144—156; כ', ב', 15; כ"ד, ג' (הוצ' לאגארד).

15. מוסול: מקאמה כ"ד, א'; כ"ט, א'; מ"ח, ח', בית 18; מ"ז, ז'; נ', קכ"ח.

16. מקאמה מ"ו, ט'; מ"ז, ח'; נ', מ"ג, מ"ד, ק"ז.

17. בית 3 והל': „ובאתי אליה בחדש קבת — בעת רוח הסערה נושבת — והזמן קר מאד — ולפני קרתו מי יעמוד — והגשם תצביא חייליו — והשלג נושא בראש ההרים דגליו".

„שני זקנים — ארוכי זקנים — חסונים — כאלונים — ממוכרי התהלות ולא מן הקונים — ומהורסים בתי צדק ולא מן הבונים — בעלי קומות — ובטנם כערמות — להם נפשות בזויות ועיניהם רמות" (מקאמה כ"ד, א', י"ג והל', הוצאת לאגארד, עמ' 108). הם מספרים לו בגאווה על חכמתו ועל תבונתו של החזן. „והנה החזן בא — ועל מצחו טוטפת — ובראשו מצנפת — לבנה ונעימה — בת מאתים אמה — ושערת זקנו עד טבורו האריכה — ותכסהו בסמיכה — והוא יסחוב על הארץ גדיליה — וכמעט יכשל בשוליה" (שם, שם, כ"ב והל', עמ' 108).

ואולם בניגוד לפארו החיצוני הגדול, מגלה החזן בורות גדולה, תפילתו מלאה טעויות מגוחכות ביותר, שהרי אין הוא מבין את מה שהוא קורא. הוא מלווה את דבריו בתנועות משונות ביותר כי הוא חושב שעל-ידי כך יכול הוא להראות את אדיקותו. והעדה „יש מקצת העם אשר ישבו — ומהם ישנו שנת עולם ושכבו — וקצתם ברחו ולא שבו — ובית הכנסת עזבו — ונפוצו מעל הרועה השורים — וברחו המקנה והעדרים — ולא נשארו כי ארבעה חמורים — צועקים עם החזן ונוערים — והם יחשבו כי הם משוררים" (שם, שם, נ"ג והל', עמ' 109).

אלחריזי היה יכול לתאר במלים אלה עדה כורדית של היום, שבה ידיעותיו של החכם קיימות רק בדמיונם של בני העדה הבורים. מכאן גם ברור, שהעדות היהודיות בארם-נהרים ובכורדיסתאן היו צריכות לקבל זירוז ודחיפה תמידיים מחוץ כדי שיוכלו להתקיים.

בעטו החד מצייר אלחריזי גם סְצֵינות מן החיים היום-יומיים של העם. סְצֵינות אלו היו יכולות להיות שייכות לעולם המזרחי של היום. הן תמונות מעולם שכבר התנוון והתפורר. המעשה בחבר הקיני והאיכר העני מתרחש בעיר רַחֲבָּה (רחובות) על שפת הפרת דרומה מרַקָּה, ואולם ארוחה עשירה זו של שני העניים בחנות-הבישול בשוק היתה יכולה להתרחש גם במוסול או באיזו עיר אחרת וגם כיום במקום תחלת המאה השלוש-עשרה.

העולם המתואר על-ידי אלחריזי הוא נראה שונה כל כך מזה המתואר על-ידי בנימין, מפני שאלחריזי מסתכל בסביבתו מבחינה סוציאלית מיוחדת משלו. נקודת ראות סוציאלית זו נותנת לציוריו את הטון המודרני שהוא מנוגד לגמרי לתפיסה של בנימין מטודילה המושרשת כולה בימי-הבינים.

חזן דוד וחזן יוסף

עד היום לא נחקרו הקברות, המקומות הקדושים, ובתי-הכנסיות של כורדיסתאן באופן מדעי. חקירה כזו היתה יכולה לתת פרטים מענינים מרובים לתולדות יהודי כורדיסתאן. יהודים אלה, שהם שותפים עם שכניהם המוסלמים בשמחות הזִיאָרָה, עליית-הרגל, יש להם מספר גדול של קברות קדושים ומקומות קדושים אחרים, שכמה מהם נקראים על שמות אישים היסטוריים או על שמות

חכמים יהודים כורדים.[18]

ואולם עד היום לא תוארה חשיבותם ההיסטורית. יוצא מן הכלל מהווה הבֵּי-חַזָאנָא, שהוא אחד ממקומות עליית-הרגל המפורסמים ביותר. בֵּי-חַזָאנָא הוא סמוך לבית־הכנסת של נביא יחזקאל בעמדיה העליונה ושם אנו מוצאים את קברותהם של חזן דוד וחזן יוסף. יש לנו שתי תעודות בקשר לחייהם של שני אנשים אלה, ואולם הם מראים אי התאמות מסוימות. על הקברות יש בנין מעץ ובו הכתובת הבאה:

חזן יוסף בן חזן דוד בן אפרים בן יוסף בן יעקב.[18א]

התעודה השניה נתפרסמה ע״י אסף[19] והיא נמצאת ב„ספר פתרון חלומות" שנכתב בשנת 1788. שם, בקטע שיש לו חשיבות גדולה מבחינת תולדות עמדיה, אנו קוראים: „סך ישוב עמדיא עד היום הזה שהיא שנת התקמ״ח (5548—1788) ליצירה תתקצ״ז (993) שנים. נמצינו למדים שנה שנפטר אותו צדיק חזן דוד עמדיא היה לה מיושבת קמ״א (141) שנה, כי מיום שנפטר אותו צדיק זלה״ה עד עכשיו לו שמונה מאות וחמשים ושתים שנה."

בהתאם לכך נוסדה עמדיה בשנת 795 לספה״נ וחזן דוד מת בשנת 936. מקורה של מסורת זו אינו ידוע. מה שמפתיע היא העובדה שרק חזן דוד נזכר ואולם לא חזן יוסף, מפני שהמסורת העתיקה שבעל-פה מזכירה את שני השמות הללו תמיד ביחד, וכן גם הקברות מעידים על כך. מסורת שבעל-פה זו היא ידועה לדברי האִינְפוֹרְמַנְט שלי רק ליחידי סגולה. וזה לשון הסיפור:

„האחים יוסף ודוד באו לעמדיה בתור דַרְוִישִׁים, וכשראו את יפי המקום בקשו את רשות הפחה להשתקע שם. כשהפחה שאל אותם מאיזה שבט הם, הם ענו: „אנו משבט בני־ישראל." ואולם הפחה היה אויבם של היהודים והוא ענה להם: „אין לי מקום בשבילכם כאן". ובכן שני האחים המשיכו את דרכם לבֶּבַּאדֶה. בדרך הם השתמשו בכוחם המגי, ושמו כשוף על הפחה והוא נפל למשכב. בצרתו שלח הפחה שני פרשים אחרי האחים וביקש אותם שיחזרו לעיר והוא ימלא את מבוקשם. הם חזרו, בירכו את הפחה ויבקשו ממנו חלקת אדמה, שעורו של שור גדול יכול להקיפה. הפחה הסכים ושני האחים לקחו את עורו של שור גדול, השרו אותו במים במשך כמה ימים כדי להפכו גמיש, ואחר כך חתכו אותו כצורת חלוזן לפס דק וארוך. עם פס העור הקיפו חלקת אדמה גדולה ועליה בנו את בית הכנסת ובתים אחרים.[20]

[18. ד״ר בראואר ז״ל נתכוון לפרסם מחקר מיוחד על המקומות הקדושים של יהודי כורדיסתאן.]

[18א. הריני מודה למר א. בן־יעקב, שהמציא לי בטובו את הכתובת הנ״ל. ואולם נדמה, שלא לכתובת זו נתכוון המחבר.

19. עיין אסף, לתולדות היהודים בכורדיסתאן, ציון כרך ו׳, עמ׳ 27.

20. זהו מוטיב אגדותי הרווח בין עמים שונים.

חזן דוד וחזן יוסף באו, לפי כל הסימנים, מפרס. הם התישבו בעמדיה כנראה באמצע המאה השלוש-עשרה. מכיון שבית-הכנסת שעליו מדובר הוא ללא ספק בית־הכנסת „סייד יחזקאל". מאורע זה יש בו משום דוגמה נוספת להראות את הקשרים ההדוקים שהיו קיימים בין יהודי פרס ויהודי כורדיסתאן.

ממאתים השנים הבאות (המאות הי"ד והט"ו) אין לנו הודעות על יהודי כורדיסתאן. דבר זה נובע, ללא ספק, מהחרבת תחום זה על־ידי המונגולים תחת ג'נגיז כאן וטימור, שהיישובים העירוניים סבלו ממנה ביותר. ואולם עלינו להניח, שהאוכלוסיה העירונית נמלטה על נפשה אל בין ההרים, שאליהם לא יכלו המונגולים להגיע. תולדות היהודים מקבילה לתולדות הנסתוריאנים, שהם נמלטו אל בין ההרים מיישובים שבערבה וחיזקו את בעלותם בכורדיסתאן המרכזית דוקא בזמן זה, שבו נטה כוחם (המיסיונים שלהם הגיעו מקודם עד לסין) לשקוע במהירות במקומות אחרים.

המאה הט"ז — יחיה אלזאהירי — תעודות (מכתבים)

לאחר הפסק של מאתים שנה מתחדשות ידיעותינו על יהודי כורדיסתאן. לרגלי המריבות בין ראשי השבטים בינם לבין עצמם היו תמיד משברים פנימיים בכורדיסתאן. במאה הט"ז נגררה הארץ לתוך מלחמה שבין העותומאנים והפרסים. לאחר כיבושה של תבריז על-ידי סוליימאן הראשון בשנת 1534 והחזרתה של בגדאד מן הפרסים, שנאלצו לסגת עד לאחורי הרי הזגרוס, נעשו התורכים מושלי כורדיסתאן, ומלבד הפסקים קצרים ובלתי-חשובים, נשארו מושליו עד ימינו שלנו. בקשר זה יש להדגיש, שבעליה האמיתיים של הארץ היו הראשים הכורדיים המקומיים, שידעו לנצל לטובתם את המאבק בין העותומאנים והפרסים למען חזק את שלטונם שלהם.

ידיעותינו על תקופה זו מבוססות על המקאמות של יחיה אלזאהירי התימני ועל סדרת מכתבים שנתפרסמו על-ידי מאן.

אלזאהירי מתאר את ארביל בשיר השלישי בין המקאמות שלו.[21] הוא יצא לדרכו מבגדאד, ביקר בכרכוכ, ששם ראה את קברם של דניאל וחבריו. את יהודי כרכוכ הוא מתאר כ„מלאים חטא ופשע ואשם". מכרכוכ המשיך את דרכו לארביל, „אשר על גבי מרומי קרת" והוא מספר: „ואגיע אל רחובות המדינה — אחר עשרה ימים — ואשכור לי שם עלייה מפוארה — בתוכה מטה ושלחן ומנורה."[22] כמה ימים אחר כך הוא יצא לרחובות כדי לראות את חיי העיר, „את פני הארץ — אשר תהלותם ברומי ערץ." הוא מספר איך

---

21. הציטאטים מובאים מכתב־היד הנמצא באוניברסיטה העברית, עמ' 80, 637.

22. זהו ציטאט מן התנ"ך, מל"ב ד,י. ומן הענין הוא שכיום אין בבתי ארביל לא מיטות לא שולחנות ולא כסאות.

נזדמן לו להפגש עם קבוצת צעירים וזקנים, שעל נקלה הכיר שהם תלמידי חכמים, ושאחר דברי ברכות הדדיות הצטרף אליהם. הם שוחחו על „דברי חכמה" ולבסוף באו לדבר על הקבלה. אחד מבין האנשים קם ואמר, שהוא יתן משתה וסעודה גדולה אם אחד הנוכחים יחבר שיר על עשר הספירות. האנשים נתאספו בבית המארח:

„ויהי בתחלת הלילה—ודעתנו צלולה—וַיֶּחָלְקוּ האנשים—לשנים שנים—על יד בעל העינים—ויפילו גורלות—בתופים ובמחולות—לתקן הסעודה ועניניה—סדורים על אופניה—ויהי מהם שוחטים—ומהם שופטים ושוטרים — ומהם אחר התבלים משוטטים—ומיני ירקות מלקטים—ומהם טַבָּח—ומהם אופה—ומהם חזק ומהם רפה—ומהם פותר וצופה—לטוב וליפה—ויפול הגורל על יונה—עלי ועל בעל הסעודה—השמינה—לשורר שירות..."

בשום מקום אחר לא שמעתי על מנהג זה, המיוחד במינו, לחלק בגורל את התפקידים השונים בקשר להכנת סעודה. ואולם, כפי שנראה להלן, יהודי כורדיסתאן, שהם אוהבים חגיגות מעל לכול, בוחרים „מלך" ושוטרים בחגיגותיהם המתנהלות לעתים קרובות בהתאם לצורות-נימוסים קבועות.

[בימים ההם — במחצית הראשונה של המאה הט"ז — רווח בין יהודי כורדיסתאן הניחוש בעזרת הפלת גורלות. במכתב שנכתב על־ידי יאודה בן שמעון מעמדיא ליחיא למוסול, מזכיר הכותב כמה פעמים, ש„השליך גורל" כדי לנחש מה יארע בעתיד. הוא כותב, שהשליך גורל „ונפל הגורל על אחמד בג שיהיה מלך"—היינו, לפי הנראה, ראש המחוז של עמדיה — „אבל יום מעונן היה" ומשום כך אין הוא בטוח לגמרי בדבר הגורל. ועוד „יודע לך שפקיד שלו, דהיינו משנה שלו, צריך לשמור נפשו כי כך יצא בגורל, אבל עדיין איני מאמין מפני שיום מעונן היה כשהשלכתי הגורל. ומענין נישואי בנך הי"ו (השם יחיהו וישמרהו) אם נעשה אותם לא נעשה אותם כי אם בי"ד או בט"ו או בי"ו לחודש כי זה הענין מכבר ראיתי (כלומר בגורל) וחפשתי עליו, והוא נכון". קטע במכתב זה מראה, שלפי הנראה השליכו גורלות בעזרת פסוקים מן המקרא, שיטה הרווחת עד היום בכמה מעדות המזרח. המכתב נתפרסם על־ידי מאן, עמ' *520—521*, והשווה גם עמ' *485*.]

המסמך השני הוא שורה של מכתבים, חמשה למספר, שנתפרסמו על־ידי מאן. מאן הצליח לקבוע את תאריכם של מכתבים אלה (ראשית המאה הט"ז) הודות לכך, שיהודי אשכנזי נודע נזכר בהם. [23] ערכם העיקרי מונח, כנראה, בעובדה, שהם מתארים סביבה, שהיא כמעט שאינה שונה במאומה מזו של היום. תוכן המכתבים אינו מכיל שום רמז בנוגע לתקופה. המכתבים נשלחו על־ידי ראש בית-ספר אחד במוסול, ר' יעקב מזרחי, ועל־ידי יורשיו, לעדות

23. עיין מאן, שם, כרך א, עמ' 485.

שונות באזור ההררי של כורדיסתאן, והם מכילים בקשות לתמיכה ממושכת וקבועה בשביל בית-הספר. ראש בית הספר היה מורה בעמדיה ואחר-כך ייסד בית־ספר במוסול, לפי הנראה בשביל ילדי היהודים שבאו למוסול מכורדיסתאן המרכזית. מוסול היתה באותו זמן המרכז הרוחני שאליו שלחו היהודים הכורדים האמידים את בניהם לשם קבלת חינוך (מכתב א׳, 107 ; מאן, ע׳ 496). בית-הספר קיבל סיוע לא רק מכורדיסתאן המרכזית, אלא גם מחַלַּב („צובה"), בגדאד („בבל"), דְיאַר-בֶּכְּר ומראגא (בחוף המזרחי של אגם אורמיה). (מכתב א׳, 69 ; מאן עמ׳ 494).[24]

במכתבים אלה נמצאה הרשימה הקדומה ביותר של העדות היהודיות באזור ההררי של כורדיסתאן. העדות הנזכרות הן : עמדיה, ביתנורא („ביתנוריי"), ברוילנאיה („ברווריים"), גוהרזה, כרה, מזורן (או מזוראן) נרוה („נירואי"), סונדור, שרניש („שרנש"), שוכו (סוכו), ג׳לה. מקומות אלה, שאת רובם לא ידע מאן לזהות, כולם נמצאים במחוז עמדיה. עמדיה היא המקום הנזכר לעתים קרובות ביותר, ואחד המכתבים (ב׳, 16 והלל׳ ; מאן, ע׳ 497 והל׳) מכיל רשימה ארוכה של נכבדי העדה.

המכתבים אינם מכילים שום רמז בנוגע לגדלן של העדות. כיום, כמה מהם יישובים קטנים, חסרי כל חשיבות, בעוד שאחרים נעזבו לגמרי על־ידי היישוב היהודי, כגון גוהרזה. על ביתנורא נאמר, שהיא בעלת יישוב יהודי של 1500 משפחות ; כיום גרות בה רק 20 משפחות יהודיות. נרוה היה מרכז של תורה; כיום היא מקום בלתי-חשוב עם משפחות יהודיות מעטות. ברוב המקומות הנזכרים ברשימה כוללת העדה היהודית כיום פחות מעשר משפחות (ביתנורא, מזורן, ג׳לה).

משום כך יכולים אנו להניח בבטחון, שהאוכלוסיה היהודית של כורדיסתאן הלכה ושקעה מאז המאה הט״ז. ואולם אותו תהליך אירע, ללא ספק, גם באוכלוסיה הנוצרית והמוסלמית, שהן סבלו אולי עוד יותר לרגלי המצב הבלתי יציב ששרר בכורדיסתאן.

בדרך כלל מתארים המכתבים מצבים הדומים בהרבה למצבים של היום. אנו רואים זאת, למשל, מקטנות הענינים שבהם מטפלים המכתבים. במכתב מס׳ ד׳, שורות 55 והלאה (מאן, עמ׳ 510) קובלת אלמנתו של ר׳ יעקב מזרחי על שהוצאה מביתה מפני שלא יכלה לשלם אחד מחובות בעלה, בסכום של מאה קרוש (כלומר —.1 לא״י). ברור הדבר, שיהודי כורדיסתאן לא היו משתייכים

24. מראגא, שהיא כיום עיירה בלתי־חשובה לגמרי, נזכרת גם באחד מן המכתבים מן המאה הי״ז, שנתפרסמו על־ידי אסף, לתולדות היהודים בכורדיסתאן, עמ׳ 20. פרקינס ביקר במראגא בשנת 1834. בעיירה גרו 15,000—20,000 נפשות מוסלמיות וגם 20—30 משפחות ארמניות. יהודים אינם נזכרים. עיין פרקינס, עמ׳ 196.

לא באותה תקופה ולא אחר כך אל מעמד הסוחרים הגדולים כגון אלה של בגדאד. כפי שהמכתבים מראים הם חיו חיים קשים, ונתפרנסו בדלות. עלינו יהא עוד לחזור כמה פעמים על התוכן של מכתבים אלה בקשר לחקירותינו הבאות.

המרידות של המאה הי״ט

כיבושה הסופי של כורדיסתאן בידי התורכים הושלם על־ידי מוראד הרביעי, שהצליח להחזיר לתורכיה את תבריז, ובשנת 1638 גם את בגדאד מידי הפרסים. מאותו זמן נשארה כורדיסתאן בתחום תורכי. היא נחלקה לשלוש וילאיֶתים: מוסול, בגדאד וכרכוכ, והיא נכנעה למרותו של הפחה מבגדאד, שנתמנה על־ידי השולטן.

ואולם למעשה נשאר הכוח בידי הראשים הכורדיים הבלתי־תלויים למחצה. בייחוד הראשים של עמדיה, כוי-סנג׳ק ורוונדוז היו בעלי כוח והשפעה גדולים. דאגתה העיקרית של האדמיניסטראציה התורכית היתה להכניע ולפייס את הראשים הללו, שלרגלי שיטות השוד שלהם — וכמו כן לרגלי אי-השקט שליווה את הנדודים העונתיים של השבטים הנודדים — היתה הארץ בתסיסה תמידית. התקפות והתמרדויות, וכמה מהם לא רק בעלות חשיבות מקומית, היו סדר היום. הממשלה התורכית נאלצה מדי פעם בפעם לשלוח גדודי-צבא לכורדיסתאן. על אף מאמצים אלה נשארה כורדיסתאן אחת מן המדינות הפחות בטוחות. באמצע המאה הי״ט לבסוף הצליחה תורכיה למגר את האחרון מבין הראשים הכורדיים, ואולם מבלי לפגוע בסטאטוס של השבטים הכורדיים.

ספרי המסעות נותנים לנו ידיעות מפורטות על המאורעות של השנים 1832—1847, כשהמרידות באו במהירות האחת בעקבות השניה, והממשלה התורכית אספה את כל כוחותיה כדי לשבר את הראשים הכורדיים וכדי להעמיד מושלים ונציבים תורכיים במקומם.

אחת מן המרידות הרציניות ביותר היתה זו של האגא מרוונדוז, מחמד בק כורא „העוור״ (עוור היה על עינו האחת), שמונה לפחה על־ידי השולטן מג׳יד.[25] במסע נצחון מהיר כבש מחמד את ארביל, כרכוכ, סוליימאני ואקרא. אחר־כך, בשנת 1832, הוא שם מצור על עמדיה, שהיא מבצר טבעי חזק ביותר, ומשום כך עלולה לעמוד במצור במשך זמן ממושך. מעשה-בגידה איפשר לו לבסוף לכבוש את העיר. היהודים מספרים את הסיפור הבא על המצור והכיבוש של עמדיה:

„בעמדיה חיתה משפחה, ושמה מנוח, והיא היתה עשירה כל כך, שהיו לה אפילו שולחן וכד מזהב טהור. לפני מאתים שנה (כך!) בא נגד עמדיה שיך אויב, מירא כורא, „המלך העוור״, ושם עליה מצור. אז הלך ראש

---

25. עיין Nikitine, EI, s.v. Rawandiz. על ההתנפלויות התמידיות של הכורדים עיין Minorski, EI, s.v. Kurds

משפחת מנוח, הוא יוסף מנוח, אל השיך של עמדיה, מר סבדינא, ואמר לו: „אל תפחד ממירא כורא. אסוף צבא. אני אתן את מזונו, משכורתו וציודו".

מירא כורא צר על עמדיה שבע שנים, ואולם לא היה יכול לקחתה. במשך זמן זה הוא נטע כרמים ופרדסים מסביב לעיר. ואולם מבפנים לעיר הלך הרעב הלוך וחזק. יוסף מנוח עלה על חומת העיר כל יום וקילל את מירא כורא: „משום מה אתה צר על עמדיה, מירא כורא? במשך שבע שנים צרת על העיר ולא יכולת לכבשה. אני אשתמש בכדורי זהב וכסף נגדך".

רעב היה בעיר. אז לקחה אמו זקנתו של יוסף מנוח את האורז האחרון שהיה לה, מלוא חפנים. חלבה כלבה ובישלה את האורז בחלב. והיא לקחה קורא (קוֹקְנְתָא, שהיא חית־שעשועים אצל יהודי כורדיסתאן), בישלה אותו כתרנגולת, הניחה אותו על האורז ושלחה את התבשיל למחנהו של מירא כורא בלוויית הדברים: „משום מה אתה נשאר צר את עמדיה? ראה, יש לנו עדיין הכול: בשר, אורז וחלב." „אכן, אמת הדבר," אמר מירא כורא, וגמר אומר בלבו לסור מעל עמדיה.

אבל היתה בעמדיה מכשפה מוסלמית שהיתה מלומדה כל כך באומנותה, שיכלה לחלוב אפילו את הירח. היא הלכה אל מירא כורא ואמרה לו: „שקר הדבר. אין עוד מזון בעיר." ומירא כורא ענה לה: „אבל אין אני יכול לחדור לעיר בכוח. ההרים והחומות מונעים בעדי." והמכשפה ענתה: „חפור תעלה תת-ארצית!"

וכן מירא כורא חפר תעלה מתחת לחומה, שם בה חמרי-נפץ ופוצץ את החומה, עד שיכול היה לחדור אל תוך העיר. כשהיה בפנים העיר, דרש שימסרו לי את שמו של אותו יהודי, שהיה מקלל אותו מן החומה. ציווה על חייליו לשדוד את ביתו של היהודי, ומכר את הביזה בשוק. ואולם יוסף מנוח עדיין נשאר לו כסף למדי כדי שיוכל לקנות את הכל בחזרה."

העיר סבלה רבות על-ידי המצור ועקב האכזריות שבה התיחסו הכובשים אל תושביה לאחר כיבושה.[26] גראנט, מי שביקר בעמדיה בשנת 1839, כתב (עמ' 60): „מצאתי את העיר כמעט חסרת אוכלוסין לרגלי המלחמות שבאו בעקבות פלישת הכורדים מרוונדוז. מבין אלף בתים גרו רק במאתים וחמשים. רובם של הבתים הנשארים, וחלק מן השווקים הציבוריים, הוחרבו או נמצאים במצב מזוהם..." גם באדג'ר (א, עמ' 199) מתאר את מצבה הרע של העיר, שהיא כמעט ש„אינה טובה מגל חרבות, והשאר תפוס בעיקרו על-ידי קברים..."

בשנת 1836 נוצח מירא כורא ונאסר על-ידי צבאותיו של רשיד פחה. ואולם גורלה של האוכלוסיה לא הוטב תחת השלטון התורכי. בדרך בין מוסול

26. שטרן 1854, עמ' 225, כותב: „ליהודים, שהיו מהווים חלק גדול מן האוכלוסיה, התיחסו באכזריות גדולה ודכאו אותם ללא רחמים; הרבה מהם היגרו לערים אחרות; ואלה שלא היו בעלי מזל כזה, נכנעו לעולו של הפריץ."

ועמדיה פגש באדג׳ר (א, עמ׳ 198) משלחת של יהודי עמדיה שהיו בדרכם אל הפחה כדי למסור לו קובלנה „על סחיטות-הכספים של המותסלים של עמדיה.״ יהודים ונסתוריאנים כאחד נאנחו תחת עול עריצותו. רבים רצו לעזוב את העיר, ואולם הפחה הוציא פקודה האוסרת הגירה. „ובכן, כאן מוכרחים יצורים עלובים אלה להשאר, נדכאים עד עפר, כמעט בלי כל אפשרות להשיג את מחייתם; מקומות מגוריהם מתאימים יותר לשמש מקלט לחיות פרא מאשר לבני-אדם, ובלי כל תקוה לפדות קרובה יותר מן הקבר״ (שם, עמ׳ 203).

עוד בשנת 1886 מצא בינדר את העיר במצב עלוב ביותר;[27] יען כי אם הכורדים שדדו את העיר לפי שיטתם, עשו זאת התורכים אף הם לפי שיטתם. התורכים לא היו מעונינים בבנין הארץ. משום כך הם הרשו לפקידיהם, שעבדו בשכר פעוט, לסחוט את העם עד תום מבלי לעשות דבר לפיתוח הארץ או לטובתה.[28] נוסף על כך הסיתו התורכים חלק אחד של האוכלוסיה בשניה. ומכיון שהכורדים והנסתוריאנים (אשורים) שניהם שווים באכזריות, היו התוצאות של מדיניות כזו כל מה שאפשר היה לצפות. התקפות של חלק אחד מן האוכלוסיה על השניה (כגון זו של האגא הכורדי בדר כאן בשנת 1847) היו תכופות וגרמו לאבידות קשות בנפש וברכוש משני הצדדים.

היהודים עמדו בין השנים, ודוקא חוסר אירגונם הפוליטי הוא שהיה להם ליתרון במצב זה.

גם התורכים הצעירים כמעט לא עשו כלום לתקן את האדמיניסטראציה. מבחינה כלכלית היתה הארץ במצב ירוד מאוד בשעה שהתורכים נכנסו למלחמה בשנת 1914, ומכיון שתורכיה היתה זקוקה להרי הכיארי, שהם היו נקודה איסטראטיגית חשובה, היא נתנה הבטחות גדולות לאשורים. ואולם מכיון ששחיטת הארמינים הנוצרים התחילה בערך באותו זמן, עמדו האשורים במאי, 1915, לצד בנות הברית. על גורלה החלפלף של ברית זו לא כאן המקום לספר. היא נסתיימה בנסיגתם הקטסטרופית של שבעים אלף האשורים מאורמיה דרומה, ובשחיטתם על-ידי התורכים והכורדים כאחד. רק חמשים אלף אשורים הגיעו לחמדאן.

כורדיסתאן במדינת עיראק (עד שנת 1939)

בעת תיקון הגבולות לאחר מלחמת שנות 1914—1918, קיבלה אנגליה את המנדט על עיראק למשך עשרים וחמש שנה. בשנת 1921 נעשתה עיראק מדינה עצמאית עם פייסל בתור מלך. ואולם המדנט נשאר בתוקף. מבחינה אדמיניסטראטיבית חולקה עיראק למחוזות העומדים תחת הנהלתו של מותסריף.

---

27. Binder, 1887, 197 sq. ; Minorski, EI, s.v. Kurds

28. בקשר זה עיין בספרו של למך סעה, המתאר את המצב שהיה מסביב לשנת 1880.

כל מחוז (ליוה) מחולק לארבעה מחוזות-משנה (קדא) תחת קימקאם ולחלקים קטנים יותר (נהיא) תחת מודיר. המחוזות הכורדיים הם מוסול, ארביל, כרכוכ, סוליימאני ומדיאלה.

מקום מושבה של הממשלה היא בגדאד, ששם יושב גם בית-הנבחרים העראקי. בית-נבחרים זה, כפי שהמילטון אומר (ע' 297 והל'), נבחר לא בבחירות רגילות, אלא רק על-ידי בחירות „כביכול". הממשלה היתה בידי לאומנים ערבים, שהתנגדו לפייסל ולמדיניות הפרו-בריטית שלו, ושהיו גם אנטי-כורדים וגם אנטי-נוצרים. מדיניותם מנעה בעד התפתחותה של המדינה בשלום, וגררה אחריה הפרעות חמידיות. במקום להשתמש במרצה למלוי תפקיד הקימום הכלכלי, היתה הממשלה מוכרחת להחזיק צבא חזק, שהיה דרוש לה לשם ביצוע המדיניות הלאומנית שלה.

אין כאן המקום למתוח בקורת על המדיניות האנגלית בעיראק. נזכיר רק שלאחר כניסתה של עיראק לחבר הלאומים בשנת 1932, חשבה אנגליה שהגיעה השעה לוותר על המדנט העיראקי.

יצירת מדינה ערבית תחת פייסל היתה משום אכזבה גדולה בשביל הכורדים, שקיוו לעצמאות פוליטית. אף כי מדינים-וחשבונות חדשים על כורדיסתאן (של האי, המילטון, סטאפורד) מתברר, שכוחם של ראשי-השבטים הכורדיים לא נשבר בשום פנים. גם ההתמרדויות השונות שהן אפייניות בשביל תקופה זו, מוכיחות אותו דבר.[29] ורק חוסר האחדות שבין הכורדים גרם לכך, שלא עלה בידם להשיג את מבוקשם. משום שבהתחשב במצבה האיסטרטיגי המצוין של ארצם ובדלותו של החיל העיראקי בתור כוח צבאי, היו הכורדים המאוחדים מהווים כוח, שצריך היה לקחתו בחשבון. השימוש בחיל אוירי שינה, כמובן, את המצב גם כאן — כשם שהכורדים כבר גילו זאת.

חוסר האחדות והסכסוכים התמידיים מחלישים את הכורדים בתור אומה, והמריבות האישיות בין הראשים דורשות קרבנות לא קטנים הפוגעים בעם הכורדי כולו. דוגמה לכך היא רציחתו של איש מתקדם ומוכשר כגון איסמעאיל בק מרוונדוז על־ידי נורי, כתוצאה מנקמת־דם (עיין המילטון, עמ' 270 והל').

נוסף על בעית הכורדים קיימת בעית האשורים ושתיהן היו מהוות הפרעה תמידית בהתפתחותה של הארץ. בעיה זו של האשורים היתה גורלית גם בשביל היהודים.

נראה היה, כאילו אי אפשר היה ליישב את סכסוך־הגבולות העיראקי — תורכי. התורכים דרשו להם חלק חשוב של כורדיסתאן הצפונית, ובשנת 1925 החליט חבר הלאומים לטובת תורכיה. לרגלי החלטה זו נספח האזור ההררי

29. דוגמאות: מרידת שיך סעיד נקשבנדי בשנת 1925 בשטח התורכי; מרידת שיך מחמוד מסוליימאני בשנת 1930; ומרידת שיך אחמד מברזן ונורי מרוונדוז, שתיהן בשנת 1932.

של הַכִּיאַרִי אל תורכיה,[30] ובאופן זה נשללה מן האשורים כל תקוה לחזור למחוז ההררי, שאליו הביטו כאל מולדתם הישנה ושבו יושב מנהיגם הרוחני, מר שמעון. אין למצוא פירוש משביע-רצון למדיניות זו של אנגליה לגבי מיעוט שעמד לצדה בימי המלחמה: היא נתנה שכר לאויבה על חשבון ידידה.[31] האשורים, שהרגישו את עצמם נעקרים משרשיהם, הוסיפו את שלהם לקשיים הקיימים. טעות היתה בידינו אילו היינו מניחים, שהנסתוריאנים עולים על הכורדים או הערבים מבחינה מוסרית רק מפני שהם נוצרים. כל מי שהיה במצב שאיפשר לו ליצור דעה, הצהיר, שרמתם המוסרית אינה גבוהה ביותר. „למעשה אין סיבה," כתב סטאפורד (ע' 22), „לחשוב שהאשורים התחשבו יותר בקדושת החיים האנושיים והרכוש מן הכורדים, או שרמת ההתנהגות של הכורדים היא נמוכה יותר בדרך כלל... בהתקפותיהם ובקרביהם, מזו של האשורים."[32] קודם כל היתה פוליטיקה מוטעית מצד האשורים להצטרף לכוחות המנדטוריים האנגלים לפעולה נגד הערבים והכורדים. לאחר ביטול המדנט על-ידי אנגליה מצאה הממשלה העיראקית במהרה הזדמנות טובה כדי לשחרר את עצמה מן היסוד הבלתי־רצוי הזה. ובייחוד מכיון שלצבא אופשר על-ידי כך לזכות בנצחון קל. מכאן נבע טבח האשורים שהגיע לשיאו בשחיטה ההמונית בסימל ובדהוכ בשנת 1933 (עיין סטאפורד, עמ' 177), וכך קרה, שמספר האשורים בעיראק, שלפני המלחמה הגיע למאה אלף, פחת עד לעשרים או עשרים וחמשת אלפים.

בין שני כוחות אלה חיו, וחיים גם כיום, היהודים. מה שנראה לכתחילה כחסרון גדול, היינו חוסר של הכרה בתור מיעוט לאומי — הכרה שהנסתוריאנים נהנו ממנה — הפך למעשה ליתרון. מכיון שהיהודים היו חסרי-אונים מבחינה פוליטית, לא ראו בהם הערבים או הכורדים כל סכנה.[33] משום כך נפל בחלקם של האשורים למלא את התפקיד הקדמון של ה„שעיר לעזאזל" ולא בחלקם של היהודים. היהודים חיו ללא הפרעות באופן יחסי, אף כי המהומה הכללית והרוח הלאומנית ההולכת וגוברת פגעו גם בהם.

לבעית האשורים היתה חשיבות מיוחדת בשביל היהודים משום שההחלטה בדבר ריב-הגבולות התורכי־עיראקי, שכתוצאתה סופחו הררי הכיארי לתורכיה

[30. קו-הגבול התורכי-עיראקי עובר מצפון לעמדיה בכיוון מזרחי מערבי לאורך של 250 קילומטר לערך.]

31. בבעיה האשורית טיפל באופן מפורט Lt.—Col. R. S. Stafford (מי שהיה מפקח אדמיניסטראטיבי במיניסטריון לעניני פנים של עיראק משנת 1927 עד 1933) בספרו המצוין, „הטראגדיה של האשורים".

32. עיין גם את משפטו הקשה של באדג'ר על היעקביטים (כרך א', עמ' 44, 61 והלל') וכמו כן Prym-Socin, 1881, I, p.x.

33. מענין הדבר, שסטאפורד אינו מזכיר כלל את היהודים.

והאשורים נסוגו, שללה מהם „הינטרלאנד" בעל ערך (עמדיה, זאכו), ודחפה אותם עד לעצם הגבול בצפון. עדות יהודיות קדומות אחרות, כגון ג׳לה ונרוה, אף הן סופחו אל תורכיה, והיהודים, שלא רצו לחיות תחת שלטון תורכי, עזבו אותן.[34] בג׳לה, שבה היו עשרים וחמש משפחות יהודיות לפני המלחמה, נשארו רק חמש. האחרות עברו לביתנורא או מוסול, ואחדות מהן עלו לארץ-ישראל.

מצבם של יהודי כורדיסתאן הושפע לרעה גם על-ידי המאורעות בארץ ישראל בשנים 1929 ומ-1936 עד 1939. התנועה הערבית הלאומנית השתמשה במאורעות אלו כתעמולה נגד היהודים. משנת 1812 בערך, יהודים כורדים בודדים עלו לארץ-ישראל תוך רגשות דתיים.[35] ואולם עתה קיבלה עליה זו צורה חדשה ומקיפה.[36] העולים החדשים כתבו מכתבים לאחיהם בגלות ובהם תיארו את המצב בארץ־ישראל בצבעים מזהירים,[37] ובעקבות מכתבים אלה נתמלאו יהודי כורדיסתאן תשוקה להצטרף אל אחיהם בארץ האבות ולהתפטר מצרות הגלות. באופן זה נתרוקנו כפרים שלמים מיישובם היהודי.[38]

רק מעט ידוע על מצבם הנוכחי של היהודים בכורדיסתאן, מפני שההודעות שאפשר לקבל מן העולים הכורדים החדשים בודאי אינן בנות־סמכא. מרידת הלאומנים תחת רשיד עלי והפוגרומים בבגדאד שבאו בעקבות מפלתו, מדברים לשון מובנת למדי. ידיעה אחת בעתונות מסרה על רצח כמה יהודים בכפר סונדור. אפשר להניח שלאחר כיבוש הארץ על-ידי האנגלים חזר המצב לאיתנו, לפחות במחוזות המרכזיים.

מה יהא גורלם של יהודי כורדיסתאן לאחר המלחמה — דבר זה תלוי בהתפתחויות פוליטיות. היה צריך לעשות את כל המאמצים כדי לקיים את היהדות הכורדית בכורדיסתאן, מפני שזהו שבט יהודי הקשור קשר אמיץ אל האדמה, ושגיאה גדולה היתה לעקור אותו משרשיו. על-ידי תיקונים בשיטה החנוכית ותמיכה באומנות העממית אפשר היה להפוך את האוכלוסיה הכורדית היהודית לחלק אינטגראלי של כלכלת הארץ ולפתח את אפשרויותיה הטבעיות.

---

34. הסיבה הניתנת על־ידי היהודים היא, שהתורכים אסרו את העליה לארץ־ישראל, ושהם אינם רוצים לחיות במדינה כזו.

35. יצחק בן־צבי, אוכלוסינו בארץ, כרך א׳ עמ׳ 67, כותב, שהכורדים היו יהודי־המזרח הראשונים שהתישבו בארץ ישראל. זה היה בשנת 1812.

36. בין 1920 ו־1926 עלו 1900 יהודים כורדים לא״י. עיין בן צבי, שם, עמ׳ 67.

37. היו זמנים כשיהודים כורדים הרויחו לא״י אחת עד שתי לא״י ליום בתור בעלי־עגלה, למשל, מקצוע שבו עסקו גם בכורדיסתאן. זה היה סכום גדול מאד בשביל יהודי כורדי, ומכיון שדרישותיהם קטנות מאד, אספו במהירה סך של מאה לא״י, קנו מגרשים והתחילו לבנות בתים.

38. בני הכפר ברשה ליד עמדיה, למשל, עלו לארץ ישראל כולם יחד ובנו להם כאן בית־כנסת.

פרק רביעי

הבתים

הרובע היהודי

היהודים הכורדים חיים כיום, וכנראה חיו גם בעבר, חיים הרבה יותר חפשיים מחיי היהודים של תימן או פרס, שהם סובלים גם היום תחת העול של חוקי האיסלם בנוגע ל„כופרים". בכל זאת דומים חיי היהודים הכורדים לחיי אחיהם התימנים בזה שהם גרים בשכונות יהודיות מבודדות. בִדוד זה, לפחות היום, נובע מרצונם החפשי. היהודי כשהוא חי בין עמיו ובשכנותו של בית-הכנסת שלו, יכול לשמור על חוקי דתו ומצוותיה בחופש גדול יותר. אותה תופעה, היינו הבדוד לפי קבוצות גזעיות, אפשר לראות גם בערים כגון לונדון וניו-יורק. גם בירושלים מתישבים היהודים בשכונות בהתאם לארצות מוצאם. היהודים הכורדים, שהם בדרך כלל בונים בית-כנסת בשביל העדה שלהם, חיים בשכנותו של בית כנסת זה. הרובעים היהודים בכורדיסתאן אינם מוקפים חומה, והם סמוכים לרובעים הכורדיים המוסלמיים. יש גם כורדים שהם חיים בתוך הרובע היהודי, כך למשל בסינה.[1] הרובעים היהודיים בערים השונות נקראים כלהלן:

	בכורדית	בלשון תרגום
אַרְבִּיל	הָאָרֶת תַּעַג׳יל	
זַאכּוֹ	מַחַלַּה ג׳וּהִיַּא	מַכַּלַּת הֻזָאֵי
עמדיה	מַחַלַּת גִ׳ייָא	מַחַלַּת הֻדָאִי [2]
אושנו	גַּרָכִּי ג׳וּלַכַּא	מַכַּלֵּי הֻדֵי
סינה	מַחַלַּה מְסָאיִכָּאן	מְכַלֵּי הֻדָאִי

1. הנוצרים, מצד שני, מתישבים במרחק מה מן הכורדים המוסלמים. הכפר הכורדי גוזאראש (ולא, כשם שבינדר אומר, גוזארק), למשל, נמצא במרחק של 50 מטר מן הכפר הנסתוריאני גונדיק (בינדר, ע' 182). וכן המצב גם בכפר הכורדי גֶ׳סִי והכפר הנסתוריאני בֶּרְגְ׳ (שם, ע' 186). בעמדיה גרים כורדים מרובים בבתים יהודיים מבלי לשלם שכר-דירה. כתמורה הם מבצעים את העבודות הדרושות בשבת.

2. בעמדיה יש שני רובעים יהודיים. אחד בעיר העליונה ואחד בעיר התחתונה: שְׁאוּתָא אִלֵּיתָא [שכונה עליונה] ושְׁאוּתָא כֵּתֵיתָא [שכונה תחתונה].

הרחובות של הרובע היהודי נקראים בדרך כלל על־שם המשפחות שהן בעלות רוב הרכוש ברחוב. יש משפחות ישנות ששורה שלמה של רחובות שייכת להן. כך למשל בזאכו נקראים חמשה עשר רחובות לערך על שמות המשפחות הישנות ביותר, כגון: מַכַּלְּת בֵּי זָאכָּן, מַכַּלְּת בֵּי אַוּו בֵּי וַרְדֶה, מַכַּלְּת בֵּי הוֹגַ'א.[3]

אותו המצב קיים בעמדיה. בית-הכנסת סַיִּד יחזקאל (נביא יחזקאל) למשל נמצא ב„כּוֹלָּאנַא בֵּי שָׁמוֹ״ [רחוב בית שמואל], בית־הכנסת עזרא הסופר ב„כּוֹלָּאנַא בֵּי דַוְרִיקֶי״ בעיר התחתונה.

בתי היהודים

כמעט כל יהודי בכורדיסתאן הוא בעל בית משלו. הבתים עוברים בירושה מדור לדור. קטן מאד מספרם של אלה, שהם חיים בבתים שכורים. חלק מהם חי בבתים, שהם שייכים לבית הכנסת ונרכשו על ידו כמתנה או ניתנו לו כהקדש. בית הכנסת נביא יחזקאל, למשל, בעמדיה, יש לו חמשה עשר בתים, שאותם הוא מעמיד לרשותם של מתישבים חדשים.

ערכו של בית הוא קטן מאד. היהודים הכורדים העוזבים את ארצם מקבלים לעתים רחוקות ביותר מחיר מתקבל על הדעת בעד בתיהם. משום כך בדרך כלל הם עוזבים את בתיהם אחריהם מבלי למכור אותם.[4] במחוזות מרובים אין שום ערך מסחרי לחלקות-בנין. למכור אפשר רק שדות, כרמים, ובמיוחד שדות-בית-השלחין (היינו עם השקאה מלאכותית). כל מי שרוצה לבנות בית בעמדיה לוקח לו כל חלקה שתמצא חן בעיניו.[5] לכל היותר ימחה על ידו שכנו, אם ברצונו להשתמש בשטח לשם הרחבת ביתו שלו.

בזאכו, לעֻמַּת זה, יש ערך רב לאדמה וצריך לקנות אותה, מפני שזאכו בנויה על אי והאדמה שאפשר להשתמש בה לבנין היא מוגבלת.

אין בכוכרדיסתאן חוקי בנייה. מאמציהם של האנגלים שרצו להנהיג חוקים כאלה עלו בתוהו. שכר הבתים הוא נמוך ביותר. בזאכו ובעמדיה אפשר לשכור בית בשכר שנתי של לירה אחת. בסינה השכר הוא 3—2 לירות.

בתי היהודים, בדומה לבתי הכורדים, הם פרימיטיבים ביותר. הבתים אינם שונים ביותר מבתי הכורדים המושלמים מפני שהיהודים אינם חייבים

---

3. בנוגע למשפחות בזאכו עיין להלן.

4. מוסר הידיעות שלי מאושנו מכר את ביתו, שאת ערכו העריך ב־.100 לא"י, בסך של —.10 לא"י.

5. בימי בינדר היתה עמדיה העליונה חרבה למחצה: „העיר אינה אלא גל של מערות, שבו חייה אוכלוסיה עלובה חיי עוני...״ ע׳ 117. השוה גם תמונות בע׳ 202, 207.

לשמור על חוקי בנין מיוחדים כמו האַהְל אַלְדַמַּה בתימן.[6]

לרוב הבתים, ביחוד בישובים הקטנים יותר, יש רק קומה אחת. במחוזות הרריים קשור כל בית לבית שמעל לו, באופן שבשעה שאדם עולה בשפוע ההר, אפשר לטפס מגג לגג כמו ממדרגה למדרגה. על-פי-רוב כוללים הבתים הכפריים רק חדר אחד.

חומר הבנייה הרגיל בערבות, ובמידה ידועה גם במחוזות ההררים (כגון רוֹוַנְדוּז), הוא לבנה בלתי-שרופה. בארביל ובסינה משתמשים בלבנים שרופות (אַרְבִּיל: כַּרְפִּיג׳, סִינֶה: אַג׳וּרֶה) ובהרים ביחוד גם באבנים בלתי מהוקצעות.[7] היצור של לבני-טיט (זאכו: לְבְּנֵי; רוֹוַאנְדוּז: לְגְבִּינֵי; סינה: כִּישְׁתֵּי; [עמדיה: לוּבְנִי]) נמצא בדרך כלל בידי היהודים שהם גם נוסעים מכפר לכפר להכין לבנים לצרכים המקומיים. העבודה נעשית לעתים קרובות על-ידי נשים.[8]

לבסוף יש בתים יהודיים מן הסוג הנקרא תָּנְכַּא [רק בכפרים, מסביב לעמדיה]. בתים אלה יש להם קירות עשויים מקנים קלועים ומכוסים בטיט (טִינַא). בתים כאלה נמצאים על-פי רוב במחוזות כפריים.[9]

כיום יש לבתים בכל מקום גג שטוח (גָארֶי) עשוי קורות מצטלבות מכוסות שכבת ענפי-עץ (תָּרְכַּא; זאכו, עמדיה) ועליה שכבת אדמה. בנינים ישנים היו מכוסים בגגות נחושת כגון בֵּי חָזָאנֵי בעמדיה.

בנית הבתים

בסינה כל הבנאים הם כורד ם. בעמדיה וזאכו, לעומת זה, עוסקים גם יהודים במלאכות הבניה. בזאכו אפילו נחשבים היהודים כבעלי מקצוע טובים יותר בבניה. כל בנין בשעה שמקימים אותו נמצא תחת פיקוחו של בנאי מומחה (מַאַמְרָאנַא גם [בע]). הפועלים או העוזרים שלו נקראים פַּאְלֶי. המַאַמְרָאנַא נותן פקודות לפַאְלֶי בשעת העבודה תוך שירה:

הָאלִן לְבְּנַא	הביאו לבנת טיט
טִינַא בָּאב	טיט בשביל האב

---

6. על הבית הכו־די עיין ניקיטין, RETP, ע׳ 334 והל׳. ואולם גם חלק זה הוא בלתי-מדויק ביותר. בנוגע למצב בבתים בזאכו כותב למך סעד (ע׳ 254): „העוני כללי הוא והלכלוך לא יאומן. גם הבתים בנויים באופן דל ביות־.״ רבי דוד דבית הלל מתאר את בתי זאכו כלהלן: „הבתים בנויים גזית, אבל מראיהם עלוב, והרחובות והשווקים צרים״. עיין פישל, תרצ״ט, עמ׳ 7.

7. תמונות טובות של בתים ישנים, בנויים אבן (משנת 1886) בעמדיה, עיין בינרר, ע׳ 202, 207. עיין גם ע׳ 168, 182.

8. על יצור לבני־טיט בכפרים הארמיים מסביב לדמשק, עיין רייך, ע׳ 56.

9. בנימין השני מזכיר, שהבתים בכורדיסתאן עשויים על-פי רוב מלאכת קליעה: [„בתיהם עשויים מענפי עץ עבות מעשה מקלעת, ומצופים במין חמר מבית ומחוץ...״ (הוצ׳ עברית עמ׳ 40; הוצאה גרמנית ע׳ 124; הוצאת אנגלית ע׳ 130)].

הַאלָן וַצְלָא הביאו חתיכה (של לבנה)
הַאלָן טִינָא הביאו טיט

(זאכו, ובדומה לזה בעמדיה). [10]

לאחר שגמרו את חפירת היסודות (יסוד-אַסַס, זאכו, עמדיה) מזמין בעל הבית את קרוביו וחבריו ואת החכם לסעודה חגיגית, שבה מגישים למוזמנים עוגות-אגוזים (כְּלֵיצַ׳א). [לפי מוסר-הידיעות שלי מע. שם העוגה עם אגוזים הוא כַּאדֵי, בעוד שעוגה דומה לזו שהומתק באילו ממתקים, נקראת כְּלֵיצַ׳א.] החכם לוקח תרנגול לבן ושוחט אותו, ונותן לדמו לזול לתוך החפירה. אחר כך מניחים את ראש התרנגול לתוך החפירה מתחת לאבן. אחר כך יורה בעל הבית את אבן הפינה (כֵּיפַּת בְּנְיָזָא) [או כֵּיפַּת אַסַס, בע.], שמתחת לה הוא שם מטבע זהב או כסף. הפועלים מתחילים את הבניה באופן שמניחים שתי שורות מקבילות של אבנים וכל אחד מן האורחים זורק אבן לחלל שבין שתי השורות. את הפועלים מכבדים בערק ובמַזָּא (ירקות וגרעינים הנאכלים במזרח לפני הסעודה העיקרית). בעל הבית מחלק מטבעות בין העניים (עמדיה).

בזאכו שוחטים תרנגול לבן ב„סופַּא" [אולם אמצעי] בצד המערבי (כיון ירושלים), במקום המיועד למטות. החכם שם מעט מן האדמה הספוגה דם בארבע פינות הסופַּא וזורק בו מטבע זהב או כסף. בעל הבית ואשתו מניחים אבן-פינה בכל אחת מארבע פינות הבית ואומרים דברי־ברכה.

בסינה שוחטים גם תרנגולת ואת דמה שופכים לתוך החפירה. את הבשר מחלקים בין העניים.

בניית הגג היא לעתים קרובות ענין צבורי, כשם שזה רגיל בארצות המזרח. הלילה שבו גומרים את בניית הגג נקרא „לֵיל זְבָארָא" [ע.]. לבניית הגג מזמין בעל הבית כחמישים צעירים. הם מביאים חול, מערבבים אותו בתבן קצוץ (תִּבְּן) [בלשון תרגום: תּוּנָא, ע.] ומעלים אותו לגג וכובשים אותו במכבש (מַנְדוּרְתַּא) [ע.]. את העבודה מלווים בשירה וריקודים. בשעת חצות הכל מוכן וכל המשתתפים יושבים להם לסעוד את לבם בארוחה שבעל הבית הכין להזדמנות זו (זאכו, עמדיה).

לבית בן הקומה האחת בזאכו חצר (חוֹש) (בכורדית חַאוּש). בצד אחד של החצר נמצאת מרפסת מכוסה (בְּרְבָּנְכֵּי, או בַּר צִפְּקֵי [כורדית], שגגה נשען על עמודים. מן הברבנכה נכנסים לחדר ארוך ורחב (סופַּא, כורדית: צִפְּכְּ), שהוא החדר הראשי של הבית. משני צדי החדר נמצאים שני תנורים (כַּנוּן). לחדר זה אין חלונות; האויר נכנס דרך הדלת ודרך ארובות שבתקרה (כָּאוַּא, כו. כּוּלַּכּ). דלתות קטנות מובילות מחדר זה לחדרי המחסן (מַנְזָאלֵי). [11]

10. השוה את השיר הדומה לזה, המושר בפי יהודי תימן, בראואר, תימן, ע' 73.

11. תיאור של בית כפרי, שהוא בדרך כלל דומה לבתי זאכו, ניתן על־ידי שווארץ, JR ,12.VII.1935.

בעמדיה נמצאים בתים בעלי שתי קומות [קומה ראשונה]: בֶּכְתָאיַא, [קומה שניה:] בֶּאֱלָאיֶי. מקודם היו רק בתים בעלי קומה אחת בלא חצר ואולם עם מרפסת (גֶדָאנֶי), שגגה נשען על עמודי עץ. הקומה התחתונה מכילה חדרי מחסן ואורווה, הקומה העליונה את חדר הקיץ (מָנְזַר קֶיטַא) [או: מַנְזַל קֶיטַא] ואת חדר החורף (בֵּיתַת סִיסְוַא) [או; סוּסְוָא]. לכל אחד משני חדרים אלה חדר-רחצה מיוחד, שבו משתמשים בייחוד לשם טהרה לאחר תשמיש. [בכמה מן הבתים יש חדר, שרצפתו עמוקה מן הקרקע, בחדר זה, שנקרא סַרְדָאנֶי, מבלים את השעות החמות של ימי הקיץ.]

מטבח מיוחד אינו בנמצא. בקיץ מבשלת ואופה האשה בחצר או במרפסת המכוסה, בחורף באולם האמצעי (סוּפָּא) או בכל מקום שבו נמצא התנור.

עד שבאו האנגלים לכורדיסתאן לא היו ליהודים הכורדים בתי־כסא, גם כיום אין הם סובלים סידור כזה בבית (כמו שזה נהוג בין הכורדים) אלא רק בחצר. עד שנת 1914 היה המנהג הכללי של צעירים וזקנים ללכת כל בוקר אל הנהר כדי לספק את הצרכים הטבעיים. בנימין השני (עמ׳ ע״ז והל׳) מתאר את המנהג הזה בפרוטרוט, ומספר איך מסדרים עסקי מסחר ואיך מיישבים ריבים וקטטות בעת פגישה זו ליד הנהר.

לרחיצה, ובייחוד לנטילת ידים, משתמשים בכד (עמדיה, זאכו: מֶסִינַא [בכורדית; בלשון תרגום: כּוּרְזָא, ע.]; סינה: אַפְתַבָא) ובקערה (עמדיה, זאכו: דַשוֹ [ביתר דיוק: דַסְטַשוֹ; כך בכורדית; בתרג׳ קַאפַּא]; סינה: לַגָן), בעלת שולים בצורת גלים לשם קישוט (עיין דוגמה באוסף בראואר באוניברסיטה העברית, מס׳ 46: *37*).

ריהוט הבית

ריהוט הבית אינו פחות פרימיטיבי מבנינו. בנידון זה נמצאים יהודי כורדיסתאן על רמה אחת עם שכניהם הנודדים־למחצה, שהם יכולים על נקלה להוביל עמהם על גבי פרדה את כל מטלטליהם ורכושם. האדם הנודד או הנודד-למחצה מראה התענינות אֶסתיטית ורגש רק בקשר לחפצים כגון שטיחים, כלי-שתייה וכלי-זין. דומה הוא המצב אצל היהודים, ואילם אף השריד האחרון של חוש אסתיטי נעקר מהם לרגלי החורבן שבא על המדינה בזמנים האחרונים.

החדרים מחוסרי כל ריהוט הם. את הבגדים היקרים שומרים בתיבות (עמדיה: סִינְדוּק [בכורדית: צַבַּאתְקָא]; סינה: יַגְדַן) או בשקעים בקירות (זאכו: כָּאנַא; סינה: תָּאק).

בני הבית יושבים על מחצלאות (זאכו, דהוֹכ, עמדיה, סינה: חַסִירַא [או חצירא] או על שטיחים (זאכו, עמדיה, סינה: גָאלַא; זאכו, עמדיה: מַכְפּוּרַא) [גאלא הוא שטיח טווי בחוטי שתי וערב הנקרא בכורדית בֶּרֶך ובפרסית

קֶלים. מַכְפּוּרָא, בע. מַחְפוּרְתָא או שְׁבִיתָא, הוא שטיח עשוי קשרים־קשרים מן המין הידוע בעולם המערבי בשם „שטיח פרסי"]. אוכלים ליד שולחן נמוך (הנקרא בכל מקום כֻּרְסִי). המאכלים נמצאים בקערה עגולה (זאכו: פַּרַכְּסֵינִי; עמדיה: סָנְיַא; סינה: לַנְגֶרִי, סיני) [בע. רווחים השמות הבאים: פַּרְכַּסֵיְנִי, מגש עגול ושטוח, עם שולים נמוכים מאד, בעל קוטר של 80 סמ׳ לערך, עשוי מנחושת ומצופה בבדיל. טַשְׁתָא. קערה דומה לנ"ל בצורה ובחומר, ואולם בעלת שוליים גבוהות כ־15 סמ׳, העומדות במאונך. לַגַּן היא קערה קטנה יותר; סָנְיֵי היא קערה ששוליה הולכים ומתרחבים למעלה בכיוון אלכסוני כלפי חוץ.] בזמן האחרון חדרו שולחנות וכסאות אירופיים לכורדיסתאן. כסאות הם הדבר הראשון, שיהודי כורדיסתאן העולים לארץ־ישראל משיגים לעצמם או מקבלים במתנה מידידיהם.[12]

מצד שני לא על נקלה מוותרים יהודי כורדיסתאן שעלו לארץ ישראל על השינה על הקרקע בהתאם למנהגם בכורדיסתאן. הם מציעים להם מיטות משטיחים וממזרונים, בחורף בחדר הראשי, קרוב ככל האפשר אל התנור, בקיץ על הגג, הגג, שאליו מגיעים מבחוץ באמצעות סולם (זאכו: גַּ׳רַאדֵי: עמדיה: סְמָלְתַא), הוא מקום השהייה הרגיל בקיץ. כדי להתגונן בפני עקרבים מרימים מעט את המיטות באופן שעושים במה קטנה (קַפְּרָאנָא) [ע.] מקורות וענפים הנתמכת על ארבע אבנים.

במחוזות כפריים, כגון בביתנורא, מציעים את המיטות על במה גבוהה (הַרְזֵילֵי), שהיא עומדת על ארבעה עמודים ושרק בעזרת סולם אפשר לעלות עליה. [לפי מוסר־הידיעות שלי מע. נקראת גם מיטה זו קַפְּרָאנַא, שיש ממנה שני מינים: אחד נמוך המונח על ארבע אבנים ואחד גבוה הנתמך בעמודי־עץ. הרזילי הוא רצפת־עץ בנויה על ענפי אילן ועליה שומרים את הפירות מן הקיץ ועד אמצע החורף. גם את הסלים שבהם שומרים את הפירות, ושאותם תוקעים בין ענפי האילנות קוראים הרזילי.] מי שלא התרגל לישון במיטה כזו צפוי לבהלות לילה, יען כי הבמה מתנועעת הנה והנה ברוח. ואולם מאידך נותנת מיטה זו הגנה מצוינת בפני היתושים.[14]

טקס חנוכת הבית

לאחר גמר בניית הבית מבצעים את טקס חנוכתו (חִנּוּךְ הַבָּיִת) טרם

---

12. העולים החדשים מכורדיסתאן לארץ־ישראל מקבלים מתנות יקרות, בייחוד כלי־בית, מידידיהם ומכריהם, כדי להקל עליהם את התאחזותם במולדת.

13. העשירים משתמשים לעתים בספות־עץ הנקראות תכתי (זאכו, עמדיה, ארביל).

14. תמונות של במות־שינה אלו עיין בינדר, ע׳ 102. בינדר ראה אותן במחוז אגם אורמיה, ששם גבהם מן הקרקע היה מטר וחצי (ע׳ 101). מרבים להשתמש בהן במחוז הארמיני, עיין כריסטופר, ע׳ 36.

יכנס בו בעל הבית לגור. לטקס מזמינים את החכם ומספר ידידים ואלה צריכים ללוות את בעל הבית בשעה שהוא נכנס לביתו החדש. אשת בעל הבית זורקת מלוא חפנים חיטה ושוברת כלי. בימים עברו שפכו הנשים מעט מים והניפו בד בכל יד וקראו :

כְּשַׁא, כְּשַׁא, אָזִי בֶשְׁיָאסַא אָתֶי הַוִיָאתַא, הַוָאךְ בֶנוֹנֵי בֶנָאתַא כִתְנֵי כַּלָוָאתַא

„כיש, כיש,[15] לכו שדים, הכנסו יצורים חיים [כלומר מלאכים טובים יהיו לכם בנים ובנות, חתנים וכלות.“

אחר כך מתישבים הגברים ושונים משניות במשך כמה שעות. אחר כך לובש בעל הבית בגדים חדשים שהוכנו במיוחד להזדמנות זו, ואומר את דברי הברכה. אחר כך מביאים את המזוזות והחכם קובע אותן במקומות הדרושים. ממשיכים לשנות משניות. בסך הכל שונים במשך חמש שעות לערך, ואחר כך מתישבים לסעודה. האורחים עוזבים את הבית בשעה שתים לפנות בוקר לערך.

למחרת בבוקר מזמין בעל הבית את כל העדה לחגיגת חנוכה („סעודת חנוך הבית“) ורק אחר כך מותר להעביר את כלי הבית מן הבית הישן אל החדש.

קמיעות בשביל הבית

המזוזה היא בדרך כלל מטיפוס פרימיטיבי מאד אצל יהודי כורדיסתאן. משאירים חור בקיר ולתוכו מכניסים את חתיכת הקלף עם הפרשיות של המזוזה. את הקלף מכסים בחתיכת זכוכית לשם הגנה (ארביל). נפוץ מאד גם השימוש בצינור עשוי מקנה ובו חור קטן מכוסה בזכוכית שדרכו נראה השם „שדי“. גם את צינור-הקנה הזה מכניסים לפעמים לתוך הקיר (עמדיה, זאכו, סינה).[16] גם בריכאן משתמשים בקנה-סוף לתכלית זו, ואולם את הפתח של השם „שדי“ מכסים לא בזכוכית, אלא בחתיכת בד התלוי מעל למזוזה ושאותו מרימים בשעה שמנשקים למזוזה. יש גם מזוזות מעור,[17] או מפח,[18] או מקופסת-עץ,[19] וגם את אלה מכניסים לתוך הקיר. יש לציין במיוחד, שבריכאן אין קובעים את המזוזה בכיוון הרגיל, אלא בכיוון מאוזן. לרגלי מנהג זה יש גם למזוזה צורה מיוחדת כאן, הפתח הוא מארך והמלה „שדי“ כתובה

15. „כיש, כיש“ הוא הבטוי שבו משתמשים כדי לגרש את התרנגולות.

16. דוגמה באוסף בראואר באוניברסיטה העברית, מס' 40 : 39. מזוזה זו היא מיוחדת במינה בזה שאות ש שרופה בצד האחורי שלה. את המזוזה, כך אמרו לי, סובבו לאחור אם לא-יהודי נכנס לבית (?).

17. אוסף בראואר באונ' העברית מס' 80 : 39, מסינה.

18. שם, מס' 100 : 38 מעמדיה.

19. דוגמה ברשותו הפרטית של בראואר.

בצורה שתתאים לפתח.[20]

לפעמים קובעים על הדלת קרני צבי [יעלי-הסלע בע.] (קַנָאנְת פָּצְקֵבִי, זאכו) [בכורדית, גם בע.] או קובעים באמצע המשקוף פרסת-ברזל שנפלה מרגלו של סוס (נַעֲלָא) מקושטת לעתים בחוליות ירוקות (קְטְנָאסְכַּת יֶרוּקֶי, זאכו). [בבתים בעלי שתי קומות קובעים כמה קרני יעלי־סלע בקירות, למעלה מבחוץ, לשם נוי וקישוט.] ע].

בכל אחת מארבע פינות ה„סוּפַא" קוברים בני הבית קמיע שתפקידו הוא להגין עליהם בפני השפעתה הרעה של לילית (זאכו).

בשעה ששורת מחלות או מיתות מעוררת את האמונה, שהבית נמצא ברשותם של שדים, משתמשים בקמיעות ביתיים. את הקמיע כותבים בדמה של יונה לבנה או שחורה ושמים אותו מתחת למפתן. לאותה תכלית משמש גם זנב זאב (עמדיה).

אם מישהו מת בבית, מניחים על הגג מתחת לאבן זנב זאב, וחתיכה מעורו של חמור (עמדיה).

משק הבית הכורדי מתנהל לפי שיטה הפאטריארכלית. כשהבנים מתחתנים הם ממשיכים לחיות בבית אביהם, או בחדר שמפנים אותו בשבילם, או בחדר חדש שבונים בשבילם ליד הבית. מסיבה זו בדרך כלל אין לבתי הכורדים תכנית מחושבת מראש. מאותה סיבה יקרה לעתים, שבבית אחד יגורו שלושים נפשות או יותר, אף כי גדלו של הבית הוא מוגבל מאד גם במקרה הטוב ביותר. משק-הבית של כל המשפחה מתנהל כיחידה אחת. ראש הבית הוא הגבר הזקן ביותר (מַלוּכְבֵי בֵּיתַא, עמדיה) [=מנהיג הבית, בכורדית; בתרגום: אוּרוּת בֵּיתָא=גדול הבית]; ואולם עבודות הבית מתנהלות בפיקוחה של האשה-הראש (רֵשִׁית בֵּיתַא, עמדיה), וכל הנשים האחרות חייבות לציית לה.[21] [לפי מוסר-הידיעות שלי מע. רשית ביתא הוא שמו של ראש-הבית הזכר. את האשה קוראים כַּבַּאנְת בֵּיתָא=מנהיגת הבית, או רַפְּתִת בֵּיתא=גדולת הבית.]

---

20. אוסף בראואר מס' 42: 39.

21. המבשלת נקראת כַּבַּנֶית בֵּיתָא (בעמריה גם כַּבָאנִי). סינה: כֶּמָאלַא. אושנו: אָמַא.

פרק חמישי

התלבושת

ארץ כורדיסתאן היתה מקום־מקלטים במשך דורות מרובים, שבה נפגשו השפעות שונות ביותר — דבר זה מתבטא גם בתלבשתם של תושבי הארץ. על סמך ידעותינו המעטות הנוכחיות על הנושא עדיין אי־אפשר לתת תמונה מדויקת לגמרי על הפרטים של התלבושות השונות של היחידות האֶתְנִיוֹת השונות המתגוררות במקום.

הערה זו בעינה עומדת גם ביחס לתלבושות של יהודי כורדיסתאן. גם אצלם אין אחידות, ובגדיהם דומים בכל לבגדי שכניהם. מחוץ לבגדים פולחניים (דתיים), אין כל הבדל בין בגדי כורדי, נוצרי (סוראי) או יהודי. בייחוד בולט הדבר אצל העם הפשוט, משום שהפרימיטיביות שבתלבשתו אינה מאפשרת נוסחאות שונות. סיבתו של דמיון זה בין בגדי הכורדים המוסלמים והיהודים ברורה היא: אין אנו מוצאים בכורדיסתאן חוקים מסוימים בנוגע לבגדים, כמו בארצות אחרות, ששם החוק המוסלמי תקיף הוא ביחס לאלה שאינם מעדת ה„מאמינים“.[1]

כדי להמנע מסיבוכים מיותרים, נצמצם את תיאורנו לשני מקומות, עֲמַדְיָה במחוז המרכזי ההררי, וסִינֶּה במחוז הכורדי־פרסי. אין לנו תמונות ישנות, שהיו יכולות לתת לנו מושג־מה על התפתחות התלבושת. אנו מוכרחים, אם־כן, לסמוך על תיאורים ישנים, שהם לדאבוננו, מראים חסרונות גדולים בענין התלבושת.

תלבושת הכורדים

המצב טוב יותר ביחס לכורדים ולסוראי. בִּינְדֶר נותן את התיאור הבא של תלבושות הכורדים הגרים בסביבות עמדיה, משנת 1860 (עמ׳ 109): „הם בעלי שפם, ועל ראשם חבושים כובעים קוֹנִיים עשויים פרווה לבנה, שסביבם הם קושרים תרבושים ענקיים. מכנסיהם, שהם גדולים יתר על המידה, עשויים מבד שהוכן משער־עזים; צבעם אדום, או, לעתים קרובות, רבגוני. הם לובשים מעיל קצר המגיע בקושי עד למתנים ועליו הם לובשים לעתים קרובות מעיל ארוך יותר, שהוא עשוי משער־עזים. מעיל עליון זה מקושט מלפנים ברקמה גסה. על רגליהם הם נועלים מגפים מעור אדום עם עקב־ברזל חזק.“

---

1. למשל בתימן, עיין בראואר, תימן, עמ׳ 79.

בתמונה הנמצאת בעמוד 106 בספרו של בינדר [2] הכורדים לבושים חולצות לבנות (כְּרַאס) עם שרוולים ארוכים; מכנסים ארוכים וכרסנים (דַרְפֶּי), ואבנט (שַׁאלִיכּ) חגור מסביב למתנים. המכנסים הנראים בתמונה הם מסוג מיוחד, שעליו נדבר עוד להלן בפרק זה. מעל לחולצה לבושים חזיה פתוחה או מעיל קצר (יֵשְׁלָאכּ), ששרווליו פתוחים מן הכתף ועד פרק-היד, ששם אפשר לכפתרם בכפתור או להשאירם פתוחים. מעל לחזיה זו היו לובשים בימים עברו חזיה שניה (צ׳וֹכִיכּ) [בכורד׳ת. בתרג׳ צוכתָא]. חזיה שניה זו היתה עשויה צמר וגבה מכוסה בשער-עזים שחור ארוך ועדין.[3] כיום לובשים הכורדים לעתים קרובות שני מעילים: למעלה את ה„יֵשְׁלָאכּ" בעל השרוולים, ומתחת לו את ה„יֶילָכּ" חסר השרוולים. ברור, ששני בגדים אלה הם ממוצא תורכי.[4]

תמונתנו מראה כורדי חובש כובע-שער קוֹנִי (כּוֹלָאו) [כורדית], שהוא כיום יצא מן השימוש כמעט לגמרי. ברור, שכובע קוֹנִי זה הוא טיפוס ישן של כסוי-ראש, ויש ליחס אותו, לפי הנראה, לשבטים שאליהם שייכים הנֶסְתּוֹרְאַנִים, יותר מאשר לכורדים. מטפחת פשתן ארוכה, בעלת צבעים בהירים (אַסְחַדַגָאיֵי) כרוכה כמה פעמים מסביב לכובע. כיום ממלא את מקומו של בד זה ה„גַ׳מַדָאנִי", מטפחת-צמר שחורה, עם דוגמה לבנה ארוגה בתוכה, שהיא מובאת לכורדיסתאן מאירופה.

הכורדים נועלים מגפי-עור אדומים בהירים או צהובים, הנקראים „צ׳כְּמֶי".[5] חלק-האצבעות של מגפים אלה הוא מחודד ומופנה למעלה, בעוד שהעקבים מבורזלים.

תלבושת הנסתוריאנים

בינדר נותן תמונה שניה המראה את התלבושת של הנסתוריאנים מלפני מאה שנה בערך בשכנותה של עמדיה (ע׳ 168 מג׳וּלַמֶרְך).[6] כאן אנו רואים

2. בתור דוגמה נלקחו הכורדים מאזור עמדיה.

3. תמונה אצל בינדר, עמ׳ 123. כיום בא במקומו הצוכיך (בלשון תרגום: צוכתא) או פַּסְתַכּ. עיין Tilke, Kostüm, עמ׳ 80: „מעילים עליונים חסרי-שרוולים אלה, המיוחדים במינם, עשויים מארג-צמר מלובד שעוביו סנטימטר אחד. משום כך אפשר לתפור יחד רק את קצוות הזוית."

4. עיין, למשל, Marcais, 1930,p.31 על ההשפעה התורכית על התלבושת באפריקה הצפונית. על היילכ עיין שם, עמ׳ 36

5. הצ׳כמי נזכרים בספרו של מאן, שם, במכתב מס׳ י"ב (עמ׳ 530), שנשלח מעמדיה אל יונה ממוסול והמטפל בענינים מסחריים. שורות 5 והל׳: „ותמכור אותם בכל מה שתרע ויגיעו לך שלושים וחמשה סקי של ג׳כמי עם אבדל רחמן..." ה„סכי" הם גרבי-צמר ארוכים, שאותם לובשים עם הצ׳כמי, מין מסוים של נעלים. יש גם „סכי" בשביל „כלכי", היינו חצאי-נעלים (נעלים נמוכות). מאן לא הבין קטע זה.

6. בינדר נותן גם רשימה של בגדי-פאר הנלבשים על-ידי האיכרים הנוצרים של ג׳ולמרך.

את הכובע הקוֹנִי, כּוּשִׂיסָא, עם בד כרוך סביבו.

החלק העליון של הגוף מלובש בחולצה לבנה בעלת שרוולים ארוכים (סוּדְרָא) ובמעיל בעל שרוולים. ואולם נראה, שבזמנים קדומים יותר לא לבשו הנסתוריאנים את החזיה התורכית החביבה על הכורדים. המכנסים קשורים מעל ל„סוּדְרָא״. המכנסים, שאותם כבר תיארנו למעלה בקשר לתלבושת הכורדית והמעיל שאף הוא עשוי מאותו חומר, נקראים צ׳אלַא צ׳פוּכְּסָא [7] (כו. שָׁאלוֹ צָ׳פֶּכ). אלה השנים מהווים את התלבושת האפיינית של הסוראי.

הבגדים הטובים עשויים מסחורה דומה למשי, ארוגה מצמר-העזים (כְּלָיֵי סְבָיָא) העדין ביותר. הסוראי הם מומחים במיוחד בייצור בדים יפים בעלי צבעים נהדרים ודוגמאות שונות ומקושטים ברקמות ובדוגמאות ארוגות מעל לארג המקורי. הכורדי הנראה בתמונה שתוארה למעלה לובש מכנסים מסוג זה. [8] כיום מעדיפים גם הכורדים מכנסים כאלה. [9]

ה„צ׳אלַא צ׳פוּכְּסָא״ הוא ללא ספק בגד עתיק מאד, ואולם עוד לא עלה בידי לברר את מוצאו. הוא נמצא לא רק בין הסוראי אלא גם בין הארמינים, [10] וגם בין האַיְסוֹר שבקוקז. [11]

כמה מן הנסתוריאנים המתוארים בתמונה של בינדר לובשים אדרת ארוכה, חסרת שרוולים, הנקראת בָּדַן או אַבַּאיְיכַא. אדרת זו עשוייה מצמר-עזים. כיום תופס את מקומה של אדרת זו מעיל-הצמר העבה, צָ׳כְּתָא, היא הצ׳וֹכִיכ של הכורדים.

על ראשיהם חובשים את כובע-השער הקוֹנִי, כּוּשִׂיסָא, המתואר למעלה.

כמה תמונות ישנות וחשובות (אף כי הן מצוירות במידת-מה בסיגנון הציורים שבספרי-ילדים) נמצאות אצל פרקינס, מול עמ׳ 6, 262, 414.

7. בעמדיה, ריכן וסביבותיהן קוראים לצ׳אלא צ׳פוכסא (יש מבטאים גם צ׳פוכתא) גם בשם בֶּרגוּזֵי. יש, למשל, ברגוזי גַרְמוּסִי, עם פסים אדומים, ואלה באים מנרמוס. המעיל פתוח בבית-השחי, קו אפייני לבגדים הפרסיים, הודיים וקוקזיים. עיין טילקה, Kostüm, לוח 27, ועמ׳ 13.

8. כמה תמונות המראות יפה את הרושם הצבעוני של תלבושת זו הנלבשת על-ידי האשורים של תל תמר ליד הכבור, נמצאות ב-NGM ,Dec. 1938 ,pl. IV ,VII. הבגדים הנראים בתמונות אלו באים, כנראה, מזאכו. יש לתאר, שהצבע היסודי של הבגדים הנלבשים על-ידי שני הגברים בלוח 4, הוא מעט כהה יותר, ופחות סגולי ממה שהתמונה מראה. הצ׳אלא צ׳פוכסא מופיע גם בתמונות הישנות יותר של פרקינס. הוא נלבש על-ידי „הנסתוריאני מן ההרים" שבלוח מול עמ׳ 6 (אין להבין מה פירושו של הסרט שמתחת לברכים), וגם על-ידי הכהן הנסתוריאני מן ההרים על הלוח מול עמ׳ 414. אצל פרקינס יש לבגדים פסים מצבע דם, ואולם זה נובע לפי הנראה מן הסיגנון הפרימיטיבי של התמונות, שצוירו בשביל פרקינס על-ידי אמן פרסי.

9. ראה את התמונות אצל המילטון, מס׳ 25,16,12, המראות כורדים כיום לובשים שאלו צ׳פך.

10. תמונות ראה אצל Ratzel, 1894, II,738. לדאבוננו בלי להזכיר את המקום.

11. דוגמה מן האיסורים נמצאת בבית-הנכות הקוקזי בתיפליס. עיין טילקה, Kostüm, לוח 79.

בימים עברו כרכו מסביב לו את ה„אַסְחַדַגָאיַא״, ואולם כיום נתפס מקומו של בד זה גם בין הנסתוריאנים על־ידי ה„גַ׳מַדָאנִי״.

תלבושת הנשים הכורדיות

טרם נתחיל בתיאור תלבושת היהודים הכורדים, עלינו להקדיש מלים מספר לתלבושת הנשים הכורדיות והנסתוריאניות.

בינדר נותן (בע׳ 161) תמונה של אשה כורדית, ואולם התמונה אינה ברורה כל צרכה ואינה מלווה בתיאור מלולי.

בגדי האשה הכורדית הרגילה הם פשוטים ביותר. היא לובשת מכנסים, דַרְפֵּי, שהחלק התחתון שלהם, סַר דָארִינְגֵי, עשוי מבד צבעוני, ושמלה ארוכה, כחולה או בעלת פסים כחולים ולבנים, תְּרָאס, עם שרוולים, לֶוַנְדִיַא, רחבים, בעלי צורת כנפים, דומים במקצת לשרוולי קימונו. את השמלה לובשים מעל למכנסים ולפעמים מהדקים אותה מסביב למתנים בעזרת בד פשוט, שָׁאלֵי. מסביב לראש כורכים את הגַ׳מַדָאנִי. הרגלים בדרך כלל יחפות, ואולם לפעמים נועלות הנשים סנדלים אדומים חסרי־עקבים, פַּלָאוֵי או כַּלָאשַׁא, מין מנעל עשוי מחתיכות ארג תפורות יחדיו.

את התכשיטים שבהם מתקשטות הנשים למכביר, נתאר בקשר אחד (עיין פרק „החתונה״).

תלבושת הנשים הנסתוריאניות

מנשי הסוראי יש לנו כמה תמונות ישנות בספרו של פֶּרְקִינְס (מול העמודים 336 335,319). תיאורו של בַּאדְגֶ׳ר (I, ע׳ 55) אמנם מתיחס לנוצרים בטור, ואולם בגדי הנשים הללו דומים בהרבה לבגדי נשי הסוראי באזור ההררי. „תלבושת הנשים כוללת זוג שַׁלְוָאר ושמלה אדומה המזכירה במעט את הסְטוֹלָה הכנסיתית. את שרווליה הארוכים של השמלה בדרך כלל קושרים זה אל זה וזורקים אותם אל מאחורי הגב. את השמלה מהדקת חגורה דקה מסביב למתנים ובחגורה שתי אצעדות־כסף מקושטות. כסוי־הראש הוא מיוחד למחוזות אלה, וצורתו דומה לצורת קובע של קֶשֶׁת עשוי מכובע מחודד ומכוסה במטבעות־כסף גדולות...״

לדעתם של אלה שמסרו לי ידיעות, לוחותיו של פרקינס אינם מדויקים. הנשים שם לובשות מכנסים ירוקים ושמלה היורדת עד לברכים. שמלה זו אין לה שרוולים תלויים וברור, שהיא קצרה מדאי. הנערה הנסתוריאנית בתמונה מול עמוד 335 לובשת מֶכַּתַנַא מעל לשמלה. עטיפת־השכם שהאם הנסתוריאנית לובשת בתמונה מול עמוד 336 אינה נהוגה עתה לגמרי, ומסופק הוא אם בכלל לבשו אותה באופן המתואר בתמונה.

כיום כוללת תלבשתן של נשי הסוראי בשכנותה של עמדיה מכנסים ארוכים, צבעוניים, שַׁרְוָאלֵי, ומעל לאלה שמלה ארוכה אדומה, סוּדְרַא גַ׳נְגוֹסוֹ, עם שרוולים רחבים. הנשים אינן לובשות מעיל.

תלבושת יהודי עמדיה

בתלבושת של יהודי עמדיה, שבהם נטפל בראשונה, מורגשת תערובת של יסודות כורדיים עם נסתוריאניים. התיאור הניתן על-ידי בנימין השני אינו מדויק, ובכלל אינו עלול להקנות לנו מושג נכון: „בימי החול ישאו האנשים כתונת דבוקה באזור לבשרם, מכנסי בד קצרים עד הברכים ומצנפת קטנה סבובה במטפחת שחורה על ראשם, והולכים יחפי רגל. [שאלתי אותם, משום מה לובשים הם בגדים כאלה, והם ענו לי, שהבגדים הללו נוחים לעבודה[11א]]... בימי השבת לובשים מלבוש ארוך [ושחור] מבגר צמר. [מעיל זה מכופתר הוא מן החזה ועד החגורה, ומכאן הוא נופל בשתי כנפים עד לברכים; השרוולים מגיעים עד לפרק היד והם צרים מאד. רק העשירים ביותר נועלים נעלים, האחרים נועלים על-פי רוב סנדלי-עור.]" (ס' מסעי ישראל, ע' 40. במקור הגרמני ע' 122; בתרגום האנגלי ע' 129).

תיאור זה, שיש בו בלבול גלוי לעין בין חפצי תלבושת שונים, מראה את חולשתם של תיאורי בנימין השני בכלל. בגדי הגברים בעמדיה כוללים את הסוּדְרָא [כתונת], חולצה עשויה מבד לבן, גְרָאנָא. הצואר פתוח באמצע ונסגר בכפתור אחד. בעמדיה אין לובשים מכנסים קצרים. המכנסים, שבנימין השני חשב אותם לקצרים, כנראה לא היו אלא מכנסים ארוכים רגילים שרגליהם היו מופשלות למעלה.

אפייניים ל„סודרא" השרוולים הארוכים והרחבים הדומים לכנפים, שהם נמצאים גם בין הכורדים (בייחוד בכורדיסתאן הפרסית).[12] בשעת העבודה מקפלים את השרוולים למעלה, מושכים אותם מעל לגב וקושרים אותם בעורף זה אל זה. דוגמה זו מראה לנו מחדש, שהבחינה השימושית בכלל אינה חשובה באפנת הבגדים. השרוולים הרחבים התולים מזכירים את השרוולים של בגדי הנערות הרקדניות בפסלים סיניים מתקופת תְּאַנְג. וגם בכורדיסתאן שייכים שרוולים אלה למעשה לתלבושת של ריקודים. בזמנים קדומים יותר הם לא היו כלל וכלל חלק מבגדי העם הפשוט, אלא היו האפנה של השכבות העליונות. נַאוּמַן[13] עמד על תופעה זו בקשר לתלבושות הלאומיות הגרמניות:

[11א. הקטעים המובאים בסוגרים המרובעים חסרים בתרגום העברי של מסעי בנימין השני, ואני תרגמתים מן המקור הגרמני.]

12. עיין, למשל, „Die Welt des Islam" p.84. השרוולים הארוכים נקראים: בעמדיה: הוּצְ׳כְּיַאתָא; בברשי: לֶבַּנְדְיָא. בשם האחרון משתמשים גם הסוראי. בכורדית: לֶבַנְדִי [לֶבַנְדִיכִּי]. את כתונת החתן עושים היהודים עם שרוולים ארוכים במיוחד, הוּצְ׳יכּ בּוֹתַאנִי, היינו שרוולים מבוהתאן, בכורדיסתאן המערבית. את הצוואר רוקמת הכלה. השרוולים של הדוגמה הנמצאת באוסף-בראואר באוניברסיטה העברית (או: 37) ארכם 87 ס"מ, ורחבם מטר אחד. התחום שבו רווחות כתונות אלו (עם שרוולים ארוכים, רחבים, המסתיימים בחוד) מתפשט מאסיה המזרחית עד לקוקז הדרומי.

13. Naumann, 1922, p.7.

„התלבושות המכונות ,לאומיות׳ לא התהוו בעם, ובשום אופן אין הן מראות על הרוח היוצרת של האומה... ובכן אין הן רכוש משותף פרימיטיבי אלא רכוש תרבותי ששקע משכבות גבוהות יותר...״

הגברים בעמדיה לובשים מכנסים רחבים, לבנים, שַׁרְוָאלָא, שרגליהם הולכות וצרות למטה.

מעל לחולצה לובשים את ה„טלית קטן״ (עיין להלן); אחר-כך שתי חזיות או מעילים ממוצא תורכי, שבהם כבר פגשנו בין הכורדים. ה„אֵילָאכַּא״ או „הֵילָכַּא״ חסר-השרוולים, בעל פתח-הזרוע האפייני בצורת פרסת-סוס, נלבש תחילה. מלפנים יש ל„אילאכא״ משני הצדדים פס צבעוני סרוג, שאליו מחוברת מצד שמאל שורת לולאות צפופה, ובצד ימין שורת כפתורים—צורת הפריפה הישנה הנמצאת בבגדים פרסיים עתיקים. גם הלולאות והכפתורים סרוגים וצבעונים הם. למעשה הם משמשים על־פי רוב קישוט גרידה, מכיון שפורפים את החזיה למעלה ולמטה בשני כפתורים מיוחדים. בעמדיה לובשים גם חזיות רקומות הנקראות אֵילָאכַּא סֶנְדוּרִי, על שם העיר סונדור, ששם הן שכיחות ביותר.

מעל לאילאכא חסר השרוולים לובשים מעיל בעל שרוולים, יֶשְׁלָאכַּא או אֶשְׁלָאכַּא. גם למעיל זה לולאות וכפתורים, ואולם לובשים אותו פתוח. הדוגמאות של שני בגדים אלה הנמצאות באוסף-בראואר באוניברסיטה העברית (מס׳ 68: 38) עשויות מבד מקושט בפסים שחורים וצהובים והן היו מיועדות ללבישה בשבת ובימים טובים. שרוולי הישלאכא ארכם 48 ס״מ, רחבם 155 ס״מ, חור-השרוול הוא משולש. לשני הבגדים יש כיס-חזה משני הצדדים, ואולם הכיס שבצד ימין הוא כיס סתום והכוונה בו היא רק לקישוט.

שולי החולצה מוכנסים לתוך המכנסים (בניגוד למנהג האפגאנים, למשל) ואת השרוולים מושכים לעתים קרובות החוצה ומקפלים אותם מעל לשרוולי המעיל.

זהו סיגנון הלבוש היסודי של היהודי הכורדי, בייחוד מסביב לעמדיה, במחוזות הכפריים. ואולם הסיגנון היסודי יש לו נוסחאות מרובות הנובעות בחלקן מדרישות האפנה ובחלקן מן העובדה, שהולכים ומטלאים כל בגד ולובשים אותו עד שהוא מתפורר ממש.

הבגד היסודי מראה, כפי שראינו, יותר את השפעת הכורדים מאשר את זו של הסוראי. ואולם ב„צָ׳אלַא צַ׳פוּכְּסַא״ [בע. שַׁלַּא שַׁפּוּכְּסָא, היינו מכנסים ומעיל] של הסוראי משתמשים בתור בגד-חג ובמיוחד בתור בגד החתונה של החתן. במחוזות אחדים כגון בֶּתַּנוּרַא, כַּרַא, גֵ׳לַּא, רֵיכַּאן וסביבותיהן, היהודים הם היחידים האורגים את ה„צ׳אלא צ׳פוכסא״, ואולם הם יודעים לעשות רק את המינים הפשוטים יותר, בעוד שאת הדוגמאות העשירות בקישוטים ובשלל צבעים הם משיגים מן הסוראי. היהודים ידועים כאורגי טיפוס פשוט של מכנסים, צָ׳אלַא, שאותם לובשים לפעמים בלא מעיל מתאים להם.

יש יהודים הלובשים אבנט ארוך, שָׁאל, כרוך מסביב למתנים [או

כַּרְכָּאסָא, חגורה, ע.]. בימות שבת וחגים לובשים זקנים ועשירים את ה„כּוּרְתָּאכַּא" [או כּוּרְתַכּ], מעיל גזור כדוגמת חלוק, ובכן בלא כפתורים, העשוי בד־פסים המובא ממוסול.

התלבושת המסרתית הולכת ונעלמת כיום במהירות. כל אחד מחקה את האפנה האירופית, ולאדם מעודן ייחשב מי שיש ברשותו „סָאכּוֹ", היינו מעיל אירופי. את הסאכו קונים במוסול, ששם מייצרים אותו יהודים ולא-יהודים כאחד. גם המילטון העיר, שבין הפועלים שלו, ובמיוחד בין אלה שבאו מכורדיסתאן הפרסית, היתה תשוקה חזקה לרכישת בגד אירופי, מה שגרם לתוצאות משונות ביותר.[14]

כל יום ששי מגלחים היהודים את שער ראשם. על ראשם הם חובשים כיפה הדוקה אל הראש הנקראת כּוּסִיסָא. היא עשויה מלבד או מבד ואין לה צורת קוֹנוּס כמו לכיפה של הסוראי. מסביב לכיפה כורכים מטפחת כותנה גדולה ככל האפשר, הנקרא גֶ׳מֶדָאנִי. צעירים ונערים קושרים אל מטפחת זו מספר ציציות (גִיפְּכֶּי) ארוכות (גֶ׳מֶדָאנִי מֶרֵי גִיפְּכֶּי) שהן תולות מאחורי האוזן הימנית. הגיפכי משמשים לעתים קרובות קישוטים על הבגדים. הם מזכירים את הציציות של בגדי החתים הקדומים.[15] במקום מטפחת־הכותנה חובשים זקנים ונכבדים מטפחת־משי [שחורה], פּוֹשְׁיֵי.

במחוזות הכפריים הכלל הוא ללכת יחף, כשם שבנימין מספר. גרבים כבדים, גוּרְוֵי, עשויים צמר-כבשים לבן וסרוגים לפי דוגמאות אמנותיות על-ידי הנשים היהודיות, מגינים על הרגלים נגד הקור בחורף. יש גם גרבים עם דוגמאות צבעוניות, מן הסוג הנלבש בפרס ובאפגניסתאן.[16] בבית נועלים נעלי־בית אדומים, פֶּלָאֵי סְמוֹכֶּי. המנעל השכיח ביותר הוא נעל רגילה, נמוכה, קוּנְדַארֵי. [את נעלי־העור הננעלות בע. קוראים כַּלְכֶּי.]

במחוזות ההררים נועלים את הרֶשְׁכֶּי השימושיים ביותר.[17] אלה עשויים מעור (בְרֵיכַּאן) או מבד (בגַ׳לַּא) [וגם בע.]; נעילתם של מנעלים מסוג זה

---

14. המילטון כותב, עמ׳ 142: „כמעט לכל אחד מבין הכורדים הפרסים הללו יש איזה בגד משונה ממוצא אירופי. את הנכסים הללו העריכו מאוד בעליהם, תיקנו אותם ולבשו אותם יומם ולילה במשך רוב ימי חייהם." הם גם לבשו כל מיני מדים. „ואולם קשה לתאר מנין השיג אחד מהם את מעיל-הבוקר עם הזנב הארוך מגזרה שהיתה רווחת מסביב ל-1850, שבו הוא הופיע יום אחד." עיין גם שם, תמונה מס׳ 19.

15. כך, למשל, בתבליט של המלך סמעל מסנג׳ירלי (בברלין) Weber, l.c. pl. 25 או בתהלוכת המנגנים (קושטא), שם, לוח 37

16. גרבים כורדיים נמצאים באוסף-בראואר באוניברסיטה העברית, שם נמצאות גם דוגמאות של גרביים צבעוניים עשויים על-ידי יהודים בארצות מזרחיות שונות.

17. Mel. עמ׳ 297: רֵישִׁיכִּי, נעלים מצמר מלובד. תמונה אצל בינדר, עמ׳ 150 (הנעלים התלויות); משמאל נמצאים הכַּלְכֵּי סוֹרָאנִי, מימין הצַ׳כְּמֵי עיין גם גראנט, עמ׳ 70.

הכרחית היא בהרי כורדיסתאן בגלל גמישותם.[18]

סנדלים, שאותם מזכיר בנימין השני, אינם ידועים כלל בכורדיסתאן.[19]

תלבושת הנשים היהודיות

בנימין השני נותן את התיאור הקצר הבא של בגדי הנשים: „הנשים לובשות כתונת (פסים) [צבעונית] ארוכה, וראשיהן תעטפנה במין בגד אב [או מטפחת בד שתחתיה], שערות ראשיהן השחורות (כעורב) תלויות (בקבוצות תלתלים) על כתפותיהנה. ומנעלים לא תשאינה על רגליהן, אך תקשטנה את זרועותיהן, ידיהן ורגליהן בצמידים וטבעות זהב וכסף, ומהן אשר נושאות נזמי אף הנוגעים על פיהן.“ (עמ׳ 40. במקור הגרמני ע׳ *123*. בתרג׳ האנגלי ע׳ 129).

תיאור זה מתאים ליהודיות של המחוזות הכפריים, שבגדיהן בדרך כלל דומים לבגדי נשי הסוראי. ואולם קיימים שנויי-נוסחאות קטנים מרובים.

השמלה, סוּדְרַא, דומה לחולצה הנלבשת על-ידי הגברים, ואולם היא צבועה בצבעים בהירים, וגם יותר ארוכה, מגיעה עד לברכים. שמלת הכלה היהודיה היא אדומה, בעוד ששמלת הכלולות של האשה הכורדית היא ירוקה. הסודרא של האשה, בדומה לזה של הגבר, הוא בעל שרוולים רחבים, תולים, ואם הוא עשוי מבד שיש לו דוגמאות רק מצד אחד, באות הדוגמאות בצד הפנימי, מפני שבדרך כלל מקפלים את השרוולים לאחור וקושרים אותם על העורף בדומה לאפנת הגברים. השמלה מקושטת לעתים קרובות בשורות רקמה המסתיימות בציציות.

המכנסים הרחבים, שְׁרְוָאלַא, שהם מן הטיפוס של „מכנסי האלכסון“ (כפי ש-Tilke קרא להם), עשויים או כולם מבד צבעוני, או משני חלקים, החלק התחתון, סַר דַלִינְגַא, „קצה הרגלים“, מבד צבעוני, החלק העליון לבן.

אפייני בשביל בגדי האשה בדומה לבגדי הגבר, הוא ה„אֵילָאכַּא“, החזיה. גם לחזית הנשים יש חורי-שרוולים בצורת פרסת-סוס בדומה לזו של הגברים. ה„אילאכא“ של הנשים מראה באופן ברור את תכליתו האירוטית: הוא קצר מאד ויש לו תפקיד של מחוך, הוא מבליט את החזה. לעתים קרובות עשוי האילאכא ממשי עדין. פורפים אותו רק למעלה ולמטה, יתר הלולאות והכפתורים משמשים רק נוי (עיין את האילאכא הנמצא באוסף בראואר באוניברסיטה העברית, מס׳ *3* : *37* ; *4* : *37*).

אפיו האירוטי של האילאכא בולט ביותר בטיפוס מסוים של חזיה זו, ה„אֵילָאכַּא כּוֹרוּנְפֶלֶי“, אילאכא של קרנפול (אוסף-בראואר, 19 : *39*). חזיה זו מכוסה על החזה בשרשראות של קרנפול. הקרנפול, בדומה לאגוז-מוסקט,

18. בחורף משתמשים גם בנעלי-שלג: מסגרת עגולה עם רשת-חבלים.

[19. ואולם משתמשים בנעלי־בית פתוחות מאחור.]

נחשב למעורר אהבה ומשום כך יש לו תפקיד חשוב בשירי אהבה.[20]

לעתים קרובות רקום האילאכא ברקמה עשירה. הדוגמה הנמצאת באוסף בראואר באוניברסיטה העברית (מס׳ 60 : 37) יש לה רקמה לפי ציור מסרתי קדום המכיל צורת אילן.

מעל לשמלה והחזיה באה שמלה חיצונית ארוכה, פִּסְתָּאנַא, שהיא נותנת ליהודיות הכורדיות את הופעתן האפיינית. אף כי מתקבל על הדעת, שהפסתאנא הוא ממוצא תורכי,[21] ונתקבל רק זה מקרוב, כבר הספיק להשתרש איתן.

שמלה ארוכה ורחבה זו היא צירוף של גופיה פתוחה ושל חצאית. אל הגופיה הקצרה והפתוחה עם שרווליה הארוכים ועם חור־השרוול המשולש שלה, מחוברת למטה חצאית רחבה ומקופלת. הבד שבו משתמשים בשביל שמלה זו הוא כותנה עם דוגמאות ממוצא אירופי. הצבעוניות של שמלה זו מוגברת לפעמים על־ידי הרכבת בדים מצבעים שונים.

נשים זקנות לובשות במקום הפִּסְתָּאנַא, כּוּרְתָּאכַּא עם צעיף חגור סביב המתנים. בגד זה מזכיר את הכורתאכא של הגברים.

הכֶּבָּאאַ הוא בגד ארוך חסר כפתורים, דומה לכורתאכא, שאותו לובשות נשי זאכו וארביל במקום הפסתאנא כשהוא פתוח לגמרי. מסביב לכבאא חוגרים צעיף, שהוא עשוי, למשל, בזאכו בדרך כלל מבד לבן.

נערות ונשים צעירות אוהבות ללבוש כּוּתְכִּית צ׳וֹךְ כַּלַבְדוּן, היינו כּוּתְכַּא של צמר עם חוטי כסף. זהו מעיל שחור, פתוח, עם שרוולים קצרים מאד, כמעט מרובעים, והוא מרוקם ברקמה עשירה מלפנים ומאחור מחוטי משי צבעוניים־בהירים.

בעמדיה ובמחוזווה השכנות (בֶּתַּנוּרַא, גַּ׳לַּא, רֵיכַּן, בַּרְזַנַא) מקבלות הנערות בעת חתונתן את האַבַּיֶת קְתָּאנַא, אַבָּיַת הכתף. אותו הן לובשות בפעם הראשונה שמונה ימים לאחר החתונה, כסמל לזה שהן עכשיו נשים נשואות. בגד זה הוא מן הטיפוס המכונה „זריקה למעלה באלכסון“ על־ידי טִילְקֶה,[22] והוא היה בגד שמי קדום מאד לפי עדותן של תמונות עתיקות.[23]

---

20. כך, למשל, يفرح القرنفل من عيبها, עומר אבן אבי רביעה, דיוואן, הוצאת שווארץ, עמ׳ 21,51א, ליפסיה, 1901.

21. עיין فسطان .Dozy, s.v. ה„פיסתיאן“ הוא גם הבגד החיצוני של נשי הפלאחים בארץ־ישראל, עיין, למשל, .Milinen, ZDPV, 30,p.168

22. עיין .Tilke, Studien, pp. 40 sqq

23. עטיפת־כתף כזו אפשר לראות, למשל, על תמונות בני־שם המהגרים בציור־הקיר בבני־חסאן (הממלכה האמצעית). היא עשויה מבד ארוג ומקושט בצורות, הדוגמה מורכבת מ„פסים ישרים, אלכסוניים ובעלי־שינים, ונוסף על כך מנקודות, על־פי ריב אדומות וכחולות על יסוד לבן. לדאבוננו אין לעמוד על סמך הציור על הטכניקה שבעזרתה עשו את הקישוטים הללו.“ עיין טילקה, שם, עמ׳ 42.

חתיכת-בד מרובעת זו (בכורדית: צִ׳רוֹכֵּי) כשהיא נלבשת על-ידי היהודיות הכורדיות, עשויה בדרך כלל מצמר-עזים שחור, מוּרְעָז.[24] כורכים אותה מסביב לגוף וקושרים אותה מעל לכתף השמאלית בעזרת כפתור-זכוכית כחול.

עטיפה מסוג זה לובשות גם נשי הסוראי.[25]

הנשים מסדרות את שערן בהרבה [בדרך כלל שבע או שמונה] צמות, סוּסְיָאתָא, קטנות, לעתים קרובות בעשר עד עשרים, וחובשות מסביב לראש בד עשוי מכותנה שחורה עם פסים ועם ציציות (פּוֹשְׁיָא מֶרֵי גִיפְּכֵּי).

נשים אמידות חובשות במקום בד זה את הַכַּסְרַנַאן, מטפחת־ראש שחורה עם חוטי משי לבנים ארוגים דרכה.

בקיץ הולכות הנשים בדרך כלל יחפות. בימים עברו היו נועלות את הצִ׳כְּמֵי, נעלים עם אף מקופל למעלה, ואולם כיום משתמשות בנעלי-בית רגילות, קוּנְדָרֵי.

התלבושת בסינה—גברים

ניתן עתה סקירה קצרה על התלבושות בסינה, שהן מראות באופן ברור השפעה פרסית.

בגדי הגברים כוללים גם כאן את החולצה הלבנה, סוּרָא, ואולם פתח-הצואר הוא לא באמצע, אלא בצד,[26] ואין לה שרוולים רחבים ותולים. המכנסים, שֶׁרְוָאלֵי, הם לבנים, ואולם צרים יותר מאלה הנלבשים במחוז ההררי.

מעל לחולצה לובשים את ה„טלית קטן". לבישת החזיה, סוּכְמַא, [ביתר דיוק זַכְמַא, לשון ערבית] הונהגה בסינה רק זמן מה לפני מלחמת העולם הראשונה. הבגד החיצונה הוא האַלְכַּלְכַא, מעיל ארוך, חסר צוארון, עם בטנת-כותנה, והוא תפור בתפרים מקבילים, מִיוֹל מִיוֹל. השרוולים חתוכים ופתוחים מן המרפק ועד פרק-היד, ומתכפתרים בעזרת לולאות וכפתורים מן הסוג שתואר למעלה, דוּגְמִי חִלְקֵי.

אחר זמן הוחלף האַלְכַלְכַא במין אחר של מעיל, הכֶּבָּאאַ. הכבאא אין לו בטנה, והוא עשוי מבדים בני צבעים שונים, ואולם בגזרה הוא דומה

24. האבייׂ כתאוא הנמצא באוסף-בראואר מס׳ 106 : 38 עשוי מארבע רחבים של בד, כל אחד 29 ס"מ ברחבו ו-1.30 מטר בארכו. הבד עשוי מצמר צבוע אדום עם פסים מאוזנים ומאונכים ירוקים, התפירה נעשתה בחוט-צמר ירוק. אריגת הבד גסה ובלתי-שווה.

25. וכמו כן, למשל, הכשדים של קרקוש, בקרבת מוסול, עיין .Field, pl. CXXXIX sqq. פילד אינו נותן את שמה של העטיפה. הוא מתאר את תלבושת הכשדים במלים אלו: „הם מלובשים בבגדים שחורים כבדים (איזאר) עם מטפחת שחורה (כפייה) באופן שרק הפנים, הידים והרגלים במנעלים דלים, נראים לעין." (עמ׳ 483) בארג׳ר ופרקינס אינם מזכירים את „הזריקה למעלה באלכסון". תמונה טובה של „כורדיה" הלובשת את עטיפת-הכתף מאוסף-הילפרכט, נמצאת ב- .Endres, 1916, p.48

26. „לחולצה הפרסית אפייני פתח-הצואר אם החתך שבצד," טילקה, Kostüm, עמ׳ 25. לחולצה הפרסית גם אין שרוולים רחבים ותולים, שם, תמונה 82.

לאלכלכא. צעירים לובשים לעתים קרובות כֶּבָּאאַ מקושט ברקמה עשירה.

מחוץ לבית היו לובשים מקודם את העַבַּא, מעיל המובא מפרס ומדמשק, ואולם בראשית המאה הנוכחית בא במקומו הלֶוַדָא, מעיל חסר צווארון.

צעירים הרוצים להתלבש לפי האפנה, לובשים את הסַרְדַרי או הכְּלַתְּצָ׳א הפרסי. זהו בגד הדוק אל הגוף המגיע עד לברכים ורקום לעתים קרובות ברקמה עשירה של חוטים צבעוניים.

על הראש חובשים כיפה, אַרַכְּצִ׳ין, ומעל לה כובע לבד, כֶּסִילַא (בכורדית כּוֹלָא) המכסה את כל הראש. זקנים כורכים צעיף, דַסְמַל, מסביב לכֶּסִילַא. טיפוס אחר של כסוי ראש הוא הצִ׳כָּא, כובע גבוה עשוי מפרוה טבעית או מלאכותית.

מכיון שסינה שייכת לפרס, חלו על תושביה גזירותיו המחדשות של ריזא שאה, וגם היהודים היו מוכרחים להסתגל למלבושים אירופיים.

סינה — תלבושת הנשים

בדומה לתלבושת הגברים מראה גם תלבושת הנשים השפעה פרסית חזקה בסינה.

הבגדים התחתונים של האשה כוללים את הסוּרַא, שאין לו השרוולים הרחבים התולים הרווחים בעמדיה ; ואת המכנסים, פָּאנְתּוֹלֵי, הארוכים וצבועים.

מעל למכנסים לובשים כמה חצאיות: קודם חתיכת בד צרה, כַּמַר בַּנְד, שאותה קושרים אל המתנים בעזרת חבל (בחצאית זו גם ישֵׁנות הנשים בלילה). אחר־כך חצאית קצרה, שַׁלְתֶּי, ולבסוף חצאית ארוכה יותר, שִׁרְוַלֵּי לֶעֵיפָּאנֶי, המצופה מבפנים בבטנת כותנה כדי שהיא תבלוט החוצה. היו נשים שהיו רגילות ללבוש נוסף על אלה את חצאית-ה„באלֶט" הפרסית, שִׁרְוַלֵּי תַּנְכַּא.

מעל לכותונת באה חולצה, אַלְכַלְכַא. חולצה זו היתה פתוחה מלפנים והיו לה שרוולים עשויים לפי האפנה הפרסית, היינו פתוחים, עם בתי-ידים מקושטים מבפנים.

בזמנים מאוחרים יותר בא במקום האלכלכא היֶלַךְ, מעיל הדומה ליֶלַכַּא ואולם עם שרוולים רגילים. מעיל זה נלבש כשהוא סגור. השרוולים היו פתוחים מבית-השחי ועד לפרק-היד וקשורים בעזרת חבל וכפתורים. לעתים קיפלו בחזרה את בתי־הידים.

מעל לחולצה או למעיל של הנשים לבשו לעתים קרובות את הכּוּלַא גָ׳אה, בגד המגיע עד לברכים, פתוח מלפנים ונלבש בייחוד בחורף מכיון שהוא מכסה את כל הגוף.

בימים עברו היו נשים זקנות יותר חובשות כובע, כְּסִילַא, עם חתיכת משי, פּוּשִׁין, כרוך מסביבו. ומעל לו מטפחת גדולה, לַגַ׳גָא, שאותו קשרו לפעמים מתחת לסנטר.

בראשית המאה הנוכחית פינה כסוי-ראש זה מקום לאפנה חדשה בין

הנשים האמידות. מסביב לכְּסִילַא כרכו פס ארוך של בד, כַּלַגָאהִי, כדי ליצור תרבוש עבה, שהוא הורכב על הראש כשהוא נטוי מעט לצד אחד. כסוי-ראש זה קושט בסיכות ובתכשיטים תלויים מכל המינים ולעתים קרובות הגיע משקלו עד לארבעה קילו.

בשעה שהן הולכות ברחוב, עטופות הנשים בבד שחור גדול, צ'רְצַ'או.

בדרך כלל לובשות הנשים גרבים לבנים. נשים זקנות יותר נועלות מעל לגרבים את הסִיאַמֵי גורְגִ'י, נעלים עשויות מבד, בלא סוליות עור. נועלים גם נעלים רגילות, עשויות לדוגמה רוסית ונקראות אֲרוּסִי.

ההסתגלות אל התלבושת האירופית היא חזקה בין הנשים באותה מידה כמו בין הגברים.

פרק ששי

המזון

אם משווים את מאכליהם של יהודי כורדיסתאן מזה ושל יהודי תימן מזה, יבלוט מיד ההבדל הגדול שבין שתי עדות יהודיות אלו החיות בתנאים דומים למדי.

גם יהודי כורדיסתאן וגם יהודי תימן חיים בארץ הררית. ואולם תימן היא ארץ של השקאה מלאכותית ושל גננות-ירקות מפותחת. אין היא ארץ מרעה. כורדיסתאן, לעומת זה, היא בראש וראשונה ארץ של רועים, אף כי היא נהנית, נוסף על כך, מן היתרון של ירידת גשמים בכמות המספקת לגידול תבואה בלא השקאה מלאכותית, והתנאים הטבעיים מאפשרים גם גידול עצי־פרי וגני-ירק הדורשים השקאה מלאכותית.

היהודי התימני, בדומה לשכנו הערבי, ניזון כמעט אך ורק מצמחים. גם בערים הוא אוכל בשר רק בשבת ובחגים. גם השומן—שומן-חמאה — נחשב למגדנות.[1] לחם-חוקם של התימנים הוא ירקות, דייסות ולחם; משום כך, כפי שכבר הערנו מקודם, רק לעתים רחוקות נמצאים ביניהם טיפוסים מגושמים.

המצב שונה לגמרי ביחס ליהודי כורדיסתאן. הם עומדים בתווך בין הכורדי הנודד ובין הכורדי החקלאי או הנוצרי, ונהנים מן היתרונות הניתנים על-ידי שתי הצורות הללו של קיום כלכלי גם יחד. לפי טבעו היהודי הכורדי אוכל-בשר הוא. ואולם גם מלבד זאת מנצל הוא במזונותיו את כל היתרונות שאפשר לקבל מן המקנה והצאן. ויחד עם זה חובב הוא לאכול גם תבואה, ירקות ופירות. ומכיון שהמזון הוא בזול בכורדיסתאן, הוא גם אוכל כמויות גדולות. הוא אוהב לאכול, וכמות האוכל, שגבר בריא יכול לאכול, היא לעתים מתמיהה ממש. משום כך אנו מוצאים בין היהודים הכורדים טיפוסים בריאים, חזקים ושריריים. הנטייה להשמין — מכיון שהם אוהבים לאכול מזון שמן — נעצרת על-ידי תנאי חייהם. כורדיסתאן היא ארץ קשה ובלתי-ידידותית ותושביה אינם יכולים ליהנות מחיי ישיבה שקטים בדומה לבני אקלימים חמים יותר.

הלחם

אצל הכורדים הנודדים הלחם נחשב למגדנות. לעתים קרובות מעירים הנוסעים תוך הפתעה, שעלה בידם להשיג לחם במחנות כורדים. אצל היהודים

---

1. עיין בראואר, תימן, עמ׳ 105 והל׳.

הלחם הוא מזון יום-יומי יסודי.

את התבואה בשביל הלחם קונים בעת הקציר, כרגיל לשנה שלמה. בדרך כלל משיגים הסוחרים חלק ממנה על־ידי סחר-חליפין.

את התבואה שומרים בכדי-חרס גדולים,[2] שהם מחזיקים לעתים לא פחות מששים רוטל (154 קילו), ושאת פיותיהם חותמים בחמר. לפעמים שומרים את התבואה גם בשקים עשויים מעור-כבשים, מֶזִידֶי (ע.ז.). באושנו שומרים על התבואה בשיטה קדומה, בבורות הנחפרים במיוחד לתכלית זו. בבורות (בכורדית: צָ׳אלְ) כאלה משתמשים בזאכו ובעמדיה רק בשעה שהיה קציר מוצלח במיוחד והכלים הרגילים אינם יכולים להכיל את התבואה.

קודם שטוחנים את התבואה מנקות אותה הנשים ומסננות אותה דרך מסננות ונפות, אַרְבָּאלָא, מדרגות־דקות שונות. הטחינה נעשית בעזרת טחנות-מים, אִרְכֶי (ע.ז.), אוּרְכֶל (ס.), שכמה מהן נמצאות ברשותם של יהודים (עיין להלן, פרק „פסח״).

בזאכו מניחים חתיכת-ברזל על השק שבו מובילים את התבואה לטחנה או שבו מחזירים משם את הקמח הטחון. בעמדיה נוהגים לעשות זאת רק בדרך חזרה מן הטחנה. בריכאן ובג׳לא זורים אפר על השקים. את כיכר הלחם הראשונה הנאפית מן הקמח החדש צריך בעל־הבית, ראש המשפחה, לאכול (ע.).

טחינה בעזרת טחנת-יד, גְרוּסְתָּא (ז. ע.), תפקיד, שבעיני היהודיה התימנית מסמל כאילו את גורלה הקשה של האשה,[3] אינה רגילה עוד בכורדיסתאן, אלא רק במחוזות כפריים, כגון ריכאן. בערים משתמשים בטחנת-יד רק לשם טחינת גריסי־חיטה גְרַסָא, בורגול גִירְגוּר, שיפון כַּשְׁכִּירִי [ז.] ובסולֵיימאני (דַסְתַּר) לטחינת החיטה לפסח (עיין להלן, פרק „פסח״).

את הקמח שומרים בבית בכלים גדולים, בעלי ארבע רגלים, עשויים מחמר, סֶכוּפָּא (ז. [ע. או כְּנָארָא]). אם ביום תענית שואלים מישהו: „אָהְת צִימַא וֵיתְן?״ „האם אתה צם?״ יענה הנשאל אם הוא איננו צם, „הֵי וֵין צִימָא צוֹם סֶכוּפָּא״ „כן, אני צם את צום הסכופא״ (ז.ע.).

בערים עושים את הלחם כמעט אך ורק מחיטה, כִּיטֶי, רק בימי מצוקה משתמשים במקום החיטה בדורה, כְרוּבִי, או בדוחן, פְּרָאגֶי (בכורדית: גָארֶס). בכפרים, לעומת זה, לחם-הדורה הוא הכלל ולא היוצא-מן-הכלל. העניים בערים עושים לחם גם משעורה, סֶעָארֶי או מדוחן, תַּחְלָא.

יש שני מיני לחם: א) לחם שאופים אותו על מחתת־האפייה, וב) לחם שאופים בתנור.

א) לחם שאופים על מחתת-אפייה.

---

2. ע. וז.: כוארא, ברבים כוּרארי. ס. סוארא.

3. בריכאן ובג׳לא זורים אפר על השק.

הבצק, לֵישַׁא, של לחם מסוג זה אינו מכיל חמץ, כַּמִירַא.

בשעה שהאשה מוציאה את הקמח מן השק, היא אומרת: בְּרָאכַת אֵלְיָהוּ נָאבְּא הוֹיָא גָאוֶי, ברכת אליהו הנביא תהא בו.

בשעה שהיא שופכת מים לתוך העיסה היא לוחשת: שֵׁם שַׁדַּי! וחוזרת על מלים אלו בלחישה כמה פעמים. כשהיא לשה את העיסה בעריסה, טַשְׁתַּא (ע.), מַרְכַּן (ס.), היא אומרת: אִדָאסַת שָׂרָה אִמֵּנוּ הָאוֵי גָאוֶי רִזְקַת פַּקִירֶי גָ׳אֶרֶי מַמְפֶּלְת גָאנַא — ידי שרה אמנו תהיינה בה, עזרה לעניים הגֵרים תשלח בה (ע.).

על לוח האפייה, כְּוָאנַא, (ז.ע. ששם הוא עשוי מגָאסַא [=סיד]), מניחה האשה גוש של בצק, גוּצָא, [4] ומגוללת אותה מקודם עם גליל-הלחם העבה דוֹרָאנָא, אחר־כך עם גליל דק, גֵירַא (ז.ע.ס.) עד שמתקבלת כיכר לחם עגולה ושטוחה, טְלוּמְצַא, [בע. טְ׳וּמְתָא או טְלוּמָא] דומה לפיתה של הערבים. אחר כך מניחים את הטלומצא על מחתת-האפייה, דוֹקָא (ע.ז.ד. אושנו; בסינה נקראת בכורדית: סַאג׳), בעזרת מקל. מחתת-האפייה היא קערה שטוחה עשויה מלוח־ברזל, שאותה מעמידים עם הצד הבולט למעלה על הכַּנוּנַא או על התנור, תַּנוּר [תַּנוּרָא]. את הלחם אופים מעט משני הצדדים, אחר־כך מסירים אותו ומניחים אותו בסלים.

סוג זה של לחם, הנקרא לַכְמַת דוֹקָא או לַכְמַת רַקִיקַא (לחם שטוח), הוא הלחם הנאכל כרגיל, ובייחוד בחורף כשקשה לאפות בתנור. בעמדיה אופים בבת אחת לכמת דוקא בכמות המספיקה לשבוע שלם. כמה משפחות אופות להן בבת אחת עד כדי שבועים ימים. לחם ישן, אם הוא יבש מדי, מרככים אותו במעט מים. במקומות אחרים אופים פעם או פעמים בשבוע.

ב) לחם אפוי בתנור.

לחם חמץ, עבה יותר מן הלכמת דוקא, אופים בתנור. לאחר שמכניסים בעיסה את השמרים, כַּמִירֶי, משאירים אותה עומדת לילה אחד, כדי שתעלה. התנור, תַּנוּרַא (שם כללי), דומה לכלי-חרס שמועמד על הקרקע או משוקע לתוך הקרקע. בתוכו מדליקים עצים, באופן שצדי התנור מתחממים. בדומה ללכמת דוקא מגוללים את העיסה על שולחן-אפייה עד שמתקבלות ככרות לחם שטוחות פחות או יותר. אחר־כך מניחים את הלחם על כף-האפייה, מָרְזַק (ע.), מַזְרַקָא (ס.), רֶפֵידַא (אושנו), ומדביקים אותו אל הדופן הפנימי של התנור. לאחר גמר האפייה מסירים את חלחם בעזרת שני מקלות.

היהודים העירוניים אופים רק לחם-חיטה. הכפריים עושים לחם מדורה. לחם-ה״פְּרָאגֶי״ הבלתי-מחומץ ובעל העובי הבינוני הנאפה על ה„דוֹקָא“ נקרא במחוז ביתנורא וריכאן בשם תַּפְתַּפִינְקֶי (וכן גם בכורדית: תֶּפְתֶּפֵי, לחם עגול [5]). לחם הדורה העבה והמחומץ, הנאפה בתנור כַּנוּנַא, נקרא קוּלֶירַא

4. השלבים השונים בהכנת הלחם הם: לישא, גוצא, פתוחית גוצא, דורתא, טלומצא (ז.ע.).

5. יאבא, מלון כורדי-צרפתי (עיין ביבליוגרפיה), עמ' 94.

במחוזות אלה, ובעמדיה הוא נקרא קוֹלוֹרַא.[6]

מחוץ ללחם אופים יהודי כורדיסתאן כל מיני עוגות ומעשי־אופה, במיוחד בקשר לחגים השונים.

מ א כ ל י ב ש ר

כבר הזכרנו את העובדה, שהיהודי הכורדי, בנגוד לתימני, אוכל-בשר הוא. הבשר הוא בזול ונמצא למכביר בכורדיסתאן. יסודותיה הכלכליים של כורדיסתאן מבוססים על המספר הגדול של עדרי הצאן שבארץ. המקנה של הכורדים הנודדים הוא בעיקר כבשים ועזים. הבקר נדיר, הוא מתאים פחות מן הכבשים והעזים לשדות המרעה ההרריים.

בערים אפשר להשיג בהמות שחוטות מדי יום ביומו, ואולם לא כן בכפרים, ששם, אף כי הבהמות נמצאות תמיד, לא בכל עת אפשר להשיג שוחט. משום כך אוכלים היהודים הכפריים רק פעמים בשנה בשר טרי, ובזמנים אחרים הם מסתפקים בבשר משומר שאותו הם מכינים להם בכמויות גדולות.

בשר כבש, פִּסְרַת אֶרְבֶּי, הוא הבשר שאכילתו שכיחה ביותר. מבכרים את בשר הכבשה־האם, אֶנְנְתָּא, ברבים אֶנָאנֵי (ז.ע.). מצד שני בזים לבשר עזים, אִזֵי. לבשר זה קוראים בשם „פִּסְרַת כּוֹמֵי", בשר שחור, בנגוד ל„פִּסְרַת חָוַארֵי" הבשר הלבן, היינו בשר הכבשים (ז.ע.).

יהודי סינה אוכלים בעיקר בשר בקר. פִּסְרַת תּוֹרַא. ואולם במקומות אחרים אוכלים בשר בקר רק בחורף, מכיון שבקיץ מוּצָא הבקר למרעה כדי שישמין.

הבשר הנערך ביותר הוא בשר תרנגולות, כְּתֵיתַא, ברבים כִּיתְיָאתַא; או תרנגולים צעירים, וַרְכֵּי, או פורוג׳. תרנגולים מבוגרים, דִּכְלֵי, אוכלים רק מעט (ע.). בלא בשר עוף אין לתאר סעודת שבת או סעודה חגיגית אחרת, ובין חגיגות החתונה נקרא ערב אחד בשם „לֵיל כְּתֵיתָא", ליל התרנגולות, על שם התרנגולות המרובות הנאכלות בו (עיין פרק „חתונה"). תרנגולת קרה חותכים לחתיכות קטנות ומגישים אותה בתור „מַזָּא", הוא המנה הראשונה הכורדית, שבה מתחילה כל סעודה.

עוף אחר שנחשב לטעים ביותר הוא ה„קוֹקְוָנָא" או „קוֹקְוַנְתָּא",[7] מין תרנגול קורא. את העופות הללו תופסים הכורדים חיים ומוכרים אותם ליהודים, שהם שומרים אותם בלולים, סוּתֵי [בע. לִיסָא], ומגדלים אותם כעופות ביתיים, משום שעופות אלה מוצאים חן בעיניהם הודות לזמרתם. כמה מן היהודים הכורדים אוהבים כל כך את הקוקונתא שלהם, שבשעה שעלו לארץ-ישראל

6. אולי מן היוונית: κολλύρα עיין יאבא, שם, עמ׳ 309.

7. עיין דקדוקו של מקלין (עיין ביבליוגרפיה) עמ׳ 284: קקואנא או קוקואנא וגם קוקואנתא (לידז׳ עמ׳ 557), הקורא האסיאתי בעל הרגלים האדומות, perdix cinerea.

הביאו אותו עמהם.

אוכלים גם אנקורים, צ׳וּצִ׳קְתָּא, ברבים צ׳וּצִ׳קְיָאתָא (ז.)\; סְבַנְדוֹכֵי (ע.)\; מֶרְגִ׳י (ס.). מובן, שצריך לשחוט אותם כדת וכדין. תופסים אותם במלכודות, טַאפְּכְּתָא (ע.), שחת, או פַּרְחַכְּיָאתָא, מוקש. בענפים מרוחים בדבק אסור ליהודים להשתמש לשם לכידת צפרים, משום שהענפים הללו עלולים לשבור את רגלי הצפרים. אם הילדים מצליחים ללכוד אנקור, הם תופסים אותו בראשו ושרים:

צ׳וּצֵ׳י צ׳וּצֵ׳י קוּנָא בַּאדָא גַזָא נַדָא דֵיתָּא בַּרְדֶם

אנקור, אנקור, נַדְנֵד בזנבך, אל חצעק, את מאסרך אני פותח (ז. וכן בכורדית).

את האנקורים שופדים על מחטי-ברזל ארוכות, וכך צולים אותם. הילדים לוכדים אותם ואוכלים אותם, או משתמשים בהם להכנת ה„מַזַא״.

ב ש ר   מ ש ו מ ר

לבשר משומר מקום חשוב בין מזונותיהם של יהודי כורדיסתאן. יש כמה מיני בשר משומר, שהרגילים ביותר ביניהם הם ה„קַלְיַא״, שנאכל גם על-ידי הכורדים, וה„קוּרְמַא״, בשר-בקר ממולח המשתמר יותר משנה, ושבו משתמשים בארוחות שבת. ה„קורמא» אינו ידוע לכורדים.

השמוש הרב בבשר משומר נגרם על-ידי שתי סיבות. האחת, שהעדות הכפריות הקטנות אינן יכולות להחזיק להם שוחט קבוע, ורק לעתים רחוקות מבקר אצלן השוחט הנודד. בלא בשר משומר היו בני העדות הללו צריכים לוותר על אכילת בשר ברוב ימי השנה. שנית, הכנת בשר משומר מאפשרת להם להשתמש במקנה הסתווני השמן ולהבטיח להם באופן זה הספקת בשר טוב ושמן בשביל ימי החורף שאין בהם אפשרות להוציא את המקנה למרעה.

את הקַלְיַא, הבשר המשומר הרגיל ביותר, מכינים כלהלן: משפחה גדולה באופן יחסי שוחטת כשמונה כבשים שמנים כדי להכין מהם בשר משומר. העבודה נעשית בקומה העליונה של הבית. קודם כל חותכים את האליה, אֵילִיתָא (ע.), לחתיכות קטנות ומבשלים אותן עד שהשומן נמס. נזהרים שלא לערבב את השומן של בעל־חי זכר עם זה של בעל-חי נקבה\; שני המינים נלחמים, כן אומרים, והשומן יישפך תוך בישול. אחר כך חותכים את הבשר לחתיכות גדולות ומבשלים אותו זמן קצר.

חתיכות השומן שאינן נמסות נקראות סְסְקֵי, ובהן משתמשים לעשיית זַאתִּת סְסְקֵי, לחם אפוי על הדוקא המכיל מעט משומן בלתי-נמס זה (ע.).

לבסוף שופכים את השומן הנוזל על חתיכות הבשר המבושלות, ולאחר שהכל התקרר שמים את הבשר בכדי-חרס גדולים, הנקראים סְדָנְכַּא. ברשותה של כל משפחה נמצאים כעשרה עד שנים-עשר כדים כאלה, היינו בערך כד לחודש. את הקליא אוכלים מסוכות לסוכות.

את הקליא שייאכל בחג הפסח, מכינים בקפדנות יתירה. לא רק ששומרים

על כל כללי איסור החמץ, אלא שלילדים ולנשים נידות אסור להיות נוכחים בעת הכנתו (ע.).

סוג שני של בשר משומר, בלתי ידוע לכורדים, הוא בשר בקר כבוש, פִּסְרָא קֻוֶרְמַא (ע.ז.ס.), או פִּסְרַא מַכְּסוּד [כך בכורדית, בתרג' פִּסְרָא דְוִיקָא או פסרא כֶּפִּיתא] (ע.) או פִּסְרַא כֶּזִידַא.

את הקורמא עושים רק מבשר בקר שמן מאד, מאותו הסוג שבגידולו מומחים במיוחד הסוראי, הנוצרים. כל משפחה יהודית כובשת לה בהמה כזו בחנוכה. את הבשר חותכים לחתיכות א־וכות וכובשים אותן בכלי-חרס, אֶלִינַא, ואחר־כך מכסים את הכלים בעורות וכך נשאר הבשר עד חג השבועות. בשעה שעושים את הקורמא שרים יהודי ס'נה:

קֻוֶרְמַא פַּזָן מָאנָא	„בשר כבוש מכבשותינו
גָ׳שֶׁן כּוֹמַנָא	הוא חג בשבילנו
קֻוֶרְמַא פַּזַאנַא	בשר כבוש מכבשותינו
גָשְׁתְּ הַרְזַאנַא	הוא בשר זול."

בכפרים עושים היהודים סוג שלישי של בשר משומר, הוא הבשר המיובש, פִּסְרַא בִיסַא (ארביל, ריכאן, הוֹרַא, נִרְוָא גֵ׳לַּא, וגם ז.). בברשי ובריכאן קוראים לבשר זה גם בשם פִּסְרַא קַדִית. את בשר הבהמות הנשחטות בימי חג הסוכות, ביחוד בשר בקר, ממליחים ותולים כדי שיתיבש. בשר זה משתמר עד פסח, ואפשר לאכול אותו גם מבלי לבשלו.

הנסטוריאנים מכינים את ה„תִּלְיֵי" שלהם בדרך דומה לזו בהרבה. הם תולים כבש שלם להתיבש, וחותכים ממנו חתיכות מדי פעם בפעם. חלק מבשר זה אף הוא נאכל בלי בישול.

תוצרת חלב

לתוצרות החלב חשיבות יותר גדולה בשביל עמי כורדיסתאן אפילו מתוצרת הבשר. עדרי הכבשים והעזים המרובים מספקים חלב בכמות העולה על מה שבני הארץ צורכים.

חלב הכבשים והעזים, והמינים השונים של תוצרת הנעשים ממנו, מהווים את לחם חוקו של הכורדי הנודד. בכמה מחוזות יש לתבואה תפקיד בלתי-חשוב לגמרי במזונותיו. הלחם נחשב למגדנות, שאותו הם אוכלים רק לעתים רחוקות, והמזון הקבוע הנמצא תמיד תחת היד הוא החלב והגבינה. שפע החלב גורם למחירים נמוכים ביותר של כל מיני תוצרת חלב.

אף כי היהודים דומים פחות לנודדים הכורדים מאשר לאוכלוסיה המיושבת המתקיימת בעיקר על תבואה וירקות, בכל זאת יש תפקיד חשוב לתוצרת חלב במזונם של היהודים, בייחוד במחוזות הכפריים, ששם אוכלים היהודים בשר בדרך כלל רק פעם בשבוע, ביום השבת. את רוב החלב ותוצרת החלב הנצרך על-ידם משיגים היהודים מן הכורדים. ואולם יש גם יהודים, שיש

להם כבשים, עזים או פרות משלהם. מכיון שעדרי הכבשים עולים במספרם על עדרי העזים והבקר, עושים את תוצרת החלב בעיקר מחלב כבשים.

בחלב טרי, חַלְבָא (ז.ס.) [בע. כַּלְבָא], שיר (בכורדית), משתמשים רק מעט. על-פי הרוב שותים רק ילדים וחולים חלב טרי. גדולה לעומת זה חשיבותו של החלב החמוץ בכורדיסתאן בדומה לרוב הארצות שכלכלתן מבוססת על גידול בהמות.[8]

כדי לעשות חלב חמוץ, מָסְתָא (כללי; בלשון כורדית-פרסית מָאסְתְּ[9]), מסננים את החלב, מחממים אותו, מוסיפים עליו מעט חלב חמוץ, הֶבֶן (ז.ע.), ומשאירים אותו עומד עד למחרת בבוקר. השמנת, סֶרְתּוּר (ע.), סֶרְתִּיכָּא (ז.),[10] תצוף למעלה.

במָסְתָא משתמשים לשם עשיית חמאה או בתור חלק ממנות אחרות.

לעשיית חמאה שמים את המָסְתָא במחבצה, מַשְׁקָא (כורדית) גוּדָא (תרגום (ע. בַּרַשֵׁי).[11] המחבצה אינה אלא שק פשוט, עשוי מעור כבשים. הוא תלוי על עץ והאשה מנענעת אותו תוך זמרת „שירי חיבוץ".

בגמר החיבוץ מסירים מן המחבצה את החמאה המתוקה, נִיבִישְׁכּ או כָּרָא (ע.ז.), ואת חלב־החמאה, דוֹאֵי. בחמאה המתוקה יש להשתמש כל עוד היא טריה. אוכלים אותה, למשל, יחד עם התה: נִיבִשְׁכּ צַ׳י. מוסיפים על החמאה מלח, כדי שישתמר לזמן ארוך. חמאה ממולחת נקראת „מִשְׁכָא" (ע. אושנו). ה„משכא" (בכורדית רֵינִי, ז.ע.) או רוֹם (אושנו) הוא החמאה הנמסה.

בחלב חמוץ משתמשים לבישול, בייחוד בימי האביב והקיץ, כשהחלב נמצא בשפע רב. מָסְתָא ולחם הם ארוחת-הבוקר הרגילה בקיץ. את המסתא אוכלים גם עם בוּרְגוּל. בצירוף שורש כַּרַנְגֵי [בע. כַּנְגֵרֵי; שורש, בעל עלים רחבים עם קוצים] חתוך לחתיכות קטנות, מהווה המסחא את ה„כַּרַנְגֵי מַסְתְ" (ז.). או „כַּנַגִרֵי גוֹ מָסְתָא" (ע. כורדית), שאותו מביאים לכלה בטקס הידוע בשם תַּבַּאקֵי (עיין להלן פרק „החתונה").

גם גבינה, גוּבְּתָא (ז.ע.ס. אושנו), פֶּנֵר או פַּנִיר (כורדית), עושים מן המָסְתָא. את הגוּבְּתָא מיבשים לפעמים ושומרים אותה לחדשי החורף. חלב-החמאה, דוֹאֵי,[12] הנשאר לאחר החיבוץ, הוא מזון שמחשיבים אותו ביותר.

---

8. עיין למשל, בראואר, 1925, עמ׳ 48 והל׳, 55.

9. עיין מקלין, שם, עמ׳ 186.

10. יאבא, שם, עמ׳ 239: סר-תו, שמנת מחלבן של בהמות זולת הפרה.

11. על המחבצה הכורדית עיין קירנה וגירבה, עמ׳ 97, לפי הודעתו של לושאן. ועיין שם גם תמונה מס. 81, עמוד בעל שלוש רגלים עם מחבצה. מארטיני אינו מזכיר את המונח משקא.

12. עיין מקלין, שם, עמ׳ 61; יאבא, שם, עמ׳ 191; מורגאן, עמ׳ 143. „החלב החמוץ, כשמוסיפים עליו מים עד שמקבל את הסמיכות של חלב, יש לו טעם חמוץ במקצת, והוא תמיד

בקיץ יש ממנו כמויות גדולות עד כדי כך, שמחירו כמוהו כאפס.

בחלק גדול מן החלב הרזה — חלב שהשמנת הוסרה ממנו — משתמשים לעשיית גבינה לבנה, כַּשְׁכֶּי (ס.ע.). בשביל החורף שמים הצדה גם כמות של כשכי מיובש. כשרוצים להשתמש בו, מגרדים אותו (מגרדה: מֶיגִ׳ו), וממיסים אותו במים בדומה לאבקת-חלב. כשכי מרוסק מבשלים גם יחד עם גריסי חיטה; זהו ה„כַשְׁכִּיֵי״ (ע.). [את הגבינה עושים בכיס, והיא נקראת דוֹאֶת כִּיסְתָא, גבינת-כיס. זוהי גבינה רזה. אם מיבשים את הגבינה הרזה בשמש, מתקבל כַּשְׁכֶּי, מין גבינה קשה. בכשכי מומס במים משתמשים לשם בישול אורז עם דבש או חמאה. כשכי מבושל עם בורגול או בדומה נקרא כַּשְׁכִּיֵי. ע.]

את „הגַ׳אגִ׳יךְ״[13] עושים על-ידי הוספת סִיאַבּוֹ, מין כרפס, אל הדואה המשומר ב„מֶזִידֶי״, שקים עשויים מעור [של צאן]. מזון זה נאכל בחורף יחד עם התה של הבוקר.

ירקות — יַרְכֵּי

היהודי הכורדי, כפי שכבר העירונו, דומה יותר לכורדי המיושב של הערים ולאוכלוסיה הכפרית הקבועה, מאשר לכורדים הנודדים. יש לו דִיאֶטָה מעורבת הכוללת גם ירקות וקטניות נוסף על הבשר ותוצרת החלב.

הירקות הרגילים ביותר הם (ע.): בַּאִנְגַ׳אנֶי סְמוֹכֶּי, עגבניה [או בַּלִינְגַ׳אנֵי סְמוֹכֵּי]; בַּאִנְגַ׳אנֶי כּוֹמִי, חציל; בַּדוֹנֵס, פטרסיליה; בַּאמְיַא; במיה; בִּסְלֶי, בצל; כַּלַאמַא, כרוב לבן; תּוּמַא, שום; קַרְעַא, דלעת; מינים שונים של סלק [סִילְקַא] ושל לפת, שַׁרְגוּמְתַּא; מיני אפונה [חומוס] ושעועית [פאסוּלִי; או לוּבְיָא. ע.].

בורגול ואורז

אפשר לומר, שאין מנת בשר או מנת חלב נאכלת על-ידי יהודי כורדיסתאן מבלי בורגול או אורז בצדה.

הבורגול, גוּרְגוּר (ע.), גְרְגוּר (ז.), נעשה כלהלן: מבשלים חיטה ב„מַרְגְלַא״ [גיגית] הגדול עד שהגרעינים מתבקעים. את החיטה המבושלת פורסים על הגג להתיבש ואחר-כך שנים-שלושה צעירים חזקים כותשים אותה. כשהם יושבים זה מול זה ומכים את הגורגור בקצב בפטיש-עץ, דַנְגוּצְ׳כֶּי (ע.), מְכּוּתְּכֵּי (ז.), מִכּוּת (ס.). בשעת הכתישה שופכים מים על הגורגור, וכשגומרים את הכתישה מחזירים את הגורגור על הגג כדי שיתיבש. למחרת בבוקר מזמינה בעלת-הבית כמה נערות צעירות כדי לטחון את הגורגור בטחנת-היד. אחר-כך ממלאים אותו את שקי עור-הכבשים, מֶזִידֶי. כל משפחה מכינה לה כעשרה שקי גורגור.

לתשומת לב מיוחדת ראויה העובדה, שיהודי עמדיה, ריכאן והסביבה מכינים את הגורגור בלילות העומר. בזאכו מכינים רק כמות קטנה במועד

קריר משום שמחזיקים אותו בנודות נקובים. הוא המשקה המרענן ביותר..." סון (Soane), עמ' 168.

13. מקלין, עמ' 43.

זה, בעוד שאת רוב הבורגול מכינים בלילות הסליחות בחודש אלול.

האורז, רִזָא (בכורדית בְּרִנְגְ'), אף כי מגדלים אותו בכורדיסתאן (עיין פרק „החקלאות"), נחשב לדבר שבמותרות, ומשום כך מגישים אותו כמאכל-היסוד בכל סעודה חגיגית ובכל מנת־אוכל הקבועה על־ידי המסורת. בשום הזדמנות חגיגית לא תחסר „רִזָא כֻּתֵיתָא", „תרנגולת עם אורז" או „רִזָא קוֹקְוָאנָא", „קורא עם אורז". בחתונות שולחות משפחות הכלה והחתן זו לזו סְנִיֵי של אורז „עם תרנגולת מיושבת בראש".

את האורז מכינים באפנים שונים. הכורדים קוראים למנת אורז עם בשר בשם „פְּלָו". גם יהודי סינה אוכלים פלו יחד עם כל מיני מאכלים אחרים. בעמדיה אוכלים מנה טעימה במיוחד עשויה מאורז ובשר [מורתחים במים ושמן] הנקראת רִזָא כַּבּוּלִי. האורז עם חלב-החמאה מהווה את ה„גולולו", הנאכל יחד עם חמאה נמסה ועם דבש (ע. בגַ'לָּא, נרוא וריכאן נקראת מנה זו מַדִירָא).

מנת-אורז אחרת, שהיא, אפשר לומר, מאכלם הלאומי של יהודי כורדיסתאן, היא ה„יַפְּרַךְ" או „יַפְּרַךְ" (ז.ע.ס.), מן הערבית „יברק", שקיבלה בכורדית את הצורה אִפְּרַךְ. באושנו נקראת מנה זו בשם דוֹלְמָא. מן ה„טולמה" התורכית.[14] בזאכו נקראים עגבניות או קישאוים ממולאים באורז בשם דוֹלְמָא. היַפְּרַךְ האמיתי הוא אורז עטוף בעלי גפן. מכינים כדורי אורז מעורב בצמוקים, ולפעמים עם בשר, כורכים אותם בעלי-גפן ומניחים אותם בקדרה בזהירות רבה, במעגלים, סמוכים מאד אחד לשני. מוסיפים מעט מים ושומן, ושופתים את הקדרה על האש לכמה שעות רצופות, או אפילו ללילה שלם על אש קטנה. לשימוש בחורף מיבשים עלי־גפן באביב, חורזים אותם על חבל ותולים אותם, וכך הם נשמרים עד עת הצורך בהם. אם משתמשים בעלי כרוב במקום עלי־גפן, קוראים למנה יַפְּרַךְ כַּלַמְיֵי. לשם הכנת יַפְּרַךְ פִּשְׁפְּשֵׁי חותכים עלי-גפן לחתיכות קטנות ומערבים אותם באורז (ע.ז., רק בין היהודים). את היפרך מבשלים גם בחמאה. מנה זו נקראת יַפְּרַךְ מְשְׁכָּא והיא נאכלת יחד עם דוֹאֶי, חלב-חמאה.

כ ו פ ת א ו ת

אורז או גריסי חיטה, גְּרְסֵי, מהווים את החומר היסודי של מאכל לאומי אחר של יהודי כורדיסתאן, הוא הכופתה, כּוּתֵּילֵי (ז.ע.), כֻּפְּתֵי (ס., ארביל). היהודים מחבבים ביותר מאכל זה ויכולים הם לאכול בבת אחת כמות מפליאה ממנו, עשר כופתאות או יותר.

לשם הכנת כּוּתֵּילֵי פְּסְרָא כותשים בשר במכתש, מַכֵּינָא, עושים ממנו כופתאות עם אורז טחון ומבשלים בשומן של אליה, דֶהֶנָא. לעתים קרובות מוסיפים קיבה של כבש ממולאה באורז, כָּאסָא (ע.). יש גם הרבה מינים

14. שם, עמ' 62.

אחרים של כופתאות, כגון כופתת אורז, כותילי רזא, וכופתת גריסין, כותֵּילֵי גְרָסָא. מין כותֵילֵי, הידוע בשם מֶבּוּסֶי, מהווה את החמין, המאכל החם החביב ביותר על יהודי כורדיסתאן בימות השבת. בסינה קוראים המוסלמים את הכופתה בשם „כֻּפְתֵי מוּסָאִי כָאן", „כופתאות יהודיות", או „כֻּפְתַּא שַׁמְעַא", „כופתאות שבת", וכן נקראות הכופתאות גם בעמדיה בשם „כּוּתִלְכֹּת שַׁמְבֵּיִי" או „גֵיהַא". הכורדים באים אל היהודים ומבקשים מהם כותילי בשביל חוליהם, מכיון שמאכל זה נחשב לתרופה נגד חום (ע.).

כופתאות מבשלים לעתים קרובות עם מרק ירקות, בייחוד עם מרקי-הירקות החמוצים, כַּמוּצְתַּא,[15] שלעשייתם משתמשים בהרבה מיני-ירקות שונים, בהתאם לעונה. את הטעם החמוץ נותן ה„סְמוּכֶּי" למרקים, המבושלים עם בשר. מרק הפורים הרגיל, למשל, הוא כַּמוּצְתַּא כּוּוִי,[16] „חמיצה מירקות פרא", הנעשית מבצלים, עלי שום וסמוכי.

בארוחת ערב שבת מנה אהובה ה„כותילי כמוצתא", חמיצה המכילה כופתאות גדולות עשויות מגריסין ומקַלְיַא (ז.).

מרק אחר, שאותו מבשלים לעתים קרובות באביב, הוא ה„מַסְלוּקַא" (ז. ע.). זהו מרק-בשר שמן שעליו הוסיפו כותילי גרסא עשוי משומן האליה. [מרק מסוג אחר הוא מַרַאקְת לַאֲתָא, מרק מעלי-סלק, העשוי מעלי סלק צעיר, בשעה שהשורש עדיין אינו מפותח. מרק זה נקרא גם בשם אָבְכָּא בַּרְסַלְקֵי. ע.]

ד ג י ם

הדגים, נוּנְיַאתַא, ביחיד נוּנִיתַא (בכורדית מַאצִי), אף כי נמצאים למכביר במימי כורדיסתאן, כמעט שאינם נאכלים כלל על-ידי הכורדים, ונאכלים רק מעט ובלי חיבה כלשהי, על-ידי היהודים.

היהודים רגילים לאכול דגים בפורים, בימי הפסח, ובערב ראש-השנה, וגם בימי חנוכה. בדרך כלל צדים את הדגים בעזרת רעל, דֶרְמַאן [דֶרְמַאן נוּנְיָאתַא, רעל-דגים. ע.] המורכב בעיקר מצואתן של צפרים מסוימות. מחומר-הרעל עושים כדוריות שטוחות, ואותן מכניסים לתוך תולעות הדיג. זורקים את התולעים למים ולאחר שהדגים בולעים אותם הם עולים על פני המים במשך זמן קצר, כשהם מהוממים (ז.ד.ע.).

צדים דגים גם בעזרת סלים, סוּתַא, עם מכמרות, שַׁבַּאקַא [או מְרוּכַא. הוא מוט ארוך ובסופו מסגרת-עץ עגולה עם קוטר של מטר אחד לערך, עם רשת], ועם חכות. אחד מתענוגות העשירים הוא לשבת על גדות הנהר בערב ולצוד דגים בעזרת חכה וחוט (ז. שִׁיצַא; ז.ד. [ע. : שַׁצַא]. דגים מובאים גם על-ידי הכורדים המוסלמים מן הנהרות הרחוקים ומוצאים לשוק למכירה ליהודים.

15. שם, עמ' 101 חַמֶסְטַא (אלקוש) „מנה חמוצא מתובלת בחומץ."

16. יאבא, עמ' 350.

את הדגים מטגנים בחמאה, או מבשלים אותם באדים באופן הבא שמים מעט מים בקדרה ועל פני המים מניחים כמה מקלות קטנים בצורת שבכה. על השבכה מניחים שכבה אחת של דגים. אחר כך באה שכבה שניה של שבכה ושוב שכבת דגים וכן הלאה. את הקדרה סוגרים היטב ושופתים אותה על אש קטנה (ע.).

מ ז א

סעודה חגיגית בין יהודי כורדיסתאן אף פעם אינה מתחילה בסעודה עצמה. קודמת לסעודה תמיד שעה של שעשועים עם שירה וריקוד ועם כיבוד האורחים ב„מַזַא".[17] המזא מורכב מדגים קרים, תרנגולות קרות או קוֹקְנַאנֵי, קורא, בשר צלוי או מבושל, פטריות [כְּנַארכֵּי, ע.], כָּמֵי [כמהים; אין בע.], פירות ואגוזים.

לעתים קרובות מביאים הגברים עמהם את המזא שלהם, כך למשל בשבת אחרי-הצהרים, וכל אחד מזמין את שכנו לחלק עמו את מאכלו. ואולם את הסעודה עצמה, אם אין בעל-הבית נותן אותה, מביאות הנשים בשעה מאוחרת יותר.

מ מ ת ק י ם

היהודים הכורדים אינם חובבים ממתקים. סוכריות נאכלות רק על-ידי הילדים. ואולם, בדומה למנהג הפרסי,[18] מעריכים ביותר את גוש הסוכר, רֵישׁ שַׁאכַּר [ע.], בייחוד בתורת מתנה. נוסף על ערכו בתור מתק, יש לו גם ערך טקסי מסוים. דוגמא לכך תוכל לשמש „אכילת הממתקים", „שְׁרַנֵי כּוֹרַאן" בקשר לחגיגת האירוסין בסינה.

מחוץ לגוש הסוכר, הממתקים העיקריים של יהודי כורדיסתאן הם: עסיס ענבים [רתוחים] מֵי פּוּכְתַּא, דבש ומן.

עסיס ענבים נעשה בעיקר מענבים מסוג גרוע. המן נמצא בשפע בכורדיסתאן. היהודים חושבים אותו למן שאכלו בני ישראל במדבר. משום כך הוא נזכר לעתים קרובות בספרות המסעות, ולמעשה נשמט זכרו רק לעתים נדירות מתיאורי נסיעה דרך התחום הזה. ואלה דברי ר׳ דוד דבית הילל על המן היורד בסביבות סולימניה: „בקיץ נמצא כאן מן היורד בכל בוקר עם הטל. בנפלו על הסלעים הוא לבן כשלג, אולם קשה להשיגו מפני שלוקחים אותו בשביל המושל והנכבדים. המן הנופל על עצים ועשבים מראהו

17. מקלין, עמ׳ 165: מזא, פרסית. תורכית مزه. מנה ראשונה הנאכלת לפני הארוחה כדי לעורר את התיאבון. על המזא במשתאות תורכיים עיין וַאמבֵּירִי, עמ׳ 78.

18. „לאורח המגיע לבית, לגיבור-היום הנערץ, לכל מי שמאחלים לו מזל טוב, מגישים בפרס גושי-סוכר שלמים בתור מתנה. מעל לוחות-העץ הגדולים (גוֹנְצָ׳א), שעליהם מובילה אורחת המשרתים את המתנות בעת החתונות, מתנשאים תמיד כמה תריסרים של גושי-סוכר כאלה", ואמבירי, עמ׳ 74. [השוה ר. פטאי, „הנישואים אצל אנוסי משהד", עדות ב: ג—ד, 169.]

לבן וירוק מפני שהוא מתמוג עם העלים והחציר. הוא נמצא בשפע רב. מוכרים אותו בצורת כדורים. מה שנשאר בשדה אחרי צאת השמש נמס כמים. אכלתי ממנו בעצמי: הוא מתוק וטעמו ערב. העם משתמש בו לרפואה. שמו בשפת הילידים ובערבית „מן שמא", כלומר מן מן השמים".[19]

[המן נקרא בלשון תרגום אַרְאוּרַא. הוא נמצא בין עלי עץ, ובייחוד על אפצים ובלוטים. פורשים תחת הענפים סודר ומנענעים את הענפים עד שהמן נופל מהם על הסודר. ע.]

יחסו של היהודי הכורדי לגבי ממתקים הוא ללא ספק תוצאת השפעות חוץ. הוא מביט אל אכילת ממתקים כאל סימן של רכות נשית; משום כך חושבים אותה למתאימה רק לנשים ולילדים ואולם לא לגברים.

סוכריות, שַׁכַּרַתּ [בתרגום שַׁכְּרוֹכֵּי ע.] מביאים ממוסול. מחלקים אותן בין הילדים בהזדמנויות כגון ה„חַלְיוּתַא", לאחר הולדת בן זכר.

„הַבַּקְלַוָא"[20] הוא מעשה אופה תורכי, עשוי משכבות עיסה, כשבע למספר, ומשכבות מלוי עשוי מאגוזים, דבש וחמאה. עוגה זו, שהיא נאפית על התנור ב„סָנִיֵי", נאכלת בכמויות גדולות בכל רחבי כורדיסתאן.

ה„לוּקְמַא" עשוי מתערובת קמח, דבש ושקדים.

משקאות

על המשקאות העשויים מחלב, הדוֹאֵי והמַסְתַּא׳ כבר דברנו למעלה. התֵּה, תֶּשַׁי׳ אף כי הוא הוכנס רק לא מזמן לארץ, כבר הספיק לתפוס לו מקום קבוע בחייו היום-יומיים של היהודי הכורדי. מה חדש השימוש בתה, מוכח על ידי סיפור־מעשה, שאותו מספרים יהודי סינה על רופא יהודי אחד. בשעה שרופא זה שתה את המשקה החדש בפעם הראשונה, הוא חשב, שבני־מעיו נשרפים, ובבהלתו קפץ לתוך המים.

השימוש בקפה קַהְוַא, ישן יותר מן השימוש בתה. קפה שותים בעיקר בהזדמנויות חגיגיות, ומגישים אותו בספלים קטנים בלי סוכר.

בין המשקאות הלא-אלכהליים נמצאים בסינה, בהשפעה פרסית, מינים שונים ביותר של שֶׁרְבֶּת. בכורדיסתאן המרכזית עושים את השרבת בדרך כלל מ„מֵי פּוּכְתַּא".

ה„כּוֹשַׁאבֵי" [כלומר „מים טובים"] הוא משקה חביב בימי האביב. הוא עשוי על-ידי השראת צמוקים, תאנים ו„כִילוּ רַשְׁכֵּי", אגסים מיובשים, במים חמים למשך כמה ימים רצופים. יהודי כורדיסתאן אוהבים לשתות כושאבי אחרי ארוחת-השבת השמנה (ז.ע.).

בקיץ, אם אין להם מַסְתַּא, משקיטים את צמאונם ב„שַׁמִיזַא", העשוי

19. עיין רבי דוד דבית הלל, הוצ׳ פישל, עמ׳ 17.

20. ואמבירי, עמ׳ 74: „הכיב עליהם בייחוד הַבַּקְלַוָא, עיסה ספוגה שומן וחמאה, שבאכילתו יכולה קיבה תורכית לעשות נפלאות..."

מ„טַאכִין" [שומשמין טחונים בריחים], סְמוֹכֶּי [חומץ] ובצלים, בלולים במים (ע.).

למשקאות האלכהליים מקום חשוב גם בחיי הכורדים,[21] וגם בחיי היהודים. היהודי הכורדי אוהב לשתות, ומשתמש בכל הזדמנות לשתייה. בלא ערק, צַרַקִין, אין לתאר אותו כלל. הערק הוא המשקה המלווה אותו על כל צעד דרך מסע-חייו, והנותן טעם לשבח לכל חגיגותיו. בעמדיה התפתחה החברה קדישא למועדון גברים הנפגש שלוש פעמים בשבוע לשם שתייה קיבוצית. היהודים הכורדום מביטים על יכלתם לשתות כמויות גדולות ממשקאות חריפים כאל סימן לכוחם הגופני, והם מתגאים בה עד מאד.

מכאן יש להבין, שבשעה שהממשלה האנגלית אסרה, לאחר כיבושה של עיראק, את ייצור הערק בבתים הפרטיים, ראו בכך יהודי כורדיסתאן התקפה בלתי-מוצדקת על חייהם הפרטיים. הממשלה נתקלה בקשיים גדולים ביותר בקשר לחוק זה, ובכמה מקומות הגיעו הדברים עד כדי הפרעות-סדר רציוניות.

ייצור הערק בבית הוא כללי עד עצם היום הזה, מכיון שמכונת-הזקוק פַּרְץ' צַרַקִין, היא פרימיטיבית מאד. ה„סַעְדַנִי" (ד.) וה„בֶּגַ'אַרַא" (ע.) [„מובחר"] נחשבים למיני-הענבים הטובים ביותר לשם ייצור ערק. רוב הזיקוק נעשה מענבים מיובשים. יש שלוש דרגות של ערק לפי מספר הזיקוקים:

צַרַקִין כַּאמִי, הוא ערק שזוקק רק פעם אחת.

צַרַקִין דוּבַּארַא, הוא ערק שזוקק פעמים.

מַכְּרוּר, הוא הערק הטוב ביותר, שזוקק שלוש פעמים.

בשעת עשיית מכרור מניחים תרנגולת לתוך כלי הקיבול כדי שיספוג את החלקיקים הבלתי-טהורים.

לערק מוסיפים כל מיני בשמים.

בהשוואה לערק יש ליין, כַּמְרֵי, חשיבות קטנה בלבד. כל משפחה עושה לעצמה יין בבית, מענבים שחורים, אִנְבֵי תַּכְּלִיכּ. יהודי הֶרְכִּי וגַ'יַלַּא מפורסמים על ייניהם הטובים.

בעמדיה היה בימים עברו יקב ציבורי, אַבְסְלַא, בבית-הכנסת, — באותו מקום יושבות כעת הנשים בשעת התפילות—ואולם כיום מכניסים את הענבים לגיגיות גדולות ודורכים אותם ברגלים יחפות. אחר כך מסננים את המיץ דרך בד, צְפִיוֹ [ביתר דיוק צַפְיָא, ע.] ושופכים אותו לכדי חרס, אֲלִינֵי. כדים אלה גבהם מגיע לשני מטרים ורובם שימשו כמה דורות. את פיהם חותמים בחמר. פותחים אותם בחנוכה או בפסח, כששותים יין למכביר.

ביין משתמשים גם בקשר לקידוש בשבתות ובימים טובים. בחורף, בשעה שהאב ובניו המבוגרים חוזרים מבית-הכנסת, הם רגילים לשתות כוס יין ולאכול מעט בשר צלוי על שפוד (ע.).

21. עיין פְּרִים סוֹצִין, א', עמ' X.

יין הקידוש עשוי לפעמים מצמוקים. יין-צמוקים, קוֹלְכִיסַא [בע. קוֹלְחִיתָא], ניתן גם לנשים ולילדים בפסח כדי לאפשר להם לשתות את ארבע הכוסות המסרתיות.

ס מ י ם

היהודים הכורדים מרבים להשתמש בטבק, תּוּתּוּן, שאותו מגדלים בכמה חלקי כורדיסתאן. בסביבות אורמיה ועמדיה מגדלים יהודים טבק.

את הטבק מעשנים במקטורות המורכבות מצינור ארוך, בַּסְכָּא, ומראש-חרס, כַּלוּנְכָּא. בשביל חתן כורכים בד מסביב לצינור. לעתים קרובות שופכים ערק על הטבק.

את הטבק גם כותשים ומערבבים עם עשבים שונים כדי להשתמש בו בתור טבק-הרחה, בַּרְנוּת.

ה א ר ו ח ו ת

לאחר סקירה כללית זו של המזון והכנתו, נתאר את הארוחות השונות שאותן אוכלים במשך היום, ונקח כדוגמה את עמדיה.

מבשלים רק פעמים ביום, בבוקר ובערב. לארוחת-הבוקר המוקדמת, פָּתַארַא, [בע. פָּתַרְתָּא], הנאכלת לאחר שהגברים חוזרים מבית-הכנסת, אוכלים רק לחם ותה. בשעה תשע אוכלים את הארוחה החמה הראשונה, גֶ'דַאיַא [בע. עֶ'דַאיַא]. בחורף מורכבת ארוחה זו מעדשים, אורז או מנות דומות לאלו, בקיץ—מירקות, אורז או בורגול עם מַסְתָא. ארוחת הצהרים, שְׁרוּסַא (ע.ד.ז.), כַּלַא כּוֹרַא (ס.), שבה משתתפים גם הילדים החוזרים מבית-הספר, כוללת בדרך כלל רק מנות קרות כגון לחם עם טַאכִין או מֵי פּוּכְתָא, או, בקיץ, חלב חמוץ. ירקות מבושלות אוכלים רק לעתים רחוקות. מנה רגילה בארוחת הצהרים היא ה„אַר-דוּשַׁבְּבֶּי" [בכורדית, פירושו קמח ומי-ענבים]. מנה זו נעשית על-ידי עירבוב מי פוכתא עם קמח בלתי-מבושל. מנת-צהרים חביבה אחרת היא ה„אַרְכַבְּבֶּי" [כורדית, פירושו קמח בלתי-מבושל], מין חביטה.

הארוחה העיקרית נאכלת בערב, לאחר תפילת המעריב. לארוחה זו, הנקראת עַשַׁאיַא (ז.ד.ע.), שַׁאם (ס.), מתאספת כל המשפחה. כמעט תמיד יש מנת בשר, ורגיל הוא שמבשלים מנה מסוימת באותו יום שבשבוע בקביעות. כך, למשל, כל משק-בית בעמדיה מבשל כּוּתֵּילֵי בכל יום שלישי בערב, וִיפְּרַךְ בכל יום רביעי בערב וגם לערב ראש-חודש. מצד שני מגישים ביום חמישי בערב איזו מנה פחותה בערכה, משום שזהו ערב יום הששי, שהוא צום למוסלמים.

פרק שביעי

החתונה

ברומה לטקסי־החתונה של כל העדות היהודיות, מכילים גם טקסי החתונה של יהודי כורדיסתאן תערובת של יסודות יהודיים ויסודות זרים. לעתים אפילו עולים המנהגים הזרים על המנהגים היהודיים.[1] המנהגים בכללם דומים אלה לאלה בכל כורדיסתאן, ואולם ההבדלים המקומיים הם בולטים כל כך, שתיאורם האנאליטי היה דורש ספר מיוחד. משום כך, כדי שהתמונה תהא שלמה ומלוכדת ככל האפשר, נקח בתור יסוד את מנהגי עמדיה וזאכו, בעוד שההקבלות או ההבדלים שבין מנהגים אלה ובין מנהגי החתונה שבמרכזים אחרים, יצוינו רק בקיצור.

גיל הנישואים

הגיל, שבו באים יהודי כורדיסתאן בברית-נישואים תלוי במצבה החמרי של המשפחה. אם האב עשיר הוא, יתחתן בנו בגיל צעיר; היות והאב נושא בכל ההוצאות, אין עיכוב אחר לנישואים מוקדמים. במשפחות פחות אמידות, כשהצעיר חייב להרוויח בעצמו את הכסף הדרוש לחתונה, גבוה יותר גיל הנישואים. ואפילו קורה, שלאחר שכבר נעשו כל הסידורים, מאבד החתן חלק מכספו בעסקיו, והוא צריך לבקש מחותנו לעתיד, שיקטין את סכום המוהר, או שידחה את מועד החתונה.

המנהג היה לחתן את הבנות תיכף ומיד לאחר הופעת הוֶסֶת הראשון. הפירוש הרגיל לחפזון זה הוא, שרוצים להגן על טהרתה של הבתולה, ואולם ברור, שיש למנהג זה רקע מגי בין יהודי כורדיסתאן.[2]

על נערה הרואה בפעם ראשונה „דַם נִדָּה", אומרים: „לַכְמַת בֵּיתַת בַּאבַּךְ חַרְמְלֵי [בע. חַרַאמְלֵין] אִלַּךְ," „לחם בית אביך חרם (כלומר אסור) בשבילך". אם אין מסדרים אירוסין בשבילה, סכנת שואה נשקפת לה ולבניה העתידים. אם, למשל, האב נפטר והבת רואה דם-נדה בפעם הראשונה בשנת האבל, באים זקנים וזקנות אל האלמנה ואומרים לה: „חתני את בתך, שהרי לַכְמַת... אחרת יקרה אסון." ואז מסדרים את טקס האירוסין בצנעה בגלל האבל.

1. המנהגים הנמצאים גם אצל הכורדים המוסלמים יצויינו במיוחד. המקור העיקרי שלי בשביל המנהגים של תושבי זאכו המוסלמים היא הודעתו של יהודי אחד מזאכו. התיאור הניתן על־ידי ניקיטין. עמ' 310 והל', הוא שטחי.

2. מנהג זה מצאתי רק בעמדיה.

אם נערה, שאיבדה גם את אביה וגם את אמה, נעשית נדה בפעם הראשונה, באים כמה זקנים אל הגביר כדי להודיע לו את הדבר. הגביר מתיעץ עם ראשי העדה האחרים, ומיד מקציבים נדוניה לנערה מן ה„כּוּפַּת אֲרִיכַא״ [כלומר קופת ארוחה], ומנדבות.

בין העשירים נבחרת כלה בשביל הצעיר אך ורק על-ידי אביו, שהוא שוקל בזהירות את מצבה החברותי והחמרי של המשפחה, שממנה יבחר את הכלה בשביל בנו. רק לעתים רחוקות יש התנגדות מצד הבן. אף כי בשנים האחרונות — בייחוד בין המשפחות הפשוטות יותר — כבר נמצא, שהבן עצמו בוחר לו את בת זוגתו. בעוד שבימים עברו היו ילדים וילדות מפורדים אלה מאלו אחר שהגיעו לגיל של עשר שנים, והילדות יכלו לצאת לרחובות רק בפנים רעולות. נשתנה המצב בהרבה בזמן האחרון. הצעירים יכולים לראות את הנערות בחתונות או בחגיגות אחרות, ששם הם יכולים לשוחח ללא מניעה, וברור שמגע כזה עלול להכין את הקרקע בשביל יחסי אהבה עתידים.

מוסר-הידיעות שלי, שהוא בן למשפחה חשובה, היה רק בן שלוש-עשרה כשאביו סידר שידוך בשבילו. הוא היה אז עדיין תלמיד בבית-הספר. יום אחד בא דודו לבית-הספר, לקח אותו על כתפיו והוביל אותו הביתה, ששם נשאו ונתנו אביו וכמה חכמים בדבר נישואיו. לו לעצמו לא היה כל מושג על פירושם ומובנם של הנישואים (ע.).

צעיר אינו מתחתן בדרך כלל לפני הגיעו לשמונה-עשרה שנים, וצעירה לא לפני שלוש-עשרה (עד חמש-עשרה).

לאחר שהאב בחר את מי שבחר בשביל בנו, הוא שולח אשה זקנה אל אבי הנערה, ומכיון שאיש אינו אוהב לעשות דבר בחפזון במזרח, אם אבי הנערה מסכים, הוא מודיע לאבי הנער, שיבוא שוב לאחר חודש.

ח פ צ י ה ח ת ו נ ה

בעבור חודש ימים נפגשים שני הצדדים בבית הכלה בשביל הטְלַאבַּא, התנאים. אמו של החתן שולחת מאכלים לבית הכלה בשביל הערב שבו מתקיים המשא-ומתן. אבי החתן מופיע בלוויית כמה מזקני העדה, טַלוֹבַּאיֵי (ז.ע.). החזן פותח ב„דרוש״, שבו הוא מסביר, שלא טוב היות האדם לבדו, ולבסוף הוא שואל: כַּמַא נִקְדַא שַׁקְלִת מִנַּן ? „כמה מוהר (נִקְדַא) תקח מאתנו ?

מסביב לשנת 1890 הוחלט בעמדיה, שהמוהר, מחוץ לתכשיטים, לא יעלה על 130 קְרַאן, (בערך שש וחצי לירות), ואולם מאחר שלרגלי הכיבוש האנגלי נעשה הכסף זול יותר, עלה המוהר עד לעשרים לירות, או 200 רופיות.

בארביל מגיע ה„נקדייא״ לעשרים לירות בממוצע. מסכום זה קונה אבי הכלה תכשיטים לבתו. ואולם יש שהמוהר מגיע עד למאה לירות.

בזאכו הגיע ה„בַּרְתִּיל״ לחמישים מֶגִ׳דִי (בערך עשר לא״י) בימי השלטון התורכי. נוסף על כך היה החתן חייב לתת שני מג׳ידי בתור „חַלְבַּת גְ׳ימַּא״,

„חלב חאם", לאמה של הכלה.

בסינה [3] אין מוהר. החתן חייב, לעומת זה, לספק את מלבושי הכלה ולרהט את הבית. רק בין העניים נדרש מוהר, שֶׁרְבַּהִי (שֶׁר—חלב, בַּהִי—מחיר). [4] בְּרָוֶר כותב (עמ' 17), שהכלה מספקת את מלבושיה שלה. כנראה הוא מתכוון ל„ג'הַאזֵיי", הנלקח לביתו של הזוג למחרת יום החתונה.

יש מקומות, שבהם ערב אחד אינו מספיק לגמר המשא-ומתן, ודרושות כמה פגישות לפני שבאים לידי הסכם.

המצב כפי שתיארנו אותו עד עתה — בדבר הסכמת הצעיר והבתולה ובדבר המוהר—הוא המצב הרגיל בין יהודי כורדיסתאן. ואולם יש ברשותנו חומר, על־פי רוב מתעודות ששרדו לנו ממאות קודמות, שממנו יכולים אנו לעמוד על תנאים גרועים ביותר, שבהם סידרו לפעמים חתונות. מובן, שעלינו לקחת בחשבון, שאנו מטפלים כאן במקרים יוצאים מן הכלל, שבאו בתור כאלה בפני הרבנים לשם הכרעה ומשום כך נשתמרו בתעודות. אמנם, מוסרי־הידיעות שלי מצהירים, שגם כיום יכולים להתרחש מקרים כאלה.

בנסיבות נורמאליות אין הנישואים ענין מסחרי לא בשביל אבי הכלה ולא בשביל אבי החתן. אין נכנסים בברית נישואים אך ורק למען זכות ברווחים. להיפך, שני הצדדים מוציאים הוצאות מרובות. אמנם נכון, שבין העניים משתדל האב לפעמים להרוויח מנישואי בתו. מגמה זו מביאה לידי מצב, שבו נעדר לגמרי הצד האנושי של הנישואים והאבות מתיחסים אל בנותיהם כמו אל „סחורה" גרידה.

מקרה כזה אירע בזאכו, ומכיוון שהוא גרר אחריו התערבות מצד בית־הדין, נודע לנו הדבר מתעודות. יהודי אחד מזאכו היה בדוחק גדול ובא עם בתו לעיר אחת הסמוכה לזאכו „ושם נמצא אדם אחד שיש לו בנים, ואבי הנערה מחמת דוחקו מכר את בתו לאמה לאותו היהודי בשמונה גרוש... ואותה הבת קטנה היתה באותו הזמן, כבת שש כבת שבע, והיה נשאר לאבי הנערה ג'יריק (היינו כרבע מג'ידי) אחד אצל הקונה, ותבע אותו לפרוע לו אותו הג'יריק והיו נועדים אותו האיש הקונה ואבי הבת ואמה בבית אחד, ולא היה שם איש זר ביניהם כי אם בחור אחד... וכתבע אבי הבת לקונה באותו ג'יריק אז הוציא מחיקו ואמר בפני אותו בחור: הט אזנך ושמע מה שאני אומר לאבי הבת. ואמר לאבי הבת: תקבל ג'יריק זה בשביל קידושי בתך ובני, ואמר לו אבי הבת: הן. וקבלו ממנו... אחר זמן מת האיש הקונה ונשארו לו שני בנים ואותה הבת ישבה בביתם. אחרי עבור זמן מה הביא אחד מהבנים את הבת עמו לבית אביה ואמר: קח את בתך, כי אינני רוצה

3. מנהגי החתונה של סינה מתוארים בקיצור על־ידי א.י. בראור, סיני, א—ב, „מפרשת מסעותי בפרס", בתדפיס עמ' 17 והל'.

4. כורדית־פרסית שיר, شیر = חלב, עיין מורגן, עמ' 143.

עוד את הילדה הזאת. ועתה הנה בתך קח ולך, אם תרצה להשיאנה לאחרים השיאנה, ואם תרצה למכרה מכור... ואחר כך לקח אבי הנערה ואמה את הנערה והביאוה לבגדאד« ונתקדשה לאחר. לפני בית-הדין באה שאלת תקפם של קידושים שניים אלה, מכיוון שהיא היתה מקודשת כבר מקודם לאיש אחר.[5]

מקרה אחר, שמפיץ אור על התפיסה המוסרית של יהודי כורדיסתאן בענינים הנוגעים לנישואים, נודע לנו מאחד מן המכתבים שנתפרסמו על-ידי מאן.[6] יהודי משוכו[7] השיא את בתו, ומכיוון שדרושה היתה לו אשה שתדאג למשק-הבית במקום בתו, הוא הביא אשה לביתו שתעשה את עבודות הבית ושתהא אשתו של בנו הקטן לכשיגדל. מדברי המכתב אין כל הענין מתברר כל צרכו. בנו של האיש „לא היה יודע אשה מה היא« (שורה 15), ואולם האשה, כנראה, חשבה את עצמה מקודשת לילד, מפני שבשעה שהיא ברחה מן הבית היא אמרה: „איני רוצה בו שאינו כשאר בני אדם« (שורה 27 והל'). כשמת הבן נתעוררה שאלה משפטית קשה בקשר לייבום וחליצה.

אם אב סירב להסכים לנישואי בתו אם צעיר מסוים, אירע שהלה השתמש בכוח, חטף את הנערה. אירע למשל, כפי שנודע לנו מאחד מן המכתבים שנתפרסמו על-ידי מאן,[8] ש„איש אחד שמו חנוכה רע מעללים נתן עיניו בה (בבתו של „נחמיה ן' שמעון ממתא נירוואו«, שהיתה אז כבת שמונה שנים) וחטף אותה והוליך אותה לכורך (כנראה יש לקרוא בָּדוּכּ, כפר בקרבת עמדיה) [לפי מוסר-הידיעות שלי אין כפר בשם זה בקרבת עמדיה, ואולם יש שם כפר בשם בָּאדֶי.] ואין יד אביה משגת להשיבה אליו מאימת הגוים אילי הארץ«. והאב האומלל פונה אל חכמי עמדיה והסביבה „אליכם אישים אקרא שתודיעו למעלמין (=למורים) אשר סביבותיכם שלא יקדשו אותה ולא יכתבו לה כתובה ואם קידשו אותה בלא רצון אביה שאינה מקודשת וכל מי שידו משגת להציל עשוק מיד עושקו השג ישיג והצל הציל להשיבה אל אביה יבורך מפי עליון...«

בריכאן ובסביבותיה, חטיפת נערות הוא חזין נפרץ עד היום. ואולם ברוב המקרים הללו נעשה הדבר בהסכמת הנערה, כשאביה מסרב להסכים לשידוך. אז קובע החתן לעתיד, באמצעותו של מתווך, פגישה עם הנערה, ובא למקום הנועד עם כמה כורדים מזוינים ולוקח לו את הנערה בכוח. אין חכם שיהא מוכן לסדר את הקידושין למרות רצון האב, ואולם מעשה כזה

---

5. עיין אסף, ציון ו', בתדפיס עמ' 7. שם בעמ' 6 מקרה שני, שבו מכרו ההורים את בתם בשעת מצוקה. ואולם מקרה זה אירע אולי בפרס, ששם הנסיבות היו, ונשארו עד היום, רעות יותר.

6. מאן, שם, מכתב 19, עמ' 542. עיין גם שם עמ' 489.

7. הכוונה לא לזאכו, כפי שמאן אומר, אלא לכפר סוכו, הנמצא במרחק של יום ומחצה מעמדיה.

8. מאן, שם, מכתב מס' 9, עמ' 525. עיין גם עמ' 468.

כשהוא לעצמו יש בכוחו להכריח את אבי הנערה שיתן את הסכמתו.

ל י ל כְּ תֵ י תַ א — ל י ל ה ת ר נ ג ו ל ו ת

לאחר שהושג הסכם בנוגע לסדרי החתונה, מחליטים להפגש מחדש במוצאי שבת הבאה. לילה זה נקרא „ליל כתיתא", ליל התרנגולות, כי בו קונים מספר גדול של תרנגולות בשביל האורחים (ע.).

אבי הכלה ואבי החתן שולחים את ההזמנות על-ידי השמש, לאמור: „סַאוּון כֶּתֵיתַא בֵּי כְּתֻנַא" (או: „בֵּי כַּאלוֹ"), כלומר: „בואו אל התרנגולות בבית החתן" (או: „בבית הכלה"). אנשים צעירים לוקחים מספר גדול של תרנגולות וכמה בקבוקי יין, ומלווים את הורי החתן לבית הורי הכלה. הם מקבלים כוס ערק ואחר כך הם חוזרים לבית החתן בדרך אחרת מזו שבה באו. תהלוכות החתונה חוזרות תמיד בדרך אחרת מזו שבה באו. מנהג זה, הנקרא צַ׳פֶּי בּוּכֶּי, משמאל הכלה, [לפי פירוש אחר: „הארכת" הכלה], מבוסס על מגיה. השם נובע מן המנהג לבוא מצד ימין ולחזור מצד שמאל.

בבתיהם של החתן, כְּתֻנַא, והכלה, כַּאלוֹ, מתישבים האורחים ל„סעודת התרנגולות". באותו ערב, בערך בשעה עשר, שולח אבי החתן הזמנה לאורחים הנמצאים בבית הכלה, שיבואו אל ביתו. האורחים באים, בלוויית נשיהם, שהן מתאספות בחדר מיוחד. הסעודה מתנהלת תוך שמחה והלולא, כרגיל, וגם יוצאים לרקוד, חַגַּא, בחצר (ע.).

בסינה נקראת חגיגה זו המתקיימת במוצאי שבת בשם שִׁירִינֵי כּוֹרַאן, „אכילת ממתקים". [8א] האורחים מתאספים בבית הכלה. הכלה שולחת לחתן גושי־סוכר (מעשרה עד שלושים, בהתאם למצב החמרי), והחתן משיב במתנת קישוט זהב.

למחרת בבוקר מתחילות ההכנות לטקס הנקרא סְנֵיֵי. בישול המאכלים בהתאם למנהג אף הוא חלק מן הטקס. בנות המשפחות, גם מצד החתן וגם מצד הכלה, באות לבית הורי החתן כדי לנפות אורז בשביל הסעודה. בשעת העבודה הן שרות שירים (כורדיים).

את הבשר מבשלים באורז ובאפונה, ושמים אותו בסְנִיֵּיַא גדול. מכסים את הכלי במטפחת משי ואֵם החתן מוסיפה כמה חפצי־מלבוש בתור מתנה. צעיר אחד לוקח את הסִינִיֵּיַא על ראשו ואחר מוביל את המלבושים. בשעה שהתהלוכה עוברת דרך הרחובות, זורקים עליה אגוזים וממתקים מן הבתים לאורך כל הדרך. אשה זקנה עומדת על גג ביתה של הכלה, ובשעה שהאורחים נכנסים, היא זורקת חיטה עליהם, כשהיא אומרת: „אֵינַתְּ חַזְדַא פַּקְעַא", „עין הרע תתפקע" [ביתר דיוק: עינו של החומד תתפקע]. [9] כשהאורחים מגישים את המתנות לאם הכלה, רוקדים הורי החתן לפני שני הצעירים נושאי המתנות. אם הכלה שמה

[8א. ה„שירני כוראן" נוהג בכל העדות היהודיות והלא־יהודיות בפרס.]

9. המנהג של זריקת חיטה בחתונה נפוצה ביותר בין עמים שונים.

את טבעת הזהב הנמצאת בין המתנות, על אצבעה של בתה. את מטפחת המשי, כַּסְרַנַאן, קושרת נערה אחת מסביב לראש הכלה, בעוד שאת הגרבים והנעלים, שניתנו לה, מלבישה לכלה נערה אחרת.

בחדר הכלה רוקדים האורחים חִגַּא. גם הכלה חייבת להשתתף בריקוד זה. על גבן של אם החתן ואם הכלה שמים אוכף של חמור, קוֹרְטַאנַא, וכף-בישול, אִתְּרַאנַא, שמים בידיהן במקום חרבות, וכך חייבות הן לרקוד.

את האורז מן הסינייא, הנקרא רִזַּת בֵּי כַּאלוֹ, אורז בית הכלה, מחלקים בין הנוכחים ושולחים ממנו בספלים קטנים לבתי המכרים. אחר־כך חוזרים אנשי החתן לבית החתן, בֵּי כִּתְנַא, ששם ממשיכים בריקודים. אז מזמין אבי החתן את כל האורחים לשבת הבאה, הנקראת שַׁבָּת מַעֲרַפֵּי, „שבת הֶהָכֵּרוּת" (ע.). דומה לזה מנהג הסינייא גם בזאכו. שם הוא נקרא „אַשַׁאִית כַּאלוֹ", כלומר „ארוחת-הערב של הכלה". כשמחזירים את קערות האורז הריקות לבית החתן, שרים האורחים:

הַאי מִנְתַּא, מִנְתַּא, מִנְתַּא	הוי, תודה, תודה, תודה
מִנְתַּא מִן בַּאבַּא הִינַאלֵי	תודה מן האב שנתן אותה [את בתו]
כּוֹזְנְתַּא רַפְּסַא תַּאלֵי	פרדה גדולה בשבילו
מַאלַתַּא אָנָא (כורדית)	ביתך איתן
הַאי לֶגֶסוֹ זַאוַא	הוי, לנסים, החתן (גם ע.).

שבת מַעֲרַפֶּי — שבת ההכרות.

במוצאי יום ה׳ יושבות שוב הנערות יחדיו בבית החתן וטוחנות כל הלילה חיטה בשביל ה„גִּרְסִי". בחצות הלילה מביאים להן פרפראות לסעוד את לבן. ביום הששי שוחטים בקר בשביל הסעודה. בשבת בבוקר מלווה המון שר את החתן לבית־הכנסת. כל הכיבודים בבית-הכנסת נמצאים בידי אבי החתן, והוא מכבד בהם על-פי רוב את קרוביו.

אחרי התפילה מלווים את החתן הביתה. אחר-כך יכולים כולם יחד ללכת אל בית הכלה. שם הם רוקדים את „ריקוד המטפחות", „חִגַּת כַּפְיֵי", [חִגַּת פַּתְפָּאתָא, ע.] ושתי האמהות חייבות לחזור על רקודן עם אוכף־החמור כדי לבדח את דעת הנאספים. מבית החתן מביאים מאכלים ומגישים אותם לאורחים, בעוד ששתי נערות בצעדים קצובים ובלוויית נשים שרות, מכניסות שני כלים עם מזון בשביל הכלה. בצהרי היום עוברת כל החברה לבית החתן, ושם פותחים מחדש בשירה וריקוד (ע.).

בעמדיה עוברים שבועים בין המַעֲרַפֶּי ובין „קִדּוּשׁ אֵירוּסִין" או „קִדּוֹשֵׁי". יש משפחות בעמדיה, שהן בכלל אינן מסדרות קדושי, מפני שהקידושין עלולים להביא להם מזל רע. ויש כאלה שחוגגים את הקדושי יחד עם ה„שֶׁבַע בְּרָכוֹת". את הקדושי מסדרים תמיד ביום ד׳ (יום רביעי), באותו יום, שבו נוצרו השמש והירח.

בזאכו מסדרים את ה„קַדַשְׁתַּא" תיכף ומיד לאחר התנאים, ולכל המאוחר כעבור שבוע אחר כך. כן גם בעמדיה מסדרים לעתים קרובות את הקידושין סמוך ל„טְלַאבַּא". בארביל דוחים את האַרִיסַא משבוע עד שבועים, ובסינה אפילו עד לארבעה שבועות, לאחר השִׁירִינִי כוֹרַאן.

קדושא — קידושין

נשי משפחת החתן מתחילות גם הפעם בהכנות לקראת החגיגה כמה ימים מראש. מנפים אורז, דואגים לעופות ולכל הפרפראות הדרושות. ביום ג׳ מעבירים לבית הכלה את כל המזון, כשהוא מוכן ומזומן.

ביום ד׳ מוליכים את החתן בתהלוכה לבית הכלה, שם הוא מתישב על מקום-כבוד ליד החזן וראשי העדה, ואחר־כך מכניסים לחדר את הכלה. היא רעולה, ואולם עדיין לא צבעו אותה בחינה, מה שיגן עליה, לפי אמונת העם, בפני עין הרע ובפני כישוף.

החתן לוקח את טבעת־הקידושין, אֶסְכְּסַת קַדוֹשֵׁי, העשויה כסף והיכולה להכיל גם אבן טובה, [10] טובל אותה ביין ומראה אותה לעדים, כדי שהללו יאשרו שהיא „שָׁוֶה פְּרוּטַא" [או כְּטוֹיַא כָא פַּארַא, ע.]. אחר-כך שם החתן את הטבעת על אצבע הכלה, תוך אמירת הברכה. הכלה אינה רעולה בשעה שטקס זה מבוצע, כי לא פעם אירע, שנערה אחרת הובאה במקום הכלה. החתן, שהוא בדרך כלל צנוע ובייש, מצווה [ע״י מסדר-הקידושין] „לנשק את ידה", „דנְשׁוֹק אִידַהּ" [תוך צחוק]. והנשים פותחות ב„קְלִילִילִילִי". אחר-כך משבר החתן את סוס היין, ואת הכלה מוליכים חזרה לחדרה, והגברים והנשים מתישבים ל„סֶעוֹדְתְּ קַדוֹשֵׁי", לסעודת הקידושין.

אחרי הסעודה מלווים את החתן חזרה לביתו, ששם חוגגים חבריו עמו את „לֵילְתּ קַדַשְׁתַּא", במשחקים וריקודים הנמשכים עד הבוקר.

הנערות והנשים הצעירות מתאספות בבית הכלה באותו לילה. משתתפות גם נשי בית החתן, המביאות קערות מלאות ממתקים.

הנשים צובעות את ידיה, רגליה ושערה של הכלה ב„חוּנַא", חינה (הכלל הוא שצובעים רק את אצבעה האחת), ומבלות עמה את כל הלילה, ואולם אסור להן לישון כל אותו לילה. בבוקר הן מוליכות את הכלה לבית-המרחץ ואחר-כך חוזרת עמה הביתה, ששם כבר מחכה להן ארוחה. אחרי הטבילה הן שרות את השיר „תְּרְנִינִי תְּרְנִינִי כַא יוֹמַא אֲנַא מֶפְּקְלִי לַמְסַיוֹרֵי..." „יום אחד יצאתי לטייל..." (ע., ובדומה גם ז. בסינה אין קידוש אירוסין. [11])

---

10. טבעות אירוסין ממינים שונים עיין באוסף בראואר באוניברסיטה העברית. בייחוד מחבבים טבעות עם אבנים שחורות המסמלות את יפי הכלה, בהתאם לשיר השירים א׳ ה׳.

11. בראוור, מפרשת מסעותי בפרס, עמ׳ 17, מדבר גם על „קדוש אירוסין", ואולם אין זו אלא טעות.

בין קידושין ונישואין

בין „קדוש אירוסין" ובין „שבע ברכות" יש הפסקה של חצי שנה או יותר. בזאכו מסדרים את שבע הברכות לפחות ששה חדשים אחר ה„קדשתא". מנהג זה רווח גם בין העשירים. אם יש קושי בהשגת הכסף הדרוש יש שאפילו שנתים עוברות עד הנישואין. מצד שני בסינה דוקא העשירים הם המאריכים את ההפסקה, כדי להראות כמה קשה בשבילם להפרד מבתם. הם גם רוצים להראות בדרך זו את עליונותה של בתם, ואת סירובם שלהם לתת לה לצאת מביתם ולעבור לבית, שבו בודאי היא תמצא תנאים הרבה פחות נוחים מאלה שבהם גדלה.

לימים אלה מנהגים משלהם. במשך כל התקופה אסור לכלה להראות את עצמה לחתן, או לכל איש אחר מבני ביתו. היא צריכה להתחבא אם אחד מהם נכנס לבית הוריה (ז. ע. ארביל וגם כו.)

לאחר הקדשתא אסור לחתן להכנס לבית הכלה, אלא רק לאחר שסידרו לו את טקס „פּתּאכת אורכת כתּנא", „פתיחת אורח (דרך) החתן". אבי הכלה מזמין את החתן ואת בני ביתו לארוחה. אין מנהגים מיוחדים קשורים בארוחה זו. אחר־כך רשאי החתן להכנס לבית הכלה; ואולם חייב הוא לדפוק תמיד על הדלת לפני כניסתו, כדי שתהא שהות לכלה להתחבא (ע.).

בזאכו נקראת ארוחה זו „כּריתת כתּנא", „הזמנת החתן", והיא מתקיימת כחודש ימים לאחר הקדשתא. החתן צריך להיות האחרון מבין האורחים העוזב את הבית אחר הארוחה, ומאותו זמן והלאה רשאי הוא לבקר בבית הכלה. ארוחות דומות לאלו מסדרים גם באושנו ששם היא נקראת „פּסרכיל כאתּן", ובסינה, ששם שמה „מהמאני", סעודה.

בימי הפסקה אלה משתמשים בעיקר לשם הכנת בגדי הכלה וחפציה. הכלה חייבת להכין מספר חפצים: מתנות לחתן ולאורחים (מנהג זה קיים בין הכורדים המוסלמים, וכנראה נתקבל מהם). ואת ציוד העריסה בשביל ילדיה העתידים. המתנה בשביל החתן היא צווארון רקום הנקרא „בּסר קדאלא," „מאחורי הצוואר". בשביל האורחים מכינה הכלה כפפות סרוגות בצבעים בהירים, דז גורבּא, גרבים, כּסתת פּארי, ארנקים בשביל כסף או בשביל השעון, מכסים סרוגים בשביל בקבוקים, פּמודת זורתּא. היא חייבת להכין בשביל העריסה את החתולים, בּנודי, ואת השמיכה, כּרמתּא, העשויה „מאלף טלאים" (ע. ודבומה גם ז.).

הכנות לחתונה

את רוב החתונות מסדרים בפסח (ע. ז.). עונות חביבות אחרות הן סוכות ושבועות (ע. ז.). את מועד החתונה קבעו בימים עברו, ולעתים קובעים גם כיום, בעזרת גורלות. על דבר זה מודיע לנו אחד המכתבים שנתפרסמו על־ידי מאן. המכתב נשלח על־ידי יאודה בכה"ר שמעון מעמדיה ליחיא באשור (מוסול). המכתב נובע, כנראה, מן המאה השש־עשרה. בראשונה נאמר במכתב

שהשולח „השליך גורל" כדי לדעת מי יהיה „המלך", כנראה ראש השבט המקומי. ואולם אין הוא שבע-רצון מן התוצאה: „אבל עדיין איני מאמין מפני שיום מעונן היה כשהשלכתי הגורל". אחר-כך הוא ממשיך: „ומענין נישואי בנך הי"ו אם נעשה אותם לא נעשה אותם כי אם בי"ד או בט"ו או בי"ו לחודש כי זה הענין מכבר ראיתי וחפשתי עליו והוא נכון".[12] מן המכתב אינו מתברר לאיזה חודש התכוון השולח. לפי מוסר-הידיעות שלי מסדרים את שבע הברכות בדרך כלל ביום י"ד בניסן, לפני שקיעת החמה.

חודש אחד לפני החתונה מזמין אבי החתן את הנשים כדי שתקנינה בגדים בשביל הכלה. אמו של החתן, אם הכלה, ועוד כמה נשים אחרות, הולכות לשוק וקונות את האריגים הדרושים, הנעלים וכו'.

את הבגדים תופרים בבית הכלה. התופרות עובדות ללא תשלום, ואולם מזונותיהן הם על בתי החתן והכלה (ז. ע. ס.).

בו ברגע שהתופרת חותכת את החתיכה הראשונה, פותחות הנשים הנאספות שם ב„קְלִילִילִי" וקוראות: „בְּרִיכֶי, בְּרִיכֶי, הַאוֵי בְּרִיכֶי, בְּלִבַּא בְּסִימַא" „ברוכים, ברוכים, ברוכים יהיו [הבגדים] בלב מאושר" (ז.) [גם בע. וגם אומרים: „בְּרִיכֵי בְּרִיכֵי נַקְשָׁא כַּארֵי אִילּוּ בְּנוֹנֵי וּבְנַאתָא בְּת כְּתְנֵי וְכַלַּאתָא" — ברוכים ברוכים (היינו הבגדים), גם יהיו מטונפים מבנים ובנות, חתנים וכלות. ע.] בסינה מזמין החתן את התופרות לסעודה לביתו.

בחודש הקודם לשבע-הברכות מתאספים הצעירים והצעירות כל ערב או בבית החתן או בבית הכלה, ושרים ורוקדים. מסיבות אלו נקראות כַּם חֲלוּלַּא, „לפני החתונה" (ע. בכורדית: בַּר דַעְוַת).

חגיגות החתונה מתחילות שבוע אחד לפני שבע הברכות. השבת שלפני שבע הברכות נקראת „שַׁבְּתַא דְד מַשְׁמוֹאֵי", „שבת ההודעה" (ז. מקודם גם ע.).

בשבת בבוקר בשעה שהגברים נמצאים בבית-הכנסת, לוקחות הנשים והנערות ממתקים, פירות וערק לבית הכלה. המנגנים, מְטְרְבַּאַיַא, באים גם הם, והכל רוקדים ושרים (את השיר: דַלֵילֵי, דַלֵילֵי). גם הכלה משתתפת בריקודים. הצעירים החוזרים מבית-הכנסת רוקדים בחצר את הריקוד בְּרִיסַא, ושרים את השיר לוֹ שְׁוַאנוֹ, „הוי, הרועה..." אחר-כך עוברים הצעירים לבית החתן וממשיכים שם את הריקודים.

אחרי המנחה מזמינים כמה נשים לבית החתן. שתים מהן, שאותן רוצים לכבד במיוחד, לוקחות שתי קערות אוכל, פֵּיכְּת כַּאלוֹ, „פירות לכלה", ומובילות אותן בתהלוכה, כשהן מוקפות נשים אחרות, לבית הכלה. (בדומה לזה בין הכורדים: פֵּיכְּיַיַא זַוַאי, פֵּיכְּיַיַא בּוּכֵּי.) אם במקרה הכלה נמצאת בין הרוקדים בחצר בשעה ששתי הנשים מגיעות עם ה„פֵּיכְּת כַּאלוֹ", היא צריכה לברוח

---

12. מאן, שם, עמ' 521.

מהר לחדר אמה, כי לא נחשב לנאה שהכלה תקבל את שתי הקערות מחוץ לבית.

מוצאי השבת הזאת נקראים „שֶׁכַּאלִיסַת הֶלוּלַּא" או „שֶׁכַּאלִיסַת דַעְוַא", התחלת החתונה [בע. שֶׁכַּלְתֶּת כְּלוּלָא]. בני בית הכלה מוזמנים לבוא לבית החתן, בעוד שהכלה שולחת קרובה אחת לשם כדי להזמין את נערות בית החתן לביתה. הן יושבות בשתי שורות זו מול זו, ושרות זו לזו חליפות (. ע.).

בסינה לוקחים ביום ששי בערב את הכלה לבית דודה או לביתו של קרוב אחר משלה. שם מתאספות הנשים והנערות בערב שבת וביום השבת כדי לרקוד ולשיר. אותו דבר מתקיים גם בבית החתן. בשבת אחרי הצהרים מחזירים את הכלה לבית אביה. מוצאי שבת היא „ליל הריקודים", „אֵילַּת דֻוַקְאנֵי", בבית החתן, שבו משתתפים גם צעירים וגם גברים. [בע. לֵילֶת דְוַאקַת כְּנָא, ליל רקודי חנגא.]

הספקת המאכלים לחגיגות החתונה תופסת מקום חשוב בהכנות במשך השבוע הקודם לשבע ברכות. הנשים עסוקות בנפוי האורז, באפיית לחם ועוד ועוד. הכל בקשר לסעודות השונות. צריך לשחוט את הבהמות ואת העופות, לקנות פירות ושאר הפרפראות.

בעמדיה הכל מתאספים בערב שלפני שבע ברכות (מוצאי יום ג') בבית החתן לסעודת „נַאנוּפַּז" (כו.), „לחם וּבשר־כבד". שולחים שליח לאבי הכלה כדי להוודע ממנו מי יהא בא־כוחו, קַאצוּת, ב„נאנופז". בא אחד מבני משפחת הכלה. הוא מתיישב ליד אבי החתן והלה מצווה שיכניסו את מלאי המזון שאותו חייב החתן לשלוח לבית הכלה בשביל סעודת החתונה לפי התנאים. המזונות הללו קבועים לפי המסורת, והם אורז, קמח, בשר, דֶהִינַא (שומן אליה), סְמוֹכֵּי, בצלים, מלפפונים, שֶׁרְגַמֵי [לפת], סִלְקֵי (סלק), פלפל. וכן שולח החתן לבית־הכלה ניפט בשביל המנורות ומטען עצים בשביל התנורים. תוך שירים והלולה מובילים כל זה לבית הכלה.

הצביעה בחינה

הטקס המגי הראשון, שאותו מבצעים בקשר לזוג הצעיר, הוא הצביעה בחינה. בזאכו עושים את הצביעה בשני ערבים – ביום ה' (ליל ששי), ובמוצאי שבת (ליל ראשון). ליל־החינה הראשון נקרא „לֵיל חַנֵּי בֶּדוֹגְלֵי", „ליל החינה המזויף". 13 שם זה רומז לכך, שהחתונה אינה באה תיכף ומיד בעקבות הצביעה בחינה. ואולם טעמו הנסתר הוא לרמות את השדים.

ביום ה' בבוקר מודיע ניגונם הקולני של המְטַרְבַּאיַא, שהקהל מוזמן לבוא לבית החתן. מביאים את החינה בקערה והנשים מקבלות את פניה ב„קְלִילִי". כמה נשים לשות את החינה ב„תַּשְׁתַּא", ממיסות אותה במים פושרים ומוסיפים „חֲמִירַת חַנַּא", שהוא עשוי מ„סְמוֹכֵּי". החינה צריכה להתחמץ בדומה לעיסה עד הערב.

13. דגאלא בסורית עתיקה מובנו שקרן, רמאי. עיין מקלין, עמ' 60.

הזמנת האַגַא

כשהחינה מוכנה, הצעד הבא הוא לשלוח את ההזמנה הראשונה לאגא ולקבל את רשותו להמשיך בסדרי החתונה. זוהי התכלית שלמענה מבצעים את הטקס של משלוח החינה לאגא. שמים שלושה כלים, שכל אחד מהם מכיל חינה כתושה וחתיכת סבון, על מגש נחושת, ומכסים אותו במטפחת משי. צעיר אחד מוביל את המגש על ראשו, כנהוג, והולך אל בית האגא כשהוא מלווה על־ידי המטרבאיא וכמה גברים ונשים. הקבוצה מתעמדת לפני שער־ביתו הסגור של האגא. האגא שולח משרת לפני הבית לשאול, למי מכוונת החינה. „זוהי חינה לחתונת פלוני בן פלוני" אומרים בתור תשובה. הכלל הוא, שהאגא מקבל את החינה, ואולם במקרה שהיחסים בינו ובין משפחת החתן אינם טובים, משום שלא רצו להלוות לו כסף, או משום שלא ביקשו את רשותו לחתונה מראש, הוא מסרב לקבל את החינה. במקרה כזה חוזרת המשלחת כלעומת שבאה, בלא נגינה, והאגא שולח את משרתו לבית החתן כדי שיקרע את הקלף של התוף של המטרבאיא. אז צריכים היהודים על־ידי מתן שוחד ועל־ידי השתדלות מצד נכבדים, לעשות שלום עם האגא, ורק אז אפשר שוב לחשוב על החתונה.

ואולם אם האגא הסכים לקבל את החינה, מנגנים המְטְרְבַּאיַא והקבוצה נכנסת לחצר ביתו של האגא כדי לרקוד שם. המשרת (גיוּלַאמַא, בכורדית: כוּלַאם) מוסר את קערת החינה לאשתו של האגא. האגא זורק שַׁבַּאשִׁי לַמְטְרְבַּאיַא ועל כך מכריזים במלים הבאות: שַׁבַּאשִׁי אַגַאי סַרְסַרֵי גֶ'נַאתְּרַא;" „שבאשי של האגא על ראש כל הנאספת" [או: ...דַאוּאתֶי, או: כלוּלַאיֵי, היינו מוזמנים. ע.] לבסוף האגא נותן סימן, שדי לו מן הריקוד, ואומר למשרתיו להביא לו בגד כדי לתתו למטרבאיא בתור מתנה. כל הקהל חוזר בתהלוכה לבית החתן (רק ז. גם הכורדים שולחים חינה לאגא).

אחר־כך לוקחים חמש או שש קערות חינה והולכים אל מכרים כורדים. אלה שואלים מקודם, אם האגא הסכים לקבל את חחינה, כי אם הוא סירב, הוא עלול לענוש אותם אם הם נותנים ליהודים להכנס. לאחר תשובה חיובית נותנים גם הכורדים שבאשי ונותנים מתנה למטרבאיא. מתנת החינה היא באחד הזמנה לחתונה (ז.ע. כו.)

אחר-כך חוזרים היהודים לבית החתן, לוקחים כמה קערות חינה מוכנה, ובלוויית המטרבאיא הולכים לבתיהם של קרובי החתן והכלה, ושם צובעים בחינה את שערות כל הנערות מגיל חמש ועד עשר. גם הקרובים מתבקשים לתת שבאשי. את הצביעה ממשיכים ביום ששי וביום ראשון, כי כל משפחה שיש לה נערה קטנה שלא צבעו לה את השערות, היתה נעלבת ביותר (ז.).

בערב מתאספים הגברים בבית החתן והנשים מתאספות בבית הכלה. הנערות יושבות מסביב לכלה ושרות. אחר־כך אחת מן הנערות ממשפחת

החתן באה ומזמינה את הנערות לבוא לבית החתן ולקחת את החינה בשביל הכלה. ממלאים שתי קערות חינה ושני הצעירים מובילים אותן לבית הכלה על ראשיהם.

לתפקיד זה בוחרים בצעירים חזקי גוף, מפני שהילדים מנסים לגנוב חינה מן הקערות בדרך. התהלוכה מלווה על-ידי המטרבאיא. כשהם מתקרבים לבית הכלה, הם צועקים: „החינה באה!" כדי שהכלה תספיק להתכסות בצעיף.

הנשים מתירות את צמות הכלה וצובעות את שערה בחינה. אחר-כך הן צובעות את ידיה וגם את ידיהן שלהן.

לאחר שנגמרה צביעת הכלה, מובילים את החינה אל החתן וצובעים בה את ידיו, תלתלי מצחו ופיאותיו, גוּלַאגֶי [בע. גוּלַאנְגֵי.]. הצעירים הנוכחים שם צובעים אחר-כך את ידיהם שלהם.

בזאכו מבצעים כמה מנהגים מיוחדים ביום השבת שבין ליל החינה המזויף ובין ליל החינה האמיתי. בשבת בבוקר מעירים את המנגנים בדברי צחוק: „הִלּוֹ, הִלּוֹ, מְטוּרְבוֹ, סֶר צְבַּחְיֵי לֵיבֶּדַאו!" [14] „קומו, קומו, מנגנים, בא השחר הַכּוּ (בתוף)!" (כורדית).

המנגינה מעוררת את כל היהודים, והחתן, בבגדים פשוטים, נלקח אל בית־הכנסת, ואולם בבית-הכנסת אין קוראים לתורה לא את החתן ולא את אביו, כי הם באמצע החתונה.

בעוד שהגברים בבית-הכנסת, רוקדות הנשים והנערות של משפחת החתן בחצר בית החתן לנגינת המטרבאיא. אחר-כך לוקחת אם החתן מעט מֶבּוֹסֶי ונפה, אַרְבַּלַא, שאותה היא ממלאה צמוקים ופירות. בלווית המנגנים לוקחות הנשים את הפירות לכלה בשביל „צְבַּחְיִת כַּאלוֹ", ארוחת־הבוקר של הכלה [בע. פֶּתַּרְתֶּת כַּאלוֹן]. כאן רוקדות ושרות מחדש, ומגישות לכולן את הדברים הטובים שהביאו עמהן.

בינתים שולחים מדי פעם בפעם נערה אל בית-הכנסת כדי לראות אם נגמרה התפילה, כי בסוף התפילה באות הנשים אל בית-הכנסת יחד עם המנגנים, כדי להביא את החתן. כפי שהזכרנו למעלה, מסדרים כמה חתונות באותו זמן, ומשום כך הכרחי הוא שהמנגנים השונים ייפגשו בדרך. התוצאה היא רעש מחריש אזנים, עד שהשמש מוכרח לצאת מבית-הכנסת ולבקש שקט. המטרבאיא אחר-כך מלווים הביתה את חתניהם, כל אחד עם בני לווייתו.

במוצאי שבת מתחיל ה„לֵילֵיֵי" (גם בין הכורדים „ליליי" הוא הלילה הקודם ליום א'), הלילה שבו צובעים בחינה גם את החתן וגם את הכלה [ז.].

הצעירים והצעירות הנמצאים בבתי החתן והכלה, אסור להם לישון בלילה זה, כי עליהם לשמור על החתן והכלה (גם אצל הכורדים).

החתן יושב על כסא נמוך ואיש זקן רוחץ את ידיו ואת רגליו וגוזז

14. יאבא, עמ' 384, לי דאן, لي دان = להכות.

את צפרניו. באותו זמן שרים הגברים את השיר: „הַאי צ׳לַאיַבִּי״. הם צובעים את פיאות החתן, את ידיו בצד הפנימי ובצד החיצוני עד לפרק היד, ואת רגליו עד לקרסולים. בינתים הם שרים ועושים שבאשי. לבסוף הם צובעים את עצמם.

אחרי הצביעה לוקחים הגברים כמה קערות חינה, ויוצאים לבית הכלה, שוב בלווית המטרבאיא. גם את הכלה צבעו באותו הזמן, ובאותו אופן, כמו את החתן. אם שערה לא נצבע למדי במוצאי יום ה׳, צובעים אותו מחדש. בעת הצביעה שרות הנשים את השיר „נַרִיקִי״.

בארביל, שגם שם מסדרים את שבע הברכות ביום א׳, מסדרים את ליל החינה, בֵּית חַנֵּי, במוצאי שבת. צובעים שתי אצבעות ביד ימינו של החתן, את הזרת ואת האצבע.

ליל החינה בעמדיה

גם בעמדיה חל ליל החינה, לֵיל צֶבַאעַתַּא [לֵיל צווַאְתַּא], בלילה הקודם ליום של שבע ברכות, היינו במוצאי יום ג׳. אבי החתן ואבי הכלה שולחים את השמש להזמין את האורחים במלים הבאות: „אַתֵיתּוֹן צֶבַאעַתַּא בֵּיתִּת כַּאלוֹ״ (או כִּתְנַא) „בואו לצביעה לבית הכלה״ (או „החתן)״.

[בנוסח ההזמנה יש שנוי בהתאם לכך אם המוזמן עשיר הוא או עני. אם עשיר הוא, אומרים: אַדְלֵיל צווַאתֵילָא בֵּית כַּאלוֹ מְבַשְׁלֵיתּוֹן—הלילה צביעה בבית הכלה, תבשלו (כלומר: הביאו אתכם מאכלים), ואם עני הוא המוזמן, אומרים: ...לַא מבשליתון—אל תבשלו, כלומר אל תביאו אתכם מזון. ע.]

האורחים מתאספים בבית החתן ושם רוקדים, שרים ואוכלים מזא. אחר כך מגישים להם את הארוחה. אחרי הארוחה מוליך ה„שושבין ימין״ (קַרְבַאנַא רַסְתֶּי) את החתן בחטיפה מבלי לעורר תשומת לב, לביתו שלו, ולאחר שהאורחים גמרו את ברכת המזון, הם שואלים זה את זה „איה החתן?״ התשובה היא: „הוא הלך בכעס (מוֹכְשִׁימְלֵי), בואו, נביא אותו בחזרה״. בדרך אל בית השושבין הם שרים את השיר [בכורדית] „יַא סַר קַנְתַּרְבֵּי שַׁא רַבָּן שַׁא רַבָּן״, „היא הנמצאת בעליה, יפה מאד, יפה מאד״.

כשמגיעים לבית, הם שואלים את החתן: „מדוע עזבת אותנו?״ השושבין מגיש פרפראות לאורחים והם מוליכים את החתן בחזרה, בדרך אחרת, צ׳פִּי בּוּכֵּי.

את החינה כבר הביאו מבית החתן בבוקר. עכשיו נערה, שעדיין לא הגיעה לפרקה, לשה את החנה בשביל החתן. כשהחינה מוכנה, מושיבים ילד על ברכי החתן ומבצעים את טקס הצביעה על הילד. לפני שמבצעים אותו על החתן עצמו. בראשונה יד הימין ורגל שמאל, אחר־כך יד שמאל ורגל ימין נצבעות ונכרכות בתחבושת. הכוונה בצביעת הילד היא להבטיח לזוג הצעיר ילדים רבים לעתיד.

לאחר צביעת החתן צובעים את עצמם כל הצעירים הנוכחים.

לאחר גמר הצביעה הולכות הנערות לבית הכלה כדי לצבוע אותה, צוֹעֵךְ כַּאלוֹ. גם כאן נלושה החינה על-ידי נערה שטרם הגיעה לפרקה, וגם כאן מבצעים את הצביעה קודם על ילדה היושבת בחיק הכלה. צובעים את שער הכלה, ואולם מלבד זאת הצביעה היא אותה שהיא מבוצעת על החתן. בשעת הצביעה שרות הנשים: „כַגִ'וֹכַּא סֶמָר כָּנְדִי אָךְ יַמַאן (כורדית). [כַּגִ'וֹכָּא (שם אשה) מזהירה כירח, מה יפה].

בסינה ליל החינה, לֵיל חַנַּא, הוא במוצאי יום ד׳, בעוד שאת שבע הברכות מסדרים במוצאי יום ה׳. הנשים צובעות את שני הצדדים של ידי החתן ואת שער ראשו. צובעים את שער הכלה, את ידיה ורגליה, וצובעים כמה קווים דרך מצחה.

בזאכו מסדרים סעודה, פַּשְׁיוֹת כַּתְּנַא, לאחר הצביעה בבית החתן בשביל מאה אורחים לערך. הנשים והנערות מקבלות רק את המזון שהובא לבית הכלה בטקס הנקרא תַּבַּאקֵי, סלים, לפני ה„לֵילְיֵי״. אנשי החתן לוקחים כמאתים ככרות לחם, לַחְמַת דוֹקא, שאותן הם מחלקים בין חמשה עד שבעה סלים, וכמו כן מעט חלב חמוץ, כַּרְנְגֵי מַסְתְּ, ומובילים את כל זה בתהלוכה, בלוויית המטרבאיא, אל בית הכלה.

הזוג הצעיר אוכל כמויות גדולות, מכיוון שגם החתן וגם הכלה חייבים לצום למחרת. את המאכלים מגישים להם השושבינים, כי ידיהם שלהם חבושים בתחבושות-החינה, ואין הם יכולים להשתמש בהן לאכילה (גם ע.).[15] כשהשושבין מגיש לחתן את פרוסת-הלחם הראשונה, כל אחד מנסה לחטוף אותה ממנו וכל אחד שובר לו מן הפרוסה חתיכה קטנה בשביל סגולה. אותו דבר נעשה גם בקשר לכלה (ז.ע.).

החתן והכלה רשאים לשכב ולישון, ואולם אלה המבלים את הלילה אתם, בין בבית הכלה, בין בבית החתן, חייבים להשאר ערים, מכיוון שמחובתם הוא להגן על הזוג בפני השדים. הם רוקדים ושרים, ועושים כל מיני הלצות ובדיחות כדי לא להרדם. יש לוקחים חוט ומחט, ואם מישהו נרדם הם תופרים אותו (או אותה) אל המחצלת, או אל שכנו.[16]

בסינה בוחרים השומרים אחד מהם כ„כַּד כּוֹדַא״, „ראש המשטרה״, ושנים כ„פַּרַשׁ בַּאשִׁי״, שוטרים. אלה עושים כל מיני מעשי קונדס לבני החברה. למשל, אינם נותנים לצעירים לצבוע את עצמם בחינה עד ששלמו סכום כסף. מן הכסף שנאסף באופן זה הם מסדרים סעודה עשירה אחרי החתונה.

---

15. אם זוהי הסיבה היהידה, או אם יש כאן ענין של טבו—קשה להחליט. כדאי להזכיר עובדה אחת מ„חוג-תרבות" אחר לגמרי: בסאמוא אסור לאבלים לשים את האוכל בפיהם בידיהם שלהם, אלא אחרים צריכים להזין אותם, עיין Buschan, II, p. 239.

16. השוה את המנהג הדומה לזה בס' באב.

טבילת הכלה

לאחר הצביעה בחינה באה טבילת הכלה והחתן כצעד נוסף בהכנות לקראת שבע הברכות.

בזאכו עושים אמבט חם לכלה בבית אחרי הצביעה, בלילה, זמן מה לפני עלות השחר. בראשונה רוחצים ילדה שגם אמה וגם אביה חיים, ואחר־כך רוחצים באותם המים את הכלה, ואחריה רוחצות כמה מרעותיה.

לאחר האמבט בבית לוקחות שתי נשים את הכלה אל הנהר לפני הנץ החמה – כוכב אחד צריך עדיין להיות נראה בשמים. שם מפשיטים את בגדיה – אסור לה לשמור אצלה אפילו טבעת – והיא טובלת במי הנהר שלוש פעמים. טבילה זו בנהר עושים גם בחדשי החורף.

בעמדיה מוליכים הנשים והנערות את הכלה אל שפת־הנהר, רוּבַּאר,17 רוחצים אותה שם במים חמים עם ה„לָפֵּי" [ספוג] הסרוג [כעין כיס, שבו שמים את הסבון], 18 מרביצים עליה מי־וורדים וכו'.

בארביל מביא השמש לכלה את חפצי־הרחיצה הבאים מבית החתן: סבון, סַבּוֹן; מפית־רחצה, לָפֶּי; מסרק, מֶסְרֶקֵי; מטפחות, פִּשְׁתָּא מַאלֵי; מי־וורדים, ומשחה מרחיקה־שערות בשביל שערות־הגוף, דַרְמַאנֵי גוּרֵי.

בשעה שנשי עמדיה מסרקות את הכלה ליד הנהר, הן נוטלות שבע שערות מן המסרק. את השערות הן מוסרות לחכם, שהוא משזיר אותן יחד עם חוטי־משי ועושה מהם צמה קטנה, שהיא מסמלת את התקשרות החתן והכלה. שום קסם או כישוף לא יוכל לבטל את כוחה של סגולה זו. בשעת הייחוד (עיין להלן) מוציא החתן שערה אחת מצמה זו, אחריו מוציאה הכלה שערה אחת, וכן הלאה, עד שמוציאים את כל השערות.

לאחר הרחיצה מטבילים את הכלה שלוש פעמים בנהר. אחר־כך מלבישים אותה, ואולם עדיין לא בבגדי החתונה שלה. בעת ההלבשה שרות הנשים: „דם כַּמְלוּלָא, דם כַּמְלוּלָא," „מהר קשטו אותה, מהר קשטו אותה..." (כורדית) [לפי האינפורמאט שלי דברי השיר הם כלהלן: דים כַּיְמוּלָא דים כַּיְמוּלָא — תּוֹלֵי רַנְדֵי דים כַּיְמוּלָא; קשטו אותה, קשטו אותה – טובה היא ונעימה, קשטו אותה. ע.] כַאעָכֵּי וְיִפְּרַך מוגשים לנשים ליד הנהר.

תוך שירה מלוות הנשים הביתה את הכלה, שהיא רעולה לגמרי. המטרבאיא יוצאים לקראתן והאנשים עומדים לפני בתיהם וזורקים על הכלה אגוזים, ממתקים וחיטה, כדי שהיא תהא קלת רגלים ומסודרת בנוהגיה (חיטה גם באושנו [ובמקומות רבים בכל העולם]).

מיד לאחר שהכלה נכנסת לבית ומתישבת, מושיבים ילד קטן בחיקה בלווית המלים:

---

17. יאבא, עמ' 212, רובאר = נהר.

18. „לָפַּת כַּאלוֹ" כזה נמצא באוסף־בראואר באוניברסיטה העברית מס' 61 : 36.

„אִשְׁלָּא בְּרוֹנָא קַמָּאיַא הַוֵילָּךְ הַוֵי אוּרְזָא"
„ירצה אלהים, הבן הראשון שיהא לך יהא זכר."
[או: אִשְׁלָּא אְלָהָא תַּכִּירָךְ בְּכָא אוּרְזָא — אם ירצה אלהים, יזכרך באחד זכר. ע.]

בזמן שבין טבילת הכלה וטבילת החתן כותבים את הכתובה (ז.ע.).

את בגדי הכלה מערימים בפינה אחת של החדר, כי ביום א׳ בבוקר יבואו החכם ושני אנשים שלוחי החתן, כדי להעריך את ערכם ולרשום את הסכום בכתובה שכבר הוכנה מראש. מעריכים כל חפץ לחוד ורושמים אותו בכתובה. לעתים קרובות פורץ ריב עז בין שני האבות בשעת ההערכה, והחתן מבקש את החכם שיכתוב את הכתובה לפי ראות עיניו (ז.ע.).

טבילת החתן — כַּיַאפַּת כְּתְנַא

בזאכו, לאחר ההערכה, מזמין השמש את הצעירים לבית החתן, ששם הם שרים ורוקדים ועושים שַׁבַּאשֵׁי. בימים עברו היה נהוג שבערך עשרה צעירים עברו דרך העיר עם המְטַרְבַּאיַא כדי לאסוף מזון בשביל ה„פַשִׁיוּת כְּתְנַא" [באופן מלולי: „אחרי ארוחת הערב של החתן. ע.]. בזמן האחרון בוטל מנהג זה. במקומו שולחים כמאה משפחות הגרות בשכנות, את המזון. הסעודה מתנהלת תוך שמחה והלולה. (ז.).

אחרי הסעודה שולחים איש זקן עם קלחת ומעט עצים כדי לחמם מים בשביל רחיצת החתן ליד הנהר. את החתן מוליכים אל הנהר בתהלוכה גדולה, שאליה נלווה כל מי שיכול, לנגינת המטרבאיא. האב, אם עשיר הוא, קונה לצעירים כובעי־לבד לבנים וגבוהים, כּוּסִיסַא (ברבים: כּוּסְיַאסַא; בכורדית כּוּמִיכּ, [זהו השם הכללי של כובעים, בכלל], [19] בדומה לאלה הנלבשים על-ידי הנסתוריאנים.

גם לא-יהודים באים כדי לראות את רחיצת החתן ליד הנהר. כמה ילדים עם חבילות על ראשיהם, בּוּקְצַ׳ת כְּתְנַא, [חבילת-בגדים של החתן]) המכילות את בגדי החתן, מהלכים בסוף התהלוכה.

כשהילדים עם החבילות מגיעים לשפת הנהר, רוקדות מסביבם בראשונה הנשים, ואחר כך רוקדים מסביבם הצעירים את הריקוד בֶּרִיסַא [ז.] [בע. כְּגַא, או כְּלוּלָא, מחול]. רחיצת החתן, בדומה לטקס הצביעה, פותחת ברחיצת ילד ששני הוריו בחיים. רחיצת החתן נמשכת כשעה אחת והיא מלווה בשירים מיוחדים להזדמנות זו. אחרי הרחיצה טובל החתן בנהר שלוש פעמים. צעירים אחדים, שהם רוצים להראות את גבורתם, טובלים שש או שבע פעמים. עד שהקהל קורא להם: גְמַאלֵי, גְמַאלֵי, „די! די!"

אחר הטבילה מלבישים את החתן על שפת הנהר בבגדי החתונה שלו. את הבגדים הישנים נותנים במתנה לראש המטרבאיא. יש שבתור מעשה-קונדס

19. יאבא, עמ׳ 351: כּוּמִיךְ, דימינוטיב מ„כּוּם", כובע, מגבעת, כל מה שמשמש כסוי־ראש תמונה ראה אצל בינדר, עמ׳ 168.

זורקים אותו במים בבגדים אלה. בחגורתו של החתן הוא תוחב פגיון, כַּנְגַ'ר, שאותו הוא קיבל בהשאלה מן הכורדים. הפגיון תפקידו לא רק להגן על החתן בפני עין הרע, אלא גם להבהיל את הכלה. אם היא במקרה תתנהג בצניעות מופרזת. אל מטפחת תרבושו של החתן כַּסְרַנַאן, [מטפחת-משי מרוקמת בצבעים, שאותה כורכים מסביב לכובע], מהדקים קמיעות המגינים בפני כישוף ועין הרע, למשל סרט, תִּיתָּא, שאליו קשורות שרשראות קטנות עם דמויות קטנות מכסף של עקרבים, צפרדעים, וגם אבנים ירוקות וכפתורים עשויים „מעצמות-דג", וכדומה. מלבד זאת נושא החתן אתו מקטורת ארוכה מאד, בַּסִיכַּא, [20] שאותו הוא חייב לעשן על גדות הנהר (כן גם בין הכורדים).

שני אישים חשובים מבני העדה מוליכים את החתן הביתה. לפניו ומאחוריו רוקדים נשים וגברים את ה„דֶירַנְגַא".

טבילת החתן בעמדיה

בעמדיה רוכב החתן אל הנהר, כשהוא מלווה על־ידי דוֹלַא וֶזִירְנֶי [תוף וחליל]. המוסלמים המצטרפים אל התהלוכה יורים ברוביהם. את החתן רוחצים על שפת הנהר ואת בגדיו הישנים נותנים במתנה לאיש הרוחץ אותו. אחר כך מטבילים אותה בנהר שלוש פעמים, מתיזים עליו מי-יורדים, ומלבישים אותו בבגדי החתונה. בשעה שמלבישים אותו שרים את השיר „זַוַאיֵי בֶּנַא רוּבַּארִי" (כורדית); „הביאו את החתן לשפת הנהר". [או את השיר: זַוַאיֵי בֶּנַא סֶרְשׁוֹיֵי — חַמֵי מֶן דַאווֹ; הוליכו את החתן למקום הרחצה — חמי (שם פרטי) שלי, אמך (כלומר אמך קוראת לך)]. אחר־כך לוקחים אותו אל בֵּי חַזַאנֶי, ששם [מלבישים אותו, וקוראים לסופר והלה] מצייר לו אות ש' גדולה על מצחו [בדיו שחורה]. בכסוי־ראשו תוחבים שושנים, ולעתים חוזרות מתיזים עליו מי־וורדים. [את כותנתו משאיר החתן פתוחה בצוארו והיא נשארת פתוחה עד שהוא בא אל הכלה. אם הצליח לבוא אליה, הוא סוגר את צוארי הכותונת ואם לא עלה בידו, הוא משאיר את הצווארון פתוח.

לאחר שהחתן גמר להתלבש, הוא נשאר יושב במקומו ובחורים וצעירים רבים מקיפים אותו. כל אחד מן הצעירים הביא עמו לבי חזאנא משהו לאכול או לשתות, מי בקבוק יין, או שכר, ומי מזא. משני צדי החתן יושבים שני השושבינים, וכל החברה שרה יחד פזמוני-חתן. כך מבלים משעה 3 אחה"צ עד שעה 6 לערך, כשיוצאים כולם ללוות את החתן אל בית אבי הכלה כדי לקיים את שבע ברכות. ע.]

הלבשת הכלה

בעוד שהחתן מתרחץ, מלבישים את הכלה בבגדי החתונה שלה. רק מעטות מבין רעותיה נמצאות עמה, מכיוון שהנשים והנערות כולן נמצאות

20. „בַּסִכַּא פֶּצ'אִי" (ע.), קנה מקטורת מכוסה בבד. עיין מאן, עמ' 530, שורה 8 „בַסְכָא פֶיגָאִיי אחת". מאן לא הבין בטוי זה.

על-יד הנהר ומסתכלות בטקס של הלבשת החתן.

הנערות שרות „נַרִיקֶי" בשעה שהן מלבישות את הכלה. [ואלה דברי השיר (בכורדית): נַארִינֶי הַאי נָארֶי, נַארִינֶי הַאי נָארֶי; כלה היא כלולה, כלה היא כלולה]. שום טקס מיוחד אינו קשור בהלבשה זו, וגם אין שמחה בה, משום שעצבון-הפרידה שרוי על נשי משפחת הכלה. הכלה ואמה בוכות בקול רם, ונחשב להתנהגות נאה מצד הנשים והנערות האחרות הנוכחות, להשתתף בבכייה.

תלבושת הכלה[21]

[העיקר בתלבושת הכלה הם לא הבגדים, אלא התכשיטים. בשערות ראשה קולעים שרשראות מכסף ובהן תלויים פעמוני-כסף קטנים, המצלצלים כל פעם שהיא מזיזה את ראשה. בכל אחת ממחלפות ראשה קולעים שרשרת אחת כזו, ובה חמשה פעמונים. שרשראות אלו נקראות גַדְלֶי, היינו גדילים. על ראשה היא חובשת כּוּצְ׳מָא, מטפחת־ראש, מצמר, מרוקמת בדוגמאות רקמה, שיש לה צורת רגל-שור, היינו מחודדת למעלה. מן הכוצ׳מא תלויות משני צדי פני הכלה אצעדות, שוּשְׁלָאתָא, עשויות מכסף או מזהב ויורדות עד לחזיה. מעל לכוצ׳מא היא לובשת צעיף, כַּפּוֹ, מבד דק ואדום, המכסה לה גם את פניה. באזני הכלה תלויים עגילים, מַרְוָאדֶי, עשויים מזהב, או, אם בת-עניים היא, מכסף. באף הכלה, דרך נקב עשוי באחד מנחיריה, מורכב נזם זהב, כֶזְמְתָא. בצוארה תולים ענק, גַרְדַנָא, אף הוא עשוי זהב, ואצל עניים כסף. פרט לזה תלויה בצוארה שרשרת רחבה עשויה מעצי אלמוגים אדומים ועליה תלוי לוח-זהב עגול. שרשרת זו נקראת תּוֹקֵד כְּסְנֵי, ענק אלמוגים. לוח הזהב התלוי עליה נקרא דֶהְוָא אוּרְוָא, זהב גדול. ושוב מכתף ימינה ועד למותן שמאלה באלכסון תלויה עליה שרשרת מכסף שעליה תלוי לוח-כסף. לוח זה קמיע הוא וחקוקים בו כל מיני דברי שמירה, כגון שם שדי, צבאות, תפילת „אנא בכוח", „שיר המעלות אשא עיני" בראשי תיבות, המלה ארגמ״ן, שהיא מורכבת מראשי תיבות שמות המלאכים אוריאל, רפאל, גבריאל, מיכאל, נוריאל. לוח זה, הנקרא „שם שדי", מקבלת הכלה במתנה מחתנה. על ידיה מקושטת הכלה בצמידים, שוּבְּרָאסָא, מזהב ומכסף. על אצבעותיה טבעות, אִסְקְיָאסָא (ביחיד אִסְקָסָא), מרובות, מזהב. טבעת הקידושין, לעומת זה, צריכה להיות מכסף. קרסולי הכלה מוקפים צמידים, כַּלְכָאלֶי.

על גופה העליון לובשת הכלה כתונת לבנה ודקה, סוּדְרֶת כִּתַּן, כתונת כותנה. עליה היא לובשת יֶלֶקָא, חזיה, ממשי צבעוני. על זה מעיל, כּוּרְתַּכּ או פִיסְתָאנָא, מעיל ארוך. עשירים עושים מעיל זה ממשי או מ„כַּלְבְּדוּן", היינו בד עשוי מחוט כסף וחוט צמר או פשתן שזורים יחדיו. מעל למעיל ארוך זה היא לובשת גלימה קצרה, קוּתְכֶּד כַּלְבְּדוּן, גלימה של כלבדון. על הכורתכ

[21. את הסעיף הזה וכן את הבא, הדן בבגדי החתן, לא הספיק ד"ר בראואר ז"ל לכתוב, ואני מלאתי אחריו על-פי הידיעות שקבלתי מח' אבידני.]

או הפיסתאנא היא חוגרת חגורה, כְּנָארָא, עשויה מבד וסגורה על הבטן בכַּמַר, שני לוחות עשויים כסף.

הכלה לובשת מכנסי-בד פשוטים, שַׁרְוָאלָא, עם גרבים מרוקמות, גוֹרְוֵי מְנוּקְשֵׁי, ונעלים או כּוּנְדֶרֵי (מעור) או פֶּלַּאוֵי (מעור אדום, מעין נעלי-בית), או צִ׳כְּמֵי (נעלים גבוהות מעור אדום). (ע.)

בגדי החתן

בניגוד לכלה המכוסה כולה תכשיטים, אין החתן מתעדה בתכשיטים כלל. גם בגדיו אינם שונים מן הבגדים הרגילים או מבגדי-החג הנלבשים על-ידי הצעירים. על ראשו הוא חובש כוּסִיסָא, כובע, או גַ׳מַדָאנִי, מצנפת מבד כחול, או פּוּשִׁיָא, מצנפת עשויה ממש׳. על גופו הוא לובש כתונת מִכְּתַּן, היינו כותנה ומכנסים, מְכִיזָנָא, מבד לבן. מעל לכתונת הוא לובש טלית קטן, טלית זְאוֹרָא, ועליה את הֶיְלַקָא, החזיה. על החזיה הוא לובש את המכנסים והמעיל, שַׁלָּא שַׁפּוּכְּסָא, ואת חלציו הוא חוגר בשָׁאלָא תּוּרְמָא, שאל מתורמא, עיר בפרס, ששם מייצרים ומשם מביאים לכורדיסתאן את החגורה מסוג זה. (ע.)]

התהלוכה אל בית הכלה

בכפרים, שבהם רוחצים את החתן בבית-המרחץ (ס. ארביל, אושנו) חוזרת התהלוכה אל בית-החתן כדי שאפשר יהא להוליך את החתן משם אל בית הכלה. במקומות ששם רוחצים את החתן ליד הנהר, רווח מנהג אחר, שהרי הנהר הוא מקום־פולחן, והחתן מובא מן הנהר ישר אל בית הכלה.

בזאכו, כשהחתן עובר דרך הרחובות אל בית הכלה מלאים הגגות אנשים, והנשים פותחות ב„קלילילי" שלהן. איש אחד מהלך לפני התהלוכה וקורא: „בַּחְתַּאתַא צִ׳וּכַּא לַאצַאזִל צִ׳וּכַּא לָא כַּאיִת." „נשים, אף אחת (מכן) לא תִּטְוֶה אף אחת (מכן) לא תתפור!" אז חייבות הנשים לחדול מן הטווייה, שבה עוסקות הנשים הכורדיות בין בשעת עמידה, בין בשעת ישיבה או הליכה, וגם אסור להן לתפור (גם ע.), מפני שמאמינים, שכל עבודה מסוג זה תוכל לשים כישוף על החתן.

כשהתהלוכה עוברת ליד ביתו של קרוב או ידיד, יוצאת בעלת-הבית אל מחוץ לשער עם קערת חיטה, שאותה היא זורה על ראש החתן, ועם כד, שאותו היא שוברת לפניו. באותה שעה קורא הקהל: (בעברית) „הכד נשבר ואנחנו נמלטנו". גם בשעה שהחתן עובר על מפתן בית הכלה, זורקת עליו אשה אחת חיטים, ושוברת כד.

בעמדיה, כפי שראינו, מוליכים את החתן מן הנהר ישר אל בֵּי חַזַּאנֵי. שם יושבים הגברים והצעירים ואוכלים „שֶׁרַאתְּ קַם כְּתְּנַא" וסועדים את לבם בערק ומזא. מספר צעירים וצעירות בינתים הולכים אל בית החתן כדי להביא את „שַׁמְאַתְּ כְּתְּנַא". שאותו מספק השמש בשביל החתונה. זהו נר גדול ועבה, עשוי שעווה, המורכב על עוגת־שעווה. מסביב לנר הגדול נמצאים שבעה נרות

קטנים יותר, שהם מסמלים את שבע הברכות. כל נערה מקבלת נר קטן צבעוני, שאותו היא תוביל בתהלוכה.

כל מי שיכול ללכת משתתף בתהלוכה. הזקנים, בעלי-המומים, ואחרים שאינם יכולים ללכת, ממלאים את גגות הבתים שלפניהם צריכה לעבור התהלוכה. בראש התהלוכה מהלכים רוקדים, המבצעים את ריקודיהם בחרבות ומגנים. כמה אנשים זקנים רוקדים בפראות עם גוֹפַּאלֶי, מקלות. נערה אחת מבני־ביתו הולכת לפני החתן ומובילה מחתת-קטורת. [הקטורת עשויה ממין דבק, בּוֹכָארֵי, העשוי מפרי עצים מסוימים ונותן עשן רב וריח טוב בשעה שהוא נשרף. עשן זה, אומרים, מבריח את השדים, כלומר שומר על החתן.] גם ה„קֶרְבַּאנַא רַסְתֶי" מהלך לפניו עם ה„שַׁמְאֶי" הגדול. ה„קֶרְבָּאנַא צִ'פֶּי" מהלך אחרי החתן. הוא מחזיק בבגדי החתן כדי שאף אחד לא יוכל לעבור ביניהם, כי אם יקרה דבר זה, היה עלול לכשף את החתן.

החתן מוקף נערות הנושאות נרות מודלקים ושרות. אחד מן השירים המושרין על-ידן הוא כלהלן:

פֵּיכֵּילֵי [פְּלֶטְלֵי] סֶהְרָא יַא בַּהוּרָא	עלה הירח המזהיר
[לֵי בִּלְהָאיָא אֶל סְפָסְת טוּרָא	הוא מאיר על שפת (פסגת) ההר...]

בסינה מוליכים את החתן בתהלוכה חגיגית מביתו אל בית הכלה. בני התהלוכה מובילים לפידי עץ ונרות, ומוליכים את הסוס שמתפקידו יתא להוביל את הכלה אל בית החתן. הסוס—שאותו קיבלו בהשאלה מיהודי אחר—מכוסה בשמיכות צבעוניות מפוארות ונייר צבעוני מושזר לתוך שערות רעמתו וזנבו. משני צדי החתן מהלכים שני השושבינים, עם מנורות בידיהם.

התהלוכה—בַּרְכְתַּא

בזאכו מתקיימת ה„ברכתא", היינו שבע־הברכות, בבית הכלה, לאחר שהוליכו לשם את החתן. אחר שקיעת החמה, לאחר שבע הברכות, מוליכים את הכלה אל בית החתן. אותו מנהג קיים בעמדיה, ואולם אין בנידון זה מנהג אחיד בכל כורדיסתאן. באושנו אומרים את שבע הברכות בבית הכלה או בבית החתן לאחר שהכלה הובאה לשם. אם חוששים שמא יכשפו את הכלה, אומרים את שבע הברכות בביתה, בסתר, תיכף ומיד לאחר טבילתה. אחרת מבצעים את הטקס או בבית הכלה או בבית החתן. בזאכו חושש החתן, אם יש לו אויבים, מכישוף, ומשום כך אומרים את שבע הברכות בסתר ב„לֵילְיֵי" אחר חצות. ואולם הוא הולך בכל זאת אל הנהר למחרת היום כדי לטבול ולהתלבש, ואחר כך הוא הולך אל בית הכלה, ששם רק קוראים את הכתובה. בסינה מבצעים את טקס שבע הברכות תמיד לאחר שהכלה הובאה לבית החתן. סיבות השנוי הזה במנהג אינן ברורות כל צרכן.

כפי שראינו למעלה, אין גם מנהג אחיד בנוגע ליום בשבוע, שבו מסדרים את החתונה. בזאכו מסדרים את שבע-הברכות בליל שני, היינו במוצאי

יום א׳. אותו המנהג נוהג בארביל. בעמדיה מסדרים את ה„בָּרוֹכֵי" תמיד בליל חמשי (מוצאי יום ד׳), בסינה [22] ובאושנו, היינו במחוזות הנמצאים תחת השפעה פרסית, בליל ששי (מוצאי יום ה׳), ובדהוכ בליל שביעי (ערב שבת).

מיד לאחר שהחתן נכנס לבית, שוברת אשה כד וזורקת עליו חיטים (ז), או זורקים עליו אגוזים (ע.).

בזאכו מסדרים את הטקס ב„סוּפָּא", בקיץ ב„בַּרְבָּנְכֵי". אינו נהוג כאן לפרוס מטפחת לפני הכלה או מעל לראשה בתור „חופה". מחלקים נרות בין הנוכחים ומדליקים אותם בשעת ה„בֶּרַכְתָּא". האב מקבל נר גדול במיוחד.

לפני שבע הברכות קורא החכם את הכתובה. כשהוא קורא את הסכום הסופי׳ קוראים הנוכחים: „אֲלָאהָא מַאַמִירֵי בֵּיתַ בַּאבַּךְ", „אלהים יבנה את בית אביך!" הטקס של שבע ברכות מסודר בפינה אחת של הבית. החתן עומד לפני הכלה הרעולה והוא שם את רגל ימינו על רגל שמאלה. זה מסמל את שלטון הבעל על אשתו (קרו מקרים, שהכלה סירבה להסכים לתנועה זו). אחרי הברכות שובר החתן כד ברגלו.

בעמדיה פורשים בד, פֶּרְדַת כַּאלוֹ, לפני הכלה. בשעת קריאת הכתובה מחזיק החכם קצה אחד של הכתובה והחתן והכלה מחזיקים שני קצוות אחרים. הכלה מושיטה את ידה דרך הוילון. כשהחכם קורא את המשפט „מקרקעי ומטלטלי" רוקעים הנוכחים ברגליהם וחוזרים על המלים.

בכתובה הכורדית יש כמה נקודות המראות את הרגע שבו נעשה „הַקִּנְיַן." כשמגיעים לאותן מלים תופסים החכם והחתן מטפחת משי, ועושים קִנְיַן. אם החתן כבר נתן את הטבעת לכלה בעת „ברכת אירוסין", באה עכשיו רכישת הכלה על-ידי ה„פְּרוּטָא". בראשונה טובלים את הפרוטה ביין, ואחר כך שותים החתן והכלה ממנו. גם כאן מראים את הכלה לחתן ולשני העדים ללא צעיף, כדי שיווכחו שהיא היא הכלה האמיתית.

אחרי שבע הברכות מנשק כל אחד לחתן על ראשו והחכם שר (בכורדית):

הַאי בּוֹ מֻבַּארַכּ הַאי בּוֹ מֻבַּארַכּ	הוי יהא מבורך, הוי יהא מבורך
זַוַאוּ בִּיגְלֵי מֻבַּארַכּ	החתן לכלה מבורך.

סכנות הכרוכות בשבע־ברכות

הזוג הצעיר נמצא בסכנה מיוחדת בעת שבע־הברכות. הצביעה, הקמיעות, הרחיצה—כל אלה מכוונים לא רק לחזק את הזוג ולהכין אותו למצב החדש ולשלב החדש שבחייו, אלא גם להגן עליו בפני ההשפעות הרעות הצפויות לו במיוחד בתקופת־מעבר זו.

לפני שבע־הברכות מזהיר החכם את האורחים הנאספים שלא יכשפו את הזוג הצעיר: „יַא רַבּוֹתַי לֵיתַ רְשׁוּת לַוֵיתַ אַוִיד זִיַאנַא אִבַּד אִרְכֵי כַּתֵי אִלֵיסַא

22. עיין בראוור, שם, עמ׳ 18: „לחופה רגילים להכניס בליל ו׳, חתגיגה שלפני החתונה מתחילה בבית החתן ביום א׳ בשבוע."

כַּתֵּי כֶּתֵּיסַא גַד גַאנַא אַהוּ קַטִל צ׳וּכַא לַא אַוִיד כַא צ׳וּלַא זְדָאנַא מִן גַאנַא וֶלֵי כֶּתִיבַא גוֹ תוֹרָה דֵינִי לֹא יַחֲבֹל רֵחַיִם וָרָכֶב כִּי נֶפֶשׁ הוּא חֹבֵל (דב׳ כד, ו)״, „הוי רבותי, אין רשות למי שעושה נזק לרֵחַים שאחד (מהם) למעלה ואחד למטה, כאילו היה הורג נפש. איש לא יעשה דבר אלא לעצמו, הרי כתוב בתורה: לא יחבול רחים ורכב כי נפש הוא חובל.״ [23]

[נוסח אחר של אזהרה זו מפי מסדר-הקידושין: „רבותי, כְּתִיבָא לֵי בתורה דֵינִי מְקוֹדֶשְׁתָּא לַא אַוִיד זִיאַנַא אִבְּ אִרְכֵי כַּתֵּי אִלֵּיסָא וּכַּתֵּי כְּתֵּיסָא גַד דְיָאנָא אַוּאָ גְקָאטֶל״—רבותי, כתוב בתורתנו הקדושה, לא יעשה חבלה בריחים, אחד (אבן) עליונה ואחד תחתונה, מפני שנפש הוא הורג. אחר כך ממשיך מסדר הקידושין ואומר: „לִית רְשׁוּת מִן מִדְרַשׁ אִלֵּי מִן מִדְרַשׁ אִלְתֵּךְ אַוֶד כַא שׁוּלָא זוֹדָאנָא מִן גַאנֵי — אין רשות ממדרש של מעלה וממדרש של מטה, שיעשה איזה מעשה יותר מכוחו (היינו כישוף) ע.]

את הזוג אפשר לכשף על־ידי קשירת קשר בחבל בשעת שבע הברכות, תוך אמירת דבר-כישוף או על-ידי סגירה אטית של אולר (ע. אושנו).

החתן מגין על עצמו בפני סכנה זו על־ידי כך, שאביו או איזה קרוב שלו קושר קשר נגדי באותה שעה עצמה. כישוף-נגדי זה מתירים בשעה שהחתן נכנס לחדר הכלולות (ז. אושנו). כבר הזכרנו קמיע קשור כזה בקשר לטבילת הכלה בעמדיה.

[בע. משתמשים בשיטה הבאה של כישוף נגדי: לפני שבע ברכות באים אל מסדר הקידושין ואומרים לו: רוצים אנו לקשור עכשיו את החתן והכלה. מביאים טבעת כסף או זהב, שלושה או חמשה חוטי-משי בצבעים שונים, ושתי שערות ארוכות מראש הכלה. את החוטים והשערות קושר מסדר הקידושין בטבעת בשבעה קשרים ועל כל קשר וקשר הוא אומר שם מלאך. כן הוא אומר את המזמור „למנצח מזמור לדוד יענך ה׳ ביום צרה״ (תה׳ כ׳). את הטבעת עם הקשרים מוסרים לידי החתן. אחרי הסעודה מתיר החתן קשר אחד מן הטבעת, וקשר אחד מתירה הכלה, וכן עד גמר שבעת הקשרים. אחר כך חולץ החתן את נעליו ובא אל הכלה.

גם מיעצים לחתן, שלפני שבע הברכות יחלוץ אחת ממנעליו, ובעת אמירת שבע הברכות יכניס את רגלו לאט לאט לתוך הנעל, באופן שבגמר הברכות שוב תהא הנעל נעולה על רגלו. וכדי שהחתן ישלוט על הכלה, הוא שם את רגל ימינו על רגל שמאלה של הכלה העומדת על־ידו, וכך הוא עומד בעת שבע הברכות. ואולם דבר זה יכול החתן לעשות רק אם הכלה טהורה, כי אחרת אסור לו לנגוע בה. ע.]

כדי להגין על החתן, ממנים ארבעה צעירים חזקים כשומרים, שמתפקידם

[23. את הפסוק הזה כבר הסביר התרגום הירושלמי כמוסב על „איסורי חתנין וכלין״; השוה גם אבן עזרא לפסוק, ועיין פטאי, תש״ב, א׳, עמ׳ 196 והל׳.]

הוא לדאוג לכך, ששום כישוף לא ייעשה. הם צריכים גם להשגיח, שאף אחד מן הנוכחים לא יעשן, כי העישון יוכל להפוך את הכלה עקרה (ע.). החתן יכול להגין על עצמו גם על-ידי כך, שהוא סוגר אצבע אחת בעת אמירת כל אחת משבע הברכות (ע.). ואולם שעת שבע הברכות היא לא רק שעה מסוכנת, אלא גם שעה מבורכת. מסיבה זו מעמידים נשים עקרות, ובייחוד אשה „כֶּפִּיסְתָּא" (אשה שכושפה על-ידי כך, שאשה הרה או כלה עברה על-ידה בשעה שהיא שכבה כיולדת) על־יד הכלה (ע.).

בעמדיה מוליכים את הכלה אל בית החתן תיכף ומיד לאחר שבע הברכות. בזאכו, לעומת זה, מתישב הזוג מיד לאכילת סעודה המוגשת לו כדי לשבור את תעניתו. מגישים להם תרנגולות, ואולם הם אוכלים רק מעט.

הבאת הכלה לבית החתן — שְׁנוֹיִת כַּאלוֹ

אחר שבע הברכות קמים הגברים כדי ללוות את החתן חזרה לביתו. הצעירים והנשים נשארים בבית הכלה כדי להשתתף בתהלוכה החגיגית, המלווה בנגינה, שבה מוליכים את הכלה אל ביתה החדש. שיבת החתן לביתו אינה קשורה בשום טקס מיוחד. מוליכים אותו בחזרה בדרך אחרת, צִיפֵּי בּוּכֵּי, [דרך רחוקה]. אלה המשתתפים בתהלוכה יורים ברובים והילדים והאנשים שרים: „יגדל אלהים חי וישתבח, נמצא ואין עת אל מציאותו." (דוידזון, י', 195). בבית מתפללים האנשים מנחה ומעריב (ז.). המנהג שונה הוא בארביל. כאן מתפללים ערבית בבית־הכנסת, שלשם הולכים הגברים עם החתן לאחר שיוצאים מבית הכלה.

בעוד שהחתן הולך רגלי, הכלל הוא שאת הכלה משיאים אל בית החתן כשהיא רכובה על סוס (ז. ד. ע. ס. אושנו). בארביל מהלכת גם הכלה ברגל כשאביה ואמה מוליכים אותה בידיה. את הסוס בשביל הכלה מספק בדרך כלל האַגַא בתור סימן להערכתו לגבי היהודים. האגא שולח גם משרת להחזיק את הסוס (ז.ד.ע. אושנו). הסוס מקושט בפאר. משגיחים על כך, שהסוס יהיה נקבה, מֶחִינֵי (ז.ע.). גם צבע הסוסה חשוב, מעדיפים חומה (ע.), ומסרבים לקבל שחורה (אושנו). בני ביתה של הכלה מנשקים לה ונפרדים ממנה, תוך דמעות. הם עצובים על הפרידה, ועצב זה מוגדל על־ידי האיסור שחל על לווי הכלה על-ידי קרוביה שארי בשרה. כשבאים האנשים להושיב את הכלה על הסוסה, קם דוד הכלה ונועל את השער. כששואלים אותו מה הוא רוצה (כדי שיפתח את השער), הוא עונה, שהוא דורש „פִּשְׁתַּא דַאֲרֵי"[24] „מאחורי השער". לאחר משא־ומתן ממושך, המסתיים לפעמים במריבה רצינית, מסכים הדוד—לאחר תשלום כמה מג׳ידי מצד קרובי החתן — לפתוח את השער (ז.).

מגהג זה של „פשתא דארי" קיים גם בעמדיה, אלא שכאן נושא-המים, סַקָאיֵי, הוא הנועל כרגיל את השער. בסינה נועל את השער השמש של בית

[24] בכורדית. יאבא, עמ׳ 79: פִּשְׁתְ דֵר = משקוף הדלת.

הכנסת, והוא פותח אותו — לאחר קבלת תשלום מתאים.[25] הכלה הרעולה נלקחת אחר-כך ומושיבים אותה על הסוסה, שאותה נוהגים קרובי החתן. הם מחזיקים גם בכלה, יען כי הנגינה הרעשנית של המטרבאיא או צעקות ההמון יכולות להבהיל את הסוסה. בתהלוכה נושאים נרות או אבוקות.

המנהג של פשתא דארי נוהג גם בין הכורדים. בחתונת בתו של אגא, למשל, נועל אחד מן הרועים או מן הרפתנים של האגא את השער ואומר: „פִּשְׁתַּא דֶרֵי מִן דֵוֵיתִ", „מאחורי הדלת, אני דורש".

בעמדיה מובילים את כלי-הכלה נַקְדָא, בתהלוכה. צעירים חזקים נושאים את ה„בּוּקְצַ'תִ כַּאלוֹ" על ראשיהם, בה נמצאים בגדי הכלה וכדומה, עטופים ב„מטפחת של אלף טלאים". אחרים נושאים את הכרים, את הארגז, הראי ועוד. נושאים גם קערות־מזון ופירות, ואחד מן הצעירים מחזיק את גביע הכלה, זִבְרְתִּת כַּאלוֹ, שעליו פרוס מכסה סרוג פֶּדוֹמְתִ זִבְרְתִּת כַּאלוֹ.[26]

[לפי מוסר־הידיעות שלי מוליכים את הכלה אל בית החתן על גבי סוס רק בחורף, כשקשה ההליכה ברחובות. ואם אין סוס מצוי, נושא גבר אחד מבני משפחתה את הכלה על גבו. בקיץ הולכת הכלה ברגל. בעת התהלוכה שרות הנשים:

הַר סֵילַן וְהַר מוּסְיַאלַן	כבר באנו, כבר הבאנו
בְּסֵיפֵי שְׁלִיכֵי מְפּוּלְטַאלַן	בחרבות שלופות הוצאנו אותה
וּלְפְלַאן כְּתְנַא מְבּוּרְכַאלַן...	ולפלוני חתן בירכנו אותה...

וכמו כן שרים את השיר העברי הבא:

אמת אתה חתננו	בכלתך מאד תשמח
כמו סהר בתוכנו	ברוב ממון וברוב קמח
וכמלך אתה לפנינו	ותזכה לחזות צמח
יברכך אלקינו	בימיך ובימינו...

שיר זה שרים גם בשבת של שבעת ימי המשתה, בשעה שהחתן נקרא לעלות לתורה בבית הכנסת.]

תהלוכת הכלה אינה הולכת בדרך ישרה מבית הכלה אל בית החתן, אלא עוברת והולכת סחור-סחור ברחובות. נשי הבתים, שלפניהם עוברת התהלוכה, עומדות על הגגות וכשהתהלוכה מגיעה אליהן הן פותחות בקריאות „קלילילי", בדומה למנהגן לקראת תהלוכת החתן. קרובות החתן והכלה יוצאות מן הבית וזורקות על הכלה ועל המלווים אותה חיטה ואגוזים, ושוברות כוס לפני הסוסה שעליה רוכבת הכלה. כשהכלה מגיעה לבית החתן מבצעה גם אם החתן את הנימוסים הללו. ובשעה שהיא נכנסת לבית, זורק בה אבי

25. עיין גם בראוור, שם, עמ' 18.

26. מכסה סרוג כזה נמצא באוסף־בראואר באוניברסיטה העברית, מס' 67 : 39. הקצה מקושט בשתי „ידים" שלובות עשויות מחוליות ומתכוונות לסמל את החתן והכלה.

החתן אגוזים קטנים, שאותם מלקטים הילדים תוך ריב וקטטה (ז. ובדומה גם ע.).

גם בסינה נשארים הורי הכלה וקרוביה בבית הכלה ובוכים תוך עצבון. את הכלה המכוכה בבד אדום, דְנַאף, והעטופה מטפחת, שַאל, אדומה מסביב למתניה בתור „סימן טוב", מושיבים על הסוס ושני זקנים, אחד ממשפחתה ואחד ממשפחת החתן, מחזיקים אותה. ואולם כאן מוליכים את החתן לפני הכלה. כשהם מגיעים לבתי קרובים, מוציאים הקרובים לקראתם ראי, קערת-מים, שֶׁרְבֶּת (לִימוֹנאד) וערק. החתן מביט בראי (ואולם הכלה הרעולה אינה עושה כן), אחר כך הוא מביט בקערת-המים ובאותה שעה אומרים הנאספים: „ברוך הטוב והמיטיב" (בעברית). אחר כך שותים שֶׁרְבֶּת וערק ומתיזים מי-וורדים, גוּלְאַב, על הזוג הצעיר. משפחות עשירות גם מוציאות קישוטי זהב ותולים אותם על הסוס, לא בתור מתנה, אלא בהשאלה.

בו ברגע שהכלה עוברת על מפתן בית החתן, שמכאן והלאה יהיה גם ביתה שלה, מבצעים כמה מנהגים מיוחדים, יען כי הוא „רגע של מעבר". אחדים מן המנהגים הללו, אפשר, אינם שייכים אל „מנהגי המעבר" של וַאן גֶנֶּפּ.[27] המנהג לזרוק חיטים על הכלה רווח בכל כורדיסתאן. באושנו גם מרביצים מים על הכלה. כשהכלה נכנסת לבית מברך אותה גם החתן על-ידי זריקת דברים עליה, שהם אינם אלא סמלי פוריות. בארביל עולים החתן וכמה מידידיו על גג הבית, ומשם זורק החתן חטים ושעורים על הכלה, בעוד שהצעירים האחרים הנמצאים עמו זורקים עליה צמוקים, שקדים וממתקים. באושנו עולה החתן על הגג, וזורק תפוחים, שבהם הוא מנסה לפגוע בראש הכלה.

בעמדיה, בשעה שאם החתן זורקת חיטה על הכלה, היא אומרת:

שֶׁנוֹיַךְ בֶּרִיכַא	העברתֵך ברוכה
אִבַד בְּרוֹנֵי וּבֶּנַאתַא	בין בנים ובנות
חַזְיַת כַּלַּתַךְ	תחזי בכלתך
דוּצ׳מִינַךְ דוּצְ׳מִין גוֹרַךְ	אויביך ואויבי בעלך
נַפְּלִי כֵּי אֶקְלַאתַךְ.	יפלו תחת רגליך.

אחר־כך לוקחת אם החתן ככר־לחם, זורה עליה מלח וחיטה, ועגה בה שלוש עוגות מסביב לראש הסוס, ולבסוף נותנת את הלחם לסוס לאכול. לאחר שהורידו את הכלה מן הסוס, עולה עליו ילד ורוכב עליו שלוש פעמים לאורך הרחוב ברכיבה מהירה.

בסינה רוקדת אם החתן לפני הכלה בשעה שהכלה עוברת את המפתן. כשהיא רוקדת היא מחזיקה מעל לראש הכלה קערה, קַאנַא סִינִי, שבאמצעיתה עומד נר עם שבעה פתילים, ומסביבו קעריות קטנות של חיטה, סוכריות, דבש, וכו׳, וגם נרות שעווה קטנים, דלוקים. הנר האמצעי בוער שבעה ימים ושבעה לילות בחדר הכלולות. את הדבש מורחים על רגלי הכלה, כדי שהיא תהיה ברוכה ו„מתוקה".

27. עיין Van Gennep, 1909.

חדר הכלולות

בבית החתן מכינים בשביל הזוג הצעיר את חדר הכלולות. חֻפָּה (ארביל, אושנו), פַּרְדַא (ס.), גְנוּנֶי (ע.ז.).28 בסינה ה„פרדא" אינו אלא חתיכת בד, שבו מפרידים חלק מן החדר. בעמדיה ה„גנוני" עשוי על־ידי השמש של בית־הכנסת מארבע חתיכות בד, סִתְּרֶי, השייכות לבית־הכנסת. את ארבעת הוילונים תולים על התקרה בעזרת חבלים, באופן שהם מהווים מעין חדר. ה„גנוני" מרופד בשטיחים ובכרים. את הכלה מכניסים לחופה זו וקרובות החתן באות לברכה. אחריהן באים קרובי החתן והם מברכים את הכלה במלים אלו:

בְּרִיכְתַּא אַלְפָּא כֵּירֵי כַּזֵיתוּן בְּגְדַאדֵי — ברוכה, אלף טובות תראו ביחד.

מביאים ילד קטן ומושיבים אותו בחיק הכלה. היא נותנת לו מעט מן הכסף, שקיבלה מאביה בשעת הפרידה. במקום ילד אחד יש שמכניסים כמה ילדים ומושיבים אותם בחיקה אחד אחרי השני. דבר זה נעשה כדי שהכלה תהא ברוכה בבנים. אותו מנהג קיים בעמדיה. שמים ילד בן שלוש או ארבע שנים בחיק הכלה. היא מחבקת אותו ונושקת לו, ואחר־כך שולחת אותו במתנת כסף.

לכלה נותנים מזון שהובא מבית אביה. סַפּוֹיְתּ כַּאלּוֹ זו צריכה להכיל גם מעט אורז ותרנגולת אחת. הקרובים והצעירים עומדים לפני הכלה, וכל פעם שהיא שמה חתיכת מזון בפיה, הם מנסים לחטוף אותה ממנה; אם חתיכה נופלת על הקרקע, כולם משתדלים לזכות בה, כי אכילת חתיכות אלו נחשבת ל„סגולה". נימוס זה נותן הזדמנות לצחוק ולעליזות מרובים.

סעודת החתונה

בעת ספוית כאלו יושבים החתן וכל אלה שהוזמנו ל„סְעוֹדַת כְּתְּנַא" ב„סופּא". לכל אחד מן הקרובים מביאים מביתו שלו את ה„סִינְיַיא רֵישׁ כְּתְּנַא", שהוא אינו אלא תרנגולת עם אורז. בימים עברו נהוג היה שהצעירים יצאו עם המְטַרְבַּאיַא ואספו את ה„סינייא" מבתי הקרובים. בבית החתן מבשלים רק בשביל החכמים ונכבדי העדה המוזמנים, וכמו כן בשביל העניים.

לאחר נטילת הידים והברכה, מעמידים את המנה עם התרנגולת הטובה ביותר לפני החתן. אחר כך מחלקים את הצלחות והכפות בין האורחים, והחכם מרים את כפו ואומר: „יַא גֶ׳מַאעַ בְּכָבוֹד", „הוי, רבותי, בכבוד!" כשהחתן מתחיל לאכול, בא תורו של „ספוית כתנא", וכל אחד מנסה לחטוף את החתיכות מידיו ומפיו.

בשעת הסעודה שולחים מעט מאכלים לבית הכלה, ששם יושבים קרובי הכלה בעצב כאילו היו אבלים, תוך בכייות ואנחות. אבי החתן ודודו הולכים לשם לזמן מה כדי לאכול יחד עם המשפחה האומללה וכדי לבדח את דעתה

28. גנונא בסורית עתיקה = חדר כלולות, עיין מקלין, עמ' 54. [גנונא היא גם המלה התלמודית הרגילה בשביל חופה.]

על־ידי אמירת סיפורי־מעשיות. אחר־כך הם חוזרים לבית החתן כדי לגמור את ארוחתם.

החכם חוזר שוב על שבע הברכות ומעמידים גביע יין גם לפני הכלה. אז קם כל אחד עם החתן, לפי אות הניתן על־ידי החכמים, ופותחים בשירה ובריקודים לכבוד החתן. זה נמשך כחצי שעה, ואחר־כך מלווים האנשים את החתן אל הכלה ב„גנוגי", תוך זמרת הפזמון „שמחו נא, שמחו נא, בשמחת החתן, יעלה, יעלה, החתן לראש" (דוידזון כרך ד׳, ע׳ 210, מס׳ 82*).

הייחוד

הכלה, בעת שהיא שומעת את השירה, מורידה את ה„אִזַר", שלה, את הצעיף הגדול המכסה גם את ראשה וגם את פניה, וקמה ממקומה כדי לקבל את החתן. החתן נכנס ומבקש ספל מים. כשהיא נותנת אותו לו, הוא נותן לספל ליפול ארצה. פעולה זו משמעה, שהוא ימשול בה. הורים מחוכמים מזהירים את בתם מראש ממנהג זה, ואז היא אינה מגישה את הספל לידי החתן, אלא מעמידה אותו לפניו. עתה יוצאים הכל מן החדר, מלבד הזוג הצעיר. החתן סוגר אחריהם את הדלת. מחוץ לדלת מחכה איש זקן, ולפעמים גם אשה זקנה ממשפחת הכלה, שמתפקידה להגן על הכלה במקרים מסוימים, כגון אם החתן מוציא לעז על הכלה. החתן והכלה שוכבים תמיד על הרצפה, ולא על מיטה. לאחר ביאה ראשונה פותח החתן את הדלת כדי שהכל יוכלו לראות את הסדין עם הדם. באות גם נשים ממשפחת הכלה, כי הן חייבות להיות עדות, במקרה שהחתן ירצה ביום מן הימים, בשעת רוגז, להוציא לעז על הכלה.

הנשים פותחות ב„קליליל" שלהן והמטרבאיא מגיעים. הנגינה באמצע הלילה מודיעה לבני העיר שהכלה נמצאה בתולה. האנשים קמים ממיטותיהם ובאים אל בית החתן ואומרים: „פְּשְׁלֵי כְּתְנַא"; „הוא נעשה חתן". אחד מבני משפחת הכלה מביא את הסדין המגואל בדם לבית אבי הכלה (ז.).

מנהגים דומים לאלה רווחים בעמדיה. את הכלה מוליכים ל„גְנוּנֵי", והחתן נכנס בעת ובעונה אחת. משני צדי החתן יושבים ה„קֳרְבַאנֵי", וליד הכלה יושבת ה„יַמַּת בּוּכֵּי" הנקראת עכשיו „סַר סֻפְּיֵי" „לבנת הראש". מלבד אלה נמצאים עוד כמה זקנים ונכבדים ב„גנוני". מגישים להם אוכל מבית הכלה. [מבית הכלה שולחים תרנגולת מבושלת, סימן לפריה ורביה, ואותה אוכלים החתן והכלה.] הכלה, שהיא רעולה, מקבלת אוכל מידי ה„סר ספיי". מביאים ילד בן שלוש או ארבע ומושיבים אותו בחיק הכלה. היא מחבקת אותו ומנשקת לו. אחר־כך יוצאים האורחים מן הגנוני. [מי שמאחר לצאת, אומרים לו: פְּלוֹט! צא!] השושבין אומר לחתן שיסיר את הצעיף מעל פני הכלה: „גְלִי פַּאתְּת כַּאלוֹ" „גַּלֵּה פני הכלה!" כשהחתן מרים את „חֶפַּת כַּאלוֹ", הוא חייב לתת לכלה במתנה איזה תכשיט. אחרי זה יוצאים מן הגנוני גם הקֳרְבַאנֵי

וגם הסַר סַפְּיֵי.

כדי להודיע, שהביאה הראשונה נעשתה, אומר החתן בקול רם: „הביאו לי מים! אז נכנסים הקרבאני והסר ספיי לגנוני. הסר ספיי מראה את הבד עם סימני הבתולים. ואת הכלה מברכים במלים: „פַּאסְת בַּאבַּךְ יַמַּךְ כְוַארְתַּא" „פני אביך ואמך הלבינו" (כלומר: מזהירים). 29 המנהג של פִּשְׁלֵי כְּתַנָא קיים גם בעמדיה. לאחר הביאה הראשונה רשאים החתן והכלה לפרוף את הכפתור בבגדיהם, שהיה צריך להיות פתוח מקודם מטעמים מגיים. [למחרת בבוקר שואלים חבריו את החתן: „מוצא או מצא?" רמז לפסוקים „מוצא אני מר ממות את האשה" (קהלת ז', כ"ו), ו„מצא אשה מצא טוב" (משלי י"ח, כ"ב), בהתאם למסורת תלמודית עתיקה. ואולם אצל יהודי ע. הכוונה בשאלה היא, אם החתן מצא את הכלה בתולה.]

בסינה משאירים את החתן והכלה לבדם בפַּרְדָא והם אוכלים ארוחה משותפת לפני הביאה הראשונה. אשה זקנה, „במקום החותנת" 30 מחכה בחוץ. לאחר הביאה קורא החתן את הזקנה ומראה לה את הבד. היא לוקחת אותו, ובלוויית השושבינים וכמה צעירים, היא מביאה את הבד אל הורי הכלה. הזקנה ובני לווייתה דורשים מתנה מהורי הכלה והם מסרבים לעזוב את הבית עד שמקבלים כמה תרנגולות. בסינה אין סעודה אחרי שבע הברכות.

בארביל מביאים תרנגול ותרנגולת מבית הורי הכלה. את העופות הללו אוכלים החתן והכלה בחופה. הם אוכלים בראשונה את ראש התרנגולת והתרנגול, אחר-כך את שאר הגוף. זוהי „כַּפָּרָה" בשביל הזוג הצעיר. מיד לאחר הביאה חייב החתן לצאת מן החופה. האנשים המחכים לו מקבלים את פניו בחצר ב„קלילילי" ובדברי ברכות. אשה זקנה ממשפחת הכלה, הנקראת „בַּרְבּוּךְ", 31 לוקחת את הבד עם סימני הבתולים ומראה אותו קודם לבני משפחת החתן, ואחר-כך למשפחת הכלה.

שבעת ימי המשתה

אחרי שבע הברכות באים שבעת ימי המשתה, „שׁוֹע יוֹמַאתְ כְּתַנַא". בשבוע חגיגי זה נשארים הכלה והחתן בגְנוני, ואולם החתן אינו רשאי להתקרב אל הכלה, כי היא טמאה. אין הוא יכול אפילו לקחת חפץ כלשהו מידי הכלה. נהוג להשכיב בין שניהם ילדה קטנה במשך הלילות, כדי שלא יבואו לידי עבירה (ז). בימים אלה אסור לכלה לצאת מן הבית, אלא אם כן נמצאת נערה בלווייתה. כשהחתן נכנס לחדר או יוצא ממנו, חייבת הכלה לקום לכבודו. כשהחתן נכנס מבחוץ, רגילים לשלוח ילד קטן לפניו, כדי להודיע על דבר בואו.

29: אם נמצא, שהכלה אינה בתולה, אומרים: "פַּאסְת בַּאבַּךְ יוֹמַּךְ כּוּמְתַּא", „פני אביך ואמך השחירו".

30. מורגן, עמ' 140: כאסו = חותנת, אם האשה (כורדית).

31. בכורדית, עיין יאבא, עמ' 42: בַּרְבּוּךְ = מחותנת של החתונה.

הזוג הצעיר אינו נמצא לבדו בגנוני ואפילו לא לרגע קט. אחד מן הקֶרְבַאנֶי, ששניהם שובתים מכל עבודה בשבוע זה, נמצא תמיד עמהם. ולא זו בלבד, אלא שזרם בלתי פוסק של אורחים בא אליהם. במשך כל השבוע באות הנשים והנערות בבוקר, והגברים באים בערבים. בגנוני אסור לעשן או לחתוך משהו. בכל הבית אסור לנשים לטוות. איסורים אלה מראים, שעדיין חוששים לכישוף החתן והכלה.

כל בוקר שולחים מבית הכלה מזון לעשרים נפש לערך. מזון זה ניתן לקרבאני ולקרובים של המשפחה (ז. ס. ארביל). בערב, מצד שני, מספק החתן חלק מן המזון, אותו חלק שהוא מוגש לנכבדים. ואולם רוב האורחים חייבים להביא עמהם את הסינייא שלהם.

גם צעיר, שבדרך כלל אינו הולך לבית הכנסת בימות השבוע, לא יחסיר תפילה בבית-הכנסת בשבעת ימי המשתה של חתונתו. בוקר וערב מוליכים השושבינים את החתן לבית-הכנסת בתהלוכה, עם שירה ולעתים קרובות עם דוֹלַא וזִירְנֶי. חלק מן העדה מתאסף מראש בבית החתן כדי להצטרף לתהלוכה. לפני הבית הם רוקדים חַגַא. ילדים נושאי נרות אף הם משתתפים בתהלוכה בארביל, ששם שרים בדרך את הפזמון הבא:

„מקהלות עם ברכו אל והרימו קול כוח ואל

יגל ישמח ישראל" (סימן מרדכי (עג׳ב), ספר שיר חדש, ק׳ ע״ב).

המנהג קובע סדר מסוים של ביקורים בשבעת ימים אלה. והרי סדר הביקורים בעמדיה: ביום ה׳ בבוקר לאחר שבע הברכות לאחר ליל ה „פַּשְׁלֵי כְּתְנַא", מוליכים את החתן בתהלוכה חגיגית ביותר לבית־הכנסת. צעירים הולכים לפניו ורוקדים את ריקוד החרבות. גם כורדים מוסלמים מצטרפים לתהלוכה. אחר התפילה מביאים את החתן לביתו של ה„קרבאנא רַסְתֶי" (שושבין הימין) לסעודת החתונה, חֲלוּלַא, שאותה הכין הקרבאני רַסְתֶי בשביל החתן בלילה מיד לאחר שהודיעו על הביאה הראשונה. אם היתה ביאה ראשונה בלילה הראשון, מתקיימת הסעודה, שאחריה מלווים את החתן חזרה לביתו.

במוצאי יום ה׳, „סַפּוֹיַת כְּתְנַא",[32] הערב הראשון אחר שבע הברכות, מתאספת כל העדה בבית החתן, אם הוא ממשפחה עשירה, כדי לשיר ולרקוד. כל אחד מביא את הסינייא שלו, עם מאכליו, ומציע ממנו לחתן לאמור: „בסימן טוב נַקְשַׁא בְּרוֹנֶי וּבְנַאתַא", „בסימן טוב, תצבע (היינו בחינה, בחתונתם) בנים ובנות". כשהנשים מסדרים סַפּוֹיַא לאם החתן, הן אומרות: „עֵינַךְ בֶּהוֹרֵי כַזְיַת נֶנְגִינַךְ", „עינך המזהירה תראה את נכדיך".

ביום ששי בבוקר שושבין השמאל, הנקרא „קֶרְבַאנַא צֶ׳פֶּי", מזמין את החתן לביתו כשם שעשה זאת שושבין הימין ביום הקודם. הנשים בינתים ידיהן מלאות עבודה בהכנת מאכלים לשבת, כשכל העדה באה להתארח בבית החתן.

32. השוה מקלין, עמ׳ 229: סְפּוֹנָא = „מלוא הפה".

בשבת זו ניתנים ארבעה כיבודים לחתן. הוא מתפלל לפני הציבור את תפילת השחרית, הוא מוציא את ספר־התורה מן הארון ומניחו על התיבה, בשעה שהעדה שרה את הפזמון „יד חתן חני אל חי בעושי ותחזני תוך מגרשי״ (אינו רשום אצל דוידזון). החתן נקרא לתורה בתור שלישי יחד עם אורחי החתונה. כשהוא עולה לתורה שר הקהל את הפזמון: „חתן וכלתו ושושבינות יהיו קיימים ישמרכם השומר ידידי לעד ולעולמים״ (אינו רשום אצל דוידזון). החתן מחזיר את ספר־התורה להיכל. הוא גם מתפלל את תפילת המוסף. מכיוון שאת תפילת המוסף יכול להתפלל רק איש נשוי, מעניקה העדה את הכיבוד הזה לבעל הצעיר בהזדמנות הראשונה.

[ושרים גם את הפזמון הבא:

אתה הוא ידידי	חושה לעזרה
הדרי הודי	חי אלי
גואל אלי	כבודי עורה
הדרי הודי	המלך שלמה
חי אלי	אלהיו עמו
מרים כבודי	גואל אלי
בנה מקדש אל	אלהיו עמו
גולת אריאל	חי אלי
גואל אלי	נגיד לעמו
גולת אריאל	מצא אשה טובה
חי אלי	מזהב שבא
בכוח ואל	גואל אלי
רוני עקרה	מזהב שבא
חושה לעזרה	חי אלי. ע.]
גואל אלי	

אחר התפילה מלווים את החתן לקול נגינה אל בֵּי חַזַּאנֵי, ששם מתאספים ה„חברים״, חברי ה„חברה קדישא״ של יהודי עמדיה, לפגישתם הרגילה בכל שבת בבוקר. החתן נותן להם בקבוק ערק, ובקבוק שני מביאים מן המלאי של בית־הכנסת לכבוד החתן. את שני הבקבוקים הללו קוראים בשם דָקֶי. לאחר שהחתן חוזר מביקורו בין החברים, מתחילים להתאסף אנשים ונשים בבית החתן, וכל אחד מביא עמו את מאכליו. חגיגה זו נחוגה בצורה אפיינית. הגברים יושבים להם על כוס ערק ומַזַּא ושרים את שיריהם, על־פי הרוב שירים כורדיים. הנשים רוקדות חַגָּא עם הכלה, והגברים רוקדים עם החתן. כך מבלים את ה„דְרוּש״. ואחריו ממשיכים בריקודים.

צוּבַּחִיַּא דְכִתְנַא — ארוחת־הבוקר של החתן

אך יוצאת השבת ואֵם החתן צריכה להתחיל בהכנת המזון בשביל הבוקר

הבא. מזמינים את הנשים האחרות לעזור לה, ואחדות מהן, שאין להן ילדים קטנים שהיו דורשים את נוכחותן בבית, נשארות ועובדות עד אור הבוקר. ואולם לא כל המשפחות הוגגות את ה„צובחייא דכתנא", את ארוחת־הבוקר של החתן, ביום א' בבוקר. יש משפחות, ובייחוד העשירות, שחוגגות אותה לאחר שבע הברכות, למחרת בבוקר. ויש גם כאלו, שבכלל אינן חוגגות סעודה זו. 33

לארוחת-הבוקר של החתן מתאספת כל העדה בבית החתן. מזמינים גם את הורי הכלה. זוהי הפעם הראשונה, שהם ובני ביתם מופיעים בבית החתן, מפני שאסור להם להשתתף בסעודות הניתנות אחר שבע הברכות. הסעודה מתחילה ב„פֶטַרְתָא", ארוחת הבוקר המוקדמת, ובראשה שלוש כוסות ערק. אחר הפטרתא הולכים להם האורחים, ורק קרובי הכלה נשארים בבית החתן. ואולם עד מהרה חוזרים האורחים, כל אחד עם בקבוק ערק ומעט פירות. כל אחד נושק לחתן על ראשו ומעמיד את הפירות ואת הערק לפני ה„קֻרְבַאנַא רַסְתֶי". אחר־כך שותים כל הנאספים ערק, ושרים ורוקדים עד שמביאים את ה„צוּבַּחַיַיא דְכִתְנַא".

אחר הארוחה בא תורו של המשחק „יֶסִירְתּ כִתְנַא", „אסיר החתן". השושבינים נותנים הוראות ל„שַׁבִּישֵׁי", המשרתים, לקשור את כל האורחים אחד אחרי השני, (מחוץ למשפחת הכלה), ולתלות אותם בעקביהם. את ה„אסירים" משחררים רק לאחר שהם נותנים פדיון, בכסף, בערק או בתרנגולות. מאורחים עשירים סוחטים פדיון שמן. אחר-כך הולכים האורחים עם החתן והכלה ועם הביזה אל ה„רוּבַּאר" (שפת הנהר), שלשם רגילים ללכת בהזדמנויות כאלו, ושם אוכלים, שותים, שרים ורוקדים עד שקיעת החמה.

מנהג דומה לזה קיים בזאכו.

באושנו ממנים אחד מקרובי החתן הנכבדים ביותר להיות „דַוַמְבַּגִי", „בג הדיוואן". לידו עומדים שני שוטרים, „אֶשְׁכַּסֵי". הדַוַמְבַּגִי נותן פקודה: „הביאו את פלוני בן פלוני!" והשוטרים משכיבים את ה„קרבן" על הקרקע ומכים אותו עד שהוא מסכים לתת מה שדורשים ממנו, בכסף או בתרנגולות. עם השלל הולכת החברה עם החתן והכלה אל כרם אחד, ששם הם רוקדים ושרים, ולבסוף אוכלים את המאכלים שנסחטו מקרבנות המשחק.

בסינה קוראים למנהג זה בשם „סֵיר כלולא", „טיול הכלולות". למחרת ליל הביאה, בבוקר, מושיבים את החתן על כסא. כמו מלך—לדבריהם — עם השושבינים לצדדיו. „השוטרים" שנזכרו למעלה בקשר לטקס הצביעה, אף הם

33. העובדה, שה„צוּבַּחַיַא דְכִתְנַא" מתקיימת בבוקר שאחרי שבע הברכות מעורר את הרושם, שזה היה המנהג המקורי. אף כי יכול להיות, שבימים עברו לא נעשתה הביאה הראשונה אלא בליל מוצאי שבת, בדומה למנהג של יהודי תימן, עיין בראואר, תימן, עמ' 162, ושהצ'בחייא נתקיימה בהתאם לכך רק ביום א'.

נוכחים. „שוטרים" אלה הולכים לשוק ולמקומות אחרים, ומביאים משם לפני הכלה מספר אנשים, ובכללם גם נשים, והחתן מטיל על אלה קנס, ג׳ורי בכסף המתאסף באופן זה קונים בני החברה העליזים מאכלים ומשקאות. ואחר גמר שבעת ימי המשתה הם עושים טיול עם הזוג הצעיר.

מנהג זה ידוע לכורדים המוסלימים ואשפר שמהם הוא נתקבל אצל היהודים. בין הכורדים נחשב החתן למלך ושלושה מחבריו פועלים כקציניו, צ׳אוּשִין. בעת „גִרְתְּנוּ בַּרְדָאנַא זַוַאי", „תפיסה ושחרור על-ידי החתן", מצווה החתן „לקציניו" לתפוס את פלוני בן פלוני. האיש נתפס ומובא לפני „המלך", שהוא מטיל עליו מס, כגון כבשה, או תרנגולות, או אלף אגוזים, או דברים דומים לאלה. אם האיש מסרב לשלם, קושרים אותו ומלקים אותו עד שהוא מסכים. לפעמים אפילו מוציאים אנשים ממיטותיהם ומביאים אותם לפני החתן.

לחתן הכורדי יש גם „גנבים" משלו, דְזֵי זַוַאי, שהם יוצאים בלילה זה וגונבים תרנגולות ואפילו כבשים, ושוחטים אותם בו במקום. הם גם חודרים בכוח לחנויות וגונבים אורז, סוכר, וסחורות אחרות. אם מישהו מבין השדודים מתאונן, החתן מחזיר לו את ערכו של הסחורה שנגנבה. באופן זה מתעלזים הכורדים המוסלמים בבית החתן בלילה קודם שהחתן נכנס לחדר הכלולות.

ואולם נחזור אל תיאור מנהגי החתונה של יהודי עמדיה. מן הרובאר חוזרים האנשים אל בית החתן. כל האורחים, מחוץ לקרובי הכלה, מביאים עמהם את הסינייא שלהם. הם רוקדים ושרים. קודם אוכלים הגברים, כנהוג; אחר-כך שולחים מזון לנשים, שהן צריכות להסתפק במה שנשאר לאחר סעודת הגברים.

אחר הארוחה בא תורו של מנהג ה„תַּבְסִינֵי". אלה אינן אלא קערות גדולות ממין מיוחד, שמהן נמצאו בכל עמדיה רק שלוש. בהן משתמשים רק בחתונות, בשביל ה„צובחייא" ובסעודות-קבורה. אומרים ל„שֻׁוִישֵׁי" שילכו ויגישו מסביב את ה„תבסיני" של החתן ושל הקריבאני. הקערות מכילות אורז עם תרנגולת למעלה, היינו את הארוחה הרגילה של הכורדים בשעות חגיגות. ואולם בהזדמנות זו יש למזון משמעות פולחנית בלבד. כל אורח מקבל שלוש כפות אורז וחתיכה מן התרנגולת מכל תַּבְסִין. לאחר הסעודות העשירות של היום יש לתשע כפות אורז אלה רק מובן סמלי. הן נאכלות בתור סגולה. לאחר שכל הגברים אכלו, מקבלות גם הנשים תשע כפות מן התבסיני.

ביום ב׳ בערב מסדרים את הטקס הידוע בשם צובחייא. לפני החתן מעמידים סינייא, שבו אוספים את המתנות בשביל הכלה. הוא שם בו תכשיט אחד בתור המתנה הראשונה, וכל אחד עושה כדוגמתו, ושם בסינייא תכשיט או מטבע. לאחר שהגברים תרמו את תרומותיהם, מביאים את הסינייא אל הנשים.[34] מנהג זה של הגשת מתנות מבוסס כולו על עקרון ההדדיות. הרעיון

34. מנהג דומה ביותר לנ״ל נמצא בבאוואריה. קוראים לו "Ehren„ היינו כיבודים. „כל

הוא: מה שאני נותן היום, אקבל בחזרה מחר. או, כפי שהפתגם אומר: „נַאנֶי מֵירַא קַארַא" (כורדית), „לחם האדם שָׁאוּל". כתמורה עבור המתנות מחלקת הכלה חפצים קטנים, שאותם היא הכינה במו ידיה לפני החתונה.

מנהג זה קיים גם בין הכורדים המוסלמים והוא נקרא אצלם סַר צוֹבַּהִיַיַא בּוּכֵּי, „הבוקר הראשון של הכלה". בבוקר לאחר הביאה מתאספים האורחים בבית החתן. סינייא עומד באמצע החדר ומסביבו יושבים להם האנשים. האורחים קמים, אחד אחרי השני, בסדר עמדותיהם בציבור, ומניחים מטבע בסינייא. כתמורה מקבל כל תורם אחת מן המתנות הקטנות שהוכנו על-ידי הכלה. תורמי תרומות גדולות מקבלים חפצי-לבוש גדולים.

אין חגיגת סיום מיוחדת. הכתנא והכאלו, שהם נקראים בשמות אלה לפעמים במשך כל השנה הראשונה, הולכים למקוה, ומיד מתחילים בחייהם הרגילים, היום-יומיים. את בגדי ה„מלך" וה„מלכה" שמים בתיבות לשמירה. ואולם גם לשנה ראשונה זו יש טקסים משלה. אחד מאלה הוא הביקור הראשון של הזוג הצעיר בבית הורי הכלה. בעמדיה באה הסַר סֶפֶּיֵי בערב שבת, אחר שבעת ימי המשתה, ולוקחת את הכלה אל בית אביה. ביקור זה נקרא „בֵּי שׁוֹדֵיי" (בז.: בֵּי שׁוֹזֵין), בית השמחה.[35]

שם נשארת הכלה עד מוצאי יום א', והחתן נשאר באותו זמן בביתו. ביום א' בערב מביאים הקרבאני את החתן אל בית חותנו, ששם עושים חגיגה בצורה הרגילה. כשהזוג הצעיר עוזב את הבית, נותן האב תכשיט לבתו. אם אין היא שבעת-רצון מן המתנה, היא אומרת: „אינני הולכת", ואז האב מוכרח להוסיף ולתת לה עוד משהו (בדומה גם בז.).

גם מנהג זה נמצא בין הכורדים המוסלמים. שמונה ימים לאחר החתונה הולכת הכלה אל בית אביה. מכאן הבטוי: „בּוּכֵּי צ'וּ הַשְׁתְּיָא מַל בַּאבֵּי" (בכורדית) „הכלה הלכה ליום השמיני לבית אביה". החתן מבקר אותה בערב, ואולם אין הוא ישן שם, אלא חוזר הביתה. הכלה נשארת עם הוריה שלושה ימים ושלושה לילות, ומקבלת מתנה כשהיא עוזבת את ביתם.

[המנהג קיים גם בין יהודי עמדיה, הכלה הולכת לבית הוריה ביום השמיני אחר החתונה. אומרים: כַּאלוֹ זְלָא אֵל בֵּי שׁוֹדֵי—הכלה הלכה לבית השמחה].

ביום הארבעים אחרי שבע הברכות, אַרְבִּי, חייב הזוג הצעיר ללכת מחדש למקוה. בערב באים הקרבאני בפעם האחרונה, ושוב, בדומה לשבוע

אורח נוגש אל השולחן, שותה לחיי הזוג כוס יין, ומודיע בקול רם על הסכום, שאותו הוא רוצה לתת במתנה. סופר רושם את הכל בדיוק בפינקס". עיין Buschan, IV, p. 162 השוה גם תמונה מס' 128. רשימה מדויקת של המתנות נעשית גם בכורדיסתאן. [אותו מנהג רווח גם בעדות אחרות בין יהודי המזרח.]

35. מקלין, עמ' 301: שודא=שמחה.

החתונה, כולם מתישבים יחדיו, רוקדים ושרים ומתעלזים. אותו מנהג, צ'ִלְּכֶּי, „ארבעים", נמצא גם בין הכורדים המוסלמים.

בסינה מפרקים את החופה בלילה הארבעים ושוחטים תרנגול ותרנגולת כ„כפרה" בשביל הזוג הצעיר.

כל השנה הראשונה שולחים מאכלים לאשה הצעירה מבית אביה כל שבת ויום טוב (ז.ע.ס.). בעמדיה גם נהוג, שאם הכלה שולחת את ארוחת הערב מדי יום ביומו.

בסינה, בימים עברו, אשה צעירה לא הלכה לשום מקום במשך השנה הראשונה, אלא נשארה בבית. באושנו האשה צריכה להיות רעולה גם בבית וגם מחוצה לו עד הולדת הילד הראשון. רק בעלה רשאי לראות את פניה.

החתונה בין היהודים הכפריים

כדוגמה למנהגי החתונה הרווחים בין היהודים הכפריים, נתאר חתונה כפרית מסביבות סינה, בכורדיסתאן הפרסית.

בכפר מכפרי הסביבה הזאת חיות רק שתים או שלוש משפחות יהודיות; משום כך הכלל הוא שצעירי כפר אחד מתחתנים עם נערות מכפר שני. אבי הצעיר שולח לתכלית זו מתווך אל אבי הנערה, ועמו נקבעים כל הפרטים והתנאים. בנגוד למנהג העירוני, מקבל האב הכפרי סכום כסף מן החתן. הסכום שונה, מ-150 ועד 250 תּוּמַּן.[36]

לאחר שנסתיים המשא-ומתן בא אבי החתן לבקר את אבי הכלה. הוא מלווה על־ידי אחדים מיהודי כפרו, ובדרך נלווים אליהם יהודים מכפרים אחרים. החתן נשאר בבית.

אבי החתן ובני לווייתו מתארחים בבית אבי הכלה שנים או שלושה ימים. החגיגות נקראות שִׁרְנִי כּוֹרַאן, „אכילת ממתקים". מוסרים לכלה את התכשיטים שהחתן שולח לה, והיא שולחת לו תמורתן כמה גושי סוכר. אף כי בני הכפרים, כפי שכבר נזכר למעלה, אוכלים בשר רק לעתים רחוקות, הם שולחים בהזדמנות זו לקרוא לשוחט, כדי שהאורחים, שמגיעים לבית בדרך כלל אחרי נסיעה קשה ומעייפת, יוכלו לסעוד את נפשם בארוחת-בשר.

בשלוש הרגלים שולח החתן מתנות לכלה (תכשיטים, מלבושים, לפעמים אפילו כבשה), והכלה שולחת לו תמורתן מתנות משלה. לאחר שנקבע תאריך החתונה, שולח החתן הזמנות ליהודי הכפרים הקרובים בידי שליח. מזמינים גם לא-יהודים. בפרוס היום הגדול, רוכבים כמה יהודים, בלוויית שכניהם המוסלמים, אל כפר הכלה, ששם מחכה להם סעודה חגיגית בבית אבי הכלה. בסעודה זו משתתפים יהודים ומוסלמים כאחד. המוסלמים גם עוזרים בהכנת סעודות אלו, ונשים מוסלמיות באות לעזור לנשים היהודיות בבישול ובאפייה.

מכיוון שהיהודים הכפריים כפותים למרותו של האגא אפילו במידה

36. בין הכורדים המוסלמים שומר לו האב את מחצית המוהר.

גדולה מן היהודים העירוניים, דבר מובן מעצמו הוא, שצריך לבקש את רשות האגא לפני שהאב רשאי לשלוח את בתו אל כפר אחר, או לפני שהחתן רשאי לקחת לו אשה מכפר אחר. אבי הכלה, בלוויית כמה נכבדים, הולך אל האגא, מביא לו גושי־סוכר ומתנות אחרות, ומקבל את רשותו להמשיך בסדרי החתונה.

אומרים, שהיו מקרים שהאגא דרש שיחזירו את הכלה לכפרה. מוסר־הידיעות שלי יודע על מקרה כזה, שבו הושמה הכלה במאסר על־ידי האגא לשלושה ימים, לפני שהוא החזיר אותה לכפרה. ואולי מקרה כזה מונח ביסודם של דברי בנימין השני (עמ׳ 120), שלפיהם כאילו היתה קיימת „זכות הגביר על הלילה הראשון".[37]

לאחר שנתקבלה רשות האגא, מביאים את הכלה. מושיבים אותה על סוס. ההורים אינם מלווים אותה – מעשה זה היה נחשב לבלתי נאה – רק אשה זקנה אחת הולכת אתה. הרוכבים המביאים את הכלה אל בית החתן, עושים כל מיני מעשי־קונדס בדרך, שרים ומבדחים זה את זה. לכל רוכב כף־עץ, וכשהגדוד עובר דרך כפר, תוחבים הרוכבים את כפיהם לתוך כסויי־ראשם, כדי להראות שהם גדוד־חתונה. בכל זאת לעתים קרובות הם נדרשים לתת מתנה לבני הכפר, לפני שהם מקבלים רשות לעבור דרך הכפר.

מכפר החתן יוצאים האנשים לקראתם, רכובים על סוסים, בלווית תזמורת. כשהכלה יורדת מן הסוס ליד בית החתן, זורקים עליה מטבעות או אגוזים, ומתיזים עליה מי־וורדים. ואולם לעתים קרובות היא מסרבת לרדת מן הסוס, עד ששוחטים כבש בשבילה ועושים סימן על הדלת ביד טבולה בדם הכבש.[38]

את שבע הברכות מסדרים בכפרים ביום ששי בערב. במקרה שטקס שבע הברכות אינו מתקיים ביום ששי, עולה החתן אחר הביאה הראשונה על גג הבית ויורה יריה כסימן לכך, שהכלה נמצאה בתולה (כן גם אצל הכורדים). הטקס של שבע ברכות הוא אותו הטקס כמו בערים. בערב שבת וביום השבת מסדרים סעודות, שבהן משתתפים גם מוסלמים וגם יהודים. מכיוון שבשעת החתונה נמצא מנין אנשים יחד – מה שמאורע נדיר בכפרי כורדיסתאן – גם קוראים בתורה. בשבת מגישים מתנות, גושי־סוכר, כבשים, או חפצי מלבוש. הכלה אחר־כך מחלקת בין האורחים את המתנות שהכינה בשבילם, ושחלק מהן היא עצמה עשתה בעת שעדיין היתה בבית אביה (למשל גרבים צבעוניים. כן גם אצל הכורדים).

בריכאן בקרבת עמדיה נמשכות חגיגות החתונה רק שני ימים. שולחים

---

37. Ius primae noctis. אף אחד ממוסרי־הידיעות שלי לא ידע במישרין על מנהג זה, שקיומו בדרך כלל מוטל בספק.

38. עיין בראוור, שם, עמ׳ 18.

שליח, כַּסוּת, להזמין את בני היישובים שבסביבה. אחר ליל החינה מביאים את החתן, כשהוא רכוב על סוס, אל הנהר, שהוא במרחק של שעתים מריכאן. שם מסדרים משחקי פרשים, גְ׳רְדַאנֵי,[39] לפני הרחיצה.

בו בזמן מוליכים גם את הכלה אל הנהר. היא רוכבת על פרד ואשת האגא מלווה אותה תוך שירת נַרִיכֵּי. אחר רחיצת החתן והכלה שוחטים כבשים ומסדרים חגיגה גדולה על גדות הנהר. זוהי הסעודה היחידה הניתנת על־ידי החתן, את כל הסעודות האחרות מספקים כל היהודים המקומיים ביחד. המוסלמים המשתתפים בחתונה הם אורחי האגא או המוסלמים המקומיים.

בסביבות סינה אין חגיגות החתונה נמשכות שבוע שלם. המשתתפים חוזרים לכפריהם ביום א׳, יען כי העבודה דורשת את נוכחותם.

בכפרים מסביב לעמדיה עומד איש אחד על גג הבית שבו מסדרים את החתונה וקורא בתור סימן לסיום החגיגות: „כּוֹלַּא קֶתַּאֱלֵי קְיְסַא בִּרְבִּזְלֵי״, (החבל ניתק, העצים נתפזרו). דבר זה נעשה ביום השלישי.

39. יאבא, עמ׳ 115: גְ׳רְדֵי = חבורה (של גנבים); עיין בערבית: جرید = גדוד פרשים.

פרק שמיני

לידה וילדות

הריון

מכיון שלנשים עמדה נחותה בין יהודי כורדיסתאן, אין מתחשבים במיוחד אף בנשים הרות, אלא מצפים מהם שתמשכנה בעבודותיהן עד שעת הלידה ממש. יש אומרים שזה יותר טוב בשבילן מאשר לשבת בטלות.

כל דאגה לאשה הרה מכוונת יותר לוולד מאשר לאם. רק הנשים מראות ענין רב באשה ההרה ומלמדות אותה איך לטפל בעצמה.

עמדה זו לגבי האשה ההרה מתבטאת באמרות ובטויים עממיים, שהם, בהתאם לאפיים הגס של הכורדים, אינם עדינים כלל וכלל.

בעמדיה חגגו בימים עברו את „שמחת ההריון" (פַּרְחִיַא סֶמַכַּא) בימי הריונה הראשון של האשה הצעירה. כשהאשה מרגישה שהיא הרה, לוקחים אותה אל בית אביה. אמה וקרובותיה מביאות בד ותופרים בגדים לולד העתיד להיוולד. את התפקיד המיוחד לתפור את החתולים, בֶּנוּדֵי, מוסרים לאשה זקנה שכבר עזרה לילדים וילדות מרובים לצאת לאויר העולם. מזמינים מנגנים עם תוף (דוֹלָא) וחצוצרה (זִרְנֵי) והנשים שרות ורוקדות. לאשה ההרה מיעצים עצות רבות, מה תעשה ומה לא תעשה. בערב מסדרים סעודה בבית הבעל.

בזאכו אחר הוא היחס אל ההריון הראשון. האשה מתביישת ומשתדלת להסתיר את מצבה. בדרך כלל ממשיכות נשים הרות להתלבש כרגיל, ואולם יש גם שמלה מיוחדת בשביל ימי ההריון הראשון הנקראת „סוּדְרָא סֶמַכַּא כַּמֶתַּא" (ע. בֶּתַנוּרָא, רֶיקַאן, גַ׳לַּא, חֶרְקִי). סוּדרָא זה הוא כמו שמלה רגילה, ואולם תפור אליו מלפנים חתיכת בד אל המתנים, באופן שהיא נראית כסינור. נשים הרות גם רגילות ללבוש סינור הנקרא בִּירְוַנַא (בפרסית بروان). לדעתן משמש סינור זה להסתיר את צורת גופה של האשה ההרה, ואולם אין ספק, שלמנהג מקור מגי. כך, למשל, באנהאלט בגרמניה קושרות נשים הרות סינור מסביב למתניהן „כדי שהילד שיוולד לא יסרב לקחת את שדי אמו". [1]

כללים שונים קובעים את התנהגותה של האשה ההרה. [2] למשל, אסור לה לאכול דברים חמוצים; מצד שני עליה לשתות כל יום מעט יין, כדי שהילד יהיה יפה, לבן ואדום. עליה לאכול דבש, כי הדבש מרבה את חלב הנשים (בעמדיה). הילד יהיה יפה אם האם אוכלת הרבה דגים (זאכו). בעמדיה, לעומת

1. Wirth, Anhaltische Volkskunde, p. 134. 2. השוה P.–B. 1927, II, 461 sqq.

זה. אסור לאשה הרה לאכול דגים. בזאכו אסור לה לאכול בשר בקר.

האשה צריכה להיות זהירה מאד בגזיזת צפרניה. אם יצעד מישהו מעל לגז הצפרנים, היא תפיל את עוברה. אותו אסון יתרחש גם אם היא תצעד מעל לגז צפרניו של מישהו אחר. מפחד מפני שדים אסור לאשה הרה לשפוך מים על הקרקע בחושך, או להכניס חפצים שחורים לבית (ע. ז.).

סכנות הצפויות לאשה הרה והגנה בפניהן

במספר רב נמצאים קמיעות המגינים על נשים הרות. בייחוד זקוקה לקמיעות אשה שכבר הפילה (טְרָאכָא) כמה פעמים (ע. ז.) או שכמה מילדיה מתו. במקומות שונים רווח המנהג, שהאשה לובשת מנעול מיוחד (ע. ז. ד. ס.). בדהוכ שמים עיר שנפשט על-ידי נחש לשקית קטנה שאותה נושאת האשה בחגורה.[3]

שיטה אחרת היא לשזור חמשה חוטים מצבעים שונים (אדום, ירוק, צהוב, לבן ושחור) ובאותו זמן לבטא את השמות של שדים מסוימים. את החוט המושזר קושרים באלכסון מסביב לגוף, מכתף אחת אל המותן השני. מענין שאין קושרים אותו מסביב למתנים כשם שזה נהוג אצל עמים שונים.[4]

לפעמים נכתבים קמיעות על-ידי חכם. את הקמיעות הללו קוברים תחת המפתן או שורפים אותם בשעה שהאשה עומדת מעל להם, או משתמשים בהם בדומה לקמיעות כתובים אחרים.

הנחושת (בְּרִנְגְ׳וֹכּ), נחשבת לקמיע יעיל מאד. בזאכו מבקשת האשה ההרה כסף משבע נערות שעדין לא הגיעו לפרקן, וגם משבע נשים יולדות שאין להן חשק מיני (עֶשְׁקְ) באותו זמן, ומכסף זה היא נותנת לצורף-הכסף היהודי שיעשה ממנו לוחית, שהחכם אחר כך חורט בה את השמות של שדים מסוימים. גם הצורף וגם החכם חייבים לשמור על חוקי הטהרה בשעה שהם מכינים לוחית זו.

עוד יותר יעילה נחושת (בְּרִינְגְ׳וֹכּ) ישנה, שכבר הוכיחה את כוחה המגי. ברינג׳וכים ישנים אלה עשויים מנחושת והם ברשותן של משפחות מסוימות, המשאילות אותם לעת צורך. בבֵיתַנוּרָא ובגְ׳לָא, למשל, יש קמיעות מפורסמים כאלה. באוסף-בראואר באוניברסיטה העברית (מס׳ 114 : 38) נמצא בְּרִנְגְ׳וֹכּ שהוכן על-ידי חכם גדליה בן חכם רבי רחמים. קמיע זה עגול הוא, וקטרו 47 מ״מ. משני צדדיו כתוב:

יהוה	שדי
בשם אל אלהים	בשם עזריאל
שדי צבאות יהיה	שמריאל יצדהיאל
אל מיכאל גבריאל	יהדריאל יהואל יה
רפאל נוריאל לימה	לבשם פחדיאל ב נפ
חזי ימחה יוהק ברפטיאל	ורת יוס פבנפורת על

3. בבראנדנבורג קושרות נשים הרות עור-נחש מסביב לגופן, עיין שם, ע׳ 455.

4. דוגמאות לקמיעות קשורים בחגורה עיין שם, ע׳ 449.

לבשם פנואל פנואל	יעינבנ ותץ עדה על
פנואל חי חי חי יד	שור סנוי סנסנוי
פוניאל מריאל	סמנגלף לשמירת
סיג וגד דוני	דדה זמן עי
לווהי	דיד

אם האשה חוששת להפלה, שואלים את ברינג'וכ מן המשפחה שברשותה הוא נמצא, ותולים אותו בצוארי האשה לקולות השופר (ע.). גם נעל קבועה במסמר מעל לדלת מגינה מפני הפלה (ע.). לוקחים את האשה אל בית הוריה או אל מקום אחר, תוך הנחה, ש„משנה מקום משנה מזל" (ס.). נוסף על כך הולכת האשה ההרה להשתטח על קברי קדושים. נשות סינה עולות על קברה של אסתר בחמדאן.

אם האשה סובלת מפחד ובהלות מעמידים קערת מים על הגג כדי לתפוס את אור הכוכבים. בבוקר תוחבים במים אלה שבעה שפודים לוהטים, שבָזַא, ואחר נותנים את המים לאשה לשתות (זאכו).

גם הפעולה המסובכת הבאה נחשבת לאמצעי בטוח בפני הפלת הולד: מתיכים כדור-רובה מעופרת (בַּרְקָסַא), שמים קערת-מים על ראשה של האשה, ומחזיקים מטאטא מעל לקערה. את העופרת הנוזלת יוצקים דרך המטאטא לתוך המים. אחר כך שופכים את המים באם-הדרך ומניחים ככר-לחם ובצל אחד על כל אחת מארבע הדרכים (ע. ובדומה ז.).

אם האשה ההרה נטרדת על־ידי רגשות של פחד, היא יכולה לשרוף מתחת לגופה עור נחש (שֶׁלֶּכְתִּת כוּוֵי), או קובעים לה זנב-זאב מעל לדלת (ע. ז.). [סגולות אלו מועילות נגד המזיקים. וכמו כן עין־ימין של זאב, המשמשת הצלחה בכל ענין. ואם האשה הפילה את עוברה בהריונות קודמים, והיא חוששת שמא יקרה אותו דבר גם הפעם, היא לוקחת עור־נחש, שהנחש פשט אותו, וקושרת אותו אל בטנה מתחת לבגדיה. עור-הנחש נשאר שם עד תום מועד ההריון, ואז צריך להסיר אותו, כי הוא מקשר, ואם יישאר שם לא תוכל האשה ללדת. הנחש פושט את עורו פעם בכל שלוש שנים. ע.]

תארו של הילוד יכול להיות מושפע משני גורמים: א) מתאוות ובהלות של האם, וב) מן הירח.

האמונה בהשפעת התאוות והבהלות של האם על צורת הולד רווחת בכל רחבי תבל. [5] משום כך נותנים אפילו בכורדיסתאן לאשה הרה את כל מה שתרצה, אחרת יהיה הולד בעל מומים שונים (ע. שַׁאמֶי; נִישָׁנְקַא). [ה„שַׁאמֶי" הוא כתם שחור המתהווה במקום המתאים בגוף הילד למקום בגוף האם שבו היא נוגעת תוך בהלה בימי הריונה. ע.] אם אשה הרה עוברת ליד אנשים אוכלים, מעמידים אותה ומכריחים אותה לקחת מן המזון. אם היא מבקרת באיזה בית, מגישים לה תיכף ומיד כל מזון הנמצא בבית, פן תרגיש תשוקה פתאומית (ע. ז.).

5. עיין שם, ע' 470 וכו'.

1. מְרִי (מרים) — נערה יהודיה מעמדיה.

(צלום ד"ר א. בראואר)

לוח II

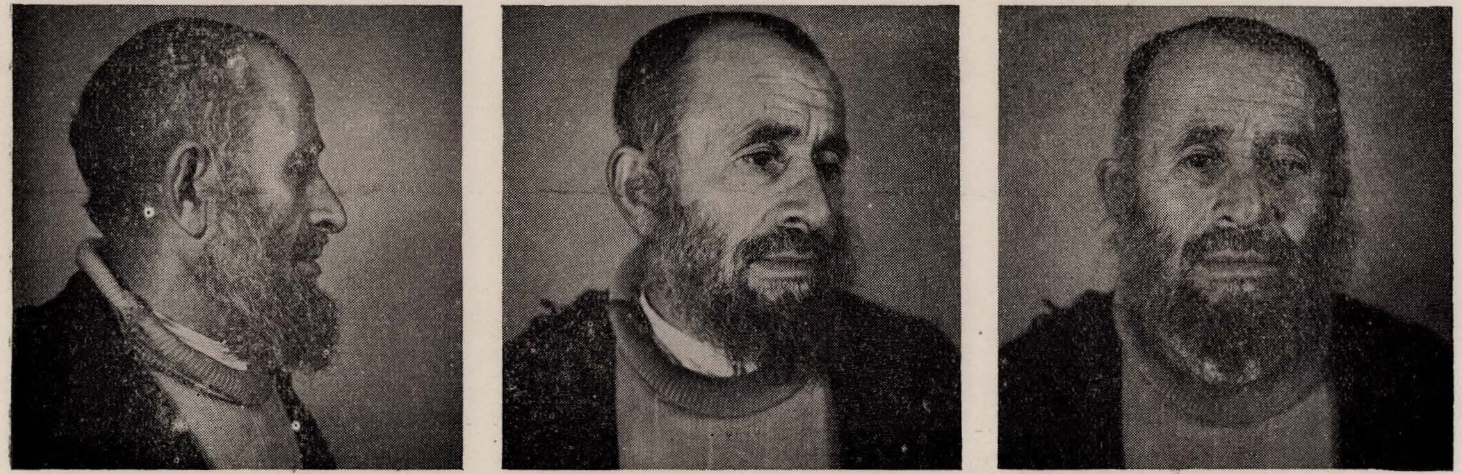

2. יהודי מנְרְוָא

(צלום ד"ר א. בראואר) מתוך „עדות רבעון לפולקלור ואתנולוגיה,"
שנה א', חוב' ב'; ירושלים, ינואר, 1946.

3. חכם עלוואן אבידני מעמדיה.

(צלום ד"ר רפאל פטאי)

4. יהודיה מדֶהוֹכּ.

(צלום ד"ר א. בראואר)

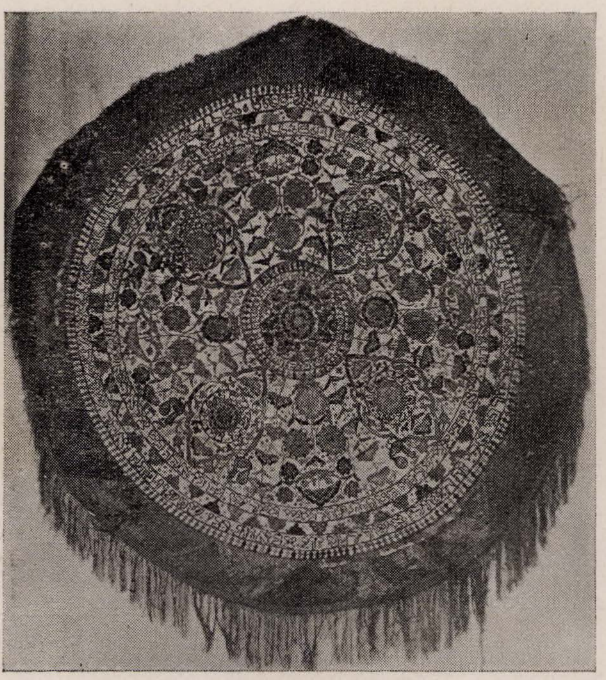

5. מפה של קערת-סדר, סאל פסח, מסינה.
(צלים ד"ר א. ב-יאר) השוה עמ' 234.

6. מכנסים ומעיל (שַׁאלָא שַׁפּוּכְּסָא) מזאכו.
(באוסף-בראואר באוניברסיטה העברית מס' 37:1.) השוה עמ' 69.

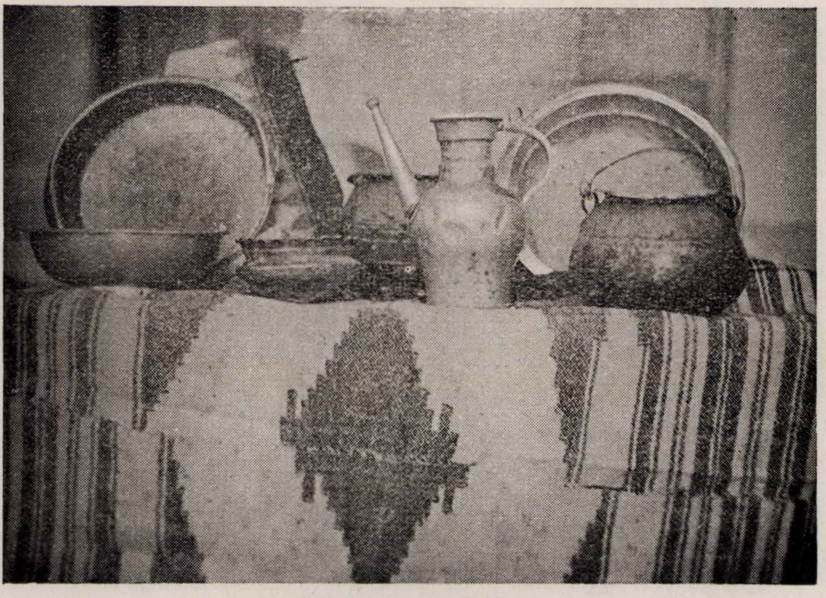

7. כלי-מטבח ושטיח מסינה.
(צלום ד"ר א. בראואר)

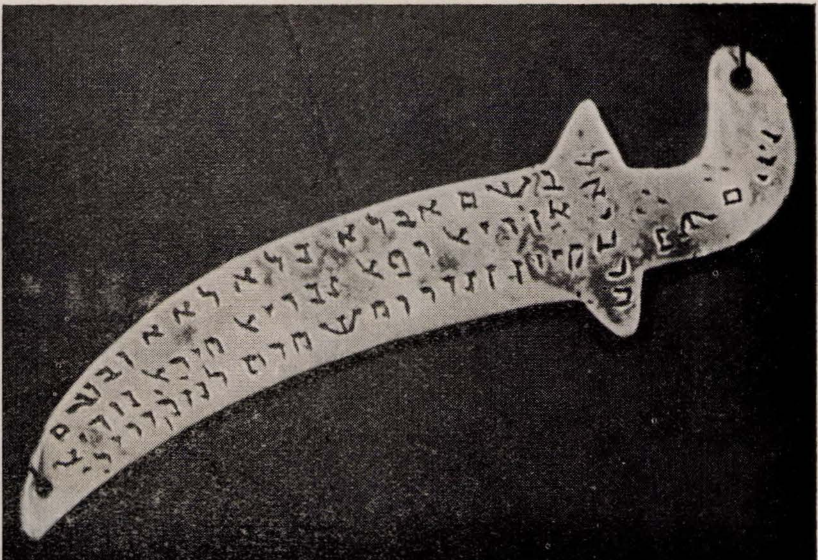

8. סִיפָּא — חרב
(מאוסף-בראואר באוניברסיטה העברית מס' 56 : 39). השוה עמ' 113, 145.

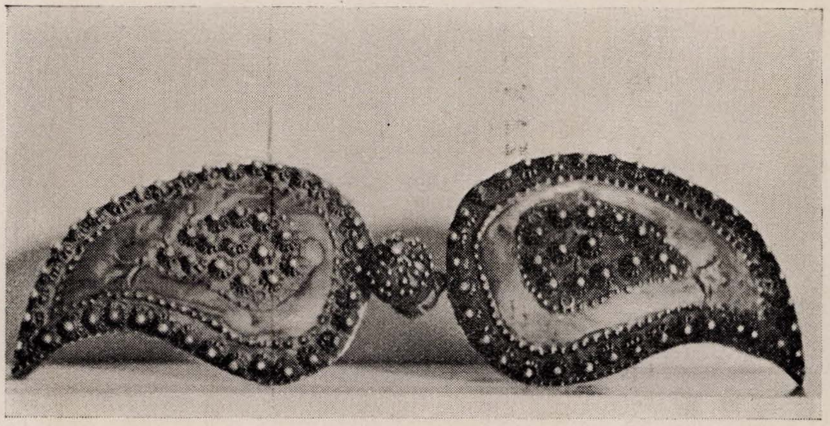

9. כַּמַר דוּתַּבַּק, אבזם מרוקע פעמים.

השוה עמ' 108. (צלום ד"ר א. בראואר).

10. כַּמַר מַלַּגַ'ס, אבזם, מעמדיה.

(צלום ד"ר א. בראואר)

לוח VII

11. מַרְוַאדַא — עגיל.

(צלום ד"ר א. בראואר) השוה עמ' 107.

12. דֶהְוֶת גו תוקא — זהב של שרשרת.

(צלום ד"ר א. בראואר) השוה עמ' 107

13. רמון-תורה מבית הכנסת שבבראשי משנת תקמ"ג.

(מאוסף בראואר באוניברסיטה העברית מס' 70 : 38). השוה עמ' 213.

14. לוח.

(צלום ד"ר א. בראואר) השוה עמ' 225.

מכיוון שהירח יכול להשפיע על מראה הילד, אסור לאשה הרה לצאת מן הבית בשעת לקוי-לבנה דְבַאקַת סְהְרָא, (ע. ז.). מאמינים, שהולד זז במעי אמו בשעת לקוי-לבנה, ואותו חלק מגופו הפונה אל הירח יהא מכוסה כתמים אדומים (ע. ז. ס.). בסינה קוראים לכתמים אלה כַּל סֶרָא.

הלידה

בשעת הלידה עוזרות ליולדת המילדות (אַרְבִּיל: דַיִפְּרְכָּא, סבתא; ע. רֵיכאן: דַפִּילְכַּא [דָאפִּרְכֵּי, אמא זקנה] או קַבְּלָנִיתָא; ז. גִ׳דיקא; אושנו: מַמְתַּא; סולַיְמַאני: מַמַן; ס.: מַמַנְגִ׳י). המילדות היהודיות הן נשים זקנות, מנוסות, שאינן מקבלות תשלום עבור שרותן אלא רק איזו מתנה (כגון צרכי הלבשה). הן גרות ואוכלות בבית היולדת במשך שמונה ימים.

המילדות היהודיות מפורסמות ומבוקשות גם בין הכורדים. סיפורים עממיים מספרים על שדים שאף הם קוראים מילדות יהודיות אל נשיהם כשהן עומדות ללדת.

יש מילדות החשודות במעשה כשפים. ברֵיכן היתה דַפִּלְקָא שבכישופיה גרמה ללידות קשות לכל הנשים. חכם רבי מנחם גילה את הכישוף ופקד שכל יולדת תשים אחד מבגדי בעלה תחת הכר בתור כישוף־נגדי. 6

לבעל אסור להיות נוכח בשעת הלידה (דֶהוֹךְ, סוליימאני).

מצב היולדת

במקומות שונים בכורדיסתאן מתרחשת הלידה במצבים שונים. בסינה נשענת היולדת על עקביה, כשכפות רגליה מונחות על שתי אבנים (כְּסְתַּא), ושלוש נשים תומכות אותה. בזאכו היא כורעת על ברכיה, שמתחת להן נמצאים כרים, דַוְגַא. מילדת אחת יושבת לפניה, שניה מאחוריה ומשפשפת את בטנה. המילדת היושבת לפניה מחזיקה את היולדת בשתי ידיה ומרימה אותה מעט בעת שהילד מופיע.

בעמדיה היה קיים בימים עברו מנהג ישן נושן. היולדת נשענה על עקביה כשהיא התכופפה קדימה ותמכה בעצמה בזוג של מקלות בעלי צורת ך. על מקלות אלה שמרו בבית־הכנסת, ואל נכון נמצא זוג אחד מהם בכל אחד משני בתי הכנסיות של המקום. מחוץ לשני מקלות אלה לא נתמכה היולדת על־ידי שום דבר, וגם לא על־ידי המילדת שרק ישבה לפניה. לפני כמאה שנה ביטל החכם יעקב את המנהג הזה. היום נשענת היולדת על אשה אחרת, חכם יעקב הנהיג מנהג חדש, והוא, שאשה עקרה תשמש כמשענת ליולדת כדי שהיא עצמה תיעשה פוריה (על־סמך בר׳ ל, ג: „ותאמר הנה אמתי בלהה בא אליה ותלד על ברכי ואבנה גם אנכי ממנה״). 7

נהוג לזרות אדמה במקום ששם עומדת האשה ללדת, כדי שהילד יוולד על אדמה. באדמה זו משתמשים גם בתור אבקת זריה, לאחר ששחקו אותה.

6. במקומות אחרים צריכה האשה ללבוש משהו מבגדי בעלה, שם, כרך III, עמ׳ 28.

7. נמסר על־ידי אשה בת תשעים מעמדיה.

לאחר הלידה שמים מעט מאדמה זו בשקית קטנה ותולים אותה בצוארי האשה באופן שאי אפשר לראותה. דבר זה נחשב לאמצעי המבטיח הריון לעתיד. את שארית האדמה שמים באיזה מקום מבודד פן ייטמא בה מישהו.

מקשה לילד

בדרך כלל מתרחשת הלידה בלא קשיים מיוחדים. בכל זאת נראה, שלידה קשה אינה דבר יוצא מן הכלל, כי סגולות למקשה לילד נמצאות במספר גדול. לפי הנראה קשורות הלידות הקשות בהתפשטות הרככת בין יהודי כורדיסתאן כתוצאת התזונה הבלתי מספקת והזנחת הטפול הנכון בתינוקות.

האמצעים שבהם משתמשים כדי להקל על חבלי המקשה לילד מתחלקים לשני סוגים: הסוג האחד הוא מגי־דתי, והסוג השני הוא מגי בלבד. לסוג הראשון שייך המנהג הנפוץ להזמין כמה חכמים לבית היולדת שיאמרו תהלים בשביל האשה המקשה לילד (ס. ז., סוליימאני). אם זה אינו עוזר, תוקע אחד החכמים בשופר. על־ידי כך תוקעים את שמותיהם של מלאכים מסוימים אל תוך אזני היולדת (ע. ז.). מקול השופר אפשר גם ללמוד אם הלידה תיגמר בכי טוב (ס. סוליימאני, אושנו).

בתור „כפרה" שוחטים תרנגולת, או, בין העשירים, גם כבש, ואת הדם מתיזים על המקום ששם מתרחשת הלידה, או על היולדה עצמה (עמדיה). בזאכו לוקחים תרנגול ותרנגולת – התרנגול בשביל הבן המצופה, והתרנגולת בשביל היולדת – ומניפים אותם מעל לראשה של היולדת. אחר כך שוחטים את העופות ואת בשרם מחלקים לעניים.

בעלה של האשה המקשה לילד מביא מבית הכנסת את ה„רימונים" שבהם מעוטר ספר־התורה. בכורדיסתאן יש לרמונים צורת ספל שאפשר להסירו על־ידי בריגה. הבעל מביא את הרמונים לחכם והלה ממלא אותם „מים חיים" תוך אמירת תהלים. עתה צריך הבעל למהר עם המים, מבלי להוציא מלה מפיו, ולתת אותם לאשתו לשתות, כשהוא עומד מאחוריה (ס.)

החכם גם כותב קמיעות עם שמות מלאכים ואת הקמיעות הללו מניחים על לשונה של האשה (ס.), או על טבורה (ז.). לפעמים מוחקים את הכתוב במים ונותנים את המים לאשה לשתות (מנהג כללי).

„מצה בת שבע שנים" נחשבת לסגולה בדוקה ומנוסה. למקשה לילד אופים מצה בגודל של מטבע יחד עם המצה השמורה. במשך שבע שנים רצופות מניחים מצה זו על קערת הסדר כדי שהברכות תיאמרנה מעליה. אחר כך תופרים את המצה בשקית, שהיא מקושטת בכפתורים וחוליות שאף הן משמשות תכליות מגיות (שקית כזו נמצאת באוסף בראואר באוניברסיטה העברית, מס׳ 39:55). את המצה תולים בצוארי האשה בתור קמיע (ע.), או שמים אותה מעל ללבה (ז.). גם נותנים לאשה לשתות מים שבהם השרו את המצה (ז.).

בצדם של מנהגים אלה, שיש להם איזה קשר עם הדת, קיימים מנהגים

שהם מגיים בלבד, ושחלק מהם נתקבל אצל יהודי כורדיסתאן מן הכורדים או מהנוצרים.

מביאים בד שהוא גדול למדי לעשיית תכריכים, שמים אותו ליד האשה ואומרים: „הרי תכריכיך, אלה לתכריכיך, אנו נותנים אותם לעניים לכפרה". אחר כך מחלקים את הבד בין העניים (ז.).

בתור רפואה נותנים לאשה לשתות משקה עשוי מְמָן, אַרְאוּרַא, שהומס במים (ז.) [גם ע.], או מרק עשוי מעלי־תאנה (דהוֹכּ).

תפקיד חשוב בין הסגולות למקשה לילד יש לרגלו ולנעלו של הבעל. (מנהגים כאלה רווחים גם בדרום־מזרח אירופה.) הבעל מכה את אשתו על גבה בנעלו (ע. ס.). אותו מנהג קיים בין היוונים המודרניים: הבעל מכה את אשתו שלוש פעמים על גבה בנעלו ואומר: „אני העמסתי עליך מעמסה זו, ואני לוקחו ממך עכשיו". בזאכו גם נהוג היה, שאשה שקישתה לילד ושחששה שמה תפיל, קשרה אל גופה אחת מנעלי בעלה.

שופכים מים בנעל הבעל והאשה שותה אותם (ז. ס.). מנהג זה קיים גם בין הסרבים ובני בוסניה.[8] סגולה אחרת: האשה שותה מים שבהם רחצו את רגל הבעל (ע. ז.).

הטיפול באם לאחר הלידה

את השליה (ז. ד. ע. כַּוורְסַא = חבר; סינה: כּוּרְתַּא; בכורדית: הַוַלָּא בְּצָק = חברו של הקטן) קוברים או סתם זורקים אותה החוצה. המילדת חותכת את קנה־הטבור במספרים. בזאכו חותכת המילדת את קנה־הטבור מעל לשתי בהונות רגליה של אשה עקרה, כדי שהדם יזול עליהן. לאחר ששארית קנה־הטבור נופלת, מקבלת המילדת מתנה (ס). את שארית קנה־הטבור היבשה שמים בשקית קטנה ותולים אותה על העריסה. בעבור שנה קוברים אותה (ע.). בזאכו שמים אותה במים שבהם מתרחצת האם במשך ארבעים יום אחר הלידה. את המים שופכים על ראשי האם והילוד, ואומרים שזה משפיע לטובה על התפתחות הילוד.

המנהג הרווח בכל רחבי תבל להשכיב את היולדת על הקרקע, אינו נמצא בין יהודי כורדיסתאן. האם שוכבת על בד זול שאותו אפשר לזרוק אחר כך. במשך הימים הראשונים לאחר הלידה אין נותנים לאם מים לשתות. בסינה שותות הנשים הרבה שמן. ביחוד מעריכים משקאות מתוקים, למשל תה מתוק, שהוא מרבה את חלב האם (ע.), או יין ושרבת עשויה ממיץ ענבים, מֵי פּוּכְּתַא (ז. ד.). הארוחות הראשונות הניתנות לאם אחר הלידה צריכות להיות מתוקות; משום כך מוסיפים עליהן מי פוכתא.

הטיפול בילוד

נהוג למרוח את גוף הילוד במלח במקום לרחצו (ע.). ברור, שהשימוש

8. P.—B., 1927 III, 34, 37

במלח לתכלית זו מבוסס במגיה.[9] מאמינים, שהילד ייעשה בריא וחזק הודות למריחתו במלח. מטעם זה אומרים יהודי כורדיסתאן על אדם עצל: פַּכְּוּת לֵיוּת מִמְלָיכַא מַא מִילְכַא לְתְוַא בֵּי בַּאבּוֹךְ", היינו: „אתה עצל, אינך ממולח, לא היה מלח בבית אביך." או: מַא פַּכְלֵי אוֹהַא אָמְרִי יוֹמַת הְוֵילֵי לַא דְרֵילוּ מִילְכָא גוֹ מַאִית כְיַאפַּא דִידֵי", היינו: „מה עצל אדם זה, יאמרו שלא הושם מלח במי האמבט שלו ביום הולדתו" (ז.).[10] [פַּאכְלֵי = טפל, בלתי־ממולח. ע.]

המנהג למרוח את הילוד במלח במקום לרחצו במי מלח,[11] נמצא גם בין הנסתוריאנים, הכורדים, הגורג׳ים, הארמנים והפרסים, ואפילו בין היוונים.[12] אולי יכולים אנו להניח, שהמנהג נתקבל אצל היהודים מן הנסתוריאנים, ואין לראות בו זכר למנהג ישראל קדום.

לאחר הנקוי מעצבת המילדת את גופו של הילוד, מישרת את הזרועות והרגלים, צרה את צורת הראש והמצח, ואם הילוד נקבה, היא אפילו עושה לה גומות חן בלחייה (ע.). גם שמים כוחל בעיני הילוד (ז.).

טיפוסי בשביל חוג־תרבות זה לקשור את הילד בחתולים צרים. יהודי כורדיסתאן גם קושרים את הילוד אל העריסה [דוֹדְיָא, ע. בכוי׳ לָאנְדִיכּ.] בחתולים צרים. את הילוד מחתלים בפסים מיוחדים הנקראים פֶּצְ׳וּלְכַּא, ומניחים אותו בנפה, רְבַּלָא, עם חתיכת ברזל על גופו. הנפה והברזל, כך מאמינים, יגינו על הילוד בפני עין הרע (ע. ד.). [הילד שוכב בנפה, אַרְבָּלָא, במשך שבעה ימים, עם נר דלוק על־ידו. ע.] גם הכורדים המוסלמים שמים את הילוד בנפה במשך ששה ימים.[13] יהודי זאכו מניחים את הילוד במחתה עגולה עשויה מברזל, דוֹקָא, שבה משתמשים לאפיית לחם. במחתה זו מונח הילד עד טקס המילה.

ילוד זכר משכיבים בצד ימינה של האם, נקבה בצד שמאלה.

איסורים לאחר הלידה

בכל רחבי תבל רווחת ההשקפה, שהאשה טמאה לאחר הלידה. לפי החוק העברי טמאה היולדת במשך ארבעים יום לאחר הולדת בן זכר, ושמונים יום לאחר הולדת בת. האדוקות מבין יהודיות כורדיסתאן שומרות על ארבעים ואחד יום בהוולד להן בן ושמונים ואחד בהיוולד בת. בזמן האחרון וויתרו הנשים היהודיות בעמדיה של היום הנוסף. ואולם בדרך כלל תקופת הטומאה היא רק ארבעים יום גם לזכר וגם לנקבה, כנראה בהשפעת השכנים הלא־יהודים. מכאן הבטויים „אָרְבִּי", (ז.ס.) „אַרְבִּי" (ע.) גוֹ אַרְבִּי, בארבעים (ע.).

9. על המלח כאמצעי מגי עיין Pfannenschmidt, 1878.

10. המנהג של המלחת הילוד מיד לאחר הולדתו רווח החל מימי קדם, השוה יחזקאל ט"ז, ד.

11. רחיצת הילוד במי מלח, עיין Reich, 74, n. 1

12. Grant, 1841, 247; Ploss-Renz; Hovorka-Kronfeld, 1908—9 II, 638 sq.

13. Nikitine, RE, 1922, p. 340.

או אַרְבִּי פְּלָא רֵישָׁא, ארבעים נפלו עליה. בדומה לזה קוראים הכורדים את התקופה צִ׳ילְקֵי (ע.), צִ׳לֵּי (ס.), היינו ארבעים.[14]

אפשר לומר, שהאשה טַבּוּ בתקופה זו, ושהיא כפותה לחוקי טבו שונים. אסור לה לצאת מחדרה במשך ארבעים ימים אלה. אם אפשר, היא צריכה לשכב במטה במשך שמונת הימים הראשונים (זאכו). בלילה אסור לה לצאת לחצר. אם היא יוצאת מחדרה, אשה אחרת צריכה ללוותה.

בעמדיה ובגרוא היה נהוג, שהיולדת נשארה במטה שמונה ימים. אחר כך, בלוויית הדַפִּלְכָּא, המילדת, היא עברה ל„בית הבידוד" שהוקם מחוץ לעיר בשביל נשים נידות. בבית זה היו תמיד נשים רבות שהיה צריך להביא בשבילן מזון מן העיר. האם נשארה כאן עד תום תקופת הטומאה. מנהג זה, כך אומרים, בוטל לפני כשמונים שנה.

הטבו מוטל על היולדת מפני שכוחות מסוכנים, מחלישים, יוצאים ממנה ומזיקים לכל סביבתה. ברור הדבר, שמדובר כאן בהשקפות מסובכות: מצד אחד צריך להגן על סביבתה בפני ההשפעות הרעות, המחלישות, היוצאות מן האשה, ומצד שני האשה עצמה נמצאת בסכנה ויש להגן עליה. ההגנה על האשה מקיפה גם את החדר שבו היא שוכבת. במשך שלושת (או שמונת) הימים הראשונים אחר הלידה אסור לשאול אש או כלים, בייחוד כלי נחושת, מביתה (ז.ע.). מנהג זה רווח בכל רחבי תבל; גם בין הכורדים המוסלמים.[15] כל דבר, שהיולדת באה במגע עמו, נעשה טבו, ואסור להשתמש בו. יש קשר ברור בין זה ובין המנהג להביא מזון ליולדת. אסור לה לבשל או לאפות, לא מפני שאסור לה לעבוד, אלא מפני שהכלים הם טבו. משום כך בכמה מקומות אסור לאפות או לצלות בשר בבית היולדת. אומרים, שריח הבשר הצלוי מזיק לילוד. אסור גם לשאוב מים בחושך מן הבור שבבית היולדת (ס.).

כדי להגן על היולדת בפני שדים ומזיקים, עושה המילדת מעגל מסביב לחדר במקל-ברזל, או מותחת חבל שחור מסביב למטת היולדת (ס.).

במקומות הרבה רווחת האמונה, שהבצלים יכולים לגרש שדים.[16] בזאכו שמים שלושה ראשי בצלים על שפוד (שְׁבּוּזָא) ושמים אותו ליד היולדת. בסינה תוחבים שבעה בצלים על השפוד ומסירים כל יום אחד מהם.

בייחוד מסוכן להתקרב אל אשה יולדת בשביל נשים הרות ובשביל זוגות מאורסים. האשה היולדת, שממנה יוצאת ההשפעה המזיקה, נקראת כָּפַּאסָא (ע.). כָּאבְּסֵי (ז.); קרבן ההשפעה הרעה נקרא כְּבִסְתָא (ע.).

כדי להמנע מן הסכנה, אסור לנשים, שילדו לא מזמן, לעבור ליד ביתה של יולדת (ע.ז.ס.). אם צעירה בכל זאת עברה בשגגה לפני ביתה של יולדת, היא צריכה לירוק לתוך פיו של הילוד. כיום „הומתק" מנהג זה. האשה

14. עיין Nikitine, שם, שם. 15. עיין שם, שם; P.—B., 1927, III, 165

16. כך, למשל, בין יהודי תימן, עיין בראואר, תימן, 189.

מרטיבה חתיכת סוכר ברוקה, את הסוכר שמים בתה ואותו נותנים לילוד לשתות (ס.). שיטה אחרת: האשה צריכה לנגוע ברגל הילוד באצבעה הרטובה מרוק (ס.). ברוק משתמשים בתור רפואה נגד עין הרע. מורחים את פניו וידיו של ילד ברוק של אותו אדם שבו חושדים שנתן בילד את עינו לרעה (ס.) [17]

האיסור להתקרב אל יולדת מורחב לפעמים גם על בעלה וילדיה האחרים של היולדת. הסכנה גדולה ביותר אם הילוד הוא נקבה (ס.). אשה שאינה שומרת על איסור זה יכולה להעשות עקרה או בני משפחתה יכולים לחלות ולמות.

גם לארוס או לארוסה אסור לעבור ליד ביתה של יולדת. אם בלא יודעים עברו על האיסור, יש להשתמש בכל מיני סגולות נגדיות. כלה, למשל, צריכה לצעוד מעל לרגלי היולדת שלוש פעמים שמה וחזרה. או עליה לצעוד שלוש פעמים מעל לכלי שלתוכו השתינה היולדת (ז.). בסינה משתמשים גם ארוס או ארוסה באותם האמצעים שבהם משתמשת אם צעירה (עיין למעלה). בעמדיה נותנים החתן או הכלה פרוסת לחם ליולדת ומקבלים ממנה פרוסה מלחמה שלה תמורתה, או הם מחליפים מחטים.

פעולות אלו משמשות גם הגנה מראש. אם ארוס או ארוסה גרים ברחוב, שבו ילדה אשה, הם מבצעים את הפעולות ובאופן זה רוכשים להם את הכוח לעבור לפני ביתה של הכֶּפַּאסָא בלא נזק (ע.).

לאחר שמסתיימים ארבעים ימי ההסגר, אומרים על היולדת „נֶפִּיקְלָא מִן אָרְבָּי", היינו „יצאה מן הארבעים". בכורדיסתאן אין טקס מיוחד לציין את סיום התקופה הזאת. המילדת גוזזת את צפרני האם ולוקחת אותה למקוה (ע.). בסינה, ביום שהאם הולכת למקוה, היא שולחת קערת נזיד, כֶּסַאנֵי, לידידותיה וקרובותיה, כמו בפורים, והן מצדן מחזירות לה את הקערה מלאה שקדים.

השבוע לפני המילה

הולדתו של בן זכר מעוררת שמחה גדולה. הנשים פותחות מיד בצהלת השמחה: קלילילי... את הולדתה של בת, לעומת זה, מקבלים בשקט. לילדים מוסרים על הלידה במלים אלו: „לַגְלַג קַם מֵסֻלֵנִי אוֹ בְּרוֹנַא (אֵי בַּתָּא)" — החסידה הביאה לנו בן זה (בת זו) (ז.).

אם הילוד הוא בן זכר, כולם ממהרים להודיע לאב. האב ירוץ הביתה, ואולם אסור לו להכנס תיכף ומיד לחדר היולדת; עליו לחכות מעט בחוץ, פן „יעייף" את הילוד (ז.). אם נולדה בת, אין ממהרים להודיע לאב. אם לילה הוא והאב ישן, אף לא יעירו אותו משנתו. אב שנולדה לו בת לעתים יפחד לצאת לרחוב, יען כי הילדים ירוצו אחריו ויקראו: תּוּוַא תּוּוַא [1] כָּרַא בְּלַכִּית

17. על משמעות הרוק בברית בין הוואגאגא באפריקה עיין Raum, ARW 1907, pp. 269 sqq.; על הרוק כנושא הנשמה עיין Wundt, 1920, IV, 98 sq.

[1. ידידי מר שמואל בן-שבת מחיפה, לאחר שקרא את הקטע הנ"ל ב„עדות" א: ג: 129, העיר, שבין הספרדים בארצות המזרח נהוג, שילדי-הרחוב מקיפים את אבי הבת וקוראים:

אַבּוּהָא — „תווא, תווא, צואה בזקן אביה". ביחוד מקניטים איש עני במקרה כזה וממררים לו את חייו. הילדים יקפצו על גבו וכתפיו ויזרקו בו טיט. לפעמים יענו אותו עד כדי כך, שלא יעיז לצאת מפתח ביתו במשך שבועים ימים. בסינה חייבת אשה, שילדה בת, לשבת בחושך כי מעמידים את המנורה באופן שלא יגיע אליה האור.

כשנולד בן זכר מסדרים משתה, שְׁתַּיָא, בבית האב, כל יום החל מיום מחרת הלידה. כחמשה עשר גברים באים כל ערב, מביאים עמהם מַזָא וערק, שמעט ממנו מגישים גם ליולדת. הנאספים אוכלים ושותים ושרים שירי מילה (ז.ד.ע.). אם להורים כבר מתו כמה ילדים, יבואו עשרה חכמים לבית לקרוא בספר הזוהר. בבתי העניים ישבו החכמים רק שעות מספר, בבתי העשירים ישארו לעתים במשך כל הלילה. החכמים מקבלים תשלום עבור שרותם זה (ז.).

בסינה שוחטים כבש לאחר הולדת בן — בין העניים תרנגולת — ואת הבשר נותנים לעניים. קבלת פני האורחים נמשכת כל השבוע לפני המילה. במקרים מועטים מסדרים משתה גם לאחר הולדת בת.

כשם שהגברים באים בערבים, כן באות הנשים במשך היום. קוראים גם כלי-זמר ומכבדים את האורחים בממתקים ובפירות. לגברים גם מגישים ערק.

החל מן היום השלישי אחר הלידה מביאים הקרובים והשכנים בשר לבית היולדת. ואולם אסור להכניס בשר לבית עד שהיולדת תקיף אותו שלוש פעמים. משום כך מניחים את הבשר בחצר ושם מבצעה היולדת יחד עם הילוד ובעזרת הדַפְּקְּכַא, את טקס ההקפה. זה נעשה, כדי שהיולדת לא תיהפך ל„כֶּבִּיסְתָא".[1א] סיבת האיסור להביא בשר לבית לפני היום השלישי היא, שבשני הימים הראשונים לאחר הלידה היולדת עדיין חלשה מדאי ואינה יכולה לבצע את ההקפות.

היום השלישי לאחר הולדת בן זכר נקרא „כְלְיוּסַא"—ממתקים.[1ב] אבי הילוד מחלק ממתקים בין הילדים. אם הוא עשיר הוא שולח קערות גדולות של ממתקים לאגא ולראשי-העדה האחרים, והם מצדם עונים באיחולי מזל טוב. נשי נכבדי העדה באות לברך את היולדת (ע.).

שבת אבי הבן

יום השבת שלפני יום המילה נקרא שבת אבי הבן (ע.). או שבת סעודת

תּוּהָ, תּוּהָ, כִּרְיֶה בִּלְחְיֶת אַבּוּהָ — תּוּהָ, תּוּהָ, צוֹאה בזקן אביה!

לפי נוסח אחר, שאותו שמעתי מפי מר ח. נחמה בירושלים, שרים:

תּוּהָ תּוּהָ כָּרַה פְֻּנַסְט לְחְתּ אַבּוּהָ — תוה תוה צואה באמצע פני אביה

ועל זה עונה האב:

כָּרַה פְֻּנַסְט לְמַא שַׁאפּוּהָ — צואה באמצע למי שלא ראה אותה.

ועיין „עדות" ב: ג—ד: 127.]

1א. עיין למעלה עמ' 133.

1ב. עיין מקלין, עמ' 100: חליותא=ממתקים.

מילה (ס.). בשבת זו מכבדים את אבי הבן בעליה לתורה, ואולם את אביה של בת מענים בבוז ובלעג. לאביו של בן מגיש הגבאי צלחת של מזא וקהל בית-הכנסת מכבדו בבקבוק של ערק; במקום מתנות־כבוד אלו נותנים לאביה של בת קערת־רחצה וכד מים, ואומרים לו: „שְׁתִּי כוֹשֵׁיבָּא מְקִימְכְּלוֹן ספר תורה"—„שתה, ביום ראשון נעלה אותך לספר תורה" (עמדיה). בנידון זה מהווה יוצא מן־הכלל רֶבָּאנָא דֵים, ריכאן העליונה, ששם מכבדים את אבי הבת באותו אופן כמו את אבי הבן.

את אבי הבן קוראים לתורה בדרך כלל כשלישי (עמדיה). בסינה הוא עולה כרביעי. האב שולח הזמנות מראש, ואורחים מן הכפרים הסמוכים באים לשבת אבי הבן, ונשארים עד ליום המילה. אם האב יודע לקרוא, הוא קורא גם את תפילת השחרית והמוסף, אחרת הוא משאיר זאת לאחד ממכריו (ע.). במקומות ששם נהוג, שאת כל העליות של השנה מוכרים בשמחת תורה, יש מנהג, שבשבת אבי הבן שומרים את כל העליות בשביל אבי הבן. בבַּרשי, ששם מוכרים את העליות בכל שבת, קונה בשבת זו אבי הבן את כל העליות. האב לוקח את „הלוח" ונותנו לכהן וללוי. אחר כך עולים לתורה כל הקרובים והמכרים בתור ישראל. הם אומרים „מי שברך" ונותנים מתנות לבית-הכנסת, לחזן וכו׳. לבסוף עולה לתורה האב. לשבת אבי הבן באים לבית הכנסת גם אותם הקרובים והידידים, שהם כרגיל מתפללים בבית-כנסת אחר.

בעמדיה, אחר התפילה מזמינים החברים את האב לשתיה. במקומות אחרים מנהג זה אינו קיים; את הסעודה השניה מסדרים בביתו של אבי הבן.

אחר התפילה מתאספות הנשים בחדרה של היולדת. בעמדיה קוראים למנהג זה „פֶּתַּרְתַּא"—ארוחת-בוקר. השם הרגיל של ארוחת-בוקר הוא גַדַיַא, בשם פתרתא קוראים רק את הסעודה הניתנת לאבי הבן, לכלה, ואת סעודת-ההבראה לאחר לווייה. בזאכו קוראים לסעודת הבוקר שבשבת אבי הבן בשם „כְלִיוּסְת יַאלַא"—ממתקי הילד. הנשים לוקחות בשר וכופתה (כֻּפְּתֶי) והולכות לבית היולדת. שם נותנות מעט אוכל ליולדת, למילדת, וגם זו לזו; רוקדות ושרות, ואם הבן נולד למשפחה עשירה, מסדרות משתה מלא שפע (ע.ז.).

בסינה רגילים הילדים לבוא אל בית היולדת בשבת ולשיר: „תנו לנו הוֹזַבַּן, יהיה כסימן טוב." ההוזבן הוא אגוזים וממתקים. לפעמים מתעמדים הילדים על גג הבית, ואת ההוזבן זורקים אליהם למעלה. כאות תודה שרים הילדים: „פַּאוֹ קַדַמֵיו בְּרִיכָא הָוֵי"—רגליו, צעדיו יהיו ברוכים.

בשבת אבי הבן בוחרים גם את הסנדק ומודיעים לו על הכיבוד. הסנדק שולח לילוד בגדים שבהם ילבישוהו לשעת המילה.

לֵיל שֶׁשֶׁי

הלילה המסוכן ביותר בשביל האם הוא ליל ששי. בסינה זהו עד היום הלילה הששי, כשם שהיה לכתחילה, ואולם בשאר מקומות בכורדיסתאן

הוא חל להיות בליל המילה ומתאים ל„וואכנאכט" של יהודי אירופה.[2]

כנראה, אין למלה שֶׁשֵׁי קשר ישיר עם המספר „שֶׁשׁ" הכורדי, או עם המספר ששה בעברית, אלא היתה לכתחילה שמה של איזו שדה (אולי השדה של יום הששי), שהיא אורבת לילדים. אותו מנהג נמצא גם בין יהודי בגדאד. גם הללו חוגגים חג בלילה הששי אחר הלידה, מחלקים מי זעפראן בין הילדים, שהם מתהלכים ומתרוצצים ברחובות תוך צעקות: ששה! ומְקבלים ממתקים.[3]

הכורדים המוסלמים חוגגים חג זה בלילה השביעי אחר הלידה במקום הששי. בקשר לכך כותב ניקיטין: „ששת הימים הראשונים... גם ל„דאפירך" וגם לנשים האחרות הנוכחות בלידה, אסור לצאת מן הבית... איסור זה חזק במיוחד בלילות. יש שבמשך היום נעלמות הנשים, ואולם הן צריכות לחזור ללילה; אחרת הרוח הרעה „שֶׁשֶׁה" (מוצא השם הזה הוא במספר 6, „שש" בכורדית) תוכל להרוג את האם או את הילוד."[4]

בסינה מופיעות הנשים בבית היולדת בשעה ארבע אחה"צ לערך. הן מתקבלות באופן המסורתי, ומחלקים מזון בין העניים. מזון זה, אם אפשר, צריך להיות מנה חמוצה ומשום כך היא בדרך כלל „שְׁלַּא תְּרְשִׁי לֵּלֵי שֶׁשֵׁי" — מין דיסה דלילה עשויה מאורז מבושל חמוץ. חוץ מזה נותנים צמוקים וממתקים אחרים לילדים. הנימוסים, שאותם מבצעים, מכוונים באופן ברור להגנת היולדת בדומה לנימוסי ליל החינה בחתונה. המילדת מכה את היולדת שלוש פעמים על רקתה וסופקת כפיה שלוש פעמים ואומרת: צָא לִילִית (צאי לילית). הנשים מביאות צבע כחול, נִילָּא, או צבע צהוב, זֵיִרָא, מִצְבַּע הבדים, וצובעות בהם את היולדת. על פניה הן צובעות דוגמה מסוימת, ואחר כך צובעות את ידיה, רגליה וערותה. גם את הילוד צובעים. בשעת הצביעה צריכות נערות שהגיעו לפרקן לצאת מן החדר. לבסוף צובעות הנשים את הקיר שממול המיטה שבה שוכבת היולדת. מנהג זה נקרא בשם „רַנְג כּוּלֶּכִילָּא" — „צבע הם עושים". וכן שואלים את היולדת: „רַנְג וְלָּלָךְ?" — „האם צבעו אותך?" אחר צביעת היולדת צובעות הנשים הנוכחות את מצחן, ידיהן ורגליהן.

לסימן טוב נחשב את היולדת תופרת משהו בלילה זה. המילדת תולה ענק מחוליות ענבר מסביב לצוארי היולדת. שתי מילדות שוכבות על ידה במשך כל הלילה עד אור הבוקר.

גם גברים באים לבית לחוג. באים גם כלי־זמר והאורחים שרים ורוקדים. גם באושְׁנוּ מסדרים את „ליל ששה" בלילה הששי. אנשים ונשים מתאספים בבית היולדת. הנשים אומרות „שֶׁשָׁא בְּרַכְּתָּא". לבנות נותנים שם בלילה זה.

2. על ה„וואכנאכט" עיין M. Zobel, תרצ"ס, עמ' 103.

3. עיין EJ, II, 963, s.v. Baghdad, חשוה גם דוגמאות נוספות ב־ERE, II, 640.

4. B. Nikitine, RE, 1922, p. 340.

ואולם גם באושנו וגם בסינה קיים עדיין המנהג לחוג גם בערב יום המילה.

ליל המילה

בדהוכ, זאכו ועמדיה קוראים „ליל ששה" לליל המילה, היינו לליל השמיני. באופן זה מתחברים בלילה זה המנהגים של „ליל ששה" מזה ושל ליל המילה מזה.

בערב מביאים את כסא אליהו מבית הכנסת לבית אבי הבן. את הכסא מעטרים ברימונים ומניחים אותו בכניסת הבית, על במה. הגברים והנשים הבאים לבית מנשקים לכסא כשנכנסים. מחלקים ממתקים בין קבוצות הילדים הבאות. הגברים קוראים בספר הזהר. אחר כך מצוה האב להביא ערק ומזא. לעתים קרובות מופיעים המטרבאיי, הכלי־זמר (ואולם לא בעמדיה), ושרים ורוקדים.

הנשים מתאספות בחדר היולדת. בזאכו צובעים בלילה זה את מצחה וכפות ידיה של היולדת בצבע שחור. צובעים גם את הילוד.

מבית־הכנסת מביאים לחדר היולדת קנדלא גדולה הנקראת „קַנְדֶלָת אליהו הנביא", ושבאמצעיתה עומד נר־שעוה גדול מקושט בפרחים. היולדת מדליקה את הנר וזורקת מטבע לצלחת מים העומדת על הקנדלא. אחר כך מעבירים את הקנדלא אל הגברים, שכל אחד מהם זורק מטבע לקערה ומדליק אחד מן הנרות הקטנים, שהשמש מספק אותם להם. באופן זה מעמידים כחמשים נרות על הקנדלא. לאחר שכל הגברים יצאו ידי חובתם זו, מכבה השמש את הנרות ונכנס לחדר הנשים, ששם חוזרים על אותו נימוס. הכסף המתאסף שייך לקופת בית־הכנסת ול„קַפַּא אַרִיכַא" — מעין קרן לעזרה סוציאלית.

מנהג דומה לזה רווח באושנו. גם כאן לוקח השמש „קַנְדִל" מכוסה פרחים אל בית היולדת, ואולם במקום נרות שעוה משתמשים בנרות־שמן.

הנשים אינן ישנות כל הלילה, אלא שומרות על היולדת והילוד. ב„ליל ששה" אסור לילוד לישון על הקרקע או בעריסה. משום כך מחזיקות אותו הנשים בחיקן חליפות (זאכו, עמדיה). ואולם רק אלו שחדל להיות להם אורח כנשים, כֶּטַאֶתַּא, רשאיות להחזיק אותו.

חשיבות מיוחדת מיחסים לנימוסי „ליל ששה" בבית משפחה שילדיה מתו, או שזהו הבן הבכור.

המילה

בבוקר יום השמיני מלים את הילוד. הכלל הוא, שאת המילה מבצעים בבית־הכנסת. ואולם בבִּיגַר מלים את הילוד בבית, ולא בבוקר אחרי השחרית, אלא לפני המנחה. גם במקומות אחרים מלים את הילוד בבית, אם המילה חלה בתקופת הקור, או אם כבר מתו לאב כמה בנים, פן תפגע „עין הרע" בילוד בדרך לבית הכנסת (ז.).

לפני תפילת השחרית מובילים כמה אנשים את כסא אליהו מבית האב

לבית הכנסת. הובלת כסא אליהו כבוד הוא, והוא נמכר ברבים. מי שזכה בקנייתו של כבוד זה, רשאי להעמיד את כסא אליהו על התיבה. האנשים המלווים אותו בדרכו מבית האב לבית הכנסת, שרים ורוקדים בכל הדרך (ע.). מכסא אליהו בולטים עמודים קצרים, שעליהם שמים „רימונים" לכבוד המילה. על הכסא תולים צעיפי משי, על־פי רוב מצבע ירוק; אל הצעיפים תפורים קמיעות עם כתובת, כגון „שדי" וכדומה. מנהגן של אמהות, שבניהן חולים, לקשור שיני־זאב אל כסא אליהו (ז.).

אחר תפילת שחרית מודיע החזן, שתהיה מילה ומזמין את הגברים שישארו בבית הכנסת. בינתים הולך השמש אל בית היולדת ואומר לנשים שתבאנה את הילוד. הנשים כבר רחצו את הילוד והלבישוהו בבגדים שנתן לו הסנדק בשבת מילה. בתהלוכת שמחה בלווית כלי־זמר, מטרבאיי, מביאות הנשים את הילוד העטוף בצעיפים. לקול השמחה, קלילילי, יוצאות גם נשים אחרות במרוצה מבתיהן כדי להצטרף לתהלוכה. בראשונה נושאות שתי סבותיו את הילוד, אחר כך נשים אחרות בזו אחר זו. לשאת את הילד למילה נחשב לסימן טוב ולכבוד, ומשום כך באושנו נושאות אותו גם נשים צעירות, שעדיין לא ילדו.

אם הילוד מאחר לבוא לבית הכנסת, דבר זה נותן הזדמנות לעליזות ולהגדלת השמחה. בדיחה קבועה היא, שהילוד מאחר, מפני שאליהו עסוק. „הֵי הוּ אוֹהָא אֵלְיַהוּלֵי אִזְלֵי בְּד שׁוֹאֵי שׁוּקֵי גְמְזַבְּנֵי" — הנה אליהו זה מוכר את צמרו בשבעים שוקים (ז. ע.).

כשמופיעות הנשים עם הילוד, כולם קמים, כי מאמינים, שיחד עם הילוד נכנס גם אליהו לבית הכנסת. הסבה או המילדת מוסרת את הילוד לסנדק. הסנדק בדרך כלל סבו של הילד מצד האם. חזון נפרץ הוא, שאבי הבן אינו נוכח בשעת המילה, יען כי הגברים נמצאים רחוקים מבתיהם לעתים קרובות במשך חדשים מספר (למשל בז.).

הסנדק מעביר את הילוד שלוש פעמים מעל לכסא אליהו, ואחר כך מתישב או על אחת ממדרגות התיבה, או על כסא המילה, שאותו מחזיקים יהודי כורדיסתאן לשם כך על יד כסא אליהו (ז., ע., ס.). גם כסא זה מקושט בצעיפים.

המוהל נקרא בכל כורדיסתאן גַזָארָא (בכורדית „סוֹנַת כַּר"). הכלל הוא שהשוחט הוא באחד גם המוהל. למוהלים היהודים יש שם טוב כל כך בארץ שגם הכורדים המוסלמים פונים אליהם. ח' אברהם מסינה אמר לי, שהוא מל כחמש מאות נערים כורדים. היהודים אינם משלמים שכר למוהל, כי ביצוע המילה נחשב למצוה. בזאכו, בימים עברו, היו נותנים למוהל במתנה סבון מתוצרת ביתית.

מכיון שאין מוהל שוחט בכפרים, לעתים קרובות אי אפשר למול את

הילוד ביום השמיני. בכפרים מסביב לריכן ונרוא „אוספים" את הילדים ומלים אותם יחד בסוכות, כשהשוחט מגיע כדי לשהוט את ה„קְלְיָא". לעדות הכפריות אין כסא אליהו.

לשם החזקת הערלה בשעת המילה משתמשים המוהלים במלחצת הנקראת „מַשְׁקַס" ויכולה להיות פשוטה או מקושטת. 5 ללהב של סכין־המילה (גַרַאְתָּא) [זה השם הכללי של התער בע.] רק חוד אחד. סכין זו היא סכין מיוחדת למילה, או, לפעמים, אותה סכין שבה משתמשים לשחיטת עופות. כדי להפסיק את הדם זורים על המילה אפר מנייר כחול שבו עטופים גושי־הסוכר (ס.) או זרע כרווייה כתוש, 6 או כתישת עץ שגרדו מקורות הבית (בֶּגַר). בעמדיה מרחו מקודם את הפצע במשחה עשויה מבצלים, סְמוֹכֵּי ומלח, ואחר כך זרו עליו אפר של בד שחור. בשעת המציצה מחזיק המוהל מעט יין שרף או מזיגת מים וסמוכי בפיו.

לאחר המילה מראה המוהל את ידיו המגואלות בדם, והאיש המחזיק את הנימול אומר: „מְנְכּוּם בֶּדִימַא!" – הרי הדם! רווחת האמונה, שהאלהים יסלח את חטאיו של אלה המביטים אל הדם, ושנשים הרות תיוושענה אם הן מביטות אל הידים המכוסות בדם. בשעה שהנשים מביטות אל הדם הן אומרות זו לזו: „אִשַׁלָּא הַל אִצְ'אַ יַרְכֵי הַוֵילַּךְ אָהַת כַא בְּרוֹנָא גַזְרָכְלֵי" – אם ירצה השם יהא לך בן בעוד תשעה חדשים נמול אותו. גם המים, שבהם רוחץ המוהל את ידיו נחשבים לרפואה נגד עקרות. הנשים מתרחצות במים אלו (ע., אושנו), ואפילו שותות מהם (אושנו). גם הפשתן שבו כורכים את הפצע נחשב לתרופה נגד עקרות והנשים מתעשנות בו (ע.).

המוהל שם את הערלה (ע.: דוּלְכְּסָא; ז.: צַרְמוּכְּסָא) בקערת אפר ואומר: „נחש עפר לחמו." את הקערה מכסים בצעיף של כלה, שהוא מלא סימנים וסמלים מגיים, ונער צעיר מוביל אותה אל בית אבי־הבן. האם תולה את הערלה על העריסה עד שהיא מתיבשת, ואחר כך מורידה אותה ושומרת עליה בתור קמיע (ע.). הערלה המיובשת נחשבת לסגולה נגד עקרות, ונשים עקרות בולעות חתיכה ממנה או לפעמים מכניסות אותה לערוותן (אושנו, ז., ס.). ואולם יש להשיג את הערלה בחשאי, כי קרובי הילוד לא ירשו שישתמשו בה לתכליות מגיות. [שימוש כזה בערלה רווח ברוב עדות המזרח.]

בשעת אמירת הברכה על היין שמים טיפות־יין אחדות בפי הילוד. אם הוא אינו בוכה, אומרים זה לזה: „זֶה כֶּבְּרָאיַא" – זה אחד מן החברה (העדה). בעמדיה, בשעה שהאב מבטא את שם בנו, המוהל מטביל את אצבעו ליין ושם אותה בפי הילוד, „כדי שהילוד לא ישכח את השם" [ואם אין הילד בוכה, אומרים: „אַיָא חַבְרַאיֶלֵי", זה מן החברה קדישא].

5. באוסף־בראואר באוניברסיטה העברית נמצאים „משקסים" כאלה. אחד מהם, כנראה בן מאתים שנה, נושא את הכתובת: הקדיש אותו לכבוד אליהו זי"ע"א.

6. על זרע Umbelliferae לגירוש שדים, עיין Hovorka—Kronfeld, 1908—9, I, 98

סעודת המילה

כשהקהל יוצא מבית הכנסת, אחד מבני המשפחה העומד ליד השער, נותן לכל אחד עוגה קטנה. לתפקיד זה בוחרים גבר חזק, שיכול לעמוד בפני זרם היוצאים. את הנמול מובילים הביתה בלוויית כלי־זמר ולקול ה„קלילילי" של הנשים. בסינה נכנסות רק הנשים לבית האב. הן נותנות מתנות ומכבדים אותן במטעמים. הגברים הולכים להם איש איש לעבודתו; הם משתתפים רק בסעודת מילה אחת, זו המוגשת להם ב„ליל ששה".

ואולם ברוב העדות הכורדיות הגדולות מסדרים את סעודת המילה תיכף ומיד לאחר המילה עצמה. בכל אופן צריכה הסעודה להתקיים במשך היום. משפחות עניות לעתים קרובות יוצאות ידי חובתן על־ידי חלוקת ממתקים ומטעמים בחצר בית־הכנסת (ע.). ואולם העשירים מסדרים סעודה עשירה בבית אבי הבן. בזאכו, אם המילה חלה להיות בשבת, מוותרים על הסעודה, ובמקומה מחלקות הנערות אורז ובשר בין מאה משפחות לערך. בעמדיה מקיימים את הסעודה גם בשבת. במקום זה גדולה השמחה אחר הסעודה, בדומה לשמחת חתונות. בהזדמנות זו המשחק החביב ביותר הוא המשחק „יֶסִירָא הַכּוֹמָא"–אסיר המלך. בסעודה נוכחים כעשרה משרתים (סַבּוּסָא), והם אינם מניחים לאף אחד מן המוזמנים ללכת לו לפני סיום החגיגה. בייחוד מרכזים הם את תשומת לבם על העשירים. הללו אינם רשאים ללכת עד שתרמו את מתנתם, יין־שרף, עופות, או כסף. אם אחד מהם מסרב, עונשים אותו ב„תַלְתוּיֵי", היינו תולים אותו ברגליו למעלה עד שהוא נותן. בכסף הנסחט באופן זה קונים המשרתים בשר ויין־שרף, ובלוויית ידידיהם, ועם כמה נשים מבשלות, הם יוצאים למקום־הפגישה שמחוץ לעיר, כדי לחוג שם.

העריסה

עד המילה שכב הילוד בנפה או במחתת־אפייה. אחר המילה משכיבים אותו בעריסה [דוֹדִיָא, ע. בכו׳ לָאנְדִיכּ], שהיא או עריסה תלויה, או עריסה מתנדנדת. העריסה התלויה עשויה מבד חזק הקשור בשני הקצוות למוט, והיא תלויה בחבלים מקורה שבתקרה. כשמוציאים את הילד אל מחוץ לבית, מסירים את העריסה ומובילים אותה עמהם. עריסה זו אינה מכוונת לתינוקות קטנים מאד.

העריסה הרגילה היא העריסה המתנדנדת.[7] הילד, שהוא מחותל בחזקה באופן שאינו יכול להזיז את ידיו או רגליו, קשור היטב אל העריסה עד שאינו יכול לשנות את מצבו. חוסר־תנועה זה דרוש כדי שצינור־השתן

7. תמונה של עריסה מתנדנדת מארמיניה נמצאת ב—P.–B. III, 205. תמונה זו נותנת גם מושג על מצב האם בשעה שהיא מניקה. השוה גם Virchow, Z.f.E. 1924, p. 208 sq.; Pflug, A.f.A. XIX, Abb. 21. [עריסות מתנדנדות דומות לנ"ל נמצאות גם בבית־הנכות האתנולוגי (Palestine Folk Museum) שבמגדל דוד על־יד שער יפו בירושלים.] בסינה משתמשים גם בעריסה ממין שלישי, מעין תערובת בין עריסה תלויה ועריסה עומדת, שנקראת לולו (lülü).

[סִיבָּכָּ, ע.] יוכל לפעול. צינור־השתן הוא קנה־סוף המחובר אל גוף הילד בעזרת שעוה העשויה להתאים לגוף הילד או הילדה. צינור זה עובר דרך הכר שעליו שוכב הילד ודרך תחתית העריסה לתוך סיר חרס, סְנְגַ'א (ע.). השימוש בצינור־שתן כזה נפוץ בתחום שבו משתמשים בסוג זה של עריסה. הוא נמצא בארמיניה, בכורדיסתאן, בתורכסתאן ובין הקירגיזים ושבטים ערבים מסוימים. [וגם בפרס ובכמה ארצות־מזרח אחרות.]

את הילד מוציאים מן העריסה רק פעמים ביום כדי לחתלו מחדש. אין מוציאים אותו לשעת היניקה. העריסה עומדת, כמובן, בתוך חדר, ומשום כך קל לתאר מה מעט אויר ושמש מקבלים התינוקות, ומה קל למחלות שונות לתקוף אותם.

אל העריסה קושרים כל מיני קמיעות, כגון שרשרת שקדים, אגוזים, חוליות כחולות וחתיכת עץ מאילן ה„כְלַפְּתַא" (ע.).

הזנת התינוק

כבר ביום הולדתו מיניקה האם את התינוק. בזאכו נותנים לו בראשונה חמאה נמסה (מְשְׁכַא) ורק בעבור עשר שעות מתחילה האם להניק אותו. בכל אופן אין חוששים מלתת לו את הקולוסְטְרום. מהתחלה מיניקה האם עצמה את התינוק, כי — כנראה מפחד השפעות מגיות — אין היא מעיזה לתת אותו לאשה אחרת להניק, ובייחוד אם הוא בן זכר. מינקת (ע. דַאדוֹכַּא) לוקחים רק אם חלב האם נפסק או אם יש איזה עיכוב דומה לזה. יש נשים עשירות הלוקחות מינקת כדי שתוכלנה להרות מחדש בהקדם — זאת בהתאם לאמונה העממית הרווחת, שאשה מינקת אינה יכולה להרות.[8]

במספר גדול של תרופות משתמשות הנשים אם חלבן מתחיל לפחות. החכם כותב להן קמיע שאותו הן לובשות על השד בתוך קופסת כסף. הנשים גם מביאות אדמה מקברים קדושים מסוימים, כגון בֵּי חַזַאנֵי בעמדיה, שאותה הן מערבבות במים ושותות.

בשעת היניקה כורעת האם ליד העריסה, מתכופפת מעל לתינוק ומשעינה את עצמה באחת מזרועותיה על המוט העובר מעל לעריסה לארכה. במצב כזה מיניקות גם נשי הנסתוריאנים בכורדיסתאן.[9] כדי להקל על האם את הגשת שדיה לתינוק, היא לובשת חולצה מיוחדת במינה (ע. נירוא, ריכאן): סוּדְרֶת מַמְסַנְתַּא [=כתונת של מינקת], עם חתך לכל שד. חתך זה מכוסה בחתיכת בד.[10] בשעת היניקה שרות האמהות שירי-ערש.

את התינוק מיניקים במשך שנתים ימים. בשנה הראשונה הוא אינו מקבל מאומה מחוץ לחלב האם, לא מים ולא תה. בשנה השניה מוסיפים על

8. להנחה זו לא נמצא עד היום אישור מדעי, עיין .P.—B., III, 195

9. עיין Grant, 1841. p. 248

10. עיין אוסף-בראואר באוניברסיטה העברית, מס' 54 : 39, מהֶרְקִי.

חלב האם מרק או דיסה. וגם נותנים מים לתינוק. ולא זו בלבד, אלא שמשגיחים על כך, שהתינוק יקבל תמיד הרבה מים לשתות, פן יחלה. אם האם שוכחת לתת לו מים, וכתוצאה מזה שותה התינוק אחר כך יותר מדאי מים ונעשה חולה, אומרים עליו: „סוֹכְנַאנַא פְּלוּ"—צמאון נפל עליו. כדי לרפא אותו, שמים מים בראש מקטורת חדשה (כַּלוּנְכַּא) ונותנים את המים לילד לשתות. אחר כך צועדים ארבע אמות (היינו ארבעה צעדים) הלוך וחזור בחדר, ואחר כך זורקים את ראש המקטורת לנהר ואומרים: „סוֹכְנָאנֶי, סוֹכְנָאנֶי, אַכְּתִים גו׳ מַאיֶי יָלָּא טַרִיס"—צמאונים, צמאונים, אתם במים, והילד נתרפא (ע.).

כמה שידוע לי, אין טקס מיוחד לגמילת התינוק (כֶּסָאלָּא). אם הילד רוצה להמשיך ולינוק, צובעת האם את שדיה בצבע שחור כדי להבהילו, או זורה פלפל על שדיה.

השן הראשונה

[כשמופיעה השן הראשונה, אומרים: יַא אְלַאהַא יַאוִּת אַרְזַאנִי וְאִמְנַאהִי! —הוי, אלהים, תן שובע ושלום! והכוונה בכך היא, שיהיה לילד מה לאכול, שהרי השינים לאכילה נבראו. ע.].

בין יהודי כורדיסתאן, כמו בכמה מקומות אחרים, הופעת השן הראשונה של התינוק נחשבת למאורע גדול, שלכבודו מסדרים חגיגה, הנקראת בעמדיה „פַּרְכְיֶי כָּאכֶּי בְּרוֹנַךְ"—חגיגת שיני בנך, ובסינה: „כַּאכֶּי פַּלוֹתֶי"—חתוך השן. אומרים, שהילד עצמו דורש חגיגה זו, אפילו אם צריכים לשרוף את העריסה כדי לבשל את המאכלים: „אַגַר דָאכִּי פַּכְּרַא תַּכְתֵי דַרְגוּשְׁתִּי מַכְּלַאלוֹ תֶּכֵילַא פַּתִּילָא כֶּסַאנֵי בְּשְׁלָא בַּכִּי.

את הדיסה (כֶּסַאנֵי) מחלקים בכמויות גדולות בין העניים, ושולחים ממנה לידידים. מעט ממנה שופכים על הגג כדי שגם הצפרים תוכלנה ליהנות מ„חתוך השן" (ס.). לעתים קרובות מסדרים חגיגה זו רק בקשר לשנו הראשונה של בן בכור. בעמדיה מזמינים גם כלי-זמר, ושולחים ממתקים לשכנים ולידידים. מסביב לצווארי הילד תולים שן זאב (כָּאכַּא דֵיבַא) ואומרים: „מַאנִת בַּאנֵי כַּאכּוֹךְ בַּאנֵי כַּאכִּת גַאנֵי"—„מי שסופר את שנך, יספור שן זו" (ע.), או: „כּוּד מֵינֵךְ כַּאכּוֹךְ מֵינֵךְ בַּאיַא כַּאכַּא"—מי שמביט אל שנך, יביט אל שן זו". בנירוא, ריכן ועירות אחרות שולחים ההורים בקשר ל„פְּלַאתִּת כַּאכֵּי" (חתוך השן) קערת כַּשִׁישַׁא, דיסה עשויה מחיטה ואפונה, לקרובים ולידידים, ומקבלים מהם תמורתה מתנת בד, או מגילה וכדומה. בבַּרַשֵׁי שולחים קערת ממתקים וקערת מלח למכרים. כשמוסרים את הקערות אומרים אמרה כגון „פְּלִיתְּלוֹ כַּאכֵּי לַא אַבְרַמִינְכּוֹ"—אברהם חתך את שיניו; ועל זה עונים האחרים ואומרים: „בְּרִיכֵי הָוֵי אְלֶי"—ברכה תהיה עליו.

הופעת השן הראשונה בלסת העליונה נחשבת לסימן רע. במקרה כזה

משתמשים ברפואה „חזקה": זורקים את הילד מגג הבית אל בד שאותו מחזיקים כמה אנשים (ס.).

גידול הילד

בשנה הראשונה לחייו רוחצים כל בוקר את ידי הילד במים, ואולם לא את פניו. במקום מים מוציאה האם מעט חלב משדיה ורוחצת בו את פני הילד, לאמור: „בְּרוֹנִי כַּאסֵי וִלּוּ כְּלֶלָא מַלַּאכֵי—בני, את פניו המלאכים ירחצו [או: מַלַּאכֵת שֵׁינַא—מלאכים טובים]. אֲנָא כַּאלַּנַא כַלְוָא"—אני רוחצת אותו בחלב (ע.).

את התינוקות מלמדים ללכת בעזרת מסגרת מורכבת על גלגלים (ע.ס.). אם התינוק אינו מתקדם יפה בהליכה, מבצעים נימוסים מסוימים. לוקחים „מעים" (תָּלְיָא), היינו לב, כבד וכדומה. מפשיטים את התינוק ומחזיקים אותו מעל למעים ושופכים עליו מים. פעולה זו תגרום לכך, שילמד ללכת מהר (ע.). ואם תרופה זו לא הועילה, משתמשים בתרופה חזקה יותר, היא הקשירה (יַסַארַא). קושרים את ידיו ואת רגליו של התינוק ומוציאים אותו לרחוב הראשי בשעה שיודעים, שהאגא יעבור בו רכוב על סוסו. האגא, שידוע לו המנהג, יורד מסוסו וחותך את קשרי הילד בסכין (ע. דהוכ). יש שמעשנים את התינוק בקרן צבי, בהתאם למה שנאמר בפרקי אבות (ה, כ"ג) „רץ כצבי" (ע.). ועוד אחרת: האם הולכת בערב יחד עם הילד אל מקום השדים הנקרא „בֶּרֵי אַגַ'א"—אבן עגולה. היא מניחה מעט לחם, מלח ובצלים ליד האבן ומשכיבה לשם גם את הילד ואומרת: „בבקשה ממך, ידידי, תן לבני ללכת חפשי." לאחר שעה היא מרימה את הילד ולמחרת בבוקר הוא ידע ללכת (ע.). בסינה משכיבים את הילד בנפה (ארבלא) ומובילים אותו אל שבע משפחות. שכל אחת מהן צריכה לתת מעט אוכל. משבע מתנות אוכל אלו מבשלים ארוחה, שאותה צריך הילד לאכול.

המלים הראשונות, שהילד יודע לומר, הן בַּאבִּי, יַמִּי, דָא (ע.), תַּתָּא, בַּבָּא (אבא), דַי (אמא), אַלָּא (אלהים) (ס.).

[אם התינוק יודע בראשונה לבטא את המלה „בַּאבִּי" (אבא), רואים בכך סימן, שהילד שיוולד להוריו אחריו, בן זכר יהיה; ואם הוא אומר יַמִּי (אמא) בראשונה, בת תיוולד להם. ניחוש אחר: אם הילד, לאחר שהתחיל ללכת, לוקח אפר ושם על ראשו, סימן הוא שאמו תהרה שוב ותלד בן זכר. ע.]

לולד המפגר בדיבורו עושים „קשירה" באותו אופן כמו שעושים לילד המפגר בהליכה (ד., ע..) תרופה אחרת היא לשים שלושה גרעיני אורז קלוי מתחת ללשונו (ע.).

הגנה בפני סכנות

הורים שכבר מתו להם כמה ילדים משתמשים בשיטה מיוחדת כדי להגן

על הילד שנולד להם. סמוך להולדת הילוד — לכל המאוחר לאחר שלושים יום — „מוכרים" את הילוד. מוכרים אותו לקרובה המשלמת בעדו בערך לירה אחת. הקרובה מוסרת את הילד לאמו כדי שהיא תאמן אותו ומשלמת לה סכום סמלי קטן כל חודש עבור שרותיה. נוסף על כך, קרובה זו קונה את בגדי הילד עד שהלה מגיע לגיל של עשר שנים לערך. יש שהיא קונה לו רק את הבגד הראשון בתור סמל; ויש שההורים אינם רשאים בשום אופן לקנות את בגדי הילד (ז., ד., ס.). אם אפשר מוכרים את הילד לאשה שיש לה הרבה ילדים משלה, והילד ישא את שם משפחתה של אשה זו (ס.).

לפי שיטה אחרת אינם מוכרים את הילד, אלא מתיחסים אליו כאלו היה בן עניים. אוספים כסף לקניית בגדים בשבילו, או אוספים חתיכות בגדים ובדים ממשפחות שונות ועושים מהם „בגד של אלף טלאי" בדומה לזה שהדרוישים לובשים (סוּדְרא קֶצֶ'י).[11] אל בגד זה תופרים חוליה אדומה ובו מלבישים את הילוד לשבת מילה (ע.).

לילדים כאלה גם עושים את הסודְרא והכַּרְתַּכָּא מתכריכים (כְּתָאן מֶתֶי). כשמת איש זקן או חכם מוכרים את שארית הבד הנשאר לאחר עשיית תכריכין. המכירה נעשית באופן פומבי, ומשפחת ילד כזה רוכשת לה את הבד. חוליה אדומה מציינת סודרה זו (ע.).[12]

נוסף על המנהג של מכירת הילוד למשפחה אחרת, קיים גם המנהג של מכירתו לצוענים, קַרַצ'איי.[13] הללו קונים את התינוק, ואחד מבני המשפחה קונה אותו מהם. מנהג זה היה שכיח למדי בעמדיה. לבסוף קיים גם מנהג של החלפת הילוד בעד כלב צעיר. האם לוקחת את הילוד אל כלבה שהמליטה זה עתה. היא מניחה את הילוד ליד הכלבה ולוקחת את אחד מן הכלבלבים אל שדיה. אחר כך היא הולכת עמו אנה ואנה שלוש פעמים ואומרת:

„יָא כַּלְבְּתַא הַא שְׁקוֹל בְּרוֹנִי תָּאלַךְ, אַנָא שְׁקֵילִי אוֹהַא בְּרוֹנַךְ תַּגְיַאנִי" — הוי כלבה, קחי לך את בני, ואני לוקחת לי את בנך. אחר כך היא לוקחת את בנה בחזרה, הולכת אל הנהר ומטבילה אותו במים שלוש פעמים (ז.). המנהג של זריקת הכלבלב למים הוא כנראה קדום מזה (ד.). מנהג זה רווח גם בין נשים הרות, שהפילו קודם לכן כמה פעמים. בשעה שהן מבצעות את הנימוס, הן אומרות: „הוי נהר, אני נותן לך בן מת, אתה תתן לי בן חי במקומו" (ד.).

בתור קמיע לילדים אלה, שהם נמצאים, לדעת היהודים הכורדים, בסכנה גדולה, עושים בשבילם „סֵיפַּא" — חרב. קונים כסף משלושה צורפי-כסף, אחד יהודי, אחד מוסלמי, ואחד נוצרי. את הכסף נותנים לצורף יהודי שיעשה

11. עיין אוסף-בראואר באוניברסיטה העברית מס' 135 : 38.

12. עיין אוסף-בראואר באוניברסיטה העברית מס' 153 : 38.

13. יאבא, שם, עמ' 307 :קראץ' = נודד, תורכית-פרסית,קאראצ'י = בוֹהֶמִי

ממנו חרב קטנה. אחר כך נותנים אותה לחכם, שהוא יחרות בה שמות מלאכים. בשעה שהחכם עושה זאת, עליו לשמור על חוקי הטהרה הדרושה לעשיית קמיעות. הילד נושא את החרב על כובעו או על כתפו עד שהוא מגיע לגיל הנחת תפילין (ע.). באוסף-בראואר באוניברסיטה העברית נמצאות שתי חרבות כאלו. אחת מהן היא מעמדיה; היא כנראה בת מאתים שנה לערך, וכתוב עליה: „בשם יהו חרביאל — בשם אבלא בלא לאא ובשם — אריאל רפאל גבריאל מיכאל נוריאל — חיי גזגדר ומשמרת ל(נושא) ל(ה) ק(מע) ויהו.[14] [גם צורת יד עשויה מכסף או מזהב משמשת קמיע לאותה תכלית. ע.]

[אם מתו כמה בנים בגיל רך, למשל אחר המילה, ונולד לזוג ילד חדש, קוראים לו שם שיש בו משום סגולה והגנה על חיי הילוד. מוסר הידיעות שלי, למשל, הח׳ אבידני מעמדיה, מתו לו שלושה אחים שנולדו לפניו, מיד לאחר שמלו אותם. כשנולד הוא, הבן הרביעי, קרא לו אביו בשם עלוואן, היינו עולה, קרבן, ושם זה היה לו לסגולה, והוא נשאר בחיים.]

14. אוסף בראואר, מס׳ 56 : 39 ; החרב השניה מס׳ 62 : 39.

פרק תשיעי

היהודיה הכורדית

תפקיד קשה הוא לצייר את תמונתה של היהודיה הכורדית מבחינה מודרנית. על נקלה יכולים להגרר אחרי תיאור חד־צדדי ועל־ידי כך לתת תמונה נפסדת של מקומה הנכון של היהודיה הכורדית במבנה התרבותי של עדתה.

בדיקה אַנְתְּרוֹפּוֹלוֹגית מראה, שהיהודיה הכורדית היא בעלת גוף חזק ומוצק ועצמות כבדות. אמנם לעתים נמצא בין הנערות הצעירות יופי מזרחי, אך בין הנשים דמות מושכת נדירת המציאות היא. העבודה הקשה, היחס הבלתי־עדין, ההריונות התכופים ותנאי החיים הפרימיטיביים שוללים מן הנשים במוקדים כל חן ונועם. נשארים הקווים הכבדים של אשה איכרה טיפוסית.

הקללות העולות בקלות על שפתיה, נותנות לנו להבין את טבעה של היהודיה הכורדית, ומראות אותה כבתה האמיתית של ארץ עזה ופראית זו. אין היהודיה הכורדית יצור עדין; ברגשותיה וברחשי־לבה אין היא מראה הרבה ממה שאנו רגילים לכנות בשם רכות נשית. קשה להעיף מבט אל חיי האהבה שלה, ואולם מתקבל הרושם, שכל מה שגובל עם הרגשות רכות, מדוכא עד מהוה על־ידי האוירה הקשה שבה היא חיה.

כשהנשים מקללות זו את זו הן משתמשות בשמות ושתי וזרש, שתי הנשים הרעות הנזכרות במגילת אסתר.

פירוש קודם הכרחי הוא להבנת אחת מקללותיהן, שבה יש רמז ליחסים בין האשה ובעלה. מיד לאחר שנקראה הכתובה בעת שבע הברכות, שמים אותה בשקית קטנה, והאשה ישנה תמיד עם שקית זו מתחת לכרה. אסור להוציא את הכתובה מן השקית, כי מעשה זה היה עלול לגרום למותו של הבעל. בקללה מאשימה המקללת את חברתה, שהיא הוציאה את הכתובה כדי לגרום למות בעלה: „וַשְׁתִּי פִּתְּכַת כֶּתוּבַּת סַר גְּרַךְ מַאִיס אִשַׁלָּא דַאִים קַאִים הַאוֵי טַר גְכִירַךְ תַּאוִירַא״—„ושתי, הוצֵאתְ כתובתך כדי שבעלך ימות, יהי רצון שישאר בחיים כדי שישבור את אפך!״ (ע. ז.).

[שמה של ושתי מופיע גם בקללה אחרת: וַשְׁתִּי מֶרֵי דוּמָא! – ושתי בעלת זנב! וזו בהתאם למסורת, שושתי מיאנה להופיע לפני אורחי אחשורוש, כי לא רצתה לגלות לפניהם שיש לה זנב! ע.]

הרבה קללות קשורות במנהגי מיתה. אם ילד מת, נוהגת אמו לפעמים

לגזוז את צמותיה, מכאן הקללה: הַאי מִן צוֹצְיַאסַךְ קֶטִיעְ אִילַּךְ (ז.).—הוי, את צמותיך יחתכו לך! (ז.)

את המתים רוחצים על קרש, דָרְגַא. מכאן, שקללות מס־ימות מלבישות את המשאלה למותה של האשה השנואה במלים הללו: „רַבִּי צוֹצְיַאסַךְ רֵיש דָרְגַא [או: דָאפָּא] כֶּפִּילוֹ—אלהים (יתן), את צמותיך על ראש קרש ירחצו! (ז.ע.).

[או: תְּנָאשֵׁי מַרְדַשֵׁי – חפיפת פעם אחת! היינו: תמותי, ויעשו לך חפיפת־ראש פעם אחת, ולא יותר! ע.]

בעוד שביהודיה התימנית, שהיא בכלל טיפוס יותר עדין ורגיש, מתבטאת יהדותה בדרך מסוימת, קשה להכיר במה מתבטאת היהדות ביהודיה הכורדית מלבד השמירה החיצונית על מצוות הדת.

רושם מיוחד עושות הפרימיטיביות ונפש־האיכרים של היהודיה הכורדית. אפקה מצטמצם במשפחתה ובחיי עדתה שלה. נערות אינן נהנות משום חינוך. רק מעטות ביניהן, בנסיבות יוצאות מן הכלל, לומדות לקרוא ולכתוב. רובן של אלו הן בנות חכמים, שאבותיהן לימדו אותן על־פי הרוב רק במקרה שלא היה להם בן זכר, ולחינוך זה יש בדרך כלל תכלית מעשית. חכמים אלה הם מורי בתי־ספר, ואם אין להם בנים, או יש להם רק בנים צעירים מאד, הם מלמדים את הבת הבכירה לקרוא ולכתוב, כדי שהיא תוכל לעזור לאביה בהוראה. כי מורה כורדי הוא בעת ובעונה אחת גם שוחט ומוהל, והוא נקרא לעתים קרובות מתלמידיו כדי למלא אחד מתפקידיו האחרים.

מקרה מענין מאד מסוג זה, מן המאה השש-עשרה, נודע לנו מאחד המכתבים שנתפרסמו על־ידי מאן.[1] מכתב זה הוא אחד מכמה מכתבים המטפלים כולם באותו ענין. יעקב בן יהודה מזרחי,[2] מי שהיה ללא ספק יהודי כורדי. היה בעל בית-ספר בעמדיה ואחר כך במוסול. בית-ספרו, כפי שזה מתברר מן המכתבים, נתמך בעיקר על-ידי תרומות. לאחר מותו של מזרחי השתדלה אלמנתו להמשיך את עבודתו בבית-הספר. המכתב הנידון לא חובר, לפי כל הנראה, על-ידה,[3] מכיוון שהוא מלא מליצות ומראה ידיעות לא קטנות בעברית ובספרות הרבניה. ממכתב זה אנו למדים, שהאשה למדה מאביה, שמואל הלוי: „שום מעשה ומלאכה לא למדני חוץ ממלאכת שמים לקיים משנ״א (מה שנאמר) והגית בו יומם ולילה בעונות הרבים לא היו לו בנים כ״א (כי אם) בנות...‟ (מכתב ד׳ שורות 65 והל׳, מאן עמ׳ 511). בשעת חתונתה דרש אביה שהיא

1. עיין מאן, שם, עמ׳ 507 והל׳, מכתב מס׳ ד׳; אסף, שם, עמ׳ 9.

2. השם מזרחי אינו מוכיח שהאיש היה יליד בגדאד, כפי שמאן סובר, עמ׳ 480. בירושלים, למשל, השם מזרחי הוא אחד משמות המשפחה השכיחים ביותר בין היהודים הכורדים. בכורדיסתאן עצמה השם כמעט שאינו נמצא כלל.

3. גם מאן, עמ׳ 483, מטיל ספק-מה בדבר, אם המכתב חובר על-ידי האשה עצמה. עלינו גם לזכור, שהיהודים הכורדים שומרים להם העתקות ממכתביהם ובאופן זה יש ברשותם מעין מדריך לכתיבת מכתבים, מכתבי-דוגמה, שלפיהם יכולים לכתוב מכתבים חדשים להזדמנויות שונות.

תמשיך בהתעסקותה בתורה: „וג״כ (וגם כן) השביע את בן זוגי לבלתי עשות בי מלאכה וכן עשה כאשר ציוהו. ומתחלה הרב ז״ל טרוד היה בעיונו ולא היה לו פנאי ללמד התלמידים, כי אני הייתי מלמדת אותם במקומו, עוזרת הייתי כנגדו; עתה בעונות הרבים הלך הוא למנוחות ועזב אותי והילדים לאנחות״ (שורות 68 והל׳, שם). היא מבקשת את העדה שיתמכו בה והיא מסמיכה את בקשתה בהזכרת הפרטים המענינים הבאים: „בעבור קבר אבא ז״ל והרב ז״ל שלא תתבטל תורתם ושמם מאילו קהלות שאני נשארתי מלמדת תורה ומוכחת ודורשת לטבילה ולשבת ולנדה ולתפלה וכיוצא...״ (שורות 58 והל׳, שם עמ׳ 510). באופן זה היא מדגישה את פעולותיה בהרבצת התורה בין הנשים.

נשים מלומדות כאלו השאירו אחריהן זכר חי בין יהודי כורדיסתאן. גם עובדה זו מעידה על יקר מציאותן. עד היום זוכרים, למשל, שאשתו של רבי שמעון היתה מלמדת תינוקות בעמדיה לפני שלוש מאות שנים לערך. לפני מאה וחמשים שנה עסקה באותה עבודה אשתו של ר׳ אשר, אף היא בעמדיה. לפני מאה שנה היתה אחותו של ר׳ אליהו עוזרת לאחיו בהוראה (לפי הודעת שבתאי יוסף בַּרַשֶׁי). אחת מן הנשים הכורדיות המעטות בירושלים היודעות לקרוא ולכתוב, היא בתו של חכם אחד מנרוא. משום כך היא גם המיעצת של כל נשי הסביבה. בימים שבהם היה מוסר-הידיעות שלי חי בעמדיה, היו שם רק שתי נשים שידעו קרוא וכתוב, ובזאכו ובסינה ספק הוא אם בכלל היתה אשה מלומדת כזו. לפני זמן לא רב היתה נערה בבַּגַ׳ר, שעזרה לאביה בהוראה. אחרי מות אביה היא גם אמרה קדיש בבית־הכנסת.

הנשים מדברות כמעט אך ורק לשון תרגום. במחוזות מסוימים, כגון עמדיה, הן מדברות גם כורדית בשטף; בזאכו, ששם אין להן הרבה הזדמנות לבוא במגע עם הכורדים, הן יודעות כורדית רק מעט. ואולם בכל זאת, השירים שאותם שרות הנשים בחתונות ובהזדמנויות אחרות, הם על־פי הרוב שירים כורדיים—אף כי הן מבינות מן השירים הללו רק מעט. לא מצאתי סימנים לכך, שקיימת לשון-סתרים בין הנשים.

בעברית יודעות רוב הנשים רק ברכות אחדות ואת קריאת השמע. אומרים, שבימים עברו דיברו במשפחות החכמים רק עברית, ובאופן זה למדו נשי המשפחות הללו את לשון הקודש (ע.). ואולם הנשים מדקדקות ביותר בקיום המצוות המוטלות עליהן, כפי שאנו למדים זאת גם מן המכתב שהובא למעלה.

רבוי נשים

רבוי-נשים הוא רשות בין יהודי כורדיסתאן, ואולם רק מעטים משתמשים ברשות זו. בעמדיה, מסביב לשנת 1930, היו בסך הכל עשרה גברים יהודים שהיו להם שתי נשים. באושנו היו שבעה גברים כאלה. בסינה חי רק אחוז אחד מן הגברים בפוליגמיה. דבר יוצא מן הכלל הוא שגבר אחד ישא לו

שלוש נשים. בירושלים יש שני יהודים כורדים עם שלוש נשים. לח.ז. מנרוא יש שלוש נשים ושתים-עשרה ילדות. בכורדיסתאן מתו כמה מילדיו ובעיקר תשוקתו לבנים זכרים גרמה לכך, שנשא לו נשים חדשות. עתה סוף־סוף נולד לו בן זכר. בזמן שבו ניהלתי את חקירותי, לא היה בסינה אפילו יהודי אחד בעל שלוש נשים.

גבר שיש לו שלוש נשים מבוקש הוא מאד בסינה, כי מיחסים לו כוח רפואה. מי שסובל מחום הולך אליו ואומר לו: „מָרְדֵי סֶה (דוֹ) גַ׳נָן צֵ׳י כַאסַא בּוֹ דַרְמַאן ?" (כורדית)—„איש של שלוש (שתי) נשים, מה טוב כרפואה ?" ואולם מכיוון שבדרך כלל קשה למצוא איש בעל שלוש נשים, צריך החולה להסתפק באיש בעל שתי נשים.

בעמדיה הולכת אשתו של אדם חולה בחום (שַׁו-תַּאֶי, חום לילה, כורדית), אל איש שיש לו שתי נשים, בשעה שהוא אוכל ואומרת לו: „כּוֹדַנֵי דוּ גֶ׳נָא כּוֹרַבִּין דִצְ׳מְנַא[4] דַרְמַאנֵי שַׁו תַּאֶי צִ׳נַא ?" (כורדית)—בעל שתי נשים, יתעוררו אויביך, מה התרופה לחום ?" אז נותן לה האיש מעט מן האוכל שהוא אוכל בתור תרופה לבעלה החולה.

אחת מן הסיבות העקריות לשאת אשה שניה היא העדר יורש זכר. לגורמים כלכליים יש תפקיד חשוב יותר בכפרים מאשר בערים. יהודי בן שלושים בעירת אושנו נשא לו בחורה בת עשרים כאשתו השניה. הסיבה היחידה שהזכיר לי לנישואים אלה היתה, שביתו גדל במידה כזו שאשה אחת אינה מספקת. היו לו ארבע פרות, והטיפול באלו הוא בעיקר מחובת האשה השניה. מקרה שני, שבו הגורם הכלכלי הוא העיקר, הוא שהאיש נושא לו אלמנה עשירה בתור אשתו השניה. נישואים כאלה, מטעמים כלכליים בלבד, שכיחים למדי בין היהודים הכורדים.

האשה הראשונה בדרך כלל מתנגדת בכל כוחותיה לנישואי בעלה עם אשה שניה. ואולם יודעת היא שכל בכייותיה ומאמציה יעלו לשוא. בירושלים נותנים הרבנים רשות לנישואים שניים רק בהסכמת האשה הראשונה. כאן אירע, שיהודי כורדי רצה להתחתן עם אשה צעירה, ומכיוון שידע שאשתו הראשונה לא תסכים, הוא נתן לה גט. ואולם האשה הראשונה בכל זאת לא רצתה לוותר על בעלה וכדי להפנות את לבו מסרה לו את כל כספה שהיא חסכה לה בתור כובסת.

כשהבעל מביא הביתה את אשתו השניה, משתמשת אשתו הראשונה במנהג שתיארנו למעלה, בקשר לקבלת פני הכלה בבית החתן, עולה על הגג וזורקת על האשה החדשה אבנים קטנות ורוקעת ברגלה. באופן זה מבטיחה היא לעצמה רבונות על האשה השניה (ע.).

מנהגי חתונה עם אשה שניה שונים הם בהרבה ממנהגי החתונה הראשונה.

4. יאבא, שם, עמ' 183: דז'מן.

אם האשה השניה בתולה היא, נמשכים טקסי ההכנה שלושה ימים. ואולם הטקסים מבוצעים רק בקשר לאשה. הבעל אינו צריך להצטבע בחינה ואין מבצעים עמו את טקס הרחיצה. ואולם חייב הוא לשבת ב„גְנוּנֶי" שמונה ימים עם אשתו החדשה. אם האשה השניה אלמנה היא או גרושה, תוֹלַקְתָּא, מבצעים מנהגים המיוחדים לה.

היחס אל האשה

אל היהודיה הכורדית מתיחסים באופן הרגיל בארצות המזרח, ובייחוד בין האיכרים שבארצית אלו. האשה נמצאת במצב של הכנעה גמורה לגבי הבעל. לאור המצב הזה למעשה אין לדבר לא על יחס אוהב ולא על יחס קשה או אכזרי. רוב הנשים מביטות אל בעליהן כאל אדוניהן. אפילו במחוזות שבהן מדברים על הנשים כעל נהנות מיחס טוב, בעמדיה למשל, חייבת האשה לשאת בכל העול של עבודות הבית. ולא זו בלבד, אלא שהיא חייבת לשרת את בעלה בכל. כל כמה שהמשפחה חשובה יותר, קיצוני יותר יחס זה. הבעל אינו עושה צעד בבית ואינו נוקט אצבע. הוא אומר לאשתו: הביאי לי את הספר, הביאי לי את מקטרתי, את התה וכו׳. למעשה נחשב לאי-כבוד בשביל הבעל אם הוא צריך לעשות משהו בשביל עצמו. על בעל המצווה תמיד את אשתו, אומרים:

מָנֵי אִילַא בַּכְתֶּי כַּבְּרֶי כַּאיֶי יֶרִיכֵלוּ — מי שאשתו כפותה לו, חייו יאריכו.

מצד שני אומרים על בעל, שאינו רגיל לפקוד על אשתי: מָנֵי לֵיוָא בַּכְתֶּי כַּבְּרֶי עַמְרֵי כְּרִילֵי אַגָ׳לֶי[5] זִילֵילוּ — מי שאשתו אינה כפותה לו, חייו קצרים, ימיו הלכו.

אין הנשים סועדות ביחד עם הגברים אלא לחוד, ובדרך כלל לאחר שהגברים גמרו את הארוחה.[6] בסעודות חגיגיות מכילה הסִינִיַּא המובאת להן את שיירי מזון הגברים. אם בעל ואשתו הולכים לאותו מקום, אף פעם אינם הולכים זה בצד זו, אלא האשה הולכת אחרי הבעל במרחק של צעדים אחדים.

אף כי מתיחסים אל האשה כמו שמושל מתיחס אל נתיניו, אין מובנו של דבר, שהיחס צריך להיות אכזרי. ואולם יש ביהודי הכורדי נטייה להתאכזר לגבי אשתו ולהכות אותה — לעתים קרובות באופן אכזרי כל כך, שהיא נופלת

5. יאבא, עמ׳ 2: "אַגֶ׳ל", הרגע האחרון, שעת המיתה, בערבית اجل, מוסבר כ„ימיו הלכו". אומרים, למשל, על איש שנהרג בתאונה בדרך: "אַגָ׳לַא זְלְוַלֵי לַו זְלֵי," „ימיו הלכו כי הוא הלך" (ע.).

6. גם בין הנסתוריאנים והכורדים אוכלים הגברים לחוד והנשים לחוד. אודות הנסתוריאנים כותב גראנט (עמ׳ 75): „הנשים לא אכלו עם הגברים, אלא שבמקום לקבל את מה שהגברים השאירו, לפי המנהג הרווח במזרח, הוקצבה בשבילן מנה מיוחדת..." בסינה אוכלים גברים ונשים יחדיו, ואולם רק כשהם לבדם, היינו כשאין אורחים.

למשכב. בחתונות ובחגיגות, כשהגברים הולכים בראש עם הערק והמַזַא והנשים צריכות להביא אחריהם את הסִינִיַיא עם המאכלים, אם קורה שאשה מתאחרת, בעלה מכה אותה בנוכחותם של כל הגברים האחרים. על-ידי כך משתדל הבעל להראות את שלטונו בפני האחרים.

העבודה היום-יומית

אפשר לומר, שדבר מובן מאליו הוא בכורדיסתאן, שכל המעמסה של עבודות הבית מוטלת אך ורק על האשה. האשה קמה השכם בבוקר, לפני בעלה. בשעה שהיא מתרחצת, היא אומרת את הברכות שכל אשה יודעת אותן, אחר כך היא ניגשת אל המזוזה הקבועה בדלת וקוראת קריאת שמע שאותה יודעות נשי עמדיה עד המלים „...ובכל מאודך". בסינה יודעות את קריאת השמע עד „...על מזוזות ביתך ובשעריך". בעמדיה מוסיפות הנשים תפילה משלהן בלשון תרגום ככל מה שלבם מתאווה. אחרי התפילה היא מביאה מים לבעלה לרחיצה. כשהבעל אומר את הברכות, אומרות אחריהן הנשים „אמן". בעוד שהבעל נמצא בבית-הכנסת לתפילת שחרית, מדליקה האשה את התנור ומכינה ארוחת-בוקר, גַדַאיַא. אחר כך קמים הילדים ואוכלים את ארוחת הבוקר שלהם.

אחרי שהילדים הלכו לבית הספר, לוקחת האם את ה„תַלְמַא" שלה על גבה והולכת להביא מים מן הנהר או מן המעין. בעמדיה יש שנשי העשירים אינן הולכות בעצמן להביא מים, הלא יש להן לתכלית זו נושאי-מים, סַקַאיֵי. נשים אחדות הולכות אל הנהר או אל המעין בקבוצות פעמים ביום, בבוקר ובערב. בסינה הן הולכות רק בערב.

אחר־כך מכבדת האשה את הבית ומכינה את ארוחת הצהרים, שַרוּסַא, כשהיא שומעת את קולו של המואזין, מֻלַּא, קורא מן המְנַארַה של המסגד, היא יודעת, שהגיע חצות היום, פַּלְגַת יום, ושהילדים עומדים לחזור מבית-הספר.

את הכביסה עושים בכורדיסתאן ביום קבוע בשבוע. בדרך כלל ביום ה', כדי שיהיו לבנים נקיים בשביל השבת. הנשים מתאספות על שפת הנהר עם לבניהן ומכבסות את הבגדים על ידי כך שמטבילות אותם בנהר ומכות אותם בקרש, כַתּוֹרַא (בס.: כְּלַף כּוֹ, כורדית). משנגמרה הכביסה הולכות הנשים לעשות את אמבט השבת, כְּיאַפַּא, שלהן. לתכלית זו הן מביאות קלחת אל הנהר כדי לחמם את המים. בעמדיה הן גם הולכות בחורף אל מעין חם, אֵין כַאתּוֹן (בכורדית: כַּאנִי כַתּוּנֵי), מעין העלם. יום־רחיצה זה ליד הנהר הוא יום חג לנשים. הן רוקדות ושרות עד הערב, ואז חוזרות לבתיהן בסך (ע. ז.).

אחרי הצהרים יושבות הנשים ועובדות בחצר במקום מוצל, על הבַּרְבַּנְכֵּי, או, בחורף, בתוך הבית. היהודיה הכורדית, בדומה ליהודיה המזרחית בכלל, קשורה אל הבית. אין היא הולכת לשוק, והיא יוצאת רק לעתים רחוקות אל מחוץ לרובע היהודי. המגע שלה עם הבריות מוגבל לקרובים ולשכנים. שעות

אלו אחרי הצהרים והחגים מהווים את כל חייה החברותיים. בקיץ יושבות נשי אושנו בחצר בית הכנסת, המקום היחידי בכל הרובע היהודי, שהוא דומה במקצת לגן.

עבודות יד ותפירה

היהודיה הכורדית שונה גם בזה מאחותה התימנית, שהיא אינה מראה זריזות מיוחדת בתפירה ובעבודות-יד אחרות — או, אולי יותר נכון לומר, אינה מראה עוד זריזות כזו. אין אנו מוצאים בעבודות שלה את הטכניקה העדינה ואת הטעם האמנותי, שהם ירושת היהודיה התימנית בעבודות הרקמה ובקליעת הסלים שלהן.

אחת מן ההתעסקויות העיקריות של היהודיות הכורדיות היא להכין צמר. הן מנפצות את הצמר במסרק, מַסְרְקָא, עשוי מברזל או מעץ עם שיני-ברזל, מכבסות אותו וטוות. בכל רגע פנוי אפשר לראות אותן עומדות בדלת עם הפלך, תַּשִׁיַּא, בידהן.[7]

הנשים עוסקות גם באריגת צמר. בעמדיה, למשל, מרבדים ושטיחים פשוטים, גַאלֵי ושֻׁוסֵי, הם עבודות הנשים. ואולם עבודתם העיקרית היא תפירת שמלות וסריגה (ז. ד. ע. ס.).

הנשים תופרות לבנים ושמלות, שהן לעתים קרובות מרוקמות (כך בז. ד. ע. ס.). בסינה עושות הרבה נשים כובעים, עַרַקְצִ'ין, מטלרים. זו היתה תעשית הנשים המכניסה את הרווחים הטובים ביותר. הנשים יכלו להרוויח בה שני קְרַאן ליום, סכום המספיק לכל הוצאות משק הבית. הקונים הם על פי רוב מוסלמים.

בין עבודות-היד, שבהן מראות חנשים הכורדיות זריזות אמנותית מדרגה גבוהה עד היום, בולטת הסריגה. כבר דברנו למעלה על הגרבים, כסוי-הרגל והכפפות, מהם יפים ביותר, שאותם הן סורגות מצמר לבן או מצמר צבעוני עם דוגמאות אמנותיות.

הדרכה בעבודות-יד אלו הוא החינוך היחידי הנופל בחלקן של הנערות. לעתים קרובות לא האם, אלא אשה המפורסמת כסורגת מחוננת במיוחד בזריזות אמנותית, מלמדת אותן. אצל אשה כזאת יושבות לעתים קרובות תלמידות מרובות, ואולם אין היא מקבלת תשלום עבור שרותיה. מחוץ לחינוך זה גדלות הנערות בבורות גמורה.

חוקי הטהרה

הנשים דומות לגברים באדיקותן הקפדנית. גם להן אפיינית היא אמונתו של האיכר, שהיא מסתפקת לגמרי בקיום המצוות המעשיות. הנשים שומרות בדייקנות על המצוות, שעליהן מוטל לקיימן. העיקר בין אלו הם חוקי

7. דוגמאות נמצאות באוסף-בראואר, מס׳ 50 : 37 (ע.) ; 96 : 38 (ס.) תַּשִׁי ; 151 : 38 (ריכאן).

הטהרה. 8 כבר ראינו למעלה, שבעמדיה ובנרוא היו בתים מיוחדים, שבהם התבודדו הנשים בתקופה שאחר הלידה ובימי הוֶסת ובשבעת ימי הטהרה שאחריו. מנהג זה בוטל לפני שמונים שנה לערך.

האשה אינה אומרת לבעלה כשהיא טמאה. אלא הדבר נודע לו מן הבגדים המיוחדים, שהיא לובשת בימים אלה. בסינה לובשת האשה את הבגדים הגרועים ביותר שיש לה. הבגדים הללו שמורים במטפחת עשויה מטלאים מרובים בהירי הצבע, הנקראת „צֶ'הִיל תִּיכַּא", „ארבעים טלאים".

לאשה נידה אסור לשבת על אותו שטיח שעליו יושבים אחרים ממשפחתה. היא גם חייבת לאכול לבדה, ולא יחד עמהם. יש לה כף מיוחדת וכלים אחרים מיוחדים, שאותם שוטפים לחוד (ז. ע.). בכל אופן אסור לה לטעום את האוכל, או למלוח אותו במו ידיה (ע.). אסור לה להגיש מים לבעלה. יש בין היהודים הכורדים אדוקים ביותר, שהם לא יקחו שום דבר במישרין מידי נשותיהם. על שמש יצחק מעמדיה, שחי לפני שבעים שנה לערך, מספרים, שבכדי שיוכל למלא את חובותיו בבית־הכנסת תמיד בטהרה, לא לקח מידי אשתו או בתו שום דבר בשום זמן מן הזמנים.

על הנערות חלות אותן ההגבלות שחלות על הנשים הנשואות. אין טקסים מיוחדים בעת הוסת הראשון. בין החכמים במיוחד מתיחסים במידה שווה אל נשים ונערות. האב אינו לוקח שום דבר מידי בתו בימי וסתה (ע., ואולם לא כן בס.).

בעמדיה אין הנשים לובשות שמלה לבנה במשך שבעה ימים, בסינה במשך חמשה, ששה או שבעה ימים. לאחר שבעה ימים נוספים הן הולכות למקוה.

המקוה של יהודי כורדיסתאן, הנקראת גַרָא, ה׳א בדרך כלל אינה אלא בית־מרחץ בתוך הנהר (ז. ע.). בעמדיה אומרים שהמקוה המקומית, גַרַת אַלוּגַ'א, „מרחץ השזיף", [נקראת כך כי מעל לבנין חופפים עצי שזיפים] היא עתיקה מאד. היא מוקפת חומות יְשנות שעל ראשן מתרוממים ענפי עצים, כדי לחסום כל מבט מצד הדרך. לפני הטבילה גוזזות הנשים את צפרניהן ואת קצה צמותיהן. בימים עברו הלכו נשי זאכו למקוה או ביום או בלילה. ואולם בעמדיה היה נהוג מימים ימימה ללכת למקוה רק בלילה. כסיבה לכך נאמר, שאסור לנשים לראות גוי בדרכן חזרה מן המקוה. הטבילה בחורף, בימי הקור הגדול, דורשת מאמץ גופני מיוחד, ומופלא הדבר באיזו גבורה יוצאות נשים אדוקות ידי חובתן למרות השלג והקרח. מכיוון שחובה דתית היא בשביל היהודי הכורדי לבוא אל אשתו בליל שבת, הולכות נשים, שנעשו טהורות ביום ו׳, לטבילה בליל שבת. דבר זה נעשה, לפי מה שמספרים, פעם אחת על־ידי אשתו של חכם רבי שמעון מעמדיה. היא הלכה אל הנהר בלילה, בחורף, בימי הקור הגדול ובשעת רוח־סערה. בדרך הביתה היא פגשה גבר.

8. עיין גם רובשוב, „אורמיה", ב„דבר", 6. בספטמבר, 1940.

מיד חזרה אל הנהר בלווית האשה שבאה אתה, ושוב טבלה במים הקרים ואולם שוב פגשה אדם בדרכה הביתה. כך קרה ארבע־עשרה פעמים, וארבע־עשרה פעמים היא חזרה וטבלה בנהר. אז התחיל עור בשרה להתקלף מן הקור הגדול, והיא עטפה את מטפחתה מסביב לפניה ונתנה לחברתה להוליך אותה הביתה (לפי דברי ש. י.).

לחובה דתית נחשב בשביל הבעל להזדווג עם אשתו גם מיד אחר טהרתה. משום כך משתדלים הגברים, הנמצאים על פי רוב רחוק מבתיהם, לחזור בהקדם הביתה בליל טבילת האשה. אם הבעל מתעכב בדרך, חוששת האשה ששד ירגיש בטהרתה ויישן עמה. אם האשה יודעת, שבעלה לא יחזור במועד הנכון, היא דוחה את הטבילה עד שעת שיבתו, מכיון שהיא מפחדת מן השדים העלולים לשים לב לכך, שהיא כבר טהורה (ס. ע.). כהגנה בפני השדים מניחה האשה את מכנסי בעלה מתחת לכרה לשעות הלילה (ז. ס.). בסינה יכולים לשמש אותה תכלית גם בגדים אחרים של הבעל, כגון חגורתו.

סטייה וגירושים

אף כי יהודי כורדיסתאן מדברים תמיד על התבודדות נשיהם, שהן יושבות לבדן בחצרות הבתים, נודעו לי מקרים מרובים של סטייה וניאוף מצד נשים. דומה, שמקרים אלה נשתמרו בזכרונם של בני העדה משום שהם נסתיימו בדרך כלל בקבלת האיסלאם על־ידי הנשים.

את המנאפת מענישים בעונש קשה. בזאכו היו לאשת יהודי עשיר אחד יחסים עם בנו של האגא. הרב פקד לסדר מיד גט. את שער ראשה של האשה המנאפת גוזזים,[9] מושיבים אותה על חמור במצב הפוך ונותנים את זנב החמור בידיה בתור רסן. ילדים מלווים אותה תוך הכאות על מחתות פחים, ומזלפים עליה חלב חמוץ (ז.).

גם הכורדים המוסלמים עונשים באופן זה את המנאפות והזונות. יהודיה מסינה, שנחשבה ליפה ביותר, נעשתה זונה והתאסלמה. כשהשלטונות לא יכלו עוד לעצום עין על מעשיה, תפסו אותה וגזזו את שערה; אחר־כך הלבישו אותה בבגדי גבר וגירשו אותה מן העיר.

בעונש כזה מענישים גם את הסרסורים לדבר זנות, קַוָּאדֶי. בעמדיה היתה יהודיה זקנה שעסקה במעשים כאלה. מאחר שהיהודים לא הצליחו להשפיע עליה, שתפסיק את פעולותיה, הגישו עליה תלונה לשלטונות. הושיבו אותה במצב הפוך על חמור וכך הביאו אותה אל חומת העיר, שמשם זרקו אותה למטה ורגמוה באבנים. ואולם היא נשארה בחיים, ואומרים, שחזרה למוטב.

לפעמים לוקחים הבעלים את החוק בידיהם. יהודי אחד מריכאן יצא עם אשתו הפושעת לחלוב את הכבשים. בדרך דקד את אשתו בפגיונו, חַנְגַ׳ר.

9. המנהג נתקבל כנראה מן הכורדים. גזיזת צמות האשה כעונש של ניאוף היתה נהוגה גם בין הגרמנים הקדומים, עיין טציטוס, גרמניה, פרק 19.

וזמן מה אחר כך הרג גם את מאהבה. שליטת הגבר על האשה, שהיא מוצאת בטוי חזק ביהדות, מתבלט על כל צעד ושעל בחיי יהודי כורדיסתאן.

לאשה קשה ביותר להתגרש מבעלה. אך הבעל יכול על נקלה לתת גט לאשתו בעזרת החכם. העובדה, שבאופן חוקי אין האשה יכולה לשחרר את עצמה מקשרי הנישואים, יוצרת לעתים מצבים קשים ביותר, בייחוד מכיוון שהנערות מושאות על-ידי אבותיהן מבלי להתחשב ברצונן שלהן. בעמדיה אירע, שאשה, שהיתה מפורסמת כיפהפיה, עזבה את בעלה משום שלא יכלה עוד לסבול את החיים עמו. היא לקחה עמה את ילדה, וחזרה אל בית אביה. כל נסיון לקבל את הסכמת הבעל לגירושים עלה בתוהו. הנסיונות נמשכו חמש שנים, משפחת האשה פנתה אפילו אל הרבנות באשור (מוסול) ואולם ללא הועיל. לבסוף סודר הדבר הודות לתיווכו של שליח רבני מארץ-ישראל. אבי הנערה היה מוכרח לשלם ארבעים לירות לבעל כדי שיקבל את הגט בשביל בתו.[10]

מצבו של הבעל אחר הוא לגמרי. אם יש ביכלתו למלא אחרי התחייבויותיו המפורטות בכתובה, הוא יכול להתפטר בקלות מאשתו. את הגט כותב החכם, ואחר שהגט נמסר לאשה, קורעים אותו באופן הרגיל. אחרי הטקס הולכים שני הצדדים למקוה. המשתתפים בטקס אינם חוזרים הביתה בדרך הישרה, אלא צ׳פֶּי: במקרה זה הם עוברים דרך השוק (ע.). אחר מסירת הגט מחלקים הבעל שנתן את הגט, תּוּלְקָא, והאשה שקיבלה את הגט, תּוּלַקְתָּא, לחם בין כל בני העדה.

הילדים נשארים עם האב. אומרים, שהנשים נפרדות בקלות מילדיהן (ע.). אם יש לאשה הגרושה תינוק, היא מיניקה אותו עד שנתו השניה—היא מקבלת תשלום עבור שרות זה — ואחר כך נשלח גם ילד זה אל האב. אין כל יחסים נוספים, לפי מה שמסרו לי, בין הילדים ובין האם הגרושה.

ה„תולקתא" בדרך כלל מתחתנת מחדש. אשה בלתי־נשואה היא תופעה בלתי ידועה כמעט בין היהודים הכורדים, אלא אם כן היא אשה זקנה עם ילדים מבוגרים. אמנם נכון, שאין הגברים רוצים ביותר להתחתן עם גרושה. בשעת חתונתה השניה של אשה גרושה אין מבצעים טקסים. אין צובעים אותה בחינה. רוחצים אותה באופן הרגיל ומביאים אותה לבית בעלה בלי כל חגיגיות. סעודת החתונה במקרה זה אינו אלא מנה פשוטה של שׂוֹרְבָּא, דיסה דלילה עשויה מאורז. אם החתן רווק הוא, גַ׳נְכָּא, עושים את כל ההכנות המסרתיות בשביל חתונתו והוא חייב להשאר ב„גְנוּגֶי" שמונה ימים, בעוד

10. הענין סודר רק אחרי עשיית הסכמים מסובכים. יפיה של האשה הצעירה עוררה את תשומת לבו של יהודי עשיר, שנשא אותה לאשה מיד כעבור 91 הימים הקבועים על ידי החוק. עוד לפני כן נשא לו אבי האשה אחת מבנותיו של היהודי העשיר. באופן זה נעשתה האשה האם החורגת של האם החורגת שלה.

שהכלה, שהיא אשה גרושה, יכולה לעזוב את החופה כבר אחר שלושה ימים.[11]

יבום

היבום נהוג עד היום בין יהודי כורדיסתאן, אף כי הוא הרבה פחות שכיח מן החליצה.[12] במכתב מסוכו, שנזכר למעלה (מאן, מכתב י"ט, עמ' 543), מבקש כותב המכתב לבטל את קידושי האשה הראשונים משום שהבעל הנפטר היה קטן, וכדי שהאשה לא תצטרך לחכות שנים שלמות עד שהיבם, ילד בן שש, יגדל, ואפשר יהא לסדר את הייבום או את החליצה.

בסינה מתקיים טקס החליצה מחוץ לעיר במקום הנקרא „וַעַד". בעמדיה סדרו בימים עברו את החליצה במערה מסוימת מחוץ לעיר. ואולם לפני מאה שנה לערך בנו בית מיוחד קרוב לבית-הכנסת לתכלית זו. בבית זה שומרים על נעל-החליצה, פֶּלָפְּתַּת כַּלִיצָא, הישנה-נושנה של העדה.

בסינה הולכים הדיינים, השמש והעדים, המהווים ביחד מנין, עם היבם והיבמה למקום המיועד ביום הקודם ליום הטקס. שם הם מתישבים בדיוק באותו סדר, שבו ישבו בשעת החליצה. החכם אומר: „באנו הנה היום כדי לסדר את המקום בשביל החליצה בין פלוני ופלונית." על היבם והיבמה מטילים לצום ביום המחרת. למחרת באים כולם בשעה מוקדמת לועד. מביאים מזון וגם שטיחים. לאחר נסיון נוסף לשכנע את הצדדים שיקיימו את היבום, מסדרים את טקס החליצה בסדר המסרתי. האשה עוטפת את כסוי־ראשה מסביב לכתפיה ומכסה את ראשה במטפחת קטנה מיד לאחר בואה למקום. אסור לה לירוק בשעה זו. החכם לימד אותה יפה מראש איך לחלוץ את הנעל, איך לירוק ואיך לומר את המלים הדרושות. העדים מקבלים סכום-כסף ניכר עבור שירותם (ע.), מכיוון שמאמינים, שטקס החליצה מסוכנת היא בשביל כל המשתתפים, ואין איש בא מרצונו הטוב להשתתף בו. גם החכם והסופר הכותב את שטר החליצה, מקבלים דמי-טרחה הגונים. בסינה עולה שכר זה פי עשרה משכר כתיבת גט.

בסינה שוחטים תרנגול ותרנגולת אחר החליצה בתור כפרה. בעמדיה אין המשתתפים חוזרים בדרך הישרה, אלא הולכים סחור סחור, צִ'פִּי, כמו אחר מתן גט.

גם הגבר וגם האשה צריכים ללכת למקוה. אחר-כך הם הולכים לשוק, קונים לחם, ומחלקים אותו בין העניים ובין ילדי בית-הספר. בימים עברו קיימו את חלוקת הלחם לפני טקס החליצה (ע.).

11. בשבע הברכות של „תוֹלַקְתָּא" שותה אדם הסובל משיעול, שׁוֹבָּא, מעט מים מכף־בוחשת, אַתְרָאנָא, ואז ירפא לו (ע.).

12. אסף, שם, עמ' 8 מביע דעה הפוכה: „והם פוסקים שמצות יבום קודמת למצות חליצה, ואפילו במקרה שיש ליבם אשה אחרת ובנים". בדומה לזה גם בראוור, שם, עמ' 17: „מצות יבום עדיפה בעיניהם מחליצה." מוסר־הידיעה שלי מסינה אומר, שמקרי החליצה עולים בהרבה על מקרי היבום.

פרק עשירי

מיתה וקבורה

בעוד שבמנהגים הקשורים במשברים האחרים של החיים האנושיים — כגון לידה וחתונה — ניכרת השפעת הסביבה הלא-יהודית על עדות כורדיסתאן היהודיות, לא כן הדבר בנוגע למנהגי המיתה והקבורה. יהודי כורדיסתאן, ובכלל יהודי המזרח, לא קיבלו כמעט מאומה ממנהגי המיתה והקבורה של העמים שביניהם הם שוכנים, ואי לזאת נשארו מנהגי המיתה והקבורה שלהם יהודיים ביסודם.

כשאדם גוסס יוצאים הכל מן החדר. אומרים, שהנשמה לא תצא מן הגוף אם מישהו בוכה (ס.). גסיסה מארכת מראה, לפי אמונת יהודי כורדיסתאן, שהנשמה אינה יכולה לצאת מן הגוף. משום כך משתמשים באמצעים שונים כדי להקל על הנשמה את היציאה מן הגוף וכדי להביא על-ידי כך הקלה לגוסס. האמצעי הראשון והיעיל ביותר הוא טקס ה„התרה". מנין אנשים, ביניהם כמה חכמים, מתאספים בחדר, מקימים את הגוסס על רגליו ואומרים את ה„התרה". אחרי זה הגוסס או יחלים, או ימות עוד בו ביום (ע.). נועלים את בית-הכנסת ומניחים את מפתחו תחת ראשו של הגוסס. אז תעשה הנשמה מאמץ גדול לצאת, כי הקהל מחכה למפתח (ס. אושנו). או נותנים „מי קריאת שמע" לחולה, היינו גביע מלא מים, שהחכם אמר עליהם את קריאת השמע (ס.)

לאחר שיצאה נשמת הגוסס, משכיבים אותו עם פניו למטה על הקרקע בו במקום ששם הוא מת, כדי שיוכל לספוג לגופו את ריח האדמה; אחרת יהפוך עורו שחור. על גופו מניחים חתיכת ברזל ומעמידים נרות לראשו, לרגליו ולצדדיו (ע.). המת מושכב באמצע החדר (ז.), עם רגליו כלפי מערב (ז. ע.). כל מי שנמצא בחדר קורע את בגדיו. בימים עברו קרעו קריעה גם בבגדים התחתונים. בני הבתים השכנים, ובייחוד אלה שבהם אפשר לשמוע את בכיית האבלים, שופכים את כל מי השתייה שלהם. הפירוש הניתן למנהג זה הוא הפירוש הרגיל, היינו שמלאך-המוות רוחץ במים את סכינו המגואלת בדם. בדרך כלל מעבירים השכנים את מי השתייה שלהם מראש לבתים מרוחקים במקצת (ד. ע. ס.).

מיד לאחר יציאת הנשמה מודיעים את הדבר לעדה. בעמדיה, בימים עברו, יצא אדם לרחובות העיר עם פס שחור קשור על זרועו ועליו מרוקמת המילה „אבלות". בידו השמאלית נשא האיש דגל שחורה, סַנְגַ'ק אֶבֶל, שעליו

התנוססה הכתובת: „סנג'ק אבלות כי זה כל האדם" (השוה קהלת ז, ב). [1] אם המת היה חכם או איש נכבד, מכריזים על ביטול-מלאכה כללי, ואולם במותו של איש פשוט מפסיקים את העבודה רק זמן מה קודם ללוויה.

ה„חַבְרַאֶיִי"

מיד מודיעים לראש החברה-קדישא. בעמדיה קיימת חבראיי מאורגנת יפה, ולפי הנראה עתיקה מאד. אליה משתייכים עשרים ושנים עד עשרים וארבעה חברים (למעשה היו צריכים להיות רק שמונה עשר), ביניהם החכם, הגבאי ושני גבירים. החברים בוחרים להם ראש, שֵיךְ חַבְרַאֶיִי, והראש ממנה את סגנו, בַּר שֵיךְ, ושמש אחד. אלה נשארים במשרותיהם במשך שנים מספר, ואולם את השיך אפשר לפטר אם אין שרותיו משביעים את רצון הכלל. בשעת בחירתו נותנים החברים אילו חפצי מלבוש לשיך, כגון אַבַּאיְיכַּא, [או שאלא תורמא, חגורה מתורמא], והוא מצדו מזמין אותם לסעודה בביתו.

מחובותיה המיוחדות של החַבְרַאֶיִי הוא לדאוג לחולים, לטפל במתים ולעשות את כל הסדורים בקשר ללוויה. בעמדיה התפתחה החברה למעשה למועדון של גברים, עם הפעולות הרגילות של מועדון, ויש לה גם קונטרולה מסוימת על חיי העדה. יש לחברים חדר משלהם, שהוא למעשה מעין מועדון גברים. החדר נמצא ב„בֵּי חַזַאנֶי", הבית הבנוי בקרבת קברי חזן דוד וחזן יוסף בחצר בית-הכנסת סייד יחזקאל. בחדר זה נפגשים החברים שלוש פעמים בשבוע לשתייה צבורית. מועדי הפגישות הם מוצאי יום א', מוצאי יום ד' ושבת בבוקר מיד לאחר התפילה. במשתאות אלה מגישים ערק, שלוש כוסות לכל חבר. החברים מביאים עמהם איש איש את המַזַא שלו. לאחר הסעודה מזמין השיך את החכם לדרוש את דרשתו, דְרַאשַא. את הוצאות הערק מכסים מן התרומות השונות המתקבלות בקביעות בקופת החַבְרַאֶיִי.

תרומות אלו באות מאנשים הנקראים לעלייה לתורה — אם מכבדים בעלייה את החברים ואת הגבירים, הם חייבים לשלם תשלומים מיוחדים — מ„חתן התורה", מחתנים, משושבינים, מאבי־הבן ועוד. כל הגברים הבאים מכפרי הסביבה לעמדיה לתפילה, או אלה הבאים לעליית-רגל, זְיַארַא, על קברי חזן דוד וחזן יוסף — ומספרם של אלה אינו קטן כלל—תורמים את תרומתם לקופת החברים.

הכנסות נוספות מקבלת החברה מן הקנסות, בייחוד קנסות על עבירות מצד החברים עצמם. חוקים מדוקדקים ומדקדקים קובעים את אופן התנהגותם של החברים אחד לגבי השני בייחוד בעת הפגישות, ועבירה על כללים אלה גוררת אחריה קנס. כל חלוקי דעות בין החברים מיושבים על ידי השיך, ושני הצדדים המדיינים נקנסים לשלם כמה בקבוקים, כַּנִינַא, של ערק. בדומה לזה

1. דוגמאות נמצאות באוסף-בראואר, מס' 38/39 : 39. רק בעמדיה. מין זה של אצעדה נלבש על-ידי האבלים גם בשבוע האבל.

משתמשים בכל האמצעים האחרים של החבראיי כדי לספק לחברים ערק.

מקום פגישה שני, נוסף על זה שבבי חַזַאנֶי, יש לחברים על שפת הנהר. שם במקום דוּכַּת חַבְרַאיֶי, [מקום של חברים], יש מספר עצי אגוז-לוז. בשעת המשתאות בחורף מחלקים את פירות האילנות הללו באופן נימוסי ביותר; השיך קורא בשמו של כל אחד מן החברים ונותן לו עשרה אגוזים. ה„סֶהְרַאנֶי" [טיול] מתקיים בחגיגות, ובהזדמנויות של נסיעת החברים לאשור (מוסול) בעניני מסחר.

עשרים וארבעה החברים כוללים ששה-עשר חברים ממש עם השיך בראשם, ארבעה אנשים שתפקידם לרחוץ את המתים, וארבעה נכבדים (חזן, גבאי ושני גבירים). השרות שהם משרתים את החולים מתבטא בזה, שהשיך ממנה שני אנשים לשמור בקביעות על החולה; ואולם תפקידם העיקרי הוא הטיפול במתים.

אם מת משיהו מודיעים בראש וראשונה לשיך. השיך מודיע לבר־שיך והלה מודיע לשמש, שהוא מצדו מזמין את כל החברים לביתו של הבר-שיך. שם מגישים לכל אחד מן החברים שני כוסות ערק. דומה, שלמשקה זה מעין משמעות פולחנית. לאחר שהשמש הביא את כל המכשירים הדרושים, יוצאים ארבעה-עשר חופרי הקבר עם השיך בראשם לבית הקברות כדי לחפור את הקבר, בעוד שארבעת רוחצי המת הולכים לביתו של הנפטר כדי לרחוץ אותו.

הפיכת החברה-קדישא למועדון של גברים נמצאת רק בעמדיה בכל כורדיסתאן. החברה של זאכו עוסקת בטיפול במתים בלבד. בראשה עומדים שֵׁיךְ כַּפַּארֶי, ראש הקברנים, ושֵׁיךְ כַּיַאפֶּי, ראש הרוחצים; לשניהם סגן, רֵיסְפִּי, ברבים רֶסְפְּיַאנַא, „זקן לבן" (כורדית). בסינה אין חברה, אלא רק רוֹחֵץ או מִילַּא כֶּלַּאנַא, רוחצי מתים, וקַבַּאר, חופר קברות.

בזאכו דואג השיך כַּיַאפֶּי לכך, שיביאו לביתו של הנפטר את כלי הרחיצה. מביאים קרש, דַרְגַּת מִיתֶי (ז.), דַאפַּת מִיתֶי (ע.), תַּחְתַּא (ס.), שעליו רוחצים את גוף המת, ואת כל מה שדרוש לתפירת התכריכים. בזאכו שומרים חפצים אלה בבית־הכנסת, בעמדיה ב„בֵּית אֶל מְצָוָה" ב„בֵּי חַזַאנֶי", ששם נמצאים גם נעל החליצה וה„מַלְקוּת". בית־הקיבול של מכשירים אלה נקרא גִ'לְּת מִיתֶי (ע.), או כִּסְתֶּת מִיתֶי.

בשעה שמביאים חפצים אלה לבית, רץ איש אחד בראש וקורא: דַרְגַּת מִיתֶי. אז ממהרות הנשים ומכניסות את הילדים לפנים הבתים ואפילו לתוך חדר אחורי, או מעלות אותם על הגג. הן גם מוציאות את התינוקות מן העריסות ונכנסות עמהם לחדר אחורי. אותו דבר נעשה גם עם החולים (ז. ע.). אומרים שאסור לכלי המיתה לבוא בקרבת ילד.

התכריכים. כְּלֵיאְתַּא (ע.), כְּלֵיתַּא (ז.), כּוּרַאכַּא (ס. ריכאן, גִ'לָּא, וגם ע.,

כְֿלֵיאֳתַא היא לשון נקייה): מלבוש או לבּוּשָׁא (ס., בִּיגַ׳אר),[2] עשוים מכותנה, כִּתַּאן, ברוחב מיוחד, המובאת ממוסול. בזאכו גוזז השיך-כַיַאפֵּי את התכריכים ועוזריו תופרים אותם. תכריכי אשה נעשים על ידי הנשים הרוחצות את הגופה. בעמדיה תופרות נשים זקנות גם את תכריכי הגברים.

אם מישהו חושש שבשעת מותו לא יימצא די כסף להכנת תכריכים בשבילו, הוא קונה את ה„כִּתַּאן" בימי חייו. נשים זקנות מכינות לעתים קרובות את התכריכים לעצמן. הן מזמינות תופרות וידידות אחדות לבתיהן ששם מכבדות אותן בסעודה סְאוֹדַת כְּיַאפַּת כּוּרַאכַא. מעט מן המאכלים נותנים לילדים בתור „סגולה" ולחברים (ע.). בסינה נוהגים לקנות את הבד לתכריכים בימי חייהם.

התכריכים כוללים את אותם החלקים כמו הבגדים הרגילים, אלא שהם עשויים באופן פרימיטיבי יותר. על הידים מלבישים מעין כפפות. וכן מלבישים למת טלית קטן בלא ציציות.

חלקי הבד הנשארים אחר עשיית תכריכים לחכם או לאיש זקן נכבד, נדרשים ביותר על-ידי האמהות. כבר הזכרנו למעלה, איך רוכשות להן אמהות, שכמה מילדיהן מתו, את החתיכות הללו, ואיך הן עושות מהן בגד בשביל הילד שנשאר בחיים בתור סגולה, פן ימות גם הוא בדומה לאחיו. את שיירי הבד גם גוזזים לחתיכות קטנות ותולים אותן מסביב לצווארי הילדים בתור קמיע (ע.ס.).

הנשים מתאספות בחדר מסביב למת ופותחות בקינה. הן מכות וסורטות את פניהן, שמות טיט על שערן ומורחות בו את פניהן וכתפיהן. הן גם ממרטות את שער ראשן, ואם אשה כבר שיכלה ילדים, היא מקוננת את מותו של ילד נוסף על-ידי כך, שהיא גוזזת את צמותיה. בסינה רגילות נשים, ששערן נושר, להדביק שער נכרי על ראשן בעזרת שעווה. בתור סימן לאבלות הן מורטות שער זה ומניחות אותו על הקבר.

יש גם מקוננות מקצועיות [בַּכְּתַאסָא מְ]אַדֶדַאנֵי [נשים מקוננות] (ע.), שהן בקיאות במיוחד בקינה ובשירה שוברת את הלב. בעמדיה ובזאכו אין המקוננות הללו מקבלות תשלום. ואולם בסינה שוכרות המשפחות האבלות מקוננות מקצועיות, גם יהודיות וגם מוסלמיות, וממריצות אותן בקריאות: „הטיבי קונן עליו!" גם במוסול רגילים לשכור מקוננות מוסלמיות. השירים המושרים על-ידי האַדֶדַאנֵי הם בכורדית, והן נתקבלו מן הכורדים. רובם של שירים אלה מבכים את מותו של איזה גיבור או מאהב.

חתונת המתים

קינת המת מקבלת צורה מיוחדת כשהמת הוא צעיר או צעירה. במקרה כזה מסדרים מעין חתונת-מתים. בדומה לאותם הטקסים המבוצעים בנוסחאות

---

2. עיין מקלין, עמ׳ 100: חַלְעַת, חַלַּת, חְלֵיתַא, 1. בגדי־כבוד, 2. מתנה.

מרובות בין עמים שונים ושזכר להם נשתמר אפילו בין עמי אירופה.[3]

מיד לאחר המיתה צובעים את הצעיר הנפטר בחינה כאילו היה חתן. בשעה שמכינים את החינה ובעת הצביעה שרות הנשים את השירים שאותם רגילים לשיר בשעת החתונה, אלא ששיריהן נפסקים על־ידי התפרצויות של בכייה. באושנו מניחים פרחים על גופו ושושנים על פניו של צעיר מת.

אם הצעיר כבר אירס לו נערה, כלומר היה „מְקֻדָּשׁ", מביאים לפעמים את הכלה לחדר כשהיא מלובשת בבגדי החתונה שלה, ומסדרים החלפת־טבעות. את בגדי החתונה של הצעיר תולים מעל לגופתו.

אם כלה נפטרת, צובעים גם את גופה בחינה, תולים מעל לה את בגדי חתונתה ושרים שירי חתונה (דִם חַמְלּוּלַא... נַרִיכֶּי). ואולם אין מכניסים אליה את החתן (ז.), אף כי בעמדיה עשו גם זאת בימים עברו.

המנהגים שתוארו כאן נהגו גם בעמדיה, ואולם כיום צובעים רק את הזרת (האצבע הקטנה) של כלה מתה. מצד שני, בשביל חתן מת מעמידים מעין חופת־מתים, עשויה מבד שחור. חופת־מתים זו נשארת לפעמים תלויה במשך שנים בתור זכר לנער הנפטר. הורי כלה מתה תולים ליד מיטתה, שבה היתה רגילה לישון, את תכשיטיה ואת שמלותיה.

בסינה מכניסים אל החתן המת או אל הכלה המתה את בגדי החתונה שלהם, ואולם אין צובעים את הגופות. רק הנשים צועקות „קְלִילִילִי" תוך בכייתן. לפעמים מכניסים את הכלה כדי שתראה את חתנה המת, ואז מגיעה הקינה לשיאה.

בימים עברו קברו צעירים וצעירות מאורשים יחד עם כל קישוטי כלולותיהם (לא עם בגדי החתונה), ואולם מנהג זה בוטל לרגלי מעשה שוד שאירע (ע.).[4]

רחיצת הגוף

בזאכו מגישים את סעודת־הלווייה, גוּרְפַּאלַא, קודם שרוחצים את המת. מכאן הקללה: „יַא רַבִּי גוּרְפַּאלוֹךְ אַכְלָאנֶי", „הוי אלהים, נאכל בסעודת־הלווייה שלך!" (ז.ע.). המאכלים שמהם מכינים סעודה זו נלקחים מבית־האבל. משום כך מצוה היא לשלוח מזונות בשביל ה„גוּרפַּאלַא" לאנשים עניים, שעליהם ידוע שאין להם די בבית.

רוחצי המת וכל אלה שהתאספו בבית־האבל, משתתפים הגורפאלא. גם לחופרי־הקבר שולחים מנות (ז.). בעמדיה מכוונת „בגוּרְפַּאלְת מִיתַא" רק

3. O. Schrader, 1904; O. Laufer, Z.V.f.V. 26, pp. 16 sqq.

4. כורדי מוסלמי גנב את תכשיטי הכלה שמתה שלושה ימים קודם ליום שנקבע לחתונתה ושנקברה עם כל קישוטי החתונה שלה. הגנב מת, לפי מה שמוסר־הידיעות אמר לי, ימים אחדים לאחר שביצע את מעשה הפשע. בכל זאת עד היום קוראים גם יהודים וגם מוסלמים את משפחתו בשם בֵּי גַנַאוְת מִיתֵי", „בית שודד־המת".

לחברים. מאמינים, שלהשתתף בגורפאלא של איש צדיק או זקן יביא מזל טוב. אמהות מביאות משהו מן המאכלים לילדיהן, ובני-ביתם של חולים באים ומבקשים מנה בשביל החולה (ז.ע.). בעמדיה שולחים מן הגורפאלא של זקן או זקנה לצעירים או צעירות חולים בלוויית המלים: „כּוּ כּוֹל לַא זַדְאִת אַיַא זְבְנַאלֵי כּוֹרַאכּוֹךְ,״ קום אכול, אל תירא, זה קנה את תכריכיך״ (ע.).

בתור מצוה מביאים כל הידידים והשכנים מעט מים שאובים מחדש לבית-האבל לרחיצת המת. לאחר שחיממו את המים, מבקש השֵיךְ כַּיַאפֵּי את הנשים, היושבות מסביב למת ומקוננות, שתצאנה מן החדר, כדי שאפשר יהא להוציא את המת לחצר בשביל הרחיצה. (האבלים הזכרים אינם יושבים עם המת, אלא יושבים להם בחדר מיוחד. לעתים קרובות הם אפילו הולכים לבית הכנסת, מכיוון שאסור להם לשמוע את קינת הנשים.) הנשים מתנגדות בעוז לבקשה זו, יען כי יודעות הן, שלאחר שהוציאו הכיאפי את המת, הן לא תראינה אותו שוב. לבסוף מוכרח השיך־כיאפי להופיע בעצמו ולהוציא את הנשים בכוח.

את המים מחממים בחצר מעל לאש. את פחמי-העץ הנשארים מאש זו לוקחים להם צעירים ומשתמשים בהם בתור קמיע לאהבה. הם לוקחים את הפחמים הגוחלים עדיין ואומרים: כּוֹדָךְ מוֹדְאַכְלִי[5] אַיַא פַּלָא הַאדַךְ דַאַךְ לְבִּת טְלוֹבְּתִי בַּאְיַאלִי — כשם שאני מכבה פחם זה כן ייכבה לב אהובתי (בשביל אחר) כדי שתאהבני. אחר-כך משפשף הצעיר את הפחם עד שהוא כותשו לאפר, ואת האפר הוא משליך לפני רגלי אהובתו (ע.).

את המת מוציאים לחצר ומשכיבים אותו על הקרש, דַרְגַא (ז.) או דַאפַּא (ז.).[6] בימים עברו הקיפו גברים את גופתו של גבר מת ונשים הקיפו את גופת אשה מתה, כדי לשמור על המת בפני מבטי הנוכחים בשעת הרחיצה, ואולם כיום מחזיקים הגברים בדים באופן שעושים ארבעה קירות מסביב למת. בסינה יש אוהל מיוחד לתכלית זו. [בהתאם למנהגם של יהודי פרס.]

הרוחצים צריכים להחזיק בידיהם איזה חפץ בשעה שהם נכנסים לאוהל המת, פַּרְדַאִית מִיתֵי, כדי שלא יבואו „בידים ריקות״ בדומה למת. לרחיצת המת משתמשים בשקיות קטנות עשויות מן הכותנה, כְּתַאן, של התכריכים, וממולאות פתיתי סבון. אמהות שמתו ילדיהן משיגות לעצמן את השקיות הללו, לִיפֵּי, מן השֵיךְ-כַּיַאפֵּי, ורוחצות בהן את ילדן החי (ז. ע. ס.). אמהות גם רוחצות בשקיות אלו את בנותיהן ב„לֵיל בְּנַאתַא״ לפני פורים (ע.).

בשעת רחיצת גוויתם של צעירים או צעירות שרות הנשים את השירים שהם מושרים בעת הרחיצה החגיגית של זוגות מאורשים. הטקסים המרוכזים מסביב לרחיצת המת תלויים במעמדו של המת. בסוף מזלפים מים קרים על

5. מקלין, עמ׳ 68, לפי לידזוברסקי דַאעַךְ=לכבות.

6. בקשר זה משתמשות הנשים בקללה, שהובאה למעלה, עמ׳ 148.

המת בתור טבילה, והכַיַאפֵּי שוברים שני כלי חרס חדשים על הדַרְגַא. בשעה שעושים כך, הם אומרים: „גִ'מַאעַא מֶפָּחְלוֹלֵי", „עדה, סלחו לו", והנוכחים עונים כנגדם: „פֵּיחֵל חַלָּל הַאוֵי"—„סליחה שלמה תהא (לו)" (ז.).

בסינה עומד החכם מחוץ לאוהל וקורא „אנא בכוח" שבע פעמים. בכל קריאה שוברים הרוחצים ששה כלים. באופן זה שוברים בסך הכל ארבעים ושנים כלים.

אחרי הרחיצה מגישים לשיך את התכריכים המוכנים. מעשנים את התכריכים ב„בֶּכּוּר" [או בּוּכָארֵי, דבק עשוי מפרי אפצים, ע.] ומלבישים אותם למת. בידי המת שמים את השטר המזכה אותו בארבע אמות אדמה בארץ־ישראל, כְּתַאבַת אַרְבַּא דְרַאֵי 7 קוֹרַא. שטר או כתב זה נמכר במחיר גבוה על ידי שליח מארץ־ישראל וכמעט כל יהודי רוכש לו אותו. בדֶהוֹכּ מחירו של השטר הוא מאחד עד שני דינרים, בעמדיה בערך ארבע לירות.

מספרים סיפורים משונים על מעשים שאירעו, כשלרגלי טעות לא נתנו בידי המת את ה„כְּתַאבַא" שלו. אומרים, שבג'לא הושיט איש אחד את זרועו ופשט את ידו בשעת מותו. לאחר הרחיצה ניסו החברים להוריד את זרועו ואולם לא יכלו: הזרוע היתה קשה כברזל. אז עלה על דעתה של אשת הנפטר, שהוא בודאי רוצה את הכתאבא. היא מיהרה להביאו. בו ברגע ששמו את הכתב ביד המת, נסגרו עליו האצבעות והזרוע נעשתה רכה כשעווה ואפשר היה לסדר את הגוף במצב הנכון בלא שום קושי. בימי רדיפות שמו גם פתקה המכילה בקשת־ישועה מן הקהל, ביד המת.

לפעמים שמים אבן בפה הנפטר כדי למנוע אותו מלבלוע את תכריכיו (ס.). הגברים אוספים את כל השערות הנושרות מזקנם במשך כל ימי חייהם, ושומרים אותן בשקית קטנה, שגם אותה מניחים על־יד המת בקבר (ע.). אם הנפטר הוא השני ממשפחה אחת שמת במשך שנה אחת, שמים ביצה בשקית וקוברים אותה עמו. זהו מנהג נפוץ ביותר (ז. ד. ס.). לאחר שרחצו והלבישו את המת, תופרים אותו במעין שק (ע.), או מוחתלים אותו בפס ארוך, שאל (ס.). באושנו כורכים את הפס שבע פעמים מסביב לגוף המת. בכל כריכה מניחים אבן ומטבע על הפס, שאותן זורקים אחר־כך בעת ההקפות. אחר הכריכה מחזירים את המת לחדר. מניחים נר דולק מראשותיו ומרגלותיו. הנוכחים קוראים בספר הזוהר עד שכלים הנרות. בין יהודי כורדיסתאן אין חובה לקבור את המת שלוש שעות לאחר מותו. מועד הקבורה תלוי באורך הזמן הדרוש לכַפַּארֵי לחפירת הקבר.

הקבר

בעמדיה, כפי שראינו, יוצאים הכַפַּארֵי והשֵיךְ חַבְרַאֵי לבית־הקברות מיד

7. מקלין, עמ' 70: דְרַאעַא או דְרַאַיַא = היארד או המטר הפרסי, שארכו בערך 39 אינצ'ים, או 99 ס"מ.

לאחר יציאת נשמתו של המת. השיך בוחר מקום בשביל הקבר, ואחר־כך מתישבים כל החבראיי במקום קרוב. ששם הם אוכלים ושותים, והחברים נשלחים אחד אחד על־ידי השיך לחפור את הקבר. את מקום הקבר אין קונים. ואולם יש נשים זקנות שהן קונות לעצמן מקום־קבורה מן השיך חבראיי כדי שתוכלנה, למשל, לשכב על־יד בן אהוב שנפטר. התשלום אינו בכסף אלא בערק (ע.).

בזאכו מודדים את הגווייה והשיך כפארי מסמן את גודל הקבר. משרת חופר־הקברות עברה בירושה בזאכו במשך דורות. כיום יש כשלושים חופרי־קברות בעיר. רק אחד עובד בחפירה בזמן אחד, משום שמאמינים, שאם נמצאים שנים בבת אחת בקבר, אחד מהם ימות. בתור מצוה עובד כל חופר־קברות במרץ כזה, שהוא מתכסה עד מהרה בזיעה. החופר המחליף אותו אינו לוקח את המעדר מידיו, אלא החופר הראשון צריך מקודם להניח אותו.

בעמדיה עולה שמש בית־הכנסת על חומת העיר ומחכה לסימן שיינתן על־ידי ה„שמש חבראיי" מבית־הקברות הנמצא בעמק הנהר למטה. כשהקבר מוכן, זורק שמש החבראיי את מעילו באויר. אז ממהר שמש בית־הכנסת, יורד מן החומה ועובר ברחובות תוך קריאה „מְצְוָה". זהו סימן לביטול מלאכה (ז. ע.).

צורת הקבר, קוֹרַא (כללי, בס. גם זִיאַרְתַּא), אחידה היא בין יהודי כורדיסתאן. מקודם חופרים בור בעומק של מטר אחד לערך, שארכו ורחבו מתאימים למידות גופו של הנפטר, אחר כך חופרים בתחתיתו של בור זה בור שני, צר יותר, בעומק של חצי מטר לערך. באופן זה נשארת מדרגה, בֶּרַא קוֹרַא (ע.), היינו „אחי הקבר" מן הצדדים. (ז.: בְּרַא קוֹרַא; ס.: אַלְחַד; אושנו: מִיאַנְגוֹר) זוהי צורת הקבר גם בין הכורדים המוסלמים.8 את הגווייה מניחים בבור התחתון ועל המדרגה מניחים קרשים, פַּרְשֵׁי (ז.). שם זה מובנו המקורי הוא אבן, ומכאן אפשר ללמוד, שלכתחילה השתמשו לתכלית זו בלוחות־אבן. בסינה קוראים לאבן זו כֵּיפַּא אַלְחַד. בביתנורא, ג'לא והסביבה, אין משאירים מדרגה בבור. עומק הקבר הוא שווה בכל המקומות, ויוצרים מדרגה על־ידי כך שמעמידים אבנים משני הצדדים בתוך הבור. לאחר שהורידו את הגוף בחלק התחתון, הצר יותר, מכסים אותו באבנים.

אין ארונות־מתים ידועים בכורדיסתאן. את הגווייה מניחים על מיטה, מִטָּה (ז.), שַׁקְלְתּ מִיתֵי, אם הגוף מונח עליה מִטָּה (ע.), תַּבוּת (ס.), בכורדית, וגם בין היהודים: דַרְבָּסְתֵּי. המיטה אינה אלא שני מוטות קשורים זה אל זה בחבלים (ז.ע. ביתנורא). יהודי סינה משתמשים בסל פתוח עם ארבע ידיות.

הלוייה

על המיטה מניחים את בגדיו הטובים ביותר, או את בגדי החתונה של הנפטר. אם המת הוא איש זקן, שמים על מיטתו גם את הציצית, ואם היא נערה צעירה — את כסוי הראש שלה. באושנו נושאים הקרובים הבוכים את

8. ניקיטין, R. E. ,1922, p. 342

בגדי המת בשעת הלווייה. בעמדיה מכסים את המיטה בבד שחור, צִ׳רְשָׁבֵּי כַּסוּיְת מִיתֶי.

הלווייה אינה מסודרת כלל וכלל. אין נושאים נרות. בערך חמשה-עשר מטר לפני המיטה הולכים הכהנים, ואחריהם הזקנים והחכמים. אחר כך באה המיטה, ואחריה האבלים, רוחצי-המת והקהל (ע.). במצות נשיאת המיטה משתתפים הרבה אנשים בזה אחר זה, וכל אחד אומר בשעה שהוא תופס את מקומו של הקודם לו: „ברשות רבי שמעון בר יוחאי". באושנו מלווים צעיר או צעירה מתים בדוֹלָא וזְרְנֵי עד קצה העיר. אם הלווייה עוברת ליד בית שבו נמצאים זוג חתן וכלה, או ילוד, צריכים אלה להמצא בחדר אחורי או על הגג בשעה שהלווייה עוברת (ז. ע.). בני כל הבתים, שלפניהם עוברת הלווייה, שופכים מעט מים על הרחוב (ז.).

את גופו של חכם או של איש נכבד אחר נושאים מקודם לחצר בית-הכנסת, ששם אומרים מְאַדוֹדֵי [הספד] (ע.). גם נשי המשפחה ובני הנפטר רשאים לבוא לשם. ואולם אחרת רשאיות הנשים ללוות את מתן רק עד קצה הרחוב, והבנים רשאים ללוות את אביהם רק עד שער העיר.

[כשמגיעה הלווייה לשער העיר, מתעמד החכם המהלך בראש התהלוכה ואומר: דעת רבינו גרשון מאור הגולה, לֵית רַשׁוּת מִן אִינָס מִן גִ׳יינָס דִילּוֹ בִּרְיֵי מִן דַיָא נָאשָׁא מַהַא לַא פַּאיִת אִלָּא דַאִיר — אין רשות לבני אדם או למזיקים שנבראו מבן־אדם זה, מפה לא ילכו עוד אלא יחזרו. בהזכרת השדים שנבראו מן המת הכוונה היא לשדים הנבראים — לפי אמונה רווחת בין היהודים הספרדים ובני עדות המזרח בכלל, וכן בעדות אשכנז — משכבת זרע היוצאת לבטלה מגבר בחלומו.[9] אחר שמיעת דבריו הנ"ל של החכם, חוזרים הבנים משער העיר לביתם.]

אסור לנשים לחזור ולהכנס לבתיהן מבלי להתרחץ. משום כך שופכים השכנים מים על ידיהן כשהן חוזרות. אסור להן לעבור את המפתן עד שגם הגברים חוזרים מן הלוויה.

בבית־הקברות, מחוץ לעיר, מעמידים את המיטה במרחק של ארבע אמות מן הקבר ועושים את שבע ההקפות. אז בא תורו של הטקס הרגיל. אחר־כך יורדים השיך כַּפַּארֵי והֲרֵיסְפִּי לקבר ומורידים בו את הגוף כמות שהוא. שום חפץ נוסף אין שמים בקבר. את המת משכיבים על גבו, עם רגליו כלפי ירושלים. את הקרשים או האבנים מניחים על המדרגה החל מצד הראש. כל הנוכחים אומרים: „והוא רחום יכפר עון ולא ישחית והרבה להשיב אפו ולא יעיר כל חמתו" שלוש פעמים, וזורקים מלוא-חופן אדמה בקבר אחר כל מלה ומלה, באופן שסך הכל זורקים שלושים ותשע פעמים.

[9. השוה „מעשה ירושלמי", הוצ׳ הרב י. ל. זלוטניק (ספריה לפולקלור ואתנולוגיה ספר א׳) עמ׳ 32, 102.]

אחר-כך אומר החכם „השכבה״, האבלים תולשים מעט עשב וזורקים אותו מאחורי גבם, ומנחמים את האבלים. כל זה נעשה בצורה המסרתית.

את המיטה צריך להוציא טרם יצא מישהו מבית-הקברות. ואולם אין נושאים אותה החוצה, אלא הופכים אותה, ודוחפים אותה שוב ושוב, עד שהיא נמצאת מחוץ לבית־הקברות, ושם מפרקים אותה מיד (ז. ע.).

מנהגי אבלות

כשחוזרים מבית-הקברות יושבים להם האבלים, יחפים ומלובשים בבגדים ישנים וכהים, על מחצלאות על הרצפה. בחדר בוער נר יומם ולילה וכוס מים עומדת לידו (ע.).

אין „סעודת הבראה״ מיוחדת בכורדיסתאן. הסעודה הראשונה שהאבלים אוכלים אחרי הלווייה נחשבת ל„סְעוֹדַא הַבְרָאָה״. בוקר וערב באים מבקרים, שהם מביאים עמהם את מאכליהם שלהם, שאותם הם מחלקים עם המשפחה האבלה. המזא, שאותה מביאים המבקרים, צריכה תמיד להכיל כמה ביצים, ובמחוזות מסוימים גם עדשים (ע. ס.). יש אנשים הרגילים להביא לאבלים כוס יין, שעליה אמר החכם את הברכה (ס. ע.).

בעמדיה מחליט השֵׁיךְ חַבְרָאֵי, מי יבקר בבית האבל כל יום בימי שבעת ימי האבל. הוא מזמין את העשירים לערבים, אם אפשר, מכיוון שארוחת הערב צריכה להכיל ערק והעשירים יביאו עמהם גם משקה זה עם המזון בשביל המשפחה האבלה.

כל יום מתפללים שחרית, מנחב ומעריב בבית-האבל. בימים שבהם יש קריאת התורה מלווים את האבלים אל בית-הכנסת אחר השחרית ששם מחכים עם קריאת התורה עד בואם. הם באים יחפים ומתישבים לא במקומותיהם הרגילים אלא במקומות אחרים, כרגיל בקרבת הדלת. בשבת מביאים לאבלים ארוחה טובה ביותר, הכוללת גם ערק. הקרובים מכינים להם מֶבּוֹסֵי בבית (ז.).

בשבוע האבל חלים בבית-האבל אותם האיסורים, שאותם היכרנו בקשר לביתה של אשה יולדת. אסור לקחת מן הבית אש או שמרים (ז. ע.). בביג׳ר אסור לאבלים לאכול מן הלחם שלהם. מבתים אחרים צריך להביא לחם בשבילם. בדרך כלל אסור לאכול מזון מן הבית עצמו בשלושת הימים הראשונים. ואולם בסינה אין שומרים על כלל זה והעשירים אפילו שוחטים כבש בשביל סעודת ההבראה.

בגמר שב״ע האבל מסדרים את סְעוֹדַת רֵישׁ תְּמָנְיַיא, שהיא מקבלת בין העשירים ממדים גדולים ביותר. מזמינים את כל החכמים וחלק גדול מבני העדה הזכרים לבלות את הלילה בקריאה בזוהר וספרים קדושים אחרים. לעתים קרובות נמצאים בבית שמונה שמשים המגישים תה, קפה, פירות וסיגריות. לאחר תפילת ערבית אוכלים את ארוחת הערב, אחר כך ממשיכים בקריאה במשך כל הלילה. אף אחד מן הנוכחים אינו ישן. בבוקר מגישים להם ארוחה נוספת (ע. ז.).

בזה מסתיים החלק הראשון של מנהגי האבלות. המשפחה פושטת את הבגדים השחורים הישנים שבהם היתה לבושה בשבעת הימים, ואולם כל השנה היא לובשת רק בגדים כהים. את הבגדים הללו מכינים במיוחד לתכלית זו. הנשים לובשות גם בגדים תחתונים מצבע כהה (ע.). אין הן לובשות את תכשיטיהן, ובמקום לסדר את שערן בשבע עד עשר צמות, כנהוג, הן מסתפקות בשתים או שלוש.

בשנת האבל אין מסיידים את בית המשפחה האבלה. בני המשפחה אינם משתתפים בחגיגות ולא ב„סֶהֶרָאנֵי". מנהג כללי הוא לא לאכול זרעונים ואגוזים, משום שפיצוחם קשור ברעש (ע.). ויש להמנע מכל רעש בזמן זה. האבלים גם משגיחים שלא לדבר בקול רם, ולא לריב או להתקוטט.

בזאכו שולחים במשך כל שנת האבל את ארוחת הבוקר ואת ארוחת-הערב, שהמת היה אוכל אילו היה חי, אֲשֶׁאיַא גֶדַאיִת מִיתַא, לחזן או לחכם. כשאשתו של החזן או החכם מקבלת את המזונות, היא אומרת: „מָטְיַא גוֹ נַשְׁאמֵי", — „יגיע לנשמתו" (ז. ע.). [בעמדיה שולחים בכל שנת האבל כל ערב קערה מלאה תבשיל לעניים. מי שמקבל את האוכל אומר: מַטְיָא אֶלְנְשַׁאמֵי גוֹ קַצְרֶת גן עדן — יגיע לנשמתו במגדל גן עדן.] גם נהוג, שהאבלים קונים פירות חדשים מיד לאחר שהפירות מופיעים בשוק, ומחלקים אותם בין האנשים שבהם הם נפגשים במקרה ברחובות, כדי שהללו יאמרו על הפירות את הברכות. בראש חודש אדר ובפורים שולחים זָלוֹבְּיֵי [לביבות] לבית הכנסת לשם חלוקה כללית.

במשך כל שנת האבל מתפללים מנחה ומעריב בערבי שבתות ובמוצאי שבתות בבית האבל.

שלושים יום לאחר מיתת אביהם גוזזים הבנים את שער ראשם, לובשים בגדים חדשים והולכים למקוה. האנשים אומרים לאבלים: „לָא כֵיפֵּיתוֹן אֲנָא כַיַאפֵּי", „אל תתרחצו כרחיצה זו" (ע. ז.) [או: אִשְׁלָא אֲנָא כַיַאפֵּי לָא כֵיפְּתוּלּוֹ אֶלָּא בְּפַרְחַיֵי — אם ירצה ה', באלה הרחיצות לא תרחצו עוד, אלא בשמחה ע.] בדרך כלל צריך החכם להכריח את הבנים שיגזזו את שערם, כי אין הם רוצים להתנחם.

לאחר שלושים יום, ושוב לאחר גמר שנת האבל, נותנים האבלים סעודה הנקראת סְעוֹדְת רֵישׁ יַרְכַא וּסְעוֹדְת רֵישׁ שַׁאתַּא. לסעודות אלו מזמינים את החכמים וחלק גדול מבני העדה, כדי לקרוא בזוהר ובספרים קדושים אחרים.

זקנים שאין להם בנים ושהם חוששים שלא יהא מי שיסדר אחר מותם את שלוש הסעודות, סְעוֹדְת רֵישׁ תֶּמְנִייַא, רֵישׁ יַרְכַא ורֵישׁ שַׁאתַּא, מסדרים לעצמם את הסעודות מראש ומזמינים את החכמים כדי שיקראו בזוהר.

בית הקברות וביקורים על הקברים

מכיוון שהנשים אינן רשאיות לבקר את הקבר ביום הקבורה, הן הולכות

אל בית הקברות למחרת ומתיזות מי-וורדים על הקבר החדש. נשי עמדיה עושות זאת במשך שלושה ימים רצופים. בזאכו מסדרים ביקורים אלה, זַרְתִּיאָסַא, כל יום במשך שבוע שלם מחוץ ליום השבת. הנשים האבלות, כשהן יוצאות לבית הקברות, מלוות על ידי המון רב של נשי הסביבה. הן לוקחות עמהן את בגדי המת ומניחות אותם על קברו. כמה מנשי השכנים אף הן מובילות עמהן את בגדי מתיהן שלהן ובוכות עליהם.

כשהן חוזרות מן הקבר הן רוחצות את ידיהן בנהר. האנשים הרואים אותן מתקרבות, פונים הצדה ומסתתרים, כי אין הם רוצים להפגש עם האבלות (ע.). בעמדיה מבקרים את הקברים בימי הפסח והסוכות ובייחוד בתשעה באב. בזאכו — בכל ראש חודש במשך השנה הראשונה ואחר כך בערב ראש חודש ניסן ובט׳ באב.

בתי הקברות נקראים בפי יהודי עמדיה בָּתֵּי חַיִּים או טַפַּאיַא, היינו „שֶׁכֶם-הר״ [טַפֶּה היא מלה פרסית, שפירושה גבעה]. באושנו נקרא בית-הקברות בֵּית הַחַיִּימֵי, בזאכו ודיהוכ — קוֹרַאתַא, בסינה ובביג׳ר — זִיאַרֵיי, ובזאכו וריכן — זִיאַרְתִּיאַתַא, או בכורדית: זִיאַרַתָּן. בתי הקברות נמצאים מחוץ לחומות הערים. בית הקברות הישן של עמדיה נמצא במורד הגבעה, שעליה בנויה העיר. הקברות החדשים יותר נמצאים בעמק. את החכמים קוברים בחלק גבוה יותר של בית הקברות, הנקרא „טֶפַּאיִת אֲדוֹנִים״, גבעת האדונים.

בתי הקברות אינם מוקפים גדר ואין בהם אבני-זכרון על הקברות. אומרים, שבעמדיה יש קברות בני שבע מאות שנים, ועל אחדים מאלה יש מצבות ועליהן כתובות בזו הלשון: „זה הקבר של פ׳ בן פ׳ שנפטר בשנת פ׳ בחדש פ׳ ביום פ׳ לבית עולמו וחיו לבניו שבק תנצב״ה.״ גם בסינה יש קברות עם כתובות. במשך זמן רב סירבו הכורדים לתת רשות ליהודים לחקוק כתובות על קבריהם.

בדרך כלל מכוסים הקברות רק באבנים או מוקפים קיר פשוט עשוי מאבני השדה. באופן זה מתקבל רושם של שממה מדכאה. בבית הקברות בעמדיה יש כמה עצי אגוז השייכים לחבראיי.

שווארץ נותן את התיאור הבא על בית הקברות בסונדור בקרבת דהוכ: „בית הקברות של הכפר הוא רחב ידים ותופס שטח אדמה שהוא גדול יותר משטחו של הכפר כיום. בדומה לבתי הקברות הכורדיים הוא חסר כל טיפול, ואפילו סימניהם המובהקים של בתי הקברות הערביים והכורדיים, העצים, חסרים כאן. הקברות מצוינים באבנים קטנות מסודרות ברבועים. מרחוק נראה בית-הקברות כשדה זרוע אבנים. לעתים רחוקות נמצאות אבנים עתיקות מאוד, שעליהן אפשר לפענח כמה אותיות עבריות. האבנים החדשות הן בלא כתובת. בית הקברות מתרומם מעל לכפר.״ [10]

10. Schwarz, JR, 12.VII.1935, p. 3.

פרק אחד-עשר

החקלאות

המצב הכללי

כורדיסתאן היא ארץ חקלאית. תושביה הם איכרים ורועי-צאן. מסחר, מלאכה וניצול האוצרות הטבעיים של הארץ—לכל אלה חלק קטן בכלכלת הארץ.

מתפקידנו הוא לבדוק מהו מצבם של היהודים בתוך שיטתה הכלכלית של כורדיסתאן. בנידון זה יכולים אנו להורות על הבדל ניכר בין יהודי כורדיסתאן ובין יהודי תימן. בתימן מהווים היהודים מעמד מיוחד: הם בעלי המלאכה בין הפלחים הערבים ובין אדוניהם בעלי-הקרקעות, ולפני שהתחילה שקיעתה של האוטרכיה הדרום-ערבית הם היו בעלי-המלאכה היחידים בארץ. רק בעשרות השנים האחרונות התחילו הערבים, מחוסר מקורות־הכנסה אחרים, להתחרות ביהודים במקצועות השונים.

מצבם החברותי והכלכלי של יהודי כורדיסתאן הוא הרבה יותר בריא מזה, מכיון שאין הם מרוכזים עד כדי כך בשכבה יחידה בכלכלה של הארץ. היהודים הכורדים חיים גם בכפרים וגם בערים, ואולם לא רק בתור סוחרים ובעלי־מלאכה, אלא גם בתור בעלי-אחוזות ואיכרים, עובדי-אדמה. בכורדיסתאן אין נותנים תוקף לחוק המוסלמי האוסר על לא-מוסלמים להיות בעלי מקרקעות או לבנות בנינים, היות ואי אפשר לגבות מהם את ה„עוּשְׁר“, המעשר.

הסכנה הנשקפת ליהודי כורדיסתאן באה מאותו צד שממנו היא באה באירופה, היינו מהתרכזותם ההולכת וגדלה במעמד המסחר. יש גם סכנה מסוימת בכך, שאין ביניהם בעלי-מלאכה במספר מספיק. אין היהודים, בדומה ליהודים בתימן, בעלי-המלאכה היחידים בארץ, שהרי גם הנוצרים עוסקים במלאכות. יהודים ונוצרים יחד ממלאים אותו תפקיד בכורדיסתאן המרכזית כמו הארמינים בכורדיסתאן הצפונית.

שקיעת האיכרים

כדאי לעקוב מקרוב אחר הסיבות שגרמו להעברה ההולכת ומתמדת של האיכרים היהודים לשדה המסחר. היהודים בכורדיסתאן היו להם כל המידות והתכונות הדרושות להתפתחותו של מעמד איכרים חזק ובריא וגם ניתנו להם כל האפשרויות כדי להכות שרשים חזקים בקרקע בתור איכרים עובדי-אדמה. יען כי העיכובים החיצוניים, הבלתי-תלויים באדם הפרטי, לא היו גדולים יותר

בקשר ליהודים ממה שהיו. למשל, בקשר לנסתוריאנים, שהם בכל זאת הצליחו לקבוע לעצמם מקום בתור איכרים.

את הסיבות יש לחפש בכמה תופעות, שהחשובה ביותר ביניהן היא המצב הכלכלי שנתהווה בכל הארצות החקלאיות הללו במשך יובל השנים האחרונות. ההתקדמות הגדולה של הארצות התעשייתיות והגידול העצום במספר האוכלוסיה שהיה קשור בהתפתחות זו, גרמו לכך, שארצות חקלאיות מפגרות כגון כורדיסתאן, הלכו ושקעו יותר ויותר. מעמד האיכרים הלך ופחת,[1] ומצד שני הלכה וגדלה תנועת האוכלוסיה בכיוון העיר, ששם היו לסוחר—לפי כל הסימנים החיצוניים—חיים קלים יותר, וטובים יותר מחיי האיכר.

לתהליך זה היתה השפעה מיוחדת במינה על היהודים, שדתם הפכה במשך מאות בשנים לדת-בני-עיר. חיי היהודי העירוני היכול ללכת לבית-הכנסת מדי יום ביומו והנחשב למלומד, נראים כצורת־קיום אידיאלית בעיני האיכר היהודי החי בכפר, שאין בו לא בית-כנסת ולא התנאים האחרים הדרושים לקיום המצוות. בעיר, כך חושב היהודי הכפרי, יכול היהודי לחיות כיהודי ממש. על זה נוספת הסיבה השניה, שבעיר יכול היהודי ליהנות מדרגה גבוהה יותר של בטחון אישי.

ואחרון אחרון – סיבה חשובה למגמה לעבור לערים ניתנת ללא ספק על־ידי חוסר הבטחון הגדול שממנו סובל מעמד האיכרים בכורדיסתאן בכלל. אי־בטחון זה נמצא בכל מקום שבו נמצאת אוכלוסיה מיושבת במגע עם אוכלוסיה נודדת. בכורדיסתאן יכול לחיות חיי שלום ושלוה רק אדם הסומך על איזה כוח. לַמֶךְ סַעַד נותן דוגמה מענינת למצב זה. בשעה שהוא היה בכַּנְקִין, הוצע כפר מסוים למכירה. הוא החליט לקנות את הכפר, ואולם כשהתיעץ עם הקַיְמַקַאם בנוגע לקנין, יעץ לא הלה בכל התוקף למשוך את ידו ממנו. „מה תעשה שם לבדך?" שאל אותו הקַיְמַקַאם. „היית צריך להחזיק עמך לפחות שלושים איש מזוינים ברובי־מַארְטִינִי, שהרי אין לך בני־לוויה במדינה. אם ישדדו אותך מחר, אז תבוא אלי בתלונה... ואני אצטרך לשלוח למקום את התַּבּוֹר אַגַסִי; והרי יודע אתה מה הוא עושה: אם השודדים פנו לימין, הוא פונה לשמאל".[2]

היהודים, בניגוד לנסתוריאנים, לא הבינו מעולם איך לבנות להם כוח פוליטי משלהם בכורדיסתאן. הם יכלו להתקיים רק על־ידי זה שהעמידו את עצמם תחת חסותו של האַגַא. ואף כי מצבם בתנאים אלה לא היה שונה בהרבה ממצבם של הנוצרים ושל הכורדים המיושבים, ואף כי למעשה היו

1. שווארץ JR, 12.7.35, כותב על יהודי סונדור: „אף כי השדות והכרמים מעובדים יפה ונותנים יבול טוב, ואף כי יהודים אלה יש להם תביעות מעטות עד להפליא מן החיים, הם בכל זאת עניים מאד, יען כי אין הם יכולים לשווק את תוצרתם."

2. Saad, 1913, p. 277

להם אותן הזכויות הפוליטיות שהיו לאחרים, הם אף פעם לא הצליחו להתקשר עם הקרקע עד כדי כך, שישארו ויתמידו להשאר איכרים.

ובכל זאת, אין כנראה בין יהודי המזרח עוד עדה שתראה את התכונות האפייניות לאיכר באותה מידה כמו יהודי כורדיסתאן. כל ישותו, החיצונית והפנימית, היא ישותו של איכר. התכיפות שבה מופיע יסוד איכרי בין היהודים העירוניים מביאה אותנו להנחה, שכשם שהעירונו למעלה, שהתנועה מן הכפר אל העיר היתה יותר מתופעת עשרות השנים האחרונות בלבד; ואנן יכולים להניח בבטחה, שמספר האיכרים היהודים בכורדיסתאן היה גדול יותר בעבר ממה שהוא כיום.

היהודי בתור איכר

עד היום נמצאים בכורדיסתאן יישובים כפריים שכל האוכלוסיה שלהם היא יהודית, כשם שנמצאים גם כפרים נוצריים טהורים במחוז שמצפון לעמדיה. בין היישובים הכפריים היהודיים נמצאים הבאים:

תֶּל כַּבַּר בקרבת זאכו; סונְדור בקרבת דהוכ [3]; שַׁנְדוֹכַא בקרבת דהוכ; סִינדו בקרבת ריכאן; זהו אחד מן היישובים היהודיים הקדומים ביותר בכורדיסתאן והוא מונה אף כיום שבעים משפחות; כַּאנִי בַּלַּאוֵי (קרוב לגַ׳לֶּכּ; בימים עברו חיו כאן ארבעים משפחות, כיום ירד מספרם עד לחמש עשרה משפחות. נוסף על אלה יש כפרים בעלי אוכלוסיה מעורבת, שבהם כל היהודים, או לפחות רובם הם איכרים.

כפרים כאלה נמצאים בשכנותה של בַּשְׁכַּלַּא, כגון קַרַדַא, ששמונים משפחותיו הם „עובדי אדמה״. בקרבת עמדיה נמצאים בַּרַשֵׁי, הוֹרַא, הִיר, הֶרְכִּי, גִ׳לַּא, מֶזַא ושוכו (זה האחרון נמצא במרחק של נסיעת יום וחצי מעמדיה ונזכר על־ידי ר׳ דוד דבית הלל ככפר קטן ובו שלושים משפחות יהודיות, כולן איכרים עשירים. [4])

היהודים מגדלים בעיקר חיטה, כִּטֶי; שעורה, סְעָארֶי; אורז, רִזַא; שומשמין, שְׁשְׁמֶי; עדשים, טְלוֹכֶי; וטבק. טבק מגדלים, למשל בבַּרַאשֶׁי. באושנו היו בימים עברו עשרים וחמש משפחות עסוקות בגידול טבק, כיום עוסקות בו רק חמש משפחות. יש ליהודים גם פרדסים וכרמים, וגם עדרי בקר, אף כי את רעיית העדרים הם מוסרים בדרך כלל לכורדים. חלק מהכנסותיהם נובע מבלוטי האלון ומצמחים „מלוקטים״ אחרים, ומגידול סְפַּנְדַרַא, עצי לִבְנֶה, לתפוקת עץ בנייה. שדה לבנה נקרא גַנְכַּא סְפַּנְדַרַא.

---

3. בכפר זה ביקר ר׳ דוד דבית הלל, עיין פישל, עמ׳ 10. דר׳ ואלטר שווארץ נותן תיאור טוב על ביקור בכפר סונדור. „בכפר סונדור גרים רק יהודים ורק הם גרו בו כל זמן שהזכרון מגיע...״ JR, 12.7.35

4. עיין פישל, עמ׳ 11.

גידול אורז

ליד התבואה לשם עשיית לחם, האורז הוא הצמח החשוב ביותר בכור-דיסתאן כי מחירו טוב מאד. שדה-אורז, שהוא מושקה, הוא המין היקר ביותר של אדמה בכורדיסתאן. יהודי בַּרַשֵׁי היו עוסקים בעיקר בגידול אורז.

בחרישת שדה-האורז מוליך את המחרשה האיש הזקן ביותר מבני המשפחה כי זה נחשב לגורם מזל-טוב. אחר החרישה מחלקים את השדה לחלקים מרובעים. מציפים אותם במים ומשאירים אותם עומדים תחת מים במשך כמה ימים. בשעת הזריעה שוב צריך זקן המשפחה להיות נוכח. הוא בא עם מעט אורז בידו; את האורז הוא מביא מן הבית בידו ולא על גבי פרדה. הוא צריך להתחיל בזריעה. לאחר שהזרע נבט מתחילים בניכוש, אַדַא. אותו חלק מן השדה שלא זרעו אותו, אך נהנה מהצפת המים, הוא חלקם של השוורים.

בעת החרישה מורזים את השור במלים אלו: בּוֹ וַרַא מַאלַא בַּאבֵּימַן נִיסוֹ חַתַּא מִירַן כֶּרִינַא — לך קדימה, לך לאחור, ביתו של אבי ניסו, עד מות נעבוד (ברשי).

עבודה קיבוצית

בשביל קציר האורז, גֶזַאדְתּ רְזַא, מתאספים האנשים לעבודה ציבורית, זֶבַּארֶי. בשם זֶבַּארֶי קוראים מין עבודה בהתנדבות, שיהודים ומוסלמים כאחד עובדים בשביל אדוני כפרם או בשביל משפחות עשירות (ובכלל זה גם משפחות יהודיות). זַבַּארֶי זו, היא לפי כל הסימנים אינה עבודת-כפייה בדומה ל„טוּכְרַא" שהיא זכותה הפיאודאלית של האַגַא, אלא שריד ממין עבודה ציבורית המבוצעת בהתנדבות לטובת בעלי האחוזות הגדולות.

בכל זאת, עבודה זו דבר לא קטן הוא בשביל כל פרט ופרט. בני ברשי בקרבת עמדיה, למשל משתתפים בעבודות הציבוריות הבאות:

1) הכשרת הקרקע של הכרם, כַּפַּארַא.
2) קציר חטים, גֶזַאדַא.
3) קציר האורז, גֶזַאדְתּ רְזַא.
4) איסוף ענפים למספוא החרפי, קֶטַאת טַרְפַּא.

מכיוון שמספר משפחות זכאיות ל„זֶבַּארֶי", נמשכת כל זבארי כשמונה ימים, באופן שכל אחד ואחד מבני הכפר צריך להקדיש יותר מחודש ימים כל שנה לעבודות אלו.

בערב הקודם ליום הנקבע לזֶבַּארֶי, עולה משרת המוכתר, ה„גֶזְרַאיַא", על הגג של הבית הגבוה ביותר, ומכריז, שמחר תהיה זבארי אצל פלוני בן פלוני. בשעה הקבועה מתאספים האנשים בביתו של פלוני בן פלוני ויוצאים לשדה בלוויית דוֹלַא וֶזְרְנֵי, וניגשים לעבודה. מספר המשתתפים תלוי — מחוץ לגודל הכפר — גם בכוחה וחשיבותה של המשפחה. יש לפעמים 150 עובדים, או אפילו יותר.

את העבודה מבצעים בהנהלתו של רֵישׁ זַבַּארֵי. מפסיקים את העבודה לשם מנוחה, לאכילה, ולריקוד לקול נגינה. בקשר להפסקה לשם אכילה אומרים את הפתגם הבא: „מַמִּי כוּל אֲכַלְתְּ כַּלְבָּא — קוּ קְיָמְתְּ אַרְיֵי" — אחי הקטן, אכול אכילת כלב — קום קימת אריה (היינו: אכול מהר ככלב, כדי שתוכל לחזור מהר לעבודה, ואולם המשך את העבודה בכוחו של אריה, ברשי). בערוב היום הולכים משתתפי הזבארי לביתו של בעל הזבארי להשתתף ב„אֲכַלָא אֲשְׁרַתַּיי", סעודת השבט. כדי שגם היהודים יוכלו להשתתף בסעודה, מגישים רק מאכלי חלב. הסעודה הרגילה כוללת אורז עם חלב חמוץ, מי פוכתא וחמאה.

הכנת המזון לקהל רב כזה מהווה, כמיבן, מעמסה גדולה על נשי הבית.

הכרם

כורדיסתאן היא ארץ מגדלת גפנים. היין הכורדי היה מפורסם גם בימי קדם, ועד היום יש ליין תפקיד חשוב בכלכלת הארץ. היהודים הכורדים מיוצגים במידה רבה בענף גידול הענבים, ובמידה גדולה עוד יותר בייצור וממכר של יינות, מה שטבעי במדינה הנמצאת תחת שלטון מוסלמי. למעשה מביטים על היהודים הכורדים כעל מומחים בגידול ענבים.

כיום נמצאים בידי יהודים כרמים (תרגום: כַּרְמַתּ אִנְבֵי; כורדית: רַס תְּרִי) מרובים, ויש הוכחות לכך, שבימים עברו היה להם רכוש כרמים גדול עוד יותר. לא רק יהודי הכפרים, אלא גם יהודים המתגוררים בערים בעלי כרמים הם, וכרמיהם עברו בירושה במשפחות מדור לדור. כרמים בידים יהודיות נמצאים באַכְּרָא[5] ובמחוזות זאכו, דהוכ ועמדיה. באושנו יש כעשרים משפחות יהודיות בעלות כרמים. מעריכים בייחוד את היינות העשויים על-ידי יהודי הרכי (כַּמְרַא הֶרְכַּאיֵי) וג׳לא (כַּמְרַא צִ׳לְנַאיַא).

ואולם היהודים מטפלים למעשה בכרמים רק במחוזות שבהם הם עדיין עוסקים בחקלאות; במקומות אחרים הם מחכירים את כרמיהם לכורדים (כגון באושנו). בברשי יש לכל משפחה יהודית כמה כרמים, שיש מהם שמייצרים לא פחות מארבעת אלפים רוטל יין לשנה. העבודה בכרמים מתחילה בחודש ניסן, עם הכֶּפַּארַא, הכשרת הקרקע. אצל משפחות עשירות נעשה עידור זה ב„זבארי", ואולם איכרים פשוטים נעזרים בעבודתם על-ידי שכניהם ומשלמים להם בחזרה את העבודה בשעה שהם זקוקים לעזרה. בצאת ניסן מזמרים את הגפנים, כְּזַאכַא.

מבדילים בין כמה מיני ענבים בהתאם לטיבם ואלה הם:

זֶרְכּ, המין המשובח ביותר, עגול, לבן, לעשיית צמוקים.

---

5. עיין גם בנימין השני: „בסביבות העיר יש שדות זרועות למכביר וגם המון רב עצי זית (ושקדים ושאר עצים נושאי פרי) [ותמרים וכמו כן גפנים הגדלים על המורדות] אשר רבים מהם הם קנין היהודים שם" (ס׳ מסעי ישראל ע׳ 26, במקור הגרמני ע׳ 92, בתרגם האנגלי ע׳ 104).

רַשְׁמֵיאוּ, שחור, מארך, לעשיית צמוקים.

סֶלוֹפִי, טוב, לבן.

מִירַנִי, לבן.

סַעֲדַנִי, ארוך, לבן.

תַּאעְלְכּ, שחור, לעשיית יין.

בחודש תמוז, כשהענבים מתחילים מופיעים על הגפן, מפקידים שומר-לילה על הכרם כדי שישמור עליו בפני גניבות מצד בני־אדם ובפני זלילת דובים וחזירי־בר, כַּזוּרַא, העלולים לבלוע ענבים בכמויות ענקיות. בזאכו יושבות משפחות מגדלי-הענבים בסוכות, כַּפְּרַאנֵי, בימי הבציר, כדי לשמור, אף כי אין כמעט צורך בשמירה בפני גנבים, מכיון שבשוק המקומי כמעט שאין כל ערך לענבים וכל אחד יכול לקחת לו בכל כרם כל כמות שירצה תמורת סכום מבוטל או אפילו בלא כלום.

רק חלק קטן מן הענבים נאכל כשהוא טרי. את רוב הענבים הופכים למֵי פּוּכְתַּא, עסים ענבים, שהוא תחליף חשוב במקום הסוכר, או לצמוקים, יִבְּשַׁאסַא, בכורדית מֶוִיש. לצמוקים יש ערך מסחרי רב, והם בין סחורות־היצוא העיקריות של כורדיסתאן.

לעשיית צמוקים מעסיקים בעלי־הכרמים פועלים יהודים, גברים ונשים, שהם מקבלים את תשלומיהם בצמוקים. גבר מקבל ששה רוטל, אשה מקבלת שלושה רוטל, ליום. (ערכו של רוטל הוא בערך גרוש וחצי.)

בראשונה מטבילים את הענבים במים רותחים שבלול בהם אפר, מֻזַאיְתַּא, ואחר כך מעבירים אותם אל ה„מִשְׁטַאכַא", מקום חלק שבו יושרה והוקשתה האדמה, ושם בוררות הנשים את הענבים. יש שלושה מינים:

1) קוֹשמוֹשְׁיֵי, קטן, ללא גרעינים. המין היקר ביותר, עשוי מֻזֶרְכּ.

2) בְּיַארַא, גדול יותר מן הקוֹשְׁמוֹשְׁיֵי.

3) בַּרַתּ מִשְׁטַאכַא, המין הגרוע ביותר.

את הענבים משטיחים על המִשְׁטַאכַא ומשאירים שם כשבוע כדי שיתיבשו. בשעה שמכניסים את הצמוקים החדשים לבית, עולה בעל הכרם על גג הבית וזורק מלא חפנים צמוקים ישנים על האנשים, לאמור:

יַא בְּרוֹנֵי מֵיסוּן קַיִם אִבּוֹכוּן פַּאסוּק: אַכְלֵיתּוּן אַתִּיקַא מֶאַתְקַא אַתִּיקַא מִן קַאמֶת כַּאסַא פַּלְטֶתּוּן — הוי בנים, הביאו (צמוקים), בכם יתמלא הפסוק: ואכלתם ישן נושן וישן מפני חדש תוציאו (ויקרא כו, י).

בזאכו מבצעים טקס זה בחושך מפחד מפני „עין הרע".

חלק עשירי מן הצמוקים מחלקים בין העניים, דבר שצריך להעשות בחושך; חלק עשירי שני ניתן לממשלה; וחלק מן הענבים השחורים נותנים לבית הכנסת לעשיית יין קדוש (ברשי).

פרק שנים עשר

המסחר

כפי שכבר הזכרנו למעלה, עסקו יהודי כורדיסתאן בימים עברו בחקלאות ובמלאכה במידה מרובה ממה שהם עוסקים במקצועות אלה כיום, והמעבר לשדה המסחר היא תופעה חדשה באופן יחסי הקשורה בהתרכזות ההולכת וגדלה של האוכלוסיה היהודית בערים.[1]

רבוי אנשי המסחר לגבי בעלי המלאכה בולט בייחוד בכורדיסתאן המזרחית. משלוש מאות משפחות יהודיות באורמיה, מאה ועשרים מפרנסי-משפחה הם בעלי חנויות ומאה הם רוכלים. בכרכוכ אין בכלל בעלי-מלאכה: כל היהודים עוסקים במסחר.[2] בזאכו, משלוש מאות משפחות יהודיות מתפרנסות מאה וחמישים על מסחר. בעמדיה הסוחרים (ובייחוד הרוכלים) היו הרוב בימים עברו. ואולם אומרים, שמספרם פחת בהרבה מזמן שהם נשדדו על-ידי מִירָא כּוֹרָא.

בין הסוחרים אפשר להבדיל שלוש קבוצות: 1) סוחרים סיטונאים, תַּגַ'ארֵי; 2) בעלי חנויות, דִּכַּנְדַארֵי; 3) רוכלים, גַּדַארֵי או בַּקָאלֵי (ע.).

הסיטונאים סוחרים בדרך כלל בבדים, בַּזָּאזִי. הם מקבלים את הסחורות ממוסול, או, במזרח, מאורמיה ומתַּבְּרִיז. רוב הסחורות הללו הם יבוא ממנצ'סטר המובא על-ידי סוחרים בבגדאד.[3]

כיום, אם סוחר נוסע לקניית סחורות למוסול, הוא עושה זאת במכונית בשעות אחדות, ואולם בימים עברו נמשכה נסיעה זו שבועות רצופים, ופרידת הסוחר מביתו היתה ענין ציבורי, שבו השתתפה למעשה כל העדה. ערב

1. אין לנו ידיעות היסטוריות על מצבם הכלכלי והחברותי של היהודים בימים עברו. אנו יכולים רק לומר, שהישובים העירוניים של היהודים שם קדומים מאד. בנוגע לתופעה דומה לזו של הגירה מן הכפר אל העיר השוה למשל את הגירת היהודים הבבלים בתקופת הגאונים.

2. „בכרכוכ, כמו בכל כורדיסתרן, ההתעסקות העיקרית של היהודים היא זו של מוכרי בדים וסוחרי אריגים. סחר הכותנה וצביעת הכותנה נמצאים כולם בידיהם..." באורחה שעמה יצא סון מכרכוכ היו שני יהודים, שנסעו לכורדיסתאן עם בדי-כותנה מודפסים, לשם מכירה. עיין Soane, 1926, 123, 164. כנראה דומה לזה המצב בחַלַבְּיָה: „בשוק של חלביה יש 52 חנויות כאלו, וכנראה עשרים מהן תפוסים על-ידי סוחרי בדים ואריגים, על-פי רוב יהודים, שהם מהווים את החלק העיקרי של האוכלוסיה המסחרית.", שם, עמ' 232.

3. עיין שם, עמ' 123.

הנסיעה, ובבוקר של יום הנסיעה, הזמינו הסוחרים את ידידיהם ומכריהם לבתיהם, ובשעה שיצאו לדרך ליוו אותם הכל למרחק מה. בשער העיר נתנו הסוחרים מתנות לנושאי־המים ולמורה ולתלמידים, שאף הם השתתפו בהמון המלווים. גם ה„חברים" קיבלו מתנה מכל אחד מן הנוסעים, ואחר־כך התאספו במקום־פגישתם הרגיל כדי לשתות את הערק, שקנו בכסף שקיבלו.

לסוחרים הסיטונאים יש חנויות, דִיכַּאנַא,[4] בשוק, או מחסנים בבתיהם. התנאים הם פרימיטיביים מאד אפילו במסחר סיטונאי זה. גם לסוחרים הקטנים יותר ולקמעונאים יש חנויות בשוק. מספר היהודים, שיש להם חנויות או מקומות-מכירה בשוק, הוא ניכר. בעמדיה כמעט כל חנויות הבדים הן בידי יהודים. בכַּנֶקִין רוב היהודים הם בעלי חנויות זעירות.[5] בעמדיה וסינה חנויות היהודים אינן נבדלות מאלו של המוסלמים, אלא נמצאות יחד עמהן. בזאכו, לעומת זה, יש ליהודים שוק משלהם, שוּכּת הֻדַאי, שהוא סמוך לרובע היהודי. אותו מצב נמצא גם בארביל ובכרכוכ.

נוסף לבדים מוכרים היהודים בחנויותיהם בעיקר צרכי-מכולת, סממנים ותבלין.[6] כמה מאלו הן חנויות של סיטונות.

לסוג הסיטונאים שייכים גם סוחרי התבואה, עַלַּאפֶי. בזאכו נמצאים ארבעה סוחרי־תבואה. הם קונים את התבואה בכפרים המרוחקים, ומוכרים אותה לבני העיר. באותה דרך קונים, למשל, יהודי בַּרְזַן את הקציר של הכורדים. הם גם קונים את כל היבול של הפרדסים ושל הכרמים כשהוא עדיין על העץ או על הגפן, ומוכרים אותו אחר-כך באַכְּרַא ובמוסול.

למעשה קשור עסק הסוחר הסיטונאי לעתים קרובות בעסקי כספים, מכיוון שהסיטונאי בדרך כלל מחכה לתשלום, שהוא צריך לקבל מן הכורדים עבור הסחורה שמכר להם, עד ימי הקציר, או עד הזמן שבו מוכרים הכּוֹצ׳ר הנודדים, את כבשיהם. לעתים קרובות קורה, למשל, שהכפרים הגדולים יותר, כדי שלא יהיו זקוקים למתווכים, עושים חוזה עם סוחר סיטונאי, שלפיו הסיטונאי מספק לבני הכפר את המצרכים הדרושים להם ומקבל את התשלום בעת הקציר. במקרה זה אסור לבני-הכפר למכור חלק כלשהו מיבולם טרם שלמו לסיטונאי. בעת הקציר מביא המוכתר את הסיטונאי לכפר, ושם עושים חשבון בביתו של כל אחד מן האיכרים. הסיטונאי פועל בהזדמנויות אלו גם בתור קונה, כי הוא קונה גם את התבואה, שנשארת נוסף על המגיע לו עבור סחורותיו, ומובן, שהוא יכול להשיג תנאים נוחים ביותר (ע.).

4. ראה תמונות של חנויות אצל בינדר, עמ׳ 206.

5. Albala, BAIU, 1911, 74. ליהודים יש גם הרבה חנויות: „בשוקים שייכות חנויות מרובות ליהודים נכבדים", שם, שם.

6. למשל כַּנֶקִין: „סוחרי בדים, אריגים, תבלין, בעלי בתי־מרזח, שולחנים נודדים וכו׳." BAIU, 1911, 44. סוחרים אלה נקראים בַּקאלֶי (ע.).

ואולם בראש וראשונה פעיל הסיטונאי בתור בנקאי בשביל הרוכלים, בַּקָּאלֵי, היהודים, שהם מהווים את רובו הגדול של אנשי המסחר בין היהודים.[7] בין סוחרים נודדים אלה יש להבדיל בין שני סוגים: 1) אלה העובדים עם קרן ניכרת משלהם, ו2) אלה המחזרים על הכפרים עם חבילות סחורות קטנות. בני הסוג הראשון עוסקים בעיקר בבדים, שאותם הם מעבירים מכפר לכפר על גבי פרדות או חמורים. בני הסוג השני מספקים לכפרים הכורדיים מצרכים כגון סוכר, תבלין, גפרורים, קפה, תה, סחורות „גלנטריה" כגון מחטים, חוטים, מראות, טבעות וכו', היינו מצרכים החסרים בחברה שאחרת מיצרת ומספקת לעצמה את רוב צרכיה. ערכו הכללי של מטען הסחורות הנמצא בידי רוכל אינו עולה על לירה אחת.

כשהיהודים נכנסים לכפר, הם הולכים קודם כל אל המוכתר ופורסים לפניו את סחורותיהם. הם גם מבלים את הלילה בבית המוכתר, כי המוכתר הוא שמתפקידו לאכסן זרים (ז., אושנו). במחוזות אחדים (ז., ברזן, מקודם גם בע.) המוכתר מקבל תשלום מן הסוחר.

בדרך כלל כל כורדי הוא לקוחו הקבוע של יהודי מסוים, באופן שלאחר שהסוחר בא לאיזה כפר, מתאספים סביבו לקוחותיו בבית המוכתר. אם הוא יהודי פשוט — כך מסר לי שבתאי יוסף — הוא חייב לשעשע את הכורדים בספורים, ואולם אם הוא אחד מן הסוחרים העשירים, הכורדים צריכים לבדח את דעתו בספוריהם שלהם.

לרוכלים יש דרכי-נסיעה קבועות, ועל-פי הרוב שנים או שלושה רוכלים נוסעים יחדיו. מכיוון שמספרם גדול, נמצא, שחלק ניכר מן הגברים רחוק מביתו במשך ימות השבוע. כשהם נמצאים בדרך, אוכלים היהודים רק מאכלי-חלב — אף כי רובם אינו שומר בקפדנות על קיום המצוות. כך, למשל, אין הם מניחים תפילין. תנאים שונים קובעים, כמה זמן מבלים הרוכלים מחוץ לבתיהם. יש שמסעם נמשך כמה חדשים רצופים. בסינה, למשל, יש רוכלי בדים, שהם יוצאים מבתיהם בפסח ואינם חוזרים אלא בראשית החורף, בכסליו. אז הם נשארים בבית עד פורים, מלבד נסיעות קטנות. מכאן, שרוב הילדים נולדים בסתיו.

רוכל מזאכו יוצא לסיבובו ביום א' בשבוע, ואולם לא כל פעם חוזר הוא בסוף השבוע. דרכו של סוחר בדים מזאכו, שהוא נוסע עם פרדה, מביאה אותו לפעמים צפונה עד למחוז אגם וַאן, או דרומה עד לכוֹי סַנְגַ'ק.[8]

יש גם רוכלים המלווים אחר חג-השבועות את הקוֹצ'ר, הנודדים הכורדים,

7. בזאכו: 80—100 (מתוך 300); עמדיה: 40 (מתוך 200); סינה: 120 (מתוך 400); אורמיה, (בערך בשנת 1900): 100 (מתוך 300).

8. לרוכלים צפויות סכנות מרובים בדרכים. אומרים, שהרוכלים של זאכו אף פעם אינם מתים בבתיהם: הם מתים מות טבעי או מיתה חטופה בדרך.

למקומות המרעה שלהם, זוזן, ומובילים עמהם על פרדותיהם את המצרכים שהקוצ'ר זקוקים להם, וחוזרים לבתיהם בסוכות (למשל במחוז זאכו.)

המסחר הוא על־פי הרוב סחר-חליפין ומשום כך תלוי הוא בקציר, בגז הצאן וכדומה. הרוכלים מקבלים בתורת תשלום צמר, כותנה, בלוטי־אלון או עפצים (אַפְּסֶי), תבואה, אורז, עורות, חמאה, שמן וכו', שהם מהווים את סחורות היצוא של כורדיסתאן.[9] בכסף-המזומן, שאותו מקבל הרוכל בהלוואה מן הסיטונאי, הוא צריך להשתמש לקניית סחורות שאי־אפשר לו להשיגם בסחר-חליפין.

בלוטי-האלון או העפצים (בתרג' אַפְּסֶי, בכורדית מַאזִי) הם אחד מסחורות-היצוא העיקריות של כורדיסתאן. יערות האלון בין עמדיה ורוֹנְדוּז הם עשירים ביותר בעפצים ושתי הערים הנזכרות הן השוק העיקרי בשבילם.[10] לכל כפר חלק מיוחד ביער, והם מעמידים שומרים לשמירתו. הקציר מתחיל תמיד ביום ח', ט' או י' בחודש אב. כל הכפר יוצא ליער בלוויית דוֹלָא וֶזְרְנֶי, תוף וחצוצרה. גם היהודים משתתפים בקציר. לקטיפת העפצים משתמשים במקל ארוך, גַ'לַאגָא, שהוא כפוף בראשו. אם היבול טוב, יכול איש אחד לאסוף כארבעים רוטל.[11] הקונים הם על־פי רוב יהודים.

קשה לקבל אינפורמציה מדויקת על המחזור וההכנסות של סיטונאי או של רוכל. בכל אופן אי אפשר להשוות את סחרם של יהודי כורדיסתאן עם מסחרם של יהודי בגדאד או בומביי.

המקרה הבא, שעשה רושם חזק על אלה שבהם נגע הדבר, עלול לתת מושג נכון על טבעו של עסק מסחרי חשוב (ע.). למִיר של בַּרְוַלְנַאיֶי היה ריב עם כמה שבטים אחרים, והשיך של בַּמַרְנֶי תיווך שלום ביניהם. בטקס ההשלמה רצה המִיר לחלק מתנות עשירות ושלח את עבדו עם סוסים ופרדות כדי להביא את הסוחר הגדול ביותר של עמדיה לבַּרְוַלְנַאיֶי. הסוחר לקח עמו כל מיני בגדים וסחורות בשביל מלבושים, והמיר, לאחר שעמד על המקח, קנה סחורה בארבעים לירות. ואולם ממכר זה היה מהווה הפסד בשביל הסוחר, אילולי היה מצליח לקבל מחיר טוב בעד הבקר שקיבל מן המיר עבור סחורתו בתורת תשלום.

רווחיהם של הרוכלים הם כמובן קטנים מאד, ורק הזול הגדול של מצרכי המזון והרמה הנמוכה של החיים בכורדיסתאן מאפשרים לאיש כזה להתקיים. לפני חמישים שנה נחשב רוכל בסינה, שהרוויח בשנה 20 תּוֹמַן

9. סחורות אלו מופיעות גם במכתבי־המסחר מאמצע המאה הי"ח, שנתפרסמו על־ידי מאן טכסטים, כרך א' מס' ו', י"ב, י"ג. בלוטי־אלון עיין למשל מכתב ו', 33, יג, 9: „עפצים". גם ממכתבים אלה מתברר, שהעסקים היו קטנים.

10. Banse, 1919, 230.

11. בַּטְמַן אחד (= 4 רוטל) מכניס 5—10 רוּפִּיוֹת (ע.).

(בערך — 5. לא״י) לאדם אמיד, והיה יכול אפילו לחסוך לו חמשה תּוּמַן מהכנסות שנה אחת.

את הרווחים העיקריים מקבלים הרוכלים מסחר-החליפין שלהם. בימי הקציר, כשהאיכר הכורדי אינו מדקדק ביותר, הם יכולים לקבל כמות גדולה מעל ליחס הנכון של אורז, צמוקים וכדומה, תמורת סחורות בעלי ערך קטן. בזמנים טובים יכול רוכל בעל קרן בינונית להרוויח כ-50. לא״י בימי הקציר על-ידי סחר־חליפין (ע.).

הכסף הוא יקר בכורדיסתאן. דבר זה מורגש במיוחד על-ידי סוחר שאין לו קרן משלו, או שכלה האשראי שלו ושמוכרח להתאמץ ולהתפרנס בתור מתווך, צ׳וֹרְכְּצִ׳וֹיִי (ז.) — היינו על־ידי קניית כמויות קטנות של יבול מן הכורדים הבאים לעיר ועל-ידי מכירתן תיכף ומיד. גם מי שצריך לחפש עבודה אצל סוחר אחר, מרגיש ביוקר הכסף. נער בן שתים-עשרה שעבד בחנות קיבל תשלום חדשי של שני קְרַאן (שילינג אחד). מוסר־הידיעות שלי היה בגיל עשרים מעין מנהל-פינקסים של בַּזאזי, שהיתה לו חנות בסינה, וקיבל משכורת שנתית של 18 תומן (4.50 לא״י). רבים היו מקנאים בו ביותר על שהיתה לו הכנסה מצוינת כזו.

יהודי כורדיסתאן נמצאים בערך באותו מצב, שבו נמצאים הארמינים במחוזות אלה של כורדיסתאן, שאין שם יהודים, ובדומה לארמינים גם הם נחשבים לערומים ביותר. הכורדים אינם חושבים את עצמם לשווים ליהודים בעניני מסחר. פעם אחת, כך מספרים, בא יהודי אל ביתו של אגא אחד. אמר לו האגא: „היהודים הם רמאים. לַמֵּד אותי את חכמת הרמאות״. היהודי נבהל ולא ידע מה לעשות. הוא אמר לאגא: „הבא לי גוּצָא (כדור של חוטים) גדול!״ כשהביאו לו את הגוּצָא, כרך היהודי את קצה החוט מסביב לאצבעו של האגא ואמר: „החזק בזה עד שאשוב״. האגא החזיק את החוט והיהודי יצא מן הבית כשהוא מגולל ומתיר את החוט. לאחר שהלך למרחק מה, נתק את החוט וקשר אותו אל חתיכת עץ. אחר-כך הלך לשוק ומכר את שארית הגוּצָא, שרק מעט ממנו היה חסר.

האגא בינתים ישב וחיכה. חיכה שעה, והיהודי לא חזר. חיכה שעתים, והיהודי לא חזר. אז יצא והתחיל לחפשו, ונודע לו, שהיהודי נתן לו שיעור מעשי ברמאות (ע.).

פרק שלושה-עשר

מלאכות

נוסף לסוחרים ולאיכרים יש בעלי־מלאכה יהודים בכורדיסתאן, שהם חיים גם בערים וגם בכפרים. אמנם בעלי-המלאכה היהודים אינם בעלי־המלאכה היחידים בכורדיסתאן, מכיוון שהכורדים, ובמידה גדולה יותר הנוצרים, מרבים לעסוק במלאכות שונות. ואולם בכל זאת יש חשיבות לא מועטה לבעלי-המלאכה היהודים, ובכל כפר וכפר יש משפחות יהודיות העובדות בתור אורגים, צורפי-זהב, צבעי-בדים, סנדלרים ועוד.

בהתאם להתפתחותה התרבותית הדלה של הארץ — או, אולי נכון יותר יהא לומר, כתוצאה משקיעתה התרבותית—מיצרים בעלי־המלאכה הכורדים רק תוצרת פשוטה המספקת לתושבי הארץ את החפצים הנחוצים ביותר בשימוש היום-יומי. דוגמאות מקריות של עבודות צורפי־כסף או אורגים, שנתקלתי בהן, היו מסוג גבוה יותר. ואולם הזעזועים הפוליטיים שעברו על כורדיסתאן לעתים חוזרות ונשנות, ואי-השקט שבא בעקבות המאורעות הללו, דילדלו את הארץ עד כדי כך, שהאמנות המסרתית שהיתה פעם לפי כל הסימנים פורחת בה, נעלמה כיום כמעט לגמרי. היהודי הכורדי צריך להלחם מלחמה קשה על קיומו גרידה בתור סוחר, איכר או בעל־מלאכה,[1] באופן שטבעו האיכרי מתגלה רק מן הצדדים הגסים יותר, ואין הוא יכול לשמש קרקע שממנה תצמח אמנות עממית. אילמלי מניעה זו, היתה אמנות עממית יכולה לפרוח, יען כי רבים מן האיכרים היהודים משתמשים בחדשי החורף הקשים המכריחים אותם להתבטל מכל עבודה חקלאית, כדי לעסוק באיזו מלאכה, בייחוד אריגה.

אורגים

המלאכה הרווחת ביותר בין יהודי כורדיסתאן היא האריגה. אורגים (זַקָארַא, ברבים זַקָארֵי, בכורדית בְּרְכַּר, ברבים בְּרְכַּרֵי) יהודים נמצאים לא רק בערים אלא גם בכפרים וכאן אפילו שכיחים הם יותר. בין יהודי הכפרים עוסקים רבים באריגה כמלאכה חרפית, בעוד שבשאר חלקי השנה עוסקים בחקלאות.

גם בנימין השני מדבר על יהודי כורדיסתאן כעל אורגים: „אריגי הצמר השונים, שהיהודים בכורדיסתאן מכינים אותם, מוצאים גם לחוץ־לארץ. זהו

1. Schwarz ,JR, 13.VII.1935 על יהודי סנדור: „בראש וראשונה נמצאים בעלי-המלאכה בכפרים במצב של דכאון."

מקצוע שרבים מהם עוסקים בו בשקדנות. הם גם מכינים שטיחים. הנולים שלהם פשוטים ביותר; הם מכינים את האריגים הטובים ואפילו יפים, על שתי חתיכות-עץ התקועות בקרקע במרחק מסוים זו מזו... [בתרגום העברי של מסעי בנימין השני חסר קטע זה. במקור הגרמני הוא נמצא בע׳ *123*, בתרג׳ האנגלי בע׳ *129*—*130*].

בסינה נקראים האורגים ג׳וֹלַא, למשל עזרא ג׳ולא.

בכורדיסתאן נמצאים גם אורגים נוצרים, שעבודתם לעתים קרובות עולה באיכותה על זו של היהודים. ואולם בכמה מקומות נמצאת מלאכת האריגה אך ורק בידי היהודים. בעמדיה נמצאים ארבעים יהודים העובדים כאורגים, ולעומתם עוסק במלאכה זו רק מוסלמי אחד, ונוצרים בכלל אינם עוסקים בה. ברוונדוז עוסקות מבין ששים משפחות עשרים וחמש באריגה; בזאכו, לעומת זה היו בשנת 1920 רק עשרים אורגים יהודים לעומת עשרים וחמש אורגים נוצרים. אם אין התחרות בצורת אריגה חרפית מצד האיכרים היהודים המקומיים, יכול כפר אחד לתת עבודה לשנים עד שלושה אורגים יהודים. הכלל הוא, שהאורגים, שאחוז ניכר מהם הם „חכמים“, עובדים בבתיהם.

את הצמר נותנים הכבשים והעזים הביתיים ויהודים טווים אותו. מסחר הצמר הגלמי נמצא על-פי רוב בידי היהודים, הודות לעובדה, שעליה עמדנו למעלה, שהיהודים פועלים כבנקאים בין הכורדים. הכורדים, כדי שיוכלו לשלם באביב את מסי הממשלה המוטלים על צאנם, קַמְג׳וּר, לווים כסף מן היהודים. את ההלוואה מחזירים בצמר בעת גז הצאן, כשהשיך של הקוֹצַ׳ר מזמין את היהודים אל מחנה־הקיץ שלו, זוֹמַא, להיות נוכחים בשעת שקילת הצמר, חֻרִי בִּר. בפעולה זו נהנה היהודי בדרך כלל ממחירים נוחים מאד של הצמר.

בדרך כלל מבדילים בין הסוגים הבאים של צמר:

צמר עזים: מַרְעַז כְֻנַארַא, צמר עדין שבו משתמשים לעשיית שַׁאלַא שפוּכְּסַא. מצמר זה אורגים בד, שהוא מבריק כמעט כמו משי. כדי לקבל ברק זה טובלים את חוטי־הצמר לתוך תמצית של מין בצל הנקרא גְלְכֵּי. לעשיית בד כזה משתמשים גם במַרְעַז סְמוֹקַא, צמר עזים אדום, ובכּוֹמַא, צמר עזים שחור. סֵיאֶרַא, צמר שחור וגס, שממנו עושים הכורדים את אהליהם.

צמר כבשים: אַמְרַא (כְֻנַארַא, סְמוֹקַא, כּוֹמַא), שבו משתמשים לעשיית בדים פחות עדינים. שַׁאלַא שַׁפוּכְּסַא לעבודה נעשה לעתים קרובות מצמר זה. ואולם על-פי הרוב משתמשים בו לעשיית שטיחים ושמיכות.

הכנתו וטווייתו של הצמר הן עבודת נשים. קודם כל מכבסים את הצמר. אחר כך מסרקים אותו במסרק־ברזל, מַסְרְכַּת פְּרְזְלַא; בעת הסריקה מפרידים בין שלושה סוגים: שערות ארוכות, סַרְשְׁף, בינוניות, נַפְשַׁאכַּא, וקצרות, כּוּלְכַּא.

הנול (ז. ע. גוּבַּא; ס. צַ׳רְגְ׳ ג׳וֹלַאיֵי; בכורדית בְּר) הוא פרימיטיבי מאד. הוא מונח ישר במצב מאוזן, ועובדים בו בלא דוושה כלל, או עם דוושה

המשוקעת בקרקע. נול מסוג זה מכוון לאריגת בדים פשוטים, כגון שטיחים.

חייטים

מלאכת החייטות בכורדיסתאן היא על־פי רוב מלאכת נשים. בארביל ואושנו יש אמנם חייטים (כַּיַּאת, כַּיַּאתֵּי), ואולם בסינה תופרים רק מוסלמים בשביל גברים, בעוד שהנשים תופרות לעצמן את שמלותיהן.

בעמדיה, לעומת זה, נעשית כל מלאכת חייטות רק על־ידי חייטות, כַּיַּאתֵּי. גם בזאכו יש ארבעים כיאתי, נשים, ורק כַּיַּאת זכר אחד. הכיאתי של עמדיה ושל זאכו עובדות גם בשביל מוסלמים וגם בשביל יהודים, מכיוון שבערים אלו אין חייטים מוסלמים. ואולם במקומות, שבהם נמצאים רק חייטים זכרים, עוסקות תמיד כמה נשים יהודיות בחפירה בשביל הנשים הכורדיות.

עבודתו של החייט הכורדי חסרה כל ערך אמנותי — בכל אופן זהו המצב כיום. תוצרות־חייטות מימים עברו לא נתקיימו, מכיוון שמשתמשים בכל בגד עד שהוא בלה ומתפרק לגמרי. החייט בדרך כלל אינו לוקח מידה. הדבר החשוב היחידי הוא מעשה הרקמה, נַקְש, שבו מקושטים אחדים מן הבגדים הללו, ושהוא קובע את מחירם.

הכיאתי גם מספקות לסוחרים מלאי של בגדים מוכנים, בייחוד שאלא ושפוכסא. בהכנת בגדים אלה מרבות לעסוק נשי האורגים. הנשים מקבלות שלוש עד ארבע רופיות בעד שאלא או שפוכסא, ומעט פחות מזה בעד בגד של פועל או של רועה־צאן (ע.).

רפסודאים

הרבה יהודים עוסקים במלאכת העברה. לכל סוחר יהודי יש פרדה או לפחות חמור, כדי לשאת את סחורותיו. ואולם נוסף על כך יש יהודים העובדים כאנשי־פרדות באורחות, כַּרְתְּרְגִ׳י, למשל בברזאן ובזאכו.[2]

העברת סחורות במים וביבשה נמצאת במידה מסוימת בידי יהודים. יהודי זאכו התמסרו במיוחד לעבודה זו, ללא ספק כתוצאה ממצבה המרכזי של העיר. זאכו נמצאת על אי בנהר כבר, שהוא עורק־התחבורה העיקרי להעברת מטען מכורדיסתאן המרכזית לערבת החידקל.

מארבע־מאות המשפחות שהיו בזאכו לפני המלחמה היו שבעים רפסודאים (טַרַאכָּא, ברבים טַרַאכֵּי), מקצוע הקשור קשר אמיץ בתעשיית העצים. העובדה, שאחת מן המשפחות היהודיות העתיקות ביותר שבעיר, משפחת בֵּי דַחְלִיכָּא, היא משפחת רפסודאים, מראה על קדמותו של מקצוע זה בין יהודי זאכו.

שני מיני רפסודאים יש: טַרַאכְּת בַּר אֵילֵי, „רפסודאי למעלה", היינו אלה העובדים בהרים, וטַרַאכְּת בַּר תַּכְתֵּי, „רפסודאי למטה", אלה העובדים בערבות. הראשונים מעבירים את העצים מן ההרים לערבות, והאחרונים, שהם הם הרפסודאים הממשיים, מעבירים את העצים מן הערבה למוסול.

2. עיין סער, עמ' 254: „היהודים (של זאכו)... הם אנשי פרדות בין מוסול וג׳זירה."

אחרי הפסח עולים הטראכת בר אילי להרים וקונים את העצים מן הכורדים. העצים הם עצי לבנה, סְפִּנְדָארֵי, גבוהים ולבנים. הכוררים גודעים אותם וחותכים אותם לשלוש חתיכות (אִקָרָא, שורש; נַפְּתָּאיָא, חלק מרכזי סַרְתַּאיָא, חלק עליון). הרפסודאים מעבירים את העצים לחוף הנהר על גבי פרדות או על גבם שלהם. את העצים זורקים לנהר אחד אחד, והטְרָאיִת גִ׳לַּב רועי הצאן, משיטים אותם בהמוניהם (ג׳לב, צאן) למטה, או מעבירים אותם ברפסודות קטנות, כַּרְכָּא, שאותן מכוונים בעזרת משוטים קטנים, גַרַפָּא.

ברפסודה עצמה, ה„כַּלַּכּ״ או ה„הַאַבְּרָא״ (ברבים אַבְּרֵי), [3] משתמשים לפעמים להעברת העצים עד לזאכו, ואולם בדרך כלל מרכיבים את הרפסודה רק בזאכו. בזאכו מערמים ערימות, סְנָגֶר, מן העצים, שבכל אחד מהם טבועה חותמו של בעליו,[4] ועושים מהם רפסודות לפי הצורה הדרושה. מן החלק העליון של הגזע, סַרְתַּאיָא, בונים מסגרת מרובעת, מַלְּבַּן, שאותה ממלאים עצים אחרים. בענפים, שִׁיוֵי, משתמשים לעשיית החיבורים. אל תחתית הרפסודה קושרים הטַרַאכִּי כ-120 עד 200 נודות מנופחים, דַרְפֵּי, (במוסול: גֶ׳רְבַּן) עשויים מעורות-כבשים. אחר־כך מורידים את הרפסודה למים וטוענים אותה בסחורה. משנים עד ארבעה טַרַאכַּת בַּר תַּכְתֵּי,—מספרם תלוי בגובה פני-המים ובמהירות הזרם—תופסים את המשוטים, מַצְ׳רֵיפֵּי.

כשמגיעים למקום המיועד, מפרקים את הרפסודה ומוכרים את העצים ואולם את הנודות מחזירים לזאכו.

[הרכבת רפסודות בחלק העליון של החידקל, הצפתן בעזרת נודות מנופחים, הורדתן עד למקומות מסוימים בחלקו התחתון של הנהר, פירוק הרפסודות שם, מכירת העצים והחזרת הנודות על־גבי חמורים למקום שממנו יצא הרפסודאי – כל זה מסופר כבר אצל הרודוטוס (ספר א׳, פרק 194). הרודוטוס אמנם מספר את כל הנ״ל ביחס לקופה, היא הסירה העגולה שבה משתמשים עד היום על החידקל, ואולם, כפי שידידי מר ג׳ימס הורנל העיר לי, אין זו אלא טעות, והתיאור הניתן על־ידי הרודוטוס מתאים לרפסודות הגדולות, הכַּלַּכּ.]

3. [זוהי מלה ממוצא תלמודי: מברא, ב׳ כתו׳ קי״ב ע״א; השוה ר. פטאי, הספנות העברית, ירושלים, תרצ״ח, עמ׳ 148.]

4. לחותמות צורות כגון:)(או °₀° .

פרק ארבעה-עשר

האגא

בסקירתנו ההיסטורית (למעלה ע׳ 50 והל׳) הראינו, שאפילו כיום בה במידה שמחוז מסוים רחוק יותר מהשפעת הממשלה המרכזית, הולך וגדל בו כוחו של הראש הכורדי, אַגָא, ברבים אַגָאֵי.

בימים עברו היה לראשים אלה שלטון בלתי מוגבל, ואל נכון אומר בנימין השני על מצבה המדיני של הארץ: „כורדיסתאן שייכת, להלכה יותר מאשר למעשה, לממלכת תורכיה" [בתרג׳ העברי חסר; במקור הגרמני עמ׳ 118; בתרגום האנגלי עמ׳ 126].

בנימין השני נותן את התיאור הבא על מצבם של היהודים לפני מאה שנה לערך (עמ׳ 119): „היהודים המפוזרים פה ושם ושהוכרחו להשאר, מוקפים שבטים פראים במלא מובן המלה. לעתים קרובות מהוות חמש, עשר או עשרים משפחות יהודיות את קנינו של כורדי אחד, המעמיס עליהן מעמסות ומתיחס אליהן ברשעות. הן חייבות לשאת מסים מעיקים, ואף העני ביותר חייב לשלם עד 500 פיאסטר לשנה. הם גם חייבים לעבוד עבודות-מס בתקופות שונות בשנה, כגון לעבד את שדות בעליהם, מבלי שיוכלו לבקש או מבלי שיקבלו תשלום כלשהו בעד עבודתם. האדון עושה כטוב בעיניו, בידו נמצאים חיים ומות, הוא יכול למכור את עבדיו לזולתו, הן משפחות שלמות הן יחידים מתוך משפחות".. [במקור הגרמני ע׳ 119, בתרגום האנגלי ע׳ 126. התרגום העברי של דוד גארדאן (עמ׳ 39) רחוק כל כך מכל דיוק, שאי-אפשר להשתמש בו. התרגום העברי הנ״ל הוא שלי.]

השלטת השלום ההולכת ומתקדמת גרמה לשנויים מרובים. ואולם גם כיום יש מחוזות בכורדיסתאן, ששם השלטון המוחלט נמצא בידי האגא.[1] בשביל היהודים מהווים האגאים סעד פוליטי חשוב. מכיוון שהיהודים אין-אונים הם מבחינה פוליטית, הם מעמידים את עצמם תחת חסותו של האגא והלה אחר-כך מביט עליהם כעל שייכים אל שבטו. הוא מגין עליהם בפני רדיפות, ועונש כל פגיעה בהם בהתאם לחוקים הכורדיים.

בעמדיה היו שלושה אגאים מושלים, בסולימאני ארבעה,[2] ואולם בזאכו

1. על מצבם של האגאים בתקופתנו שלנו עיין האמילטון, עמ׳ 105, 122 (על סַיִּד תַּהַא ואִיסְמַעאִיל בֶּק מרוֹנַנְדוּז); עמ׳ 93 והל׳ (על הַמַּדַא, האגא של כַּלַא צִיין.

2. Albala, OW, 1909, p. 575.

יש רק אחד. במחוזות הכפריים מעמידים היהודים את עצמם לעתים קרובות לא תחת חסותו של ראש שבט, אלא של משפחות חשובות, שגם ראשיהם נקראים אגא או פ"ס מִירֵי, „בן אמיר" (ג'לא). בנרוא, למשל, עמדה כל אחת מעשרים המשפחות היהודיות תחת חסותו של אחד מראשי המשפחות הללו זה כמה דורות.

השרותים שהיהודים משרתים את האגאים תמורת הסות זו, הם שונים אלה מאלה במחוזות השונים. בנימין השני מתאר את המצב בצבעים עגומים ביותר, ואפילו בראשית המאה העשרים מתארים את המצב כקשה ביותר בכמה מקומות, כגון סולימאני: „אין היהודים חייבים לשלם תשלומים קבועים לאגאים ואולם בכל חג — גם בחגים מוסלמיים וגם בחגים יהודיים — הם צריכים לשלוח להם מתנות: גושי-סוכר, בדים, בגדים. אחד מבני לוויתו של האגא בא לחנות יהודית, כדי לקנות משהו, ומשלם לפי רצונו את מחציתו או חלק רביעי מן המחיר, או אינו משלם כלום. היהודי העלוב ישמור את נפשו מלהוציא קובלנה מפיו. כשיהודי חוזר ממסע מסחרי, בין אם הוא רוכל עני, בין אם הוא סוחר עשיר, הוא חייב לתת לאגא חלק מן הכסף שהוא מביא הביתה. [3] האגאים מצדם, כדי לשמור על שלטונם, היו צריכים לשלוח מס כבד לקושטא לחצר השולטן. כתוצאה מזה שדדו האגאים את נתיניהם, את המושלמים, ואולם במידה גדולה יותר את הלא-מאמינים, יהודים ונוצרים, ולא נרתעו אפילו מרצח. פעם אירע, שבכוי סַנְגַ'ק סירבו היהודים לשלם את המס לאגא, ואז ציווה האגא להתקיף ולרצוח את החכם שלהם כדי להפחיד את שאר העדה. [4]

במחוזות הכפריים נותנים היהודים שרות ממין אחר. בחגים מוסלמיים הם מגישים לבעלי-חסותם מתנות בצורת חפצי-מלבוש או מזונות (בג'לא: 30 ביצים ומַנְיַא אחד של חמאה). במקומות ששם נמצאים אורגים יהודים הם נותנים לאגא כל בגד שירצה בו. נוסף על כך היהודים הם הבנקאים של האגא ומלווים לו כסף ללא רבית.

כשהיהודי משיא את בתו, מקבל האגא חלק שלישי מן המוהר, נִקְדַא, שהוא משתלם במחוזות אלה על-ידי החתן. יש מחוזות, כגון אוֹרַמַר, נרוא, ששם האגא עדיין חזק מאד, והוא לוקח לעצמו לעתים את כל המוהר.

ואולם האגאים הקטנים יותר, פַּס מִירֵי, נותנים בדרך כלל ליהודים מעט אורז או איזה יבול אחר מן הקציר שלהם. מוסר-הידיעות שלי אמר לי, שכאשר אוזל מביתה של עקרת-בית יהודיה האורז או המַסְתַּא (חלב חמוץ), היא הולכת אל אשת הפַּס מִירֵי ומקבלת ממנה את מה שנחוץ לה.

במחוזות מרובים, שבהם חלש כוחו של הראש, ובייחוד באותם המחוזות שבהם נמצאות הערים, אין המס שהיהודים משלמים, אלא דבר סמלי, ויש לו אופי של מתנה (ס. ע. ד). בעמדיה נותנים היהודים במתנה ביצים: שבעה,

3. שם, עמ' 579.
4. BAIU, 1896, p. 54.

תשע, אחת-עשרה או שלוש-עשרה; מספר הביצים הניתנות במתנה צריך להיות בלתי-זוגי, כי אילו היו נותנים מספר זוגי היה אחד מבני המשפחה צריך למות.

ואולם למרות זאת היתה עבודת הכפייה, סוּכְּרַא, המתוארת ע״ידי בנימין השני, נוהגת אפילו לאחר הכיבוש האנגלי של עיראק. בעמדיה יש מקרים שבהם משתמשים בעבודת-כפייה זו. שלושת האגאים שולחים מדי יום ביומו את משרתיהם כדי להביא כל אחד את היהודים שלו. ההזדמנות העיקרית בשביל הסוּכְּרַא הוא הקציר. היו בעמדיה שלוש משפחות שהיו פטורות מן הסוכרא ביניהן משפחת בֵּי יוסף בַּרַשֵׁי. גם משפחות עשירות יכלו להשתחרר מעבודת־הכפייה על-ידי העמדת ממלאי-מקום. נוסף לקציר שלו צריך כל אגא לאסוף מן הכפרים את המעשר, תַּאַשִׁיר׳ שאותו הוא קונה מן הממשלה. אגאים עשירים קונים לעתים קרובות את המעשר של לא פחות מעשרים כפרים, ומובן, שעבודה מרובה דרושה לפירוק מטען התבואה וכדומה. אותו דבר חוזר גם בעת קציר-האורז ובציר־הענבים. היהודים חייבים גם להביא עצים, סְפַּנְדַארַא, מן הרוּבָּאר, שפת-הנהר, בשביב האגא, וגם צריכים לתת את עבודתם בשעה שהאגא רוצה לעשות איזו עבודת בנין. ובכל זאת אין היהודים צריכים לעבוד יותר משלוש שעות ביום.

בנימין השני אומר, שהאגא יכול למכור את היהודים שלו כרצונו לאגא אחר, הן יהודים יחידים והן משפחות שלמות. אַלְבַּלַא מוסר אותו דבר מסולי-מאני: „ה„קליאנטים“ היהודים מחולקים ביניהם. לכל אחד מהם יש מספר מסוים של משפחות יהודיות תחת חסותו... לפ:י זמן מה כשביי תורכי מכר אחוזה אחת, הוא מכר יחד עמה גם את היהודים הדרים בה.“ 5

ביחוד במחוזות הכפריים, ששם מוסגרים היהודים לרצונו של האגא יותר מאשר בערים, מהווים היהודים רכוש ממש בשבילו. הם נמסרים במשפחתו מאב לבן. אגא שיש בהסותו שנים או שלושה יהודים, נחשב לחזק ועשיר כי היהודי הוא רכוש לא רק להלכה אלא גם למעשה, אף כי ערכו מותנה על ידי כך שאפשר למכור אותו, יותר מאשר על ידי השרותים שהוא משרת את האגא.

בימים עברו עשה האגא מסחר ביהודים שלו וקיבל בעד כל אחד מהם מ-300 ועד 400 קראן (—15 עד —.20 לא״י). כל פעם שהאגא היה זקוק לכסף הוא מכר אחד מן היהודים שלו. 6 הוא גם יכול למכור רק חלק מן היהודי. היה שמכרו בראשונה רק רגל אחת: „פִּי יֵכִּי ג׳יאוֹכוֹ דִי פְּרוּשָׁם“ —

5. אלבלא, OW, 1909, עמ׳ 579.

6. גם הנוצרים נמצאים באותו מצב קשה. ראש העיר הכורדי של זאכו אמר לסעד: „לא מזמן כתב לי בק כורדי אחד, שממנו אני צריך לקבל כסף, שכרגע אין כסף בידו. ואולם בקרוב ימכור את הנוצרים שלו, היינו ימסור אותם לכורדי אחר, ואז יוכל לשלם לי.“ סעד, עמ׳ 255.

„רגלו של יהודי אני מוכר" אמר האגא. מחירו של רגל אחת היה בערך עשר לא"י.

המקרה הבא מראה מה קשים היו חיי היהודים לרגלי מכירות אלו: יום אחד כשילדי היהודים בג'לא הלכו אל הגבעות כדי לאסוף עצים, בא בן האגא וניסה להפריע להם בעבודתם על ידי כך שחתך להם את חבליהם לחתיכות. אחד הנערים התנגד, ובהיאבקות נחתכו ארבע מאצבעות בן האגא. הנער לא העיז לחזור הביתה, וברח אל בין ההרים. כשבן האגא חזר הביתה וסיפר מה קרה, התרגז אביו רוגז גדול, ואולם לא היה יכול לעשות מאומה כי משפחת הנער עמדה תחת חסותו של פַּס מִירֵי אחר. האגא הלך אל כורדי זה ואמר לו: „מכור לי את יהודיך." ואולם הלה ענה: „לא אמכור אותם". לבסוף הבטיח האגא סליחה, רַאיוּ בַּכַּד, לנער, ואז חזר הנער אל בית הוריו. האגא מיד הקיף את הבית עם אנשיו ואסר את הנער. בכל זאת לא העיז להינקם בו, אלא הזמין אליו את הפַּס מִירֵי של המשפחה והציע לו 200 קראן (— .10 לא"י) בשביל הנער. הפַּס מִירֵי הסכים, ואולם אשתו נכמרו רחמיה על הנער ועזרה לו להמלט מחדש. לבסוף מצא הנער מקלט אצל הנסתורי־אנים בקוֹצ'ניִס.

האגא מגין על היהודים בפני התקפות ופגיעות לא רק משבטים אחרים אלא גם מצד בני שבטו שלו. ואולם במצב הירוד של כמה שבטים כורדיים קורה לעתים הפוכו של דבר. אַלְבַּלַא מוסר על סולימאני: „לעתים קרובות שודדים בלילות את בני היהודים. גברים מזוינים „עד השינים" פורצים את השער וחודרים לבית ולוקחים להם כל מה שהם רוצים... השודדים הם בני־לוויתו של האגא ופועלים בשבילו..." [7]

היהודי הנוסע בכפרים מצמצם בדרך כלל את נסיעותיו למחוזות העומדים תחת שלטונו של האגא שלו. אם הוא רוצה להכנס לשטחיו של אגא אחר, עליו לקבל בראשונה את הסכמתו של האגא שלו.

ולא זו בלבד שהיהודי מותקף על ידי הגבירים הכורדיים, אלא מאחר שהוא נחשב למשתייך לשבט, הוא עלול גם ליפול קרבן לנקמת דם. אמנם, מצד שני נוקמים נקמת דמו של יהודי באותו אופן כמו את רציחתו על חבר ממשי של השבט. משפחתו של חכם שלום מזאכו עמדה תחת חסותו של התַּיַּא, שיישוביהם נמצאים בין גֶ'זִירֵי וזאכו. פעם אחת, כששני בניו של החכם רכלו עם סחורותיהם בשטחי השבט, פגשו בכמה מבני צ'ֶרְנַכְנַאיֵי, שתגרת־דמים היתה בינם ובין בני התַּיַּא. היהודים נרצחו ונשדדו. במשלחת העונש שבני תיא שלחו אחר כך, נשדדו מספר כפרים (נחום, זאכו).

הסכום של כופר־הנפש דְמַא, שיש לשלם בשביל יהודי, אינו קבוע. הוא תלוי בכוחו של בעל־החסות של היהודי. לפי מוסרי הידיעות של אירעו

7. אלבלא, שם, 579.

רק מקרים מועטים של רציחות יהודים לפני מלחמת העולם השניה.

כשהרוכל שָׁבוֹ מזאכו נהרג בקרבת עמדיה, הקימו בית-דין שהיה מורכב משני יהודים ומשני מוסלמים. היהודים דרשו פצויים של אלף רופיות ונוסף על כך עוד 500 רופיות ככופר-נפש. ואולם בני הנרצח סירבו לקבל כופר-נפש — בהתאם לפתגם הכורדי „דְמַת בַּאבּוּך כְּלוּך" — „דמי אביך אכלת"— ובכן הוסכם על תשלום של אלף רופיות פצויים, שאותם היו שלושה כפרים סמוכים למקום הרצח צריכים לשלם.

במחוזות שבהם עומדים היהודים תחת חסותן של משפחות גדולות, הולך הפַּס מִירֵי אל האגא, אם נעשתה פגיעה ביהודי שלו, ודורש מן האגא פצויים (נַכְּפוּסַא, היינו הכנעה). האגא משתדל לקבל את הפצויים מן הכפר הנידון, ואם אין הכפר משלם מרצונו הטוב, הוא משתמש בשוד. שלושה סוגים שונים של שוד ידועים:

א) התנפלות על בקר, פרדות, חמורים וכדומה, גַרַאנֵי.

ב) שדידת בהמות-חרישה, ג׳וּתְיַארֵי.

ג) שדידת כבשים ועזים, אַרְבַּת מַאסַא.

מקרה מענין של ג׳וּתְיַארֵי נמסר לי מנרוא. חכם מרדכי, השוחט של העיר, יצא פעם לנסיעה. הוא הוביל עמו את מכשירי הכתיבה שלו, שבהם היה רגיל לכתוב קמיעות בשביל יהודים ולא-יהודים כאחד, וכמו כן מעט פשתן שממנו עשה חבלים מושזרים, גִגְלַא כֶּתַאנַא, לשימוש נגד חום. הוא בא לשדה שבו חרשו כמה כורדים עם זוג שוורים. העול של השוורים היה שבור ובעל השוורים שאל מן החכם, אם הוא יכול לתת לו פשתן כדי לתקן את העול. החכם הכחיש שיש לו פשתן, ואולם הכורדי עשה חיפוש אצלו ולקח ממנו את הפשתן בכוח. החכם חזר מיד לנרוא והודיע לבעל חסותו הכורדי מה אירע לו. מיד הזעיק האגא כמה כורדים ויצאו יחדיו לשדה ולקחו את זוג השוורים והביאום לביתו של החכם. אז בא כל כפרו של הכורדי הנשדד ועלו על נרוא. בקרב שהתפתח נהרגו שבעה כורדים. לבסוף הפסיקו את הקרבות ויִשְּבו את המדנים על ידי משא ומתן. כפרו של הכורדי שלקח מן היהודי את הפשתן, היה מוכרח לתת שור ליהודי בתור פצויים (שבתאי, עמדיה).

פרק חמשה-עשר

הקהלה היהודית

הגבאי

ראש בית-הכנסת הוא הגבאי. משרה זו שייכת לפעמים למשפחות מסוימות, שבהן היא עוברת בירושה. משפחות אלו בדרך כלל מכובדות הן ומצטיינות בעושר ובעמדה ויש להן התואר גבאי בתור כנוי, כגון יעקב גבאי (ע.), יצחק גבאי (ז.).

כשגבאות עוברת בירושה, הכלל הוא שאיש אחד מחזיק במשרה כל ימי חייו. בכל זאת לא נדירים הם מקרים שלרגלי מלוי התפקידים באופן בלתי-משביע רצון מפטרים את הגבאי. בעמדיה, למשל, הוחלף הגבאי ארבע פעמים במשך שלושים שנה. גבאי אחד התפטר כי עסקיו לא נתנו לו להקדיש די זמן לעניני בית-הכנסת. גבאי אחר נמצא בלתי-ראוי למשרה, מאחר שהשתמש בכספי בית-הכנסת לצורך עסקיו הפרטיים. כשפיטרו אותו נמצא סכום ניכר חסר מאוצר בית-הכנסת.

מכיון שיהודי כורדיסתאן לא הראו נטייה גדולה לקבל עליהם את משרת הגבאות (מצב זה נתהווה, כנראה, רק בעשרות השנים האחרונות), בחרו את הגבאי שלושת הגבירים ושבעת הממונים. לפעמים סודרה הבחירה כלהלן: עשרת האנשים הנזכרים בחרו שלושה מועמדים, אחר־כך הפילו שלושה אלה גורלות בינם לבין עצמם, ומי שהוציא את הגורל שעליו היה כתוב „גבאי" היה מוכרח לקבל את המשרה (ע.).

היהודים הכורדים העשירים לא רצו לקבל עליהם את משרת הגבאות אף כי זו למעשה משרת-כבוד היא, כי הנהלת עניני בית-הכנסת בכורדיסתאן דורשת מאמץ לא קטן. בית-הכנסת הוא האירגון היחידי של יהודי כורדיסתאן ובקרנות בית-הכנסת אפשר להשתמש לכסוי ההוצאות לשרותים הדתיים והחברותיים של הקהלה. אין תשלום מסים מחוץ לתשלומים מרצון חפשי, וכל אלה קשורים באיזה אופן בפולחן. בתשלומים אלה מטפל הגבאי.

כספי בית-הכנסת הנמצאים בידי הגבאי נובעים מן המקורות הללו:

א) הכנסות ממכירת כיבודים, בדרך כלל בקשר לקריאת התורה (עיין להלן). אלה שקונים לעצמם כיבודים משלמים לעתים לא במזומנים אלא בסחורות, ועל הגבאי מוטל למכור את הסחורות הללו ולשמור על הפדיון.

ב) תשלומים ל„קֻפַּת אֲרִיכַא". כל נפש נותנת גרוש אחד לשבוע לקרן

זו. נוסף על כך אוסף השמש תשלומים אלה מדי יום ביומו בבית-הכנסת. בין הנשים אוספת את התשלומים הללו ה„גַבֵּיתֵי צַדַאקָא". מתוך „קופת אריכא" זו נותנים תרומות לעניים המקומיים ולעניים הבאים ממקומות אחרים לעמדיה. בכספי קופה זו משתמשים גם לתשלום בעד תכריכי העניים, לתשלום הוצאותיהם של השליחים הבאים על-פי הרוב מארץ-ישראל (ז. ד. ע. ברשי).

ג) הכנסות מקנסות.

ד) הכנסות מתרומות אחרות, כגון שמן, יין, עצי הסקה וכדומה, הניתנים לבית־הכנסת. בסינה כוללות הכנסות אלו גם את הבדים הניתנים לבית-הכנסת ביום הכפורים על-ידי כל אחד ואחד מבני המשפחות.

הכנסות בית-הכנסת בעמדיה מגיעות מ-80.— לא"י ועד 100.— לא"י לשנה בימים טובים. זהו סכום ניכר לפי רמת-החיים של כורדיסתאן. חלק-הארי מסכום זה נכנס מן התשלומים של אלה שעלו לתורה.

מחובתו של הגבאי הוא לנהל את בית-הכנסת ואת כל הענינים הקשורים בו, כגון השגחה על בנין חדש ועל התיקונים, שמירה על נכסי בית-הכנסת, התורה, הלוחות, וכו׳. הגבאי גם מנהל את הבתים והאדמות השייכות לעדה. לפעמים משתמשים בכספי בית־הכנסת לכסוי הוצאות שאינן קשורות בבית-הכנסת. דבר זה מראה, שלמעשה מהווים כספי בית-הכנסת מעין קופה צבורית, שבה משתמשים בהתאם לצורך העדה. פעם אירע, למשל, שקהלת ג׳לא לקחה כסף מאוצר בית־הכנסת כדי לשלם את כופר הנפש שנדרש ממשפחה אחת. בכפר קִרְדַא בא פעם כורדי מוסלמי לבית הכנסת והתאונן על מר גורלו לאמור, שהוא יישלח לבית־הסוהר אם לא ישלם מיד סכום מסוים שהוא חייב לפלוני. הגבאי נתן לו את הסכום הנדרש מכספי בית-הכנסת. מעשה שעשה רושם כביר על כל המוסלמים.

הגבאי אינו מקבל שום שכר בעד עבודתו. לאחר שהגבאי של זאכו היה עסוק כמעט שנה שלמה בהשגחה על תיקונים בבית־הכנסת, הוא לא קיבל שום שכר. ואולם בזמן האחרון יש מקרים שנותנים שכר מסוים בעד עבודות מסוג כזה.

בעמדיה היה נהוג בימים עברו, שהגבאי נתן סעורה לכל הקהלה אחר סוכות. סעודה זו נקראה „סְעוֹדַת כְּתַאבַת פְּצָלֵי", „סעודת כתיבת מעשים טובים", שבה כותבים, היינו רושמים, את משרות הכבוד שנרכשו על-ידי בני הקהלה בשמחת תורה. בביתו של הגבאי שומרים את הלולב ומשם מביאים אותו לבית-הכנסת (ז.). הגבאי הוא הנותן את „סעודת כהן גדול" בערב יום הכפורים (ז.).

החזן

בין יהודי כורדיסתאן עדיין מרוכזים כל התפקידים הדתיים בידי איש אחד, כשם שזה היה נהוג בימי-קדם. החזן הוא באחד גם השוחט, המורה

והמוהל. משום כך החזן הוא למעשה החכם. ואולם הוא גם כותב קמיעות בשביל היהודים והמוסלמים כאחד. מכיוון שמלוי התפקידים השונים הללו היא חובה דתית, אין החזן מקבל תשלום עבורם, אלא צריך להתפרנס מעבודתו כמורה וכשוחט. יש כמה חזנים המתפרנסים מאריגה. בזמן האחרון היה חזן מיוחד בזאכו, שלא היה עובד בשחיטה.

ואולם החזן מקבל הכנסה גם מתרומות. הוא מחלק, למשל, עם השמש את התרומות של ה„עולים" כשם שהכורדים קוראים לאלה הבאים מחוץ לעיר לשבת ולחגים והנקראים אל התורה בתור „מוסיף".

בדומה לשמש, זכאי החזן לקבל חלק מן המתנות הניתנות בשעה שעושים „התרה", ומן הקנסות. הוא מקבל תשלום עבור כתיבת כתובה וגט.

חובותיו היום-יומיות של החזן הן: לעבור לפני התיבה ולקרוא בתורה; כי, כפי שכבר נזכר למעלה, לא תמיד יודעים היהודים הכורדים לקרוא את פרשת השבוע בתורה, כמו התימנים. בימות החול מוסר החזן לעתים קרובות את אמירת התפילות לאחד מבעלי-הקול שבקהלה.

בדרך כלל החזן הוא הדורש דְרַאשָׁא בלשון תרגום בשבת אחר המנחה. דרשות אלו מבוססות על פרשת השבוע, מחוץ לימי העומר, כשהן מטפלות בפרקי אבות.

חובה אחרת של החזן היא לנהל את פינקס הקהלה, דַפְּתַר כְּנִשְׁתָּא, ואת רשימת המתים דַפְּתַר מִיתֵי להשכבה. ביום הכפורים ב„השכבה" קורא החזן את שמות כל המתים שנרשמו בפינקס זה, מה שנמשך לפעמים שעתים (ע.).

בסינה מכיל דַפְּתַר כְּנִשְׁתָּא רק רשימה של הנכסים המיטלטלים של בית-הכנסת. את הלידות אין רושמים לגמרי. ואין להם רשימת מתים. אבי המשפחה רושם את שמות המתים והנולדים על הדף הראשון הרק של סדור התפילות.

השמש

בכל כורדיסתאן קוראים לשמש בשם זה, בכורדית מְגֵ׳יוִר (ע.), כַּדַם (ס.). מכיוון שמתפקידו לתת מזון לזרים ולעניים, קוראים לו גם בשם פַּרְנַאסַא (ז.).

את השמש ממנים הגבירים לתקופה בלתי-מסוימת. אף כי המשכורת, שהשמש מקבל, קטנה היא, יש ביקוש גדול למשרת השמשות, מכיוון שההכנסות הצדדיות הקשורות בה הופכות אותה למשרה טובה. בסינה מקבל השמש גם דירה חפשית בבית-הכנסת.

יש שמשים הרואים בעבודתם חובה דתית, ומקבלים כשכר לכל היותר רק את הבגדים שהגבאי קונה להם בפסח מקופת בית-הכנסת. את הלחם, זָוַאתַת שַׁמָּשׁ, שהם אוספים ביום ששי, הם מחלקים בין העניים. לחם זה הוא בדרך כלל מהווה חלק ניכר מהכנסות השמש. בזאכו הולך השמש ברחובות ביום ששי בצהרים וקורא: טְלָמְסַת שַׁבְּסַא אַלָּאהַא מַזְדְלוֹכוֹן—לחם השבת, אלהים ירבנו לכם!

כל משפחה נותנת ככר-לחם אחת. השמש של בית-כנסת גדול אוסף כמאה ככרות-לחם, של בית־כנסת קטן — כעשרים-וחמש (כך גם בע.).

בסינה קורא השמש כשהוא עובר דרך הרחובות: אַלָּלַה מַזִיז (במקום מֶזִיד) אְלַכּוּם בְּרַאכַא וַאתַּא (במקום זֶוַאתַּא) שַׁבָּת — אלהים ירבה עליכם ברכה, לחם שבת. (מנהג זה נמצא גם בין המוסלמים בסינה). יש נשים הנותנות שתי ככרות: אחת בשביל עצמן ואחת בשביל בעליהן. השמש מחלק עם החזן חלק מן הכסף שהגברים הנקראים לתורה נותנים, או אלה שנאמר בשבילם „מי שברך". בסכומים אלה נכללים תרומותיהם של יהודים מחוץ לעיר, הבאים בתור „עולים" או בתור עולי-רגל.

השמש מקבל מתנות בימי החגים. בעמדיה נותנים החברים לשמש, שהוא כמובן אינו אחד מהם, כד של ערק כל שבת בין שבועות לסוכות. השמש גם מקבל חלק מן הגוּרְפַּאלַּא, מנת האורז והתרנגולת, שאותה שולחים לחופרי-הקבר בעת לוויה. ואולם את חלקו ממנה זו מחלקת בדרך כלל אשת השמש בין ילדי השכנים, כי רואים בה אמצעי יעיל של הגנה. בסינה נותנים לשמש את הראש ואת המעים של כל הכפרות המרובות.

מחובת השמש היא לקרוא את היהודים לתפילה, להדליק את המנורות ואת הנרות, לספק מים לנטילת־הידים, להחליף את בגדי התורה ואת כתריה וכדומה. במקומות אחדים צריך השמש לעשות את הנרות הדרושים לבית-הכנסת לתכליות מסוימות, או שאותם מחלקים בין חברי הקהלה במקרים מסוימים.

את נקוי בית־הכנסת עושה לא השמש אלא איזו אשה זקנה, שקיבלה על עצמה תפקיד זה בתור מצוה. השמש צריך רק להשגיח על עבודתן של נשים אלו. אומרים על יצחק שמש מעמדיה, שרגיל היה לבדוק את היסודיות שבה ניגבו הנשים את האבק מספרי־התורה על־ידי כך, שנגע בהם בזקנו. הוא שירת כשמש שלושים שנה והצטיין בתקופה זו על-ידי טהרתו וקדושתו. בכל ימי חייו לא לקח שום דבר ישר מידי אשתו, ותמיד נטל את ידיו לפני שהדליק איזו מנורה או נר.

השוחט

כפי שנזכר למעלה, עוסקים בשחיטה בעיקר החזנים והמורים. מועמדים לעבודה זו מתמחים אצל שוחט מוכר. לעתים קרובות עוברת משרה זו בירושה, והאבות שהם שוחטים, מלמדים ומאמנים במקצוע את בניהם. בדרך כלל עוסקים בשחיטה בני עניים, כי בני עשירים מעדיפים לעסוק במסחר.

סונדו וברזאני היו בימים עברו המקומות המרכזיים העיקריים של הדרכת חכמים ושוחטים. אף כיום אומרים בכורדיסתאן: „כי מסונדו תצא תורה ודבר ה׳ מברזאני". אחר-כך תפסה נרוא את המקום הראשון. משפחת בי אבידני, שאליה שייכים ארבעת החכמים של עמדיה, באה מנרוא. במכתבים שנתפרסמו על-ידי מאן, היו בעיקר חכמים מעמדיה שנתנו התרת הוראה: כגון שמעון

שמואל דוגא (מכתב מס׳ ח׳) ושמעון בן בנימין הלוי (מכתב מס׳ ט״ו)—שניהם כנראה מאמצע המאה הי״ח. כיום זאכו היא המרכז העיקרי לחינוך שוחטים וחכמים. שוחטים מאמנים גם בעמדיה, אקרא ודהוכ.

ההדרכה בשחיטה היתה מבוססת בימים עברו על הספר „ימין משה", ואולם כיום משתמשים בעיקר בספר „זבחי צדק". יש גם ספר כורדי מאת חכם שמעון בן יונה ברזאני בשם „שחיטת ברזאני", שנמצא רק בכתב-יד.[1]

אחד ממוסרי־הידיעות שלי קיבל חינוך בשחיטה בימי נעוריו מאת אביו, ואולם לא קיבל התרה. אחר־כך, כשהיה בן 27, למד אצל שני חכמים בסינה. התלמיד מלווה את רבו במשך ששה עד שמונה חדשים לשם חינוך מעשי. הוא צריך לשחוט כמה בעלי־חיים בנוכחותו של רבו.

לא כל החכמים-השוחטים רשאים לתת התרה. מכיון שהתרה מזאכו מחשיבים כיום ביותר, שלח חכם אליהו מעמדיה את בנו, שכבר היתה לו התרה מחכמי עמדיה, לזאכו, כדי שיקבל התרה גם מחכמי עיר זו. התרת שוחט שנכתבה בשנת ה׳ תקכ״ה — 1764, על־ידי שמעון בן בנימין הלוי, נתפרסמה על־ידי מאן.[2]

לפני שהמועמד מקבל התרה הוא חייב לשחוט פרה בנוכחות החכמים. את בשר הפרה אוכלים בסעודת סמיכה, שאליה מוזמנים כל החכמים וחברי הקהלה. מכיון שבכורדיסתאן מספר השוחטים אינו מספיק, מרשים לפעמים גם לשוחטים שעדיין לא קיבלו התרה לעסוק בשחיטה. מצב זה מתהווה על-ידי כך, לפחות בחלקו, שהרווחים הדלים, שקהלה קטנה יכולה לאפשר לשוחט, אינם מספיקים בשביל שוחט בעל התרה. במקרים כאלה צריך התלמיד לעבוד יחד עם תלמיד אחר, או תחת השגחתם של שני חכמים.[3] לאחר שהשוחט מקבל התרה הוא צריך לעמוד בבחינה נוספת המסודרת על-ידי שליחים מארץ-ישראל, הרואים בענין זה של בדיקת שוחטים דבר בעל חשיבות גדולה.

נוסף לשוחטים הגרים בקביעות במקום, יש גם שוחטים נודדים, שיש להם מקום-מושב קבוע באחת הערים ומשם הם יוצאים לסיבובים בכפרים הסמוכים. בסינה היו עשרה שוחטים נודדים כאלה. הם באים לכפרים בפסח ושוב בסוכות, כדי לשחוט את הבהמות בשביל הכנת בשר משומר (עיין למעלה עמ׳ 80), או כשחוגגים ברית-מילה או חתונה. ביאת השוחט למקומות נידחים אלה היא תמיד מאורע גדול, כי השוחט הוא באחד גם החכם שמחובתו הוא לדאוג לעניניהם הרוחניים של בני הקהלה.

השוחט מקבל תשלום עבור השחיטה וגם חלק מן הבהמה שנשחטה על ידו, מחוץ לתרנגולות, שאותן הוא שוחט ללא תשלום. בזאכו מקבל השוחט

1. בנוגע לספר זה עיין אסף, תרצ״ר, עמ׳ 25 והל׳. העתקה מכתב־יד זה מן השנה ה׳ת״כ —1660 הובאה על־ידי דר׳ ו. פישל מכורדיסתאן.

2. עיין מאן, 1931, כרך א׳ עמ׳ 533.

3. שם, מכתבים י״ד וכ׳.

תַּכָּא אחד (כחצי שילינג) בשביל שחיטת שור, כַּמַרִי אחד (כגרוש) עבור שחיטת כבש, ונוסף על תשלומים אלה — חלק מן הבשר ואת רוב המעים. ממכירת הבשר והמעים לסוחרים מסוימים הוא מפיק לו ריווח הגון. בעמדיה הוא מקבל, נוסף לשכרו, את הזנב, דוּמַא, של השור או הפרה, ואת הצואר, קְדַאלַא, של הצאן. לשוחטים בסינה, שהם גם מורי בית־הספר, יש כל כך הרבה בשר, בייחוד ביום הששי, שהם שולחים את תלמידיהם למכור את הבשר בשבילם. הבשר הוא בזול ביותר. בסינה מחיר הבשר הוא בערך גרוש הרוטל.

השוחט הנודד, שאינו יכול להשתמש בבשר או במעים של הבהמה הנשחטת על-ידו, מקבל במקום זה תשלום גדול יותר במזומנים, ומאכלים כגון צמוקים, או טבק, מֵי פּוּכְתַּא וכדומה. לעתים קרובות מלווה אותו אשתו בסיבוביו, והיא פועלת בתור נַקְדַאנַא. תפקידה הוא להוציא את הגידים מן הבהמה. בעמדיה עובדות הַנַקְדַאנֵי בלא תשלום, כי הן רואות בתפקידן מצוה. בזאכו, מצד שני, מקבלת הנקדאנא תשלום.

מכיוון שעבודת השוחט היא מכניסה רווחים בקהלות הגדולות יותר, קשור מלוי משרת שוחט לעתים בריבים וקטטות, המסתיימים לפעמים בשפיכות דמים. מכתב אחד שנתפרסם על-ידי מאן מודיע על מקרה כזה.[4]

היו גם נסיונות לקבל את משרת השוחט באמצעים בלתי-כשרים. בנימין השני (עמ׳ 101) מספר מקרה כזה מסביבות ברזאני, ששם איש בור רכש לו משרה זו תמורת תשלום כסף שנתי ששלם לראש הכורדי.[5]

הענשים הניתנים לאלה העוברים על חוקי השחיטה הם קשים ביותר. בקשר זה מספרים את המעשה הבא:

לפני זמן רב חי בהֶרְכִּי חכם אחד שהיה גם שוחט. עוד שבעה יהודים היו בהרכי וכולם היו חכמים. יום אחד הלך החכם לשדותיו, כי יהודי הרכי היו בעלי אחוזות. בשעת העדרו לקחה אחותו שמונה תרנגולות, שחטה אותן במו ידיה, בישלה אותן בסירים ששאלה, והזמינה את שבעת החכמים לארוחת הערב. בערב חזר אחיה החכם וגם שבעת החכמים הגיעו. האחות העמידה לפניהם יין ומזא, אחר־כך הכניסה את שמונה התרנגולות. כשגמרו את הארוחה, היא שאלה: „האם טעמו לכם התרנגולות?“ „טעמו מאד“, ענו האורחים. והאחות המשיכה שואלת: „לא היה שום דבר מיוחד בהן? הנה, מה שאתם למדתם במשך זמן כה ארוך, אני למדתי בשעה קלה. כי אני בעצמי שחטתי את התרנגולות ובישלתי אותן בחמאה“. החכמים קראו אל האח: „מה עשית?“ והאח הנדהם ענה: „אני חשבתי, שאחד מכם שחט את התרנגולות“. וכן כל אחד מן החכמים חשב, שאחד מן האחרים שחט. החכמים הטילו על עצמם צום של עשרים וששה ימים. את הכלים, שבהם נתבשלו התרנגולות, שברו; את הנערה סגרו בבית מיוחד, ג׳וּדַּא, לשלושה חדשים, והנה במשך שנה אחת מתו כל החכמים מבלי להשאיר אחריהם יורש בהרכי (ש.י.ע.).

4. שם, מכתב כ״א, עמ׳ 545 והל׳. 5. מקרים כאלה אירעו גם בין יהודי הקוקז.

פרק ששה עשר

חנוך הבנים

הודעות על השיטות החנוכיות בעבר

כמעט שאין לנו מקורות בנוגע לרמת החנוך בין היהודים הכורדים בעבר. היהודים הכורדים הם עם רחוק מהשכלה ועדיין לא נתגלה שום חבור שאפשר לראות בו יצירה מקורית משלהם.

בין המכחבים שנתפרסמו על ידי מַאן יש קבוצה של חמשה מכתבים,[1] הנובעים מן המחצית הראשונה של המאה השש-עשרה, והם מגלים משהו בנוגע לשיטת בתי הספר בכורדיסתאן. השתמשנו במכתבים הללו למעלה, בקשר לתאורינו של האשה הכורדית בתור מורה. מכתבים אלה מראים, שהמצב בבתי הספר במאה השש-עשרה לא היה שונה בהרבה מן המצב הנוכחי.

המכתבים נכתבו על ידי חכם יעקב בן יודה מזרחי,[2] ועל־ידי אשתו ובנו. חכם יעקב היה מנהל של בית ספר בעמדיה ותלמידיו לשעבר נמצאו למשל בעֲמַדְיה, בנֶרְוָא ובשַרַאנִיש (בקרבת בַּרְוִלְנָאיֵי). מסיבות שהמכתבים אינם מגלים אותן, עבר חכם יעקב מעמדיה למוסול, ועזב אחריו חלק גדול של ספריו וכתבי היד שלו (מכתב ה׳, שורות 22 ו-40). במוסול הוא הקים „מדרש" שבו בקרו תלמידים גם מכורדיסתאן עצמה. בכל זאת, בית הספר לא היה יכול להתקיים בלא עזרה, וחכם יעקב הוכרח לבלות הרבה זמן בכתיבת מכתבי בקשה אל העדות הכורדיות, ואפילו אל העדות בחלב, בגדאד, דְיָאר בֶּכְּר ומַרָאגָא (מכתב א׳, שורה 69).

המכתבים ששרדו לנו הם בקשותיו אל עדות נרוא, עמדיה וסונדור. למכתבים אלה לא היתה הצלחה מיוחדת, ולאחר מותו של החכם הוכרחה אלמנתו, שהיא כפי שראינו למעלה עזרה לו בעבודת ההוראה בימי חייו, להמשיך את מאמציו כדי להשיג את העזרה הדרושה. כשבנו, שמואל בן יעקב מזרחי, התבגר, הוא קיבל על עצמו יחד עם הנהלת בית הספר, את התפקיד של משלוח מכתבי-בקשה אלה אל העדות הכורדיות. ואולם נראה, שגם לבן לא היתה הצלחה גדולה ממה שהיתה לאביו, מפני שבאחד ממכתביו (מכתב ג׳, שורה 12) הוא מתאונן, שהרבה עדות לא נתנו לו כלל סיוע במשך שתים עשרה שנים רצופות.

1. עיין מאן, 1931, עמ׳ 491 והל׳, 480 והל׳.

2. מאן מדבר עליו כעל „מלומד גדול" (עמ׳ 481). כנראה, יש גוזמה בכך.

ממכתבים אלה אי אפשר ללמוד פרטים מדויקים בנוגע למקצוע ההוראה. לעומת זה אפשר ללמוד מן הקול הכללי שלהם, שבתי הספר הכורדיים באותם הימים היו כמעט בדיוק באותו המצב שבו נמצאים בתי הספר הכורדיים של ימינו.[3]

מורים ובתי ספר

אם כי הרמה החנוכית של היום היא רחוקה מלהיות גבוהה, היא בכל זאת ראויה לתשומת לב. במחוז, שהוא מאוכלס על-ידי תושבים שאינם יודעים קרוא וכתוב, תופעה בולטת היא, ש-80% של הנערים בעיר מבקרים בבית-ספר.

עלינו להבדיל בין מחוזות עירוניים ומחוזות כפריים. היהודים הכפריים, שהם מהווים קבוצה קטנה בלבד בכל כפר, אין להם האפשרות לתת חנוך לילדיהם. אם יש לאב כסף הוא יכול לשלוח את בנו ללמוד למשך זמן מה בעיר. או כשהשוחט בא לכפר, הוא יכול לאכסן אותו אצלו חודש ימים או יותר, כדי שילמד את בנו. בדרך כלל גדל הנער הכפרי בבורות גמורה בלי לדעת קרוא וכתוב ובלי לדעת את התפילות.

שונה הוא המצב בערים, ששם, כפי שאמרנו, מבקרים בערך 80% מבני הנוער בבתי־הספר. בזאכו ובעמדיה כמעט כל הבנים מבקרים בבית ספר. מצד שני מבקרים בסינה רק 50% מן הנוער בבית ספר. רק ההורים העניים ביותר אינם שולחים את בניהם לבית ספר. התלמידים (תַּלְמִידָא, ברבים: תַּלְמִידֵי) נכנסים לבית הספר בגיל ארבע שנים לערך, אף כי כמה מן האבות שולחים את בניהם לבית-הספר בגיל רך יותר, כשהם בני שתים וחצי.[4] בעמידה בית-המדרש (הנקרא ע"י הנשים כְּנִישְׁתָּא) הוא ענין צבורי. העדה משלמת את משכורת המורה. משכורת זו היתה בימים עברו בערך לירה אחת ועשרה גרוש לחודש. אחר כך עלה עד לשלוש לירות. את המשכורת משלימות מתנות, שההורים שולחים אותן למורה. סדור זה קיים גם בנֵרְוָא, גילא ורֵיכַּאן. הכוונה בהנהגת סדר-תשלומים זה היתה, שגם אדם שאין לו בנים יוכל להשתתף במצוה של הרבצת תורה ברבים.

במקומות אחרים בכורדיסתאן בתי-הספר הם העסק הפרטי של המורה (מְעַלְּם).[5] הוא מקבל תשלום חדשי מן האב. שכר־הלמוד שונה, משלושה עד עשרה גרוש לחודש. בסינה עושה לפעמים האב חוזה עם המורה, שישלם לו

---

3. מורים מפורסמים אחרים בעמדיה היו חכם ר' שמעון (בערך לפני שלוש מאות שנים); ח"ר אליה (בערך לפני מאה שנה): ח"ר שמעון (בערך לפני 80 שנה); בזאכו: ח"ר משה יצחק בַּגְּלוּגְנַאיַא, שמת בערך לפני 40 שנה בגיל שבעים. ספר „שירי זמרה" של ח' ברוך מכיל כמה שירים ממנו.

4. בבשכלא נשלחים הילדים לבית-הספר בגיל 6—7 ונשארים עד גיל 13—14.

5. מורה: ע. ס.: מֶעַלְּם או מְעַלְּם. ז. ד.: אִסְתַּז, ברבים: אִסְתַּזְוַאסַא. ע. (בעיקר נשים): אִסְתַּאדִי. ארביל: אֻסְתַּל, ברבים: אֻסְתַּלֵי. ס.: כַּלִּיפַא.

בהתאם לחלקי הקורס, למשל: בשביל הוראת אלף-בית עד סוף המקרא הוא משלם בערך 50 קְרָאן (בערך חמש לירות). מצד אחר אין המורה נהנה בסינה ממתנות בעלות ערך מצד ההורים.

מתנות אלה הן חלק חשוב של הכנסות המורה בערים אחרות. כל יום ששי, למשל, מקבל המורה מכל תלמיד עוגה (זָוָאְתָּא, ברבים זְדִיאָתָא, זאכו), והוא דואג לכך, ששום תלמיד לא יזניח את הגשתה של מתנה זו (זאכו, דהוכ, עמדיה). אם איזו אם קמצנית מנסה להתחמק מחובתה זו ולשלוח את בנה לבית-הספר בידים ריקות, המורה תיכף ומיד שולח את הילד חזרה הביתה כדי שיביא את העוגה. דבר זה משמש בעת ובעונה אחת לקח לאם. מלבד זאת מקבל המורה כמה ככרות-לחם בכל יום אפייה, וכששוחטים בהמה בשביל המשפחה שולחים חלק מן הבשר גם למורה. בארביל הילדים אפילו הולכים לגנוב אגוזים בשביל המורה.

המנהג של משלוח מתנות בחגים מוסיף להכנסות המורה. כל בעל חנות שולח לו משהו מן המחסן שלו; סוחר-הבדים, למשל, נותן לו חתיכת בד או איזה בגד; בעל־המכולת שולח לו אורז, קמח, או צרכי-מזון אחרים, בדרך כלל משהו המתאים להזדמנות. העובדה, שהמורה פטור מתשלום מסי-העדה, גם היא מהווה למעשה תוספת חשובה להכנסותיו.

המורה הכורדי הוא בדרך כלל לא רק מלמד־תינוקות, אלא פקיד של העדה. נוסף על חובותיו בהוראה, הוא עובד כחזן, דיין, שוחט ומוהל. עבודתו בתור שוחט ביחוד גורעת בהרבה מהשגת תוצאות טובות בחנוך.[6] הרבה פעמים קוראים אותו אל מחוץ לבית־הספר; ביחוד ביום ששי, כששוחטים את הבשר בשביל השבת, הוא נעדר מבית-הספר במשך כל לפני־הצהרים. בזאכו המורים הם בעיקר שוחטי תרנגולות, ותמיד קוראים להם לא רק ביום ששי אלה כל יום במשך השבוע.[7]

העדרו של המורה מבית-הספר כשהוא לעצמו אין הוא עיכוב גדול בעבודת ההוראה, מפני שהתלמידים הקשישים יותר מלמדים את הצעירים. ואולם ברור, שהנערים משתמשים בהזדמנות כדי להקים שערוריה.

בית-הספר נמצא או בביתו של המורה או בבית-הכנסת. (זאכו, גֶ'זִירֵי, ועמדיה). שני בתי־הספר של עמדיה נמצאים בשני בתי-הכנסיות של העדה. ב„כְּנִיס נביא יחזקאל" חדר הלמודים סמוך לחדר ה„חברים". הילדים מביאים

6. השוה בסאן: „הרבנים עוסקים כל היום בשחיטה ובניתוח הבשר לשם הוצאת הגידים והחלב, במילת הילדים בבתי המוסלמים, בכתיבת קמיעות וכדומה, ואין להם פנאי לטפל בהוראה הדתית של הילדים היהודים." 277, 1901, 26, Bassan, BAIU.

7. כך יש להבין גם את הקטע הבא ממכתבה של אשת יעקב בן יהודה מזרחי (עיין למעלה עמ' 196): „הרב ז"ל טרוד היה בעיונו ולא היה לו פנאי ללמד התלמידים כי אני הייתי מלמדת אותם במקומו עוזרת הייתי כנגדו." עיין מאן, עמ' 511, שורות 68—70.

עמהם שטיח מפרווה או מבדים, כדי לשבת עליו. בחורף חייב כל תלמיד לספק חתיכת-עץ כל יום בתור השתתפות בהסקת החדר. בימים אלה באים הילדים לבית-הספר בדומה לחילים הנושאים את משקם על כתפיהם ושרים:

סַאוּון אַזְכְנִי נוּרָן אוּדְכְלֵי	בואו נלך לעשות אש
דוּכַּן בַּסְמָכְלַא חֵיל אִסְתָּאדֵינִי אָסֵי	כדי ליפות את החדר לפני שמורנו יבוא.
זַבִינֵינִי פִּסְרִית כְּסִיאַסַא	הוא יקנה לנו בשר תרנגולות,
תַּר אַכְלַכְנִי תַא כַאטְר קַרְכְנִי	כדי שנאכל וכדי שנוכל ללמוד.
שִׁימְת אְלַהֵינִי פַּסְנַכְלֵי	נשבח את שמות אלהינו
תַא כַאטְר נַטְרֵינִי	כדי שישמור אותנו
מִן גַאלוּת כַלִיסְלֵינִי	ויפדנו מן הגלות (ע.).

בחורף מוכרים הילדים את המקומות הטובים, הם המקומות הקרובים אל התנור, במכירה פומבית בינם לבין עצמם.

מובן הדבר, שמספר המורים ובתי־הספר תלוי בגודלה של העדה. בארביל יש ששה בתי-ספר, בעמדיה, כפי שהזכרנו למעלה, יש בית-ספר בכל בית-כנסת. ב„בית־המדרש של עזרא" בעמדיה התחתונה יש רק מעט תלמידים בחורף כי בגלל השלג קשה לילדים לגשת לבית־הספר, ובכלל רק קטן הוא מספרם של היהודים הגרים בעיר התחתונה בחורף. ואולם בקיץ יש בכל בית-ספר מארבעים עד חמשים תלמיד. בזאכו יש רק בית־ספר אחד, שבו עובדים ארבעה מורים. מסביב לשנת 1920 היו בערך מאתים וחמשים תלמידים בזאכו. בסינה התנהלו בתי־הספר על-ידי ארבעה חכמים, שלכל אחד מהם היו מארבעים עד המשים תלמיד בביתו.[8] בנוגע לבית־הספר בחַנֶכִּינֵי, שהיא מאוכלסת בעיקר על-ידי יהודים כורדיים, נצטט את הדברים הבאים: „אין בעיר תלמוד תורה. רבנים עניים, הגוועים מרעב, אוספים במאמצים גדולים כל אחד בביתו העלוב כעשרים ילדים ומלמדים אותם את היסודות של הקריאה העברית".[9]

ההוראה

יום הלימודים (דַאנַא) בבית-הספר מחולק לשני חלקים: דַאן בֶּנוֹכֵּי, משמונה בבוקר עד שתים-עשרה בצהרים, ודַאן אַצִירְתַּא, מאחת אחרי הצהרים עד ארבע או שש. בהפסקה, היינו משתים-עשרה עד אחת, חוזרים הילדים הביתה ואוכלים ארוחת צהרים (עמדיה, זאכו).

כל הנערים לומדים באותו חדר ואולם הם מחולקים לקבוצות שונות בהתאם לגילם.[10] כשההורים מביאים את הילד לבית-הספר בפעם הראשונה

8. מצד שני עיין בסאן: „...ה„תלמוד תורה" עצמו בצורתו הפרימיטיבית ביותר והגרועה ביותר אינו קיים עוד בסינה. יקרי-המציאות הם יהודים היורעים לקרוא את התפילות..." BAIU, 277, 1901. ואולם ייתכן, שבסאן לא חשב את בתי-הספר הפרטיים של החכמים לתלמודי-תורה.

9. BAIU, 36, 1911, p. 74.

10. הקבוצות נקראות: ע.: גִ'ינַת, ז.: גֶ'ינַאתֵי, ברבים: גֶ'ינַאתֶיַאסַא; ס.: גַוְקַא או דַסְתַּא.

נושא אותו האב על שכמו, ממש כשה לטבח יובל. [כשתלמיד בא אל בית הספר בפעם הראשונה, כותב לו המורה את כל האלף-בית על נייר באותיות גדולות, ומורח אותן בדבש ואומר לילד שילקק את הדבש. אחר כך אומרים: רבונו של עולם, יַא אְלַאהַא מַאתוֹ דוּשַׁא כִילְיַא אְלֵי הַאדַךְ תורה כַלְיַא גוֹ פוּמֶת דַיַא יַאלַא — הוי אלהים, כמו שהדבש הוא מתוק כך התורה תהא מתוקה בפיו של ילד זה. אחר כך אומר מי שהביא את הילד לבית הספר (אביו או אמו) למורה: אְסְתַאדִי, פִּיסְרַא טַאלוֹךְ גַרְמֶי טַאלַן — מורי. הבשר בשבילך, העצמות בשבילנו. הכוונה היא: רק את העצמות לא תשבור, אבל תכה אותו כדי שילמד. ע.] משתדלים להמתיק את השעה המרה בסוכריות. ההורים מביאים עמהם גם גוש סוכר, סוכריות, מעט ביצים צבועות בצבע אדום בתור מתנה למורה (ס.). המורה אחר כך מעמיד פנים כאילו נשלחו לו הסוכריות מן השמים בדרך נס בשביל התלמיד החדש, וכל פעם שהילד חוזר הביתה הוא מקבל ביצה או חתיכת סוכר ורץ בשמחה אל אמו כדי לספר לה את המעשה.

הדבר הראשון שלומדים בבית הספר הוא לקרוא. כל ילד מביא עמו לוח קטן[11] אל ה„מדרש“. מדביקים דף נייר אל לוח זה והמורה כותב את אותיות אלף-בית על הנייר בצורה המסורתית, בעזרת עט-קנה (קַלַאמֶי) ודיו (ז.: דְווֹיֵי; ע.: חוּבְּרַא; ס.: מַרַכַּאב). השורה הראשונה מכילה את האותיות מאלף עד יוד, השניה מכף עד עין, והשלישית מפה עד תו. יש שיטות-עזר שונות כדי לשנן לילד את האותיות. את צורת האותיות מלמדים לילד באמצעותו של השיר הבא:

„אַלַף אִתְלַא אַרְבַּא רֵישַׁוָאתַא	„אלף יש לה ארבעה ראשים
בֵּי דַךְ כַּנוּנַלַא	בית היא כמו כירה
גִימֶל אִתְלַא דוּמַא	גימל יש לה זנב
דַאל דַךְ דַרְגֵילַא [מַגְלֵילָא]	דלת דומה לדלת [למגל]
הֵי בְּרוֹנַא וְלֵי גוֹ כֶפַאקַא	הא יש לה בן בתוך חיקה
וַו דַךְ קַטִיַא אֶלַא	וו דומה למקל[12]
זַאן אִתְלַא שַׁשְׁתַּא	זין יש לה עטרה
חֵית דַךְ חוֹדַא[13] אִילַא	חית דומה לכד מים
טֵית אִידַא וְלַא גוֹ אִבַּא	טית ידה בחיקה
יוֹד זְרתֵלַא מְכְוַאתוֹךְ“.	יוד קטנה כמוך“ (ע.).

[הנוסח שנמסר לי על ידי האינפורמאנט שלי, אף הוא מע. מזדהה עם הנ"ל רק עד אות ה'. והרי הנוסח במלואו מאות ו' ועד ת':

וַו דַךְ צוּבוֹאֶתַא לַא	וו כמו אצבע היא

11. לוֹחַא (ע.); דַאפַּא (ז. ע.); תַּכְתַּא (ס.).

12. קַטְיַא, המקל שבו מכה המורה את הילדים (עיין להלן).

13. ערבית: حوض, מקלין, עמ' 94.

זַיִן שַׁשְׁתֵּילָא בְּרֵישָׁא	זין עטרה בראשה
חֵית דַּךְ דַּרְגָא אִלָּא	חית כמו פתח היא
טֵית רֵישָׁא לְכִיפָּא אֲלְגַאוַא	טית ראשה כפוף בתוכה
יוד זורתֵּילָא מִכְנַאתּוֹךְ	יוד קטנה היא כמוך
כַּף חוֹר כְּנוּנָא	כף כמו כירה (עגולה)
מֵם אִלָּא פְּתִכְתַּא	מם היא פתוחה
מֵם אִלָּא עְ׳לַקְתַּא	מם היא סגורה (מ׳ סופית)

נון רֵישָׁא אִלָּא מוּמְתַּא אִלֵּי ודוּמַא אִלָּא דְאִיפְּתַּא אִלֵּי
נון ראשה זקוף וזנבה כפוף

נוּן פּוּרְשַׁקְתַּא	נון פשוטה (נ׳ סופית)
סַמֶךְ גִ׳ינְגִ׳וֹגֶר אִלָּא	סמך היא סגלגולת
עַיִן תְּרֵי רֵישֵׁי אִלָּא	עין שני ראשים לה
פֵּי רֵישָׁא אִלֵּי דְאִיפָּא אֲלְגַאוַא חוֹר כּוּוַא	פה ראשה כפוף בתוכה כמו נחש
פֵּי פּוּרְשַׁקְתַּא	פה פשוטה (פ׳ סופית)
צַדִיק גְמְשַׁבְּיַא אִלְאֵינֵי וּנַכִירָא וּפוּמַא	צ׳ דומה לעינים ואף ופה
צַדִיק פּוּרְשַׁקְתַּא	צ׳ פשוטה (צ׳ סופית)

קוֹף (וכן רֵישׁ ושין) אִלָּא חְמִילְתַּא רֵישׁ דַא אַקְלָא
ק׳ (ר׳ ש׳) עומדת על רגל אחת *)

תַּו אַכְלְתַּא פְּלוּמְתֵּילָא	ת׳ רגלה עקומה.]

נוסף לזה מקשרים את שמות האותיות עם מלים, שהן קרובות להשגת הילד. יש שתי סדרות של מלים כאלה. האחת מכילה שמות של מאכלים וכו׳ והשניה של ערים או כפרים. וזוהי רשימת המאכלים: אַרְאוּרַא (מן); בֵּיאֵי (ביצים); גוֹזֵי (אג׳זים); דוֹאֵי (חלב-חמאה); הְנַארַא (מלה כורדית, רמון); וַרְדַא (שושנה); זַבַּאשַׁא (מלה כורדית, אבטיח); חַבְּרְמַאן (מיץ-רימון); טַאחִין (שמרי שמן שומשמין); יַבְּשַׁאתַּא (צמוקים) (ז., ע., ס.) 1¼

[לפי מוסר הידיעות שלי מע. המלה המְנֶמוֹנית הרגילה לאות ז׳ היתה זֵיתֵּי, זיתים; לח׳ — חוּנַא, חינה; ומכ׳ עד ת׳ המלים הן: כ׳ — כַּמִיסְרֵי או כַּרְצ׳נֵי, מין פרי (?); ל׳ — לוּבְּיֵי, מין אפונה; מ׳ — מְשְׁמְשֵׁי, מישמיש; נ׳ — נִימוֹיֵי, לימון; ס׳ — סוּסַאנֵי, מן פרי הגדל בהרים (?); ע׳ — עַלוּגֵ׳י, מין שזיפים קטנים; פ׳ — פּוּרְתַּכַּאלֵי, תפוחי-זהב; צ׳ — צַנְצֵפֵי, מן פרי (?); ק׳ — קַרְאֵי, קשואים; ר׳ — רִישְׁתֶּנֵיסַא, בצק, כמו אטריות דקות; ש — שֶׁאְדֵי, שקדים; ת׳ — תּוּסֵי, תותים, או תַּרְאוֹזֵיי, ירק דומה למלפפונים.]

השמות של הערים הם כלהלן: אוּרְמִי, בגדאד, גַרַאגוֹ, דֶהוֹכְ, הִיזַן, וַאן,

[* ואומרים „שקר (היינו האותיות ק׳, ר׳, ש׳) אין לו רגלים".]

1¼. בסינה היו מינים שונים: דוּשַׁא, דבש; חַלְוַא, חלוה; זַתֵּיֵי, עוגות; חֵינֵי, חינה; טֵינֵי, תאנים.

זאכו, חברון, טבריא, ירושלים, כֶּרְכּוּכ, לִיוִין (בקרבת תִיאַרָא), מֶלַּכְּתַא, נְסִיבִּין, סַבְּרָא, עַמַדְיָה, פְּנְיַאנֶש, צִינַא (בקרבת עמדיה), קַדִישׁ [אֶקְדִישׁ] (במרחק של שעה וחצי מעמדיה), רַבְּלַא, שֶׁרָאנְש, תַצִּיַא (בקרבת אוֹרַמַל) (ע.).

[גם בשמות הערים הללו קיימים שנויי נוסחאות אחדים: צ׳ – צַבְּלַג (ביתר דיוק צַבְּלַע׳); ק׳ – קַארוֹ (כפר במרחק יום אחד מע.); ר׳ רוּבַּאר (שם נהר, והכפר שעל גדותיו, קרוב לע.); או רוּלְכֵּי (עיר במרחק שני ימים מע.); ת׳ – תִּיפְלִיס.]

לאחר שהילד למד את האותיות, כותב המורה צרוף של אותיות על הלוח. הוא מצרף את האות הָראשונה עם האחרונה, את השניה עם זו שלפני האחרונה, וכן הלאה. באופן זה קוראים הילדים: אלף-תו — את, בי — שין — בש. הא — צד פַּשׁוּטַא (צדי סופית) — חץ וכו׳.

הרשימה מסתיימת ב: ימ׳ כל, אל; והשורה האחרונה היא: משה חזק׳ חזק, חזק (עמדיה, זאכו, דהוכ, סינה).

בארביל לומדים הילדים את הצרופים הבאים: אבגד, הַוַז, חַטִי, כַּלְמַן, סַעְפַץ, קַרַשְׁת.[16] בעמדיה יש שיטה מיוחדת בשביל המתחילים. הילדים לומדים את הברכות בשיטה מעשית: המורד שם פרי מסוים, או איזה מזון אחר, ביד הילד, ואומר: בְּרוֹנֵי בַּאַרֵךְ, בני ברך. יחד עם זה לומדים הילדים את האלף-בית בהתאם לשיטה שתוארה למעלה. הצעד הבא הוא מַכּוֹרֵי („כמו זה"): הילד צריך להראות בספר מודפס את האותיות שנלמדו. אחרי המַכּוֹרֵי באה הנוּקְטֵי, נקודות (היינו התנועות). לבסוף ההוּגֵ׳י, „הברה", היינו צרוף האותיות עם הנקודות כדי ליצור הברות.[17] (ע.)

כשהילד סיים את ה„הוג׳י, הוא חוגג את המאורע הזה ע"י כך שהוא מביא סַנְיֵי של פירות לבית־הספר בשביל המורה והתלמידים, לכבוד זה שהוא מתחיל עתה לקרוא בספר מודפס (ז.).

לימוד התורה

היהודים הכורדים מתחילים את למוד התורה בספר ויקרא.[18] כדי לסמן את הרגע המאושר שבו מתחיל הבן ללמוד את התורה, עושה האב סעודה שאליה הוא מזמין את המורה, כמה מנכבדי העדה, ואחדים מן התלמידים הותיקים. למחרת בבוקר מביא הנער סנייא שניה לבית הספר בשביל התלמידים חבריו (ע.ז.).

15. רוב המקומות הללו נמצאים בסביבות עמדיה.

[16. דר׳ אירנה גרבל מוסרת לי, שבצירופים אלה השתמשו בימים עברו להוראת האלף־בית הערבי בבתי־הספר הערביים, וכן בין יהודי פרס, למשל במשהד.]

17. בזאכו נקראות הכיתות: 1. תַּנְיַאסַא, 2. נוּקְטַא חוּרְפֵי, 3. מֶהַאגִ׳וֹיֵי. בסינה הן נקראות: 1. אלף-בית, 2. נוּקְדֵי, 3. הַגִ׳וֹהֵי.

18. השוה יוסף י. רבלין, „ציון-ידיעות" א׳, עמ׳ 59.

גם בסינה מתחיל הנער בספר ויקרא ואולם כאן כותב המורה את ההתחלה, עד לפרק השני בערך, על גליונות נפרדים והתלמיד קורא מגליונות אלה. מכאן ששעורים אלה נקראים גם פָּלֵי, גליונות. רק לאחר שהנער גמר את הגליונות קונים לו הוריו ספר-תורה מודפס ולכבוד מאורע זה מסדרים חגיגה שבקשר לה נותנים מתנה ל־ורה. למחרת בבוקר באים האב ונשי-המשפחה אל ה„מדרש" ומביאים כמה גושי-סוכר.

קריאת ספר ויקרא היא רק תרגיל בקריאת מלים. הילדים אינם מבינים אף מלה ממה שהם קוראים, מפני שהם קוראים בלי תרגום. כשהתלמיד מגיע לפסוק „פתות אותה פתים" (ויקרא ב', ו') מושך המורה באזניו ואומר: „מה אתה נותן? הילד נוקט בסכום שהוא מתאים ליכלתו הכספית של אביו, ובכסף זה קונה המורה פירות בשביל התלמידים (עמדיה, סינה).[19] בזאכו, כשאחד מן הילדים מגיע לנקודה זו, מביאים חבריו את מזונם לבית־הספר ואוכלים שם סעודה משותפת. בסעודה זו הם פורסים פרוסות-לחם ושמים אותן במרק: זהו לפי דעתם מובנו של הבטוי „פתות אותה פתים".

באושנו נותן האב בדרגה זו לבנו לקרוא לפניו את ספר ויקרא מהתחלה. אחר כך נותנת האם מתנת כסף למורה וכמו כן סנייא של מזון וערק.

כשהילדים גמרו את כל ספר ויקרא, הם ממשיכים בספר במדבר ובספר דברים, ואחר כך לומדים את בראשית ושמות. כל זה אינו אלה תרגיל קריאה. אין הם מבינים אף מלה ממה שקראו (זאכו, עמדיה, אושנו).[20]

בסינה שונה הסדר. כאן קוראים רק פרקים מעטים מספר ויקרא עד שהתלמיד התרגל לקריאה, ואחר כך מתחילים ללמוד ספר בראשית.

לאחר ספר שמות בא ספר יהושע וכל הנביאים והכתובים. הילדים עדיין אינם מבינים מה שהם קוראים. במשך זמן זה מביא התלמיד סנייא של מזון לבית-הספר חמש פעמים, היינו כשהוא מתחיל בספר ויקרא. בתחילת יהושע, ישעיהו, תהלים, ולבסוף כשהוא גומר את כל התנ"ך (זאכו).

רק לאחר שהתלמיד מגיע לגיל של עשר שנים הוא מתחיל „שַׁרְעִ". היינו הפרוש של התנ"ך ותרגומו ללשון התרגום, הלשון המדוברת בפיו. התרגום אינו כתוב, אלא נמסר מדור לדור בעל־פה. רק את התהלים אינם מתרגמים ללשון התרגום (זאכו).

בעמדיה יש סדר אחר בלמודים. האב נותן את „סְעוֹדַת תְּאַמַּת תּוֹרָה" לאחר שבנו גמר את הקריאה הפשוטה של התורה. אז מתחיל הנער לקרוא מחדש את ספר בראשית, ואולם הפעם עם התרגום. על ידו יושב תלמיד ותיק ממנו שהוא אומר לו את התרגום.

19. בסינה אומר המורה: „כָּא אַכְּלֵילָא כּוּרְתָא הַמֵּיתִי! כְּמֵיתִי?" — „הבא לי תרנגולת לבנה, האם תביא?"

20. עיין גם רבלין, שם, עמ' 59, הערה 1.

ההוראה אינה נעשית אך ורק על-ידי המורה עצמו. התלמידים הותיקים בבית הספר עוזרים לו. תלמיד של אחת מן הכתות הגבוהות יותר עוסק כחצי שעה כל יום בהוראת תלמיד אחד מכיתה נמוכה. אחר כך גומרים התלמידים הבודדים או הכיתות הבודדות את השעור כל אחד לעצמו. רק המתחילים והנערים המבוגרים ביותר מקבלים הוראה מן ה„מְעַלְם". כל יום יש תֶנַאיַא לנסיון. התלמיד, יחד עם התלמיד־המורה שלו, עומד לפני המועלם וקורא את מה שלמד. אם הוא עושה שגיאה, המורה שואל את הנער שלמד אותו כדי לראות מי אחראי בעד השגיאה. מי שאשם מקבל עונש.

הידיעות שהתלמידים רוכשים להם הן זעומות מאד. רק מעטים לומדים לקרוא בשטף ועוד פחות מהם מגיעים עד כדי הבנת הטכסט שהם קוראים. התלמידים הותיקים לומדים את ספר „עין יעקב" ו„בית יעקב" נוסף לתנ"ך. את מצוות הדת לומדים מן ה„אורח־חיים" והמשנה. ואולם למוד הגמרא עצמו אינו ידוע כלל (ע.ז.ד.ס.). מכיון שרוב התלמידים עוזבים את בית-הספר בגיל של שש-עשרה או לפני זה, כדי להתחיל בעבודה, רק מעט מאד מהם מגיעים ללמוד נוסף מחוץ לתנ"ך.

כשהנערים בני שמונה בערך, מוסיפים מעט כתיבה וחשבון על סדר הלמודים. את המקצועות הללו לומדים אחרי הצהרים. בחשבון (רַקָם) הם לומדים בעיקר את מה שיהיה להם לתועלת בחיים המעשיים, כגון חשוב מחירי הסחורות ואופן כתיבת חשבונות מסחריים.[21]

ע נ ש י ם.

פרק מיוחד בפני עצמו הם הענשים בבית-הספר. כבר היתה לנו הזדמנות כמה פעמים להזכיר, שהיהודים הכורדים קיבלו משהו מן הפראיות והגסות של סביבתם הכורדית. דבר זה מתבטא גם ביחס המורה אל התלמידים ובטיב העונשים[22] שהוא מעניק לתמידיו בכל הזדמנות.

ההורים מצדם מסייעים בידי המורה בענשיו האכזריים. כבר ראינו למעלה, שהאב, כשהוא מביא את בנו לבית-הספר בפעם הראשונה, נושא אותו על שכמו. דבר זה מראה, שהוא רואה בילד מעין „קרבן", והוא מוסר את הילד מורה בלוית המלים: „מְכֻוַתִת קוֹרְבַּן תַּא אִסְתַּאדִת עולם", היינו „בתור קרבן בשביל אדון העולם". ואל זה הוא מוסיף: „פְּסְרֶי טַאלוֹךְ גַּרְמֶי טַאלִי" — „בשרו בשבילך, עצמותיו בשבילי".[23] [חושבים, שבמקום שמקל המורה הכה בבשר הילד, שם לא תשלוט בו אש של גיהנם. כשהילד בא הביתה ומתאונן, שהמורה הכה אותו, מנחמים אותו הוריו: „בְּרוֹנִי, מִל מַאכֵילוֹךְ אִסְתַּאדוּךְ, כּוּ

21. בבשכלא משתמשים בחרוז של חוליות, הנקרא תַּסְבֵּי, בהוראת חשבון.

22. ע.: גִ'יזַא, ס.: גֶ'רִימַא.

23. בסינה אומר האב: „פְּסְרוּ טַאלָךְ גַּרְמֵי וּמְשְׁכֵיו הַלוּוַא בַּאכִּי" — „בשרו בשבילך, את עצמותיו ואת עורו תחזיר לי".

דוּכְּתְ שְׁבוּקֶת אִסְתַּאדוּךְ עַלְקְלֵי אִבַּא נוּרִי גֵיהֶנַּם לַא גְחַאכִּים אִבַּא" — בני, שיכה אותך מורך, במקום ששבט מורך יפגע בו, אש גיהנם לא תשלוט בו. ע.]

את הילדים הקטנים מענישים על-ידי זה שמכריחים אותם לעמוד על רגל אחת, או לעמוד יחפים על הקרקע החמה. (ארביל), עד שהם יודעים את השעור. עונשים פשוטים יותר הם מריטת האוזן או האף, שהיא נקראת על-ידי הילדים מַרְנַאדֵי, עגיל, וחְזֶמְתַּא, נזם.

המורה משתמש לשם הכאת הילדים במקלות שהם גורמים לכאב בדרגות שונות: מקל רך (שְׁבוּקָא, ז. ד. טוּל, ס.) ומקל קשה (קַטִיאַ, ז., צִינָא, ס.). הילדים מכנים את המכות על היד בשם "דַס גוּרְכֵּי" — כפפות. התלמידים משתמשים בכל הזדמנות כדי להטמין או לשבור את המקלות הללו.

ענשים חמורים יותר הם התליה ("תַּלְתּוּאֵי"), והגוש (פַּלַק). הפַּלַק מורכב משני קרשים עם חורים בשביל הרגלים בדומה למכשיר, שבו משתמשים בשביל הבַּסְטִינַדוֹ. שני נערים מחזיקים את הקרשים ומהדקים אותם זה אל זה והמורה מכה את הנענש על כפות רגלו (כללי).

בשביל התַּלְתּוּאֵי מעבירים חבל מעל קורה ותולים עליו בעקביו את הילד הנענש. במלונם של הילדים נקרא המקום ששם מבצעים עונש זה בשם קַנַארַא, הוא המקום ששם תולים את הבקר לאחר השחיטה. אם אומרים: קַנַארַא וַלַא מַחְדַרְתַּא טַאלוֹךְ, מקום השחיטה מוכן בשבילך (ע.). כדי להחמיר את מצבו של התלוי מניחים הילדים עֲרֵמָה קטנה של זבל מתחת לאפו ומדליקים אותה. הזבל הבוער מעלה עשן חריף. נוסף על זה, כאילו כל זה אינו מספיק, ה„קרבן" לפעמים נדרש לחזור על פרשת השבוע של התורה בשעה שהוא תלוי באופן כזה (א.).

ואולם ענשים אלה אינם ניתנים באופן חילוני, כביכול, אלא בהתאם לקצב של פסוקי התורה. את הילדים מכים למשל לפי קצב המלים של תהלים ע"ח, ל"ח: „והוא רחום יכפר עוון ולא ישחית והרבה להשיב אפו ולא יעיר כל חמתו" (ז. ע. ס.). בסינה, אם המורה מכה תלמיד שהוא אוהב אותו הוא קורא את הפסוק „ויתן לך האלהים מטל השמים ומשמני הארץ ורב דגן ותירוש" (בר' כ"ז, כ"ח).

נהוג גם לענוש את הילדים מראש, בתור אמצעי „פְּרוֹפִילַקְטִי". מורים אחדים למשל מעמידים את הילדים בשורה פעמים ביום, בצהרים ובערב לפני שהם חוזרים הביתה, ומכים אותם מכות קלות על ידיהם המושטות, כשהם חוזרים בקצב על דברי הפסוק: „מודה אני לפניך אלהינו ואלהי אבותינו ששמת חלקי מיושבי בית-המדרש ולא שמת חלקי מיושבי קרנות" [ברכות כ"ח ע"ב] (ע., אושנו). במקומות אחדים מכה המורה את הילדים רק ביום ששי בתור „מפרעה" לשבת, כדי להבטיח על ידי זה שהתנהגותם תהיה טובה במשך יום השבת. בסינה מכים את הילדים כל יום אך בלי לווית הפסוקים.

אחדים מבין המורים הכורדים הם אכזרים ביותר. יש מקרים שהמורה מכה את הנערים מכות קשות כל כך שהנענשים מוכרחים לשכב במטה במשך שבועות רצופים. כשמזג-האויר טוב, הנערים הולכים לפעמים אל שפת הנהר (רוּבַּאר) במקום לבית־הספר. במקרה כזה מקבלים כולם תַּלְתּוֹאֵי (ע.). ספרו לי על נער קטן שבלא משים טייל למרחק של שעה אחת בערך מעמדיה במקום ללכת לבית־הספר. המורה מיהר אחריו והילד המבוהל רץ הלאה והלאה, עד שהגיע לבַּמַרְנֵי, במרחק של שש שעות מעמדיה. שם השיגו המורה, והכה אותו עד שהילד לא היה יכול לא ללכת ואפילו לא לזוז ממקומו. המורה המרוגז היה מוכרח לשאת את הילד הביתה על כתפיו. כשעייף ממשאו, זרק את הילד על הקרקע כאילו היה שק. זהו המעשה שסיפרו לי בתור עובדה.

המורים משתמשים בתלמידים גם לתכליות הפרטיות שלהם. בסינה, כשהמורה נקרא מבית-הספר כדי לשחוט בהמה, הוא פקד על התלמידים לכבד את הבית, לנקותו, לעשות את הקניות בשוק, להביא חמרי-בנין — בקיצור, התיחס אליהם כמו אל פועלים.

ההוראה הכורדית בדרך כלל נמצאת על רמה נמוכה מאד. הילדים אינם לומדים אלא את ההתחלות הדלות של קריאה וכתיבה ואינם מגיעים להבנה עמוקה יותר. באוירה מסוג זה אינו מפתיע, שקיימים ענשים כגון זה: ילד שאינו יכול לקלוט בראשו מאומה, מעמידים אותו בפינה, והמועלם אומר: „רוֹקוּן אֶלֵּי תַּר לַאִיפּ״—„תרקו עליו כדי שילמד״, ואחר־כך כל ילד ניגש אליו וממלא אחר פקודה זו (ע.).[24] לילד קשה-הבנה אומרים: „אַמַרְצָא, תּוֹרְקָא לֵיסַא״ „עם־הארץ, שקית-שרף!״ (?). [וכן אומרים לילד כזה: רֵישׁוּךְ רֵישׁ כֵּיפָּא אֶלֵּי— ראשך ראש אבן הנהו! ע.].

בילדים מפגרים מטפלים בעזרת רפואות מגיות. כמו בשביל איש חולה, כותב החכם את חשמות של מלאכים מסוימים על נייר או על ביצה, שוטף את הכתיב ונותן את המים לשתות לילד. הרפואה יעילה עוד יותר אם שמות המלאכים כתובים על שקדים. הילד צריך להניח את השקדים תחת ראשו בלילה ולאכול אותם בבוקר. השקדים נחשבים ליעילים ביותר, יען כי הם פורחים לפני האילנות האחרים. ואולם לבחירה בשקדים יש איזה קשר גם בפסוק שבספר ירמיהו א, יב: „ויאמר ה׳ אלי היטבת לראות כי שקד אני על דברי לעשותו.״ (ע.).

גם הילדים עצמם נוהגים לבצע מין זה של מגיה. כך, למשל, הם לוקחים את הנייר, שבו השתמשו לתרגילי הכתיבה שלהם וזורקים אותו למעיין. על־ידי כך הם מקווים שהם ייהפכו ל„מעיין חכמה״. שיטה אחרת היא היפוכה של פעולה זו: התלמידים שורפים זה את כתיבותיו של זה תוך אמונה,

24. ואולם השוה למעלה (עמ׳ 133) על הרוק כתרופה מגית.

שיחד עם הנייר ישרפו גם את תבונתו (ס.) כמה תלמידים חותכים את עטי־הקנה שלהם, ואוכלים את הסיבים הנמצאים בתוכם. על־ידי כך הם מקווים להעשות מומחים בכתב יפה (ז.). ללקיקת הדיו תהא אותה השפעה לפי אמונתם (ע.).

היחס בין התלמידים הוא טוב. הם נותנים זה לזה כנויים שונים. החזק ביניהם ייקרא יואב בן צרויה או אבנר בן נר. בנו של גביר ייקרא דוד והשובבים נקראים טיטוס או ירבעם בן נבט.

טיולי תלמידים

המאורעות הגדולים ביותר בחיי בית־ספר הם טיולי התלמידים, סֶרַאנֵי תַּלְמִידֵי. בטיולים אלה הם מרגישים עצמם כמבוגרים ומנסים לחקות את התנהגותם של המבוגרים. הטיולים העיקריים נעשים בפסח, סֶרַאנֵי פַּתִּירֵי; בשבועות, סֶרַאנֵי זַיַארַא; בפורים, סֶרַאנֵי מֶגַלַּא; ובחנוכה, סֶרַאנֵי חַנוּכַּא. נוסף על אלה יש כמה טיולים מיוחדים: ביום א׳ שאחרי שבת נחמו, למשל, בימות־השנה הנוגעים לתלמידים, ובהזדמנויות חשובות, כגון הולדת בן למורה או סיום קריאת התורה על־ידי אחד התלמידים (סֶרַאנֵי כֶּתַּאמֵי תּוֹרָה).

אחד התלמידים הוא הראש, אוּרְוַת תַּלְמִידֵי, הנעזר על־ידי שַׁמַּשׁ תַּלְמִידֵי, ועל־ידי שני נערים שמחובתם לחטוב עצים, תֻּוַארַת צִיוֵי. השמש וחוטבי העצים פטורים מתשלומים לקופת התלמידים.

קופה זו של התלמידים מקוימת בדרכים שונות. היא מקבלת, למשל, תרומות מן הגברים הנקראים לתורה, מחתנים, משושבינים, מאבותיהם של בנים שנולדו וכדומה. מן הקופה מכסים את הוצאות הסֶרַאנֵי, הטיולים. לפני כל טיול אוסף האורוית תלמידי כסף בין התלמידים. בכסף זה קונים כבש — אלא אם כן נותן אביו של אחד התלמידים כבש במתנה, כגון בעת סֶרַאנֵי כֶּתַּאמֵי תּוֹרָה. שַׁמַּשׁ תַּלְמִידֵי עושה סיבוב בבתי התלמידים ואוסף את מה שדרוש עוד לטיול מחוץ לכסף.

התלמידים מזמינים את המבוגרים לטיוליהם, בייחוד אנשים עשירים שידוע עליהם שיביאו עמהם ערק. באותו מקום המשמש מקום־טיול למבוגרים יש פינה מיוחדת לתלמידים, דוּכֵּי תַּלְמִידֵי. שם הם רוקדים ושרים, והנשים, עם אשת המְעַלֵּם בראשן, מבשלות את ארוחת־הצהרים בשבילם בו במקום (ע. אושנו).

כשם שנזכר למעלה, מסדרים הנערים חגיגה אם נולד בן למורה. לחגיגה זו אוספים מזונות באותו אופן כמו שהם עושים זאת בשביל חגיגות אחרות, והסעודה מתקיימת בבית המורה (ע.).

פרק שבעה-עשר

בית־הכנסת

חייהם החברותיים של יהודי תימן מתרכזים בבית-הכנסת, כְּנִיס. בשביל היהודי התימני בית־הכנסת הוא לא רק בית-תפילה, אלא גם מעין „בית גברים", שאפשר להשוותו אל מועדון-הגברים של האינדיאנים באמריקה או של בני האיים באוקיינוס השקט.[1] לעומת זה אין בשביל היהודי הכורדי משמעות כזו לבית הכנסת. בשבילם אין בית הכנסת אלא המקום שבו הם מתאספים כדי להתפלל ותו לא. דבר זה מותנה בחלקו על ידי כך, שאין יהודי כורדיסתאן מכירים לימוד-תורה בציבור. בכורדיסתאן הבית משמש מקום הפגישה בשביל הגברים לעתים קרובות יותר מאשר בית הכנסת, ואפילו כאשר דרוש לגברים חדר מיוחד לפגישותיהם, כמו לחבראיי בעמדיה, אין הם נפגשים בבית הכנסת אלא מסדרים להם חדר מיוחד במקום אחר.

תולדות בתי-הכנסיות ושמותיהם

לפני שאפשר יהא לתת פרטים מלאים על בתי הכנסיות [2] של כורדיסתאן, מן ההכרח יהא לנהל הקירות טֶקְטוֹנִיּוֹת יסודיות וחפירות מסוימות. רבים מבתי הכנסיות הקיימים כיום הם ללא ספק עתיקים מאד. על כך מעידים כמה פרטים אפייניים במבנה שלהם.

צְלוֹלֶת קַלְעָא, בית הכנסת של ארביל העתיקה (היינו אותו חלק של ארביל הנמצא על גבעת העיר העתיקה), נבנה, כפי שאומרים, לפני ארבע מאות שנה. ואולם רק חלקים מן הבנין הישן נשתמרו, יען כי תיקנו וחידשו את הבנין כמה פעמים.

כְּנִיס נביא יחזקאל בעמדיה, שנבנה, לפי הנראה, בשנת 1250, ראוי לתשומת לב מיוחדת. על אחד מעמודי העץ הישנים שלו נמצאת כתובת, המכילה את תאריך הקמת הבנין, וזו לשונה: „אוול עמרתהא אתקנ"ט איצ'א אתג'דדת פי אתק"ס איצ'א פי את"ר אתג'דדת צפפהא."

ס' „פתרון חלומות" [שנכתב בשנת תקמ"ח ונמצא ברשותו של חכם מעמדיה] מעיר על כתובות זו: „תחלת בנינה היה בשנת אתקנ"ט (1559) לשטרות ולא נשלם בנינה עד שנה שניה שהיא שנת אתק"ס (1560) לשטרות

1. עיין בראואר, תימן, 303.

2. נקרא כמעט בכל מקום כְּנִשְׁתָּא (ז. ד. ע. סולימאני). בארביל: צְלוֹלָא.

לאחר ארבעים שנה בנו את העזרות סביבות החצר שהיא שנת את"ר (1600) לשטרות.»[3]

[מן הענין יהא להביא כאן, באיזו צורה נשתמר הטכסט של הכתובת הנ"ל בזכרונו של אחד מבני עמדיה, שחי בירושלים זה כעשרים שנה. לפיו כתוב בכתב חרוט בעץ, בגולת העמוד העומד בפינה הדרומית מערבית של מלבן העמודים באמצע העזרה: „אַוַול אַמַרְתָּהָא אתקמ"ט לשטרות אסכנדר אחרי ארבעים שנה בנו את העזרות» — ראשית בנינה 1549 וכו'.]

את בתי הכנסיות קוראים בשמות שונים. אחדים מהם נקראים על פי גדלם: כְּנִשְׁתָּא רַבְּתָא, בית כנסת גדול; כְּנִשְׁתָּא זוּרְתָּא, בית כנסת קטן (ז. ס. א.). אחרים נקראים על פי המקום שבו הם בנויים, כגון צְלוֹלֶת קַלְעָא בארביל, שהזכרנוהו למעלה, ובתי הכנסיות העליון והתחתון בעמדיה. לעתים קרובות נקרא בית הכנסת על שם משפחה או גביר, כמו בתימן, אף כי יש להעיר, שבתימן יותר שכיח הוא שאדם פרטי מקים בית כנסת מאשר בכור־דיסתאן, ששם בית הכנסת הוא ענין הציבור.[4] באושנו יש בית כנסת הנקרא כְּנֵיסֶת מוּסַא על שם גבאי מוסא, ובסולימאני נמצא כְּנִשְׁתָּא מאיר מוֹשַׁכָּא.

נוסף על כך ישנם בתי-כנסיות הנחשבים לעתיקות ביותר ונקראים על שמות אישים מקראיים, כנראה מפני שהאישים ההם קשורים לפי אמונת בני המקום בבית-הכנסת או לכל הפחות במקום. במוסול ובביתנורא יש בתי-כנסיות הנקראים על שם אליהו הנביא. הסיפור הבא מסופר בקשר לְכְנִשְׁתָּא סַיִד אֱלִיָּה בביתנורא: לפני שנים רבות, כשעדיין היו כשמונה מאות משפחות יהודיות בביתנורא, רצתה העדה להקים בית־כנסת גדול. הפועלים התחילו בבנין, ואולם כשבאו למחרת בבוקר למקום הבנין, לא מצאו זכר לעבודה שעשו ביום הקודם. אליהו העביר את החלק מן הקיר שנבנה למקום אחר, בקרבת מערה, שאומרים, ששם הוא נח, ושהוא מקום עליית-רגל מפורסם בכורדיסתאן. מכיוון שמערה זו נמצאת מחוץ לעיר, לא רצו נכבדי העדה לבנות שם את בית־הכנסת. ואולם כל פעם שהתחילו בעבודה, נמצא למחרת בבוקר שהבנין הועבר אל המערה. לילה אחד הופיע אליהו בחלום ליהודי הנקרא אליה כודֵידַא, ואמר לו: „אם לא תבנו בית־כנסת ליד מערתי, אהרוג את כולכם.» וכן, בית־הכנסת נבנה על-יד המערה.

מקום בית־הכנסת

אפייני הוה לבתי-הכנסיות הכורדים, שהם בנויים בקרבת מים חיים. בחירת מקום כזה קשורה, ללא ספק, בדרישה לסדר מקוה טהרה ליד בית-הכנסת. גדות-נהר הן המקום החביב ביותר לבית־הכנסת, אפילו אם הנהר נמצא במרחק מה מן העיר.[5] בזאכו, דהוכ, ביתנורא ואוֹרַא נבנו בתי־הכנסיות

3. עיין אסף, תרצ"ד, עמ' 27.
4. עיין בראואר, תימן, 306 והל'.
5. ואולם השוה .J. Z. Lauterbach, 1936, 207 sqq

על שפת־נהר. במקומות אחרים, כגון בנרוא, ג׳לא, ביג׳אר, אושנו, נמצא בית־הכנסת ליד מעיין.

בית-הכנסת בְּאַכְּרָא נבנה מחוץ לעיר כדי שיהא מוקם ליד מעיין. מעיין זה מסתעף לשתי שלוליות העוברות דרך הבנין ויוצאות בקצה החצר. בנימין השני מתאר בית־כנסת זה כלהלן: „באמצע השדות במרחק חצי שעה מהעיר עומד בית (תפילה) [כנסת] ישן נושן מאד, ואצלו מקוה מים אשר שם תרחצנה נשי ישראל.. מדי יום ביומו טרם תפילת מנחה ילכו היהודים אל הנהר השוטף סמוך לבית התפילה...״ [ס׳ מסעי ישראל, ע׳ 29-30; במקור הגרמני ע׳ 92 והל׳ כתוב: „כל יום ששי אחרי הצהרים...״ בתרגום האנגלי, עמ׳ 140 כתוב כמו בעברית].

תכנית הבנין

יהודי עמדיה אומרים, שתכנית הבנין של בית-הכנסת שלהם היא כתכנית בית־המקדש [כפי שהיא מתוארת בספר יחזקאל].

רוב בתי־הכנסיות הכורדים דומים אלה לאלה בזה, שהם מוקפים חצר גדורה גדר אבנים.[6] בחצר משתמשים כמקום־תפילה בקיץ. בניגוד לבית-הכנסת של התימנים, שהוא בדרך כלל מורכב מכמה חדרים בבית פרטי,[7] בית-הכנסת של היהודים הכורדים הוא תמיד בנין מיוחד שהוקם במיוחד לתכלית זו. גם בפרט זה יש משום רמז להבדל בין שתי עדות יהודיות אלו.

כדוגמת בית-כנסת כורדי בחרנו בִּכְּנִשְׁתְּתּ נביא יחזקאל בעמדיה העליונה, שהוא נבנה, כאמור, בשנת 1250 לערך. תכנית־הבנין דומה לתכנית כנשתת עזרא הסופר העתיק ממנו. בית-הכנסת מורכב משלושה חלקים: החצר, בית-הכנסת עצמו, ומספר חדרים קטנים יותר הקשורים בו.

החצר

לחצר, חַאוֶשׁ כְּנִשְׁתַּא, נכנסים דרך חדר־כניסה, חַבַּאבַּל [בית־שער]; זאת אומרת, צריך לעבור דרך שני שערים כשנכנסים לבית־הכנסת, בהתאם לכתוב: „אשרי אדם שמע לי לשקד על־דלתתי יום יום לשמר מזוזת פתחי״ (משלי ח׳, ל״ד). [בשעה שנכנסים לבית־הכנסת, שוהים שעה קלה ב„חבאבל״, משאירים שם את המקטורת וכו׳, ואחר נכנסים לעזרה.]

החצר מוקפת מרפסת מוגבהת, דַכֵּי, ברבים דַכַּאתַא, מכוסה בגג הנשען על עמודי עץ עתיקים. עמודים אלה, סְתּוּנֵי, מעוטרים בראש־עמוד גוּלְסַא [גוּלָּה]

6. תכניות־בנין בלתי־מדויקות של בתי־הכנסיות של עמדיה (נביא יחזקאל) ושל סונדור נתפרסמו על-ידי דר׳ ואלטר שווארץ, ב־ JR, 12.VII.1935. שם נמצא גם תיאור בית־הכנסת של סונדור: „בית־הכנסת עצמו... משמש רק בחורף כמקום תפילה. בקיץ הוא חדר־מחסן בשביל העדה ואנו מוצאים... בפינה אחת ערימה גדולה של צמוקים.״

7. עיין בראואר, תימן, עמ׳ 300.

בצורת מדרגות שהוא דומה מאד לראשי־העמודים של הסַפַּנִידִים. 8 [גובה הגולות כשלושת רבעי מטר, רחבן כמטר; גובה העמודים עצמם כשנים וחצי מטר.] ראשי־העמודים שונים אלה מאלה בפרטים, וכנראה הם שייכים לתקופות שונות. בחלק האמצעי של החצר [שאינו מכוסה גג, והמוקף עמודי־עץ] נמצאת חלקת־אדמה עם פרחים ועצים ומוקפת גדר־אבנים נמוכה. [מתחת לחלק אמצעי זה של החצר יש בור עתיק, גדול מאד. לבור פתח קטן באמצעיתו ונקב בצדו הדרומי. הבור שבור זה כמה שנים וכל מי הגשמים היורדים בתוכו, נבלעים באדמה. בשעת תפילות אין יושבים על גבי בור זה, ואולם בשבת, אחרי גמר תפילת המוסף מתישבים על גבו בני החברה קדישא ושותים ערק.]

ברוב ימות השנה (מפורים ועד חנוכה) מִתפללים בחצר בית־הכנסת. בצד המערבי, באותו צד שבו נמצא בית־הכנסת, מורחבת המרפסת כדי שאפשר יהא להעמיד עליה את העמוד, סְדֵי. שם יושבים גם זקני העדה. מחנוכה ועד פורים מתפללים בתוך בנין בית־הכנסת עצמו. החלק התחתון של בנין זה עשוי אבנים מהוקצעות, והוא קדום מאד. הקירות, שגם הם עשויים אבנים, חדשים יותר. אין לבנין חלונות, האור חודר לפנים רק דרך פתחים בתקרה ודרך שלוש הדלתות הנפתחות לחצר. הדלתות נקראות „היכלות", מפני שהן מכוסות בוילון. תקרת החצר [המקיפה את החצר בצורת מסגרת מרובעת, נשענת על עמודי־עץ, שעל ראשיהם נמצאות כתובות שונות ותחריטים. הכתובות מכילות תאריך ופסוקים אחדים מן התהלים. [אחת מכתובות אלו כבר נזכרה למעלה, עמ, 208. על גולת העמוד שבפינה הדרומית־מזרחית כתוב: „כל הגויים אשר עשית יבואו וישתחוו לפניך ויכבדו שמך סלה" (תה' פ"ו ט', בשנויים קלים).]

לדעת בני העדה חלק [שנים] מן העמודים הללו הם עצים שעדיין נמצאים שרשיהם בקרקע. (אותו דבר אומרים גם על העמודים של כְּנִשְׁתְּת עזרא הסופר בעמדיה.) 9 [בית־הכנסת נבנה במקום שהיה כרם של אילנות בטנים ושקדים. כשבנו את בית־הכנסת, התאימו את תכניתו בצורה כזו, ששני עצים מכרם זה יישארו כעמודי־תווך של בית־הכנסת. גזזו אה ענפיהם והשעינו עליהם את התקרה. שני העצים־העמודים הללו נמצאים באמצע בית־הכנסת קצת צפונה מן הבמה.]

המקום שבו יושבים הגברים, הנקרא דַּכֵּי גם כאן, מכוסה מחצלאות־קש, הַסִירֵי. נכבדי העדה מביאים עמהם שטיחים לשבת עליהם, ויש גם כמה

8. לפי מוסר־הידיעות שלי נמצא סוג זה של עמודים רק בעמדיה, ורק בבנינים יהודיים.

9. [ייתכן שאין זה אלא זכר של אגדה תלמודית, שלפיה היו עמודי־העץ של בית־המקדש בירושלים מושרשים באדמה ונשאו פירות, עיין רפאל פטאי, חש"ג, כרך ב' עמ' 197 והלל' וכן Patai, 1947, p. 90.]

שטיחים השייכים לבית הכנסת ושבעדם משלמת הקהלה.10 לכל אחד מבני העדה מקום מסוים משלו בבית־הכנסת. מקום זה נמסר מאב לבן. רק האבלים מחליפים את מקומותיהם ויושבים בפינה הדרומית־מזרחית. נכבדי העדה יושבים מימין ההיכל, מול שאר העדה.

בסינה יש לכל משפחה מקום מסורתי, היינו העדה יושבת בהתאם למשפחות ולא לפי קבוצות־גיל. כל משפחות הרופאים יושבים יחדיו. בימים עברו היו קטטות נמרצות בבית־הכנסת אם מישהו התישב על מקום השייך למשפחה אחרת. ריבים אלה אפילו הובאו לפני השלטונות הממשלתיים.

בית־הכנסת

[רצפת בית־הכנסת עצמו נמוכה בשלוש מדרגות מרצפת החצר (העזרה) כדי לקיים „ממעמקים קראתיך ה'".]

באמצע בית־הכנסת נמצאת הבמה, דוֹשְׁכָּא,11 שעליה עומד העמוד, סְדֵי. העמוד אינו אלא שולחן ארוך, שממנו בולטים ארבעה מקלות בארבע פנותיו, אִקְלַאתַא, שעליהם שמים את כתרי התורה; ושבעה חורים או שקעים, שבהם מעמידים את הנרות בפורים (רק בע.) בזאכו אין אִקְלַאתַא, מפני שכתרי התורה נשארים על ספר־התורה בשעת הקריאה ואין מוכרים את הכבוד של הסרת הכתרים מן התורה.

בסינה עומד הסֶדַא על במה שעליה יושבים גם כמה מנכבדי העדה. את המקומות הללו יורשים בנים מאבותיהם.

ההיכל

בצד המערבי של כנשתא נביא יחזקאל נמצאים שלושה תאים. התא האמצעי נקרא דוּכֵּי או מַנְזַל. הוא קטן לגמרי ומכיל ארון מחולק לחלקים, סְנְדוּק, שבו שומרים את ספרי-התורה. לארון דלת מעץ המכוסה וילון. הדוּכֵּי גם מכיל את המגילה, את כסא אליהו, את השופר, את המַלְקות, היא רצועת העור למלקות בערב יום הכיפורים, וכד שמן שומשמין.

בקיר הצפוני של הדוּכֵּי, קרוב לתקרה, נמצא פתח התא השני, שהוא משמש בית גניזה לכתבי־יד וספרים שבלו ואי אפשר עוד להשתמש בהם. התא השלישי, בֵּי כַּמְרַא, סמוך לדוכי מצד דרום. בו נשמר היין הדרוש לשמוש בבית הכנסת או בשביל החברים.

[רצפת הגניזה נמוכה מרצפת בית הכנסת. מבית הכנסת לתא-הגניזה מוביל פתח קטנטן. יש בגניזה כשלוש מאות ספרי תורה ישנים ובלויים וכמו כן סדורי תפילה הרבה.]

גם בזאכו יש חדר מיוחד בשביל ההיכל. הוא נמצא בפינה הדרומית-מערבית של בית-הכנסת והוא מורם במקצת. ספרי התורה נמצאים על איצטבאות

10. כשנגנבו פעם בסינה שטיחים אלה, קנה מושל העיר אחרים במקומם.

11. עיין יאבא, עמ' 194: דוֹשֶׁכ, מורון, מיטה, ספסל לשינה.

דַכַּנִיתַא, לאורך הקיר המערבי והדרומי. הספרים אינם מוגנים על ידי מכסים מיוחדים. בזאכו מכיל חדר זה גם את כסא אליהו, את המלקות ואת המנורות עם המכשירים שלהן ועם מלאי הדלק.

בסינה, היינו במחוז הפרסי של כורדיסתאן, אין שומרים את ספרי-התורה בחדר מיוחד. כאן ההיכל אינו אלא שקעים, תַּאקִי, בקיר המערבי. לשקעים הללו דלתות והן מכוסות בוילון, פַּרְדַא — לעתים בכמה וילונים, אחד על גבי השני, כי הם מתנות ויש מהם הרבה בבית הכנסת. בארביל, אושנו והכפרים בסביבות סונדור נמצא אותו טיפוס של היכל.

ספרי התורה

ספרי התורה העתיקים שמורים בתיקי עץ, תִּיק. (ע. תִּיקַא) מרובעים וכבדים, שהם מקושטים לעתים קרובות בקישוטי כסף. התִּיקֵי הישנים בעמדיה היו קופסאות עץ בלתי מקושטות. ספרי התורה החדשים יותר שמורים בתיקים עגולים, בדומה לאלה של היהודים הספרדים. בסינה מכוסה התיק העגול, קַאפּ, בכד ומקושט במסמרי מתכת.

עצי-החיים, הם המקלות שמסביבם כרוך ספר התורה, נקראים שֶׁבּוּקַא (ז. ע.), או עַמּוּד (ס.). הספרים עטופים במעיל אחד או בכמה מעילים, פַּרַגִ'י [או חוּפּוֹן] (ע.), כְּרְתַּכּ (ז.), כַּבַּא (ס.), שניתנו לבית הכנסת על ידי נשיהם או קרובותיהם של תורמי ספרי-התורה, או על ידי אמהות שילדיהן חלו. הנשים גם תופרות מטבעות, אלמוגים (כְּסָנֵי), תיקי-קמיעות וכדומה, אל מעילי התורה בהזדמנויות שונות בתור מלוי איזה נדר.

בראש עצי החיים באים כתרי-התורה, רִמּוֹנִים או רְמוֹנֵיֵי. בסינה הם נקראים גם בשם „תַּאג' תורה", היינו כתר תורה. כל הרמונים הכורדיים שראיתי היו מכסף, עשויים בסיגנון הקלאסי, עם מוטיבים הנובעים לפי הנראה מן התורכים. זוג רמונים מבית הכנסת של הכפר בַּרַאשִׁי [12] עשוי כסף עם קישוטי זמורות גפנים, מורכב מארבעה חלקים: 1) הגבעול, 2) ו3) סדור הרמון שאפשר לפרקו לשני חצאים, ו4) הבורג עם מהלך בכיוון ימינה. כבר הזכרנו למעלה איך שמים מים בתוך שני חצאים אלה, נותנים אותם לחכם שיברכם, ואחר כך נותנים את המים לאשה המקשה לילד כדי להקל על ציריה.

החלק העליון של כדור הרמון נושא את הכתובת הבאה חרוטה בשורה אחת יחידה לאורך הקצה: „אלו הרמונים הם קודש לה' לא ימכרו ולא יגאלו לב"ה של ק"ק בראשי יע"א שנת תרכ"ג" (1863).

אל הרמונים קשורים פעמונים קטנים, (ע. זַאגֵי [לשון הפעמון; הפעמון עצמו: זִינְגֶרוֹגִי]; ז. זִנְגִלֵי; ס. זַנְגְלֵי). בזאכו משאירים את הרמונים תמיד על

12. כעת באוסף בראואר באוניברסיטה העברית, מס' 70: 38. רמון אחר, דומה לזה, הנמצא עתה בירושלים בבית-הכנסת שנוסד על-ידי עולי בראשי, בנוי כמעט בדיוק באותו אופן ועליו התאריך תקמ"ג—1783.

ספרי התורה. רק בימי אי־שקט מסירים אותם ושמים אותם בביתו של הגבאי לשם שמירה. בעמדיה, לעומת זה, משאירים רק שלושה זוגות של רמונים בבית הכנסת. על האחרים שומרים באופן קבוע בביתו של הגבאי. בערך בכל שבועים מחליפים את הרמונים, ובאופן זה יש לכל זוג רמונים הכבוד לשמש כקישוט לאותו ספר תורה, שממנו קוראים את פרשת השבוע. ברימונים השתמשו גם לקישוט כסא־אליהו, שעליו נמצאים מקלות־עץ מיוחדים לקבלת הרמונים.

בימים עברו היו בכורדיסתאן סופרי־תורה, ובאופן זה חלק מספרי התורה העתיקים, הכתובים על עורות, הם יצירה מקומית. בעמדיה, למשל, חיו חכם רחמים וחכם חיים בערך לפני חמישים שנה, שהיו סופרי־סת״ם בעלי־שם. ואולם מזמן שפסקו הסופרים קונים את ספרי־התורה במוסול, בבגדאד או — במחוז הכורדי הפרסי — בחמדאן.

מספר ספרי־התורה הנמצא בבתי־הכנסיות שונה ממקום למקום. בזאכו יש לבית־הכנסת הגדול עשרים ספרי־תורה, לבית־הכנסת הקטן—עשרה; בעמדיה נמצאים בבית־הכנסת עזרא הסופר שבעה ספרים, בבית־הכנסת נביא יחזקאל שנים עשר. אומרים, שבגניזה של בית־כנסת נביא יחזקאל נמצאים יותר מ־200 ספרי־תורה שנפסלו. בבית־הכנסת של סונדור נמצאים עשרה ספרי־תורה. (בבית הכנסת של יהודי בראשי בירושלים יש חמשה ספרי־תורה.)

בהיכל, או לפניו, דולק נר התמיד, שְׁרָאצָ (הנקרא „נר תמיד" רק בפי החכמים). נר זה היה עשוי בימים עברו מברזל, ואולם כיום הוא עשוי מחרס, והוא עומד בדרך כלל על ארגז־עץ בקרבת השער. בעמדיה עומד נר־התמיד על עמוד־ברזל מיוחד בעל שלוש רגלים. נוסף על נר־התמיד דולקים בבתי־הכנסיות נרות אחרים, אף הם בקביעות. משפחות, שנפטר אחד מבניהן, תורמים לבית־הכנסת שמן להדלקת נר כזה לשנה שלמה. בסינה נמצאים לעתים קרובות שלושים עד ארבעים נרות כאלה דולקים בעת ובעונה אחת. בייחוד בשבתות ובימים טובים גדול מספרם של הנרות הללו. אם שכולה, למשל, כשהיא יולדת ילד שני, תדליק „שראעת אליהו נביא" בשבילו כל שבת, ראש־חודש וחג, במשך שש שנים רצופות (ז.). העפר והשיירים של השמן מנרות אלה נחשבים לתרופות חשובות ויעילות. אדם שיש לו חבורה ילך אל השמש ויבקש ממנו מעט „שְׁכְתְּת בְּנוּנְתַּא", עפר [זוהמה] מן האצטבאות, כדי להשתמש בו בתור משחה (ז.ע.).

בשעת קריאת התורה אין הספר מונח במצב מאוזן על העמוד, אלא מחזיקים אותו באלכסון כשהוא נשען על גבו של הסְּדֵי. היד (ע.ז.: מֻכוּסַא; סונדור: מַנְכֵּידַא; ס. ארביל: כַּלַּם) שבה משתמשים כדי להראות את הכתוב לבעל־קורא, אין לה אותה הצורה שבה אנו נפגשים לעתים קרובות במקומות אחרים, היינו צורת יד עם אצבע אחת פשוטה. מכוסא אחת מבראשי משנת 1770 עשויה באופן פשוט לגמרי ואולם היא מעידה על חוש עדין לצורה

וסגנון.[13] כמה מן הידות נושאות כתובת, כגון שם התורם.

בשעת אמירת הברכות מכסים תמיד את התורה במטפחת, כדי שאיש לא יחשוב, שהברכות כתובות בתורה, שהרי אסור להוסיף על התורה אפילו כקוצו של יוד. בעמדיה תולים מטפחת זו, שִׁישַׁךְ או שִׁישַׁא, בין הרמונים, בזאכו קושרים אותה מסביב לרמונים, ומכאן שמו: כֶּפֶּיֵי. בסינה כורכים אותה מסביב למעיל התורה בדומה לחגורה, והיא נקראת משום כך כַּסַא[14], חגורה.

בכמה בתי-כנסיות (כגון ז.ד.ע. סונדור, סראנס, ביג'אר, סינה) תלויה מן התקרה קליפת-ביצה גדולה, חומה וריקה. קליפת-ביצה זו ידועה בשם בֵּיסַא סִמוֹרְג או בֵּיסַא נִשְׁרַא, ביצת נשר. סימורג היא ציפור-הפלא שיש לה תפקיד חשוב באגדה הפרסית.[15] היהודים מקשרים את השימוש בקליפת-הביצה (שעליה כתובים לפעמים כמה פסוקים מן התורה) בשמות יט, ד: „ואשא אתכם על כנפי נשרים“, ובדברים לב, יא: „כנשר יעיר קנו“. ועוד אומרים, שהצפור דומַא כַּסְכֵּי, זנב ירוק, המביאה אדמה מקברו של משה (ע.), בונה את קנה על הגג בדיוק מעל לביצה זו.

עזרת נשים

לרוב בתי־הכנסיות העתיקות בכורדיסתאן אין עזרת נשים כלל, מכיון שהנשים המעיטו ללכת לבית־הכנסת. הנשים האחדות המבקרות בבית-הכנסת— הן על-פי הרוב נשים זקנות—יושבות להן בחצר, או יושבות, כשהן רעולות, בבית־הכנסת עצמו. בזאכו יושבות הנשים הזקנות והנערות בבית-הכנסת ביום הכפורים, בעוד שהגברים מתפללים בחצר. יתר הנשים, עם הילדים, יושבות על גגות הבתים השכנים.

בחצר בית-כנסת נביא יחזקאל בעמדיה יש מרפסת מוגבהת, דַכַּת אַבְסָלָא [עזרה של יקב], שעליה דרכו בימים עברו את הענבים לעשיית היין בשביל בית-הכנסת, ואולם כיום יושבות עליה הנשים, ומכיון שכבר אין משתמשים בה בתור יקב קוראים לה דַכַּת בַּכְּתַאתַא.

בכל שלשת בתי-הכנסיות של ארביל יושבות הנשים על גזוזטראות סגורות, שמהן הן יכולות להציץ אל חדר הגברים דרך כמה חלונות קטנים. רק נשים זקנות אחדות משתמשות בגזוזטראות אלו.

בסינה נמצא חדר הנשים, תּוּכַּא אֶנְשֵׁי, מעל לבית השער, ויש לו שכבת עץ שדרכה אפשר להביט אל החדר הפנימי. בקיץ יושבות הנשים על גגו של בית הנמצא בתוך החצר.

13. עכשיו באוסף בראואר, מס׳ 154 : 38.

14. מקלין, עמ׳ 98 חַיַאצַא, חגורה. בסינה משתמשים בבטוי „כַּאסַא אַסְרְתַא״ — „חגור בחגורה״, כשאין רוצים לומר „ספר תורה״.

15. [על הציפור סימורג עיין למשל, Donaldson, 1938, 166; Hastings, ERE, I, 514a; II, 448b; VIII, 294b.]

הגניזה

כבר הזכרנו למעלה, שהגניזה בעמדיה בבית-הכנסת נביא יחזקאל נמצאת בחדר מיוחד, הנקרא בית גניזה. נראה, שכיום מוקדש חדר מיוחד לגניזה רק בעמדיה, אף כי מתקבל על הדעת, שזהו סדור קדום ביותר. בסינה חלולה היא המרפסת של הסֶדֶי, סַכּוּ סֶדֶי, והחלל משמש מקום גניזה. הספרים מוכנסים דרך חור מן הצד.[16] סידור דומה לזה נמצא גם בזאכו. מקום הגניזה נמצא מתחת למדרגות העולות מן החצר אל הגג. באושנו נמצאת הגניזה במרתף מתחת להיכל, ובדהוכ הוא תא שבתוך הקיר העבה. כשהגניזה מלאה, מבררים החכמים את תכנה. את הדברים שאין להם ערך הם שמים בשקים וקוברים בחצר בית־הכנסת, ואולם את ספרי־התורה הקדומים וכל הספרים הקדושים האחרים מחזירים לגניזה.

16. הגניזה נזכרת בקיצור גם על־ידי בראוור, שם, עמ׳ 20: „בבית הכנסת ישנה גניזה שלא פונתה זה זמן רב, אך לא יכלתי לטפל בה; אפשר שחוקר ימצא בה חומר לתולדות היהודים בכורדיסתאן הידועות לנו רק מעט מאד.״ בנוגע לגניזת סונדור עיין פישל, דוד רבית הלל, עמ׳ 10, הערה 18.

פרק שמונה עשר

השבת

השבת היא הנקודה המרכזית בחייו הדתיים של היהודי הכורדי, והשמירה הקפדנית על החוק המחייב את המנוחה ביום זה הולמת את אי-הגמישות האפיינית לטבעו האיכרי. על התנהגות בני העדה בשבת מקפידים מאד, וכל עבירה על חוקי השבת נענשת באופן חמור ביותר.

בארביל נענש אב, שבנו הדליק גפרור בשבת בתשלום של 80 גרוש. בעמדיה צריך האשם לשלם קנס במזומנים, ששני שלישים ממנו מקבל בית-הכנסת ואת השליש האחרון מקבל החזן. נוסף על כך חייב הנענש לתת ל„חברים" כמות מסוימת של ערק. ולא זו בלבד, אלא שהוא גם מקבל מלקות ארבעים ברצועה, ולפעמים אפילו מחייבים אותו בעשרים וששה ימי-צום.

תיאור חי של האופן שבו מתיחסים יהודי כורדיסתאן אל מי שעבר עבירה מסוג זה ניתן בסיפור על רבי שמאל ברזאני, שאותו פרסמתי במקום אחר.[1]

היהודים הכפריים, שמספרם קטן יותר, הם פחות קפדנים במקצת. יהודי סינה אומרים על אחיהם בני הכפרים שבסביבה, שהם יודעים כל כך מעט על היהדות, שלפעמים מפקפקים הם אם כבר הגיעה השבת אם לאו. פעם, כך מספרים, יהודי כפר אחד, שלא ידעו להחליט בדבר, שלחו כורדי לכפר הסמוך כדי שיראה מה עושים שם היהודים. הכורדי חזר ואמר: „הנשים היהודיות יושבות על מפתני בתיהן וצדות כנם. הגברים יושבים ושותים ערק ואוכלים גרעינים." „אם כן הדבר", אמרו היהודים, „הרי אז באה השבת" (ס.). ואולם גם בעיר כגון סינה מתרשלים האנשים בשמירת החוקים והיו ביניהם כאלה, שנהגו בימים עברו ללכת לשוק בשבת ולקנות פירות. הממשלה נתנה לראש העדה, רוֹנַת גֶ'מַאַע, שומרים שמחובתם היא לדאוג לכך ששום יהודי לא ילך לשוק בשבת.

במחוזות ההרריים הקור גדול כל כך, שהכרחי הוא לקיים אש גם בשבת ובתנאים אלה מצדיקים את אי שמירת החוק.[2] מספרים, שפעם אחת בא שליח

1. עיין בראואר, .5698, pp. 164 sqq

2. הוא הדין בנוגע לנסתוריאנים: „אומרים שיש כיום נסתוריאנים בתִּיַאָרִי שלא ידליקו אש בשבת כדי לבשל אוכל; ואולם ימות החורף הקרים מכריחים אותם להדליק אש למען החום הדרוש." .Grant, 1841, 215

יהודי אל עדה הררית כזאת בחורף. ערב שבת היה, והאנשים ישבו סביב האשים שהודלקו לפני שקיעת החמה. ואולם האש חישבה להכבות. וקראו לגוי, היינו לכורדי, שמתפקידו לעשות עבודות מסוימות בשבת בשביל היהודים ושהוא נקרא נוּרַיָא,[3] כדי שיחדש את האש. אז קפץ השליח ממקומו וקרא: אסור להזין את האש בשבת!" האנשים הסבירו לו, שאי-אפשר יהא לסבול את קור הלילה בלא אש. ואולם השליח לא אבה לשמוע להם, והאש כבתה. במשך הלילה ירדה מידת החום. ולמחרת בבוקר היו בני העדה צריכים לעבור דרך שלג עמוק כדי להגיע לבית הכנסת. השליח כמעט מת מקור. הוא רעד וצעק „התפללו מהר יותר!" „מדוע ?" שאלו בני המקום, „הרי שבת היום !" כשחזר השליח מן התפילה חשש פן יקפא וימות מן הקור. ולבסוף הסכים שיקראו את הנוּרַיָא להדליק אש חדשה (ע.).

מצד שני אירע פעם, שניצוץ נפל בשבת על שמלת אשה והתחיל שורף את רגלה. האשה צעקה וצווחה, ואולם איש לא העיז להוריד את הניצוץ משמלתה, אלא שלחו לקרוא לנוריא (ע.).

יום ההכנה (ערב שבת)

ההכנות לשבת דורשות יום שלם, ויש שמתחילים בהם כבר ביום חמישי. הנשים מסרקות את שער ראשן בהקפדה מיוחדת בערב שבת, כי אסור להסתרק בשבת. שאלה תכופה היא: „כֶּוָרְסִי אֵינַךְ כֶּכִילַךְ בְּסָכַךְ פֶּתְלִילַךְ טַא שַׁבְּסַא" — „חברתי, האם מרחת את עיניך בכוחל וסלסלת את פיאותיך בשביל השבת?" ואולם את בגדי השבת אין לובשים אלא בשבת בבוקר, פרט לנערות צעירות, שהן מתלבשות ומתקשטות כבר בערב שבת.

גם הגברים עושים הכנות לשבת. ביום ששי בבוקר הם צריכים לגלח את ראשיהם. בעמדיה עובר התפקיד של ביצוע הגילוח בירושה במשפחות מסוימות, ועושים את הגילוח ללא תשלום כי הוא נחשב למצוה הנעשית לכבוד השבת.[4] אחרי הצהרים, צעירים וזקנים לוקחים את בגדי-החג שלהם תחת זרועותיהם והולכים אל שפת הנהר לטבול במקוה טהרה.

רחיצה זו של ערב שבת, כִּיַאפַּא, היא הזדמנות לשמחה ציבורית, בדומה לרחיצת החתן. בייחוד בהתנהגות האנשים הצעירים בהזדמנות זו אפשר להרגיש שיהודי כורדיסתאן אינם יהודי גיטאות. אחרי הרחיצה לובשים הגברים את בגדי השבת והולכים הביתה (ז. ע.).

מסינה, שהיא עומדת תחת השפעה פרסית חזקה, עשו להם היהודים מרחצאות פומביות חמות, בדומה לאלה של שכניהם הפרסים.

הכנת מאכלי השבת היא, כמובן, תפקיד הנשים. ואולם גם הבעלים

3. בסינה נקרא הכורדי המשמש בשבת גַר מַלָּא.

4. לא כן בז. או בס. בז. יש רק ספרים מוסלמים. בתימן מגלח המורי את בני העדה, ואף הוא עושה זאת בתור מצוה, בלא תשלום. עיין, בראואר, תימן, עמ' 308.

מנסים לקחת חלק בעבודות ההכנה. מכיוון שהנשים אינן הולכות לשוק, צריכים הגברים לקנות את כל צרכי השבת. רוב הדברים אמנם נמצאים בבית, ואולם פירות, תרנגולות וכדומה, צריך לקנות בשוק. הגברים רואים בקניות אלו מצוה; וכדי להרבות את עמל המצוה, הם מביאים הביתה כל דבר לחוד. מוסר־הידיעות שלי מסינה אמר לי, שהוא עצמו הלך לא פעם עשרים הליכות מן הבית אל השוק וחזרה בערבי שבתות.

הלחם, שאותו אופים לכבוד השבת, הוא לחם פשוט, ואולם יש שזורים גרעיני שומשומין או כרווייה על לַכְמַת הַמוֹצִיא. בסינה אופות הנשים שש ככרות לחם קטנות ועגולות, ג׳וּגֵי שַׁבָּת, שתים שתים לכל אחת משלוש הסעדות. למעלה כבר הזכרנו את טְלוֹמְסַת שַׁבְּסָא הניתן לשמש.

עקרת הבית חייבת להכין ביום הששי את מאכלי השבת וכמו כן את ארוחת ערב שבת. החמין של יהודי כוריסתאן (ז.: מֶבּוּסֵי; ג׳לא: מֶבִּיסָא) שונים בהתאם העונה ומצבה הכלכלי של המשפחה; ואולם גם בכך אפשר להרגיש בשמרנות האיכרית של היהודי הכורדי.

מין החמין החביב ביותר הן הכופתאות (כּוּתֵילֵי או כּוּפְתֵי) המבושלות בכל מיני אופנים, ואולם על פי רוב ביחד עם כַּאסָא, קיבת כבש ממולאת באורז (ארביל, ז. ע. ג׳לא, ס.). המֶבּוּסֵי הקיציים החביבים ביותר הן תרנגולות עם אורז, רִזָא כֶּסִיסָא. כבר הערנו, שהכורדים קוראים לכופתאות „כּוּפְתֵי שַׁמְעָא", כופתאות שבת, ומיחסים להם כוח-רפואה. את המבוסי מעמידים על התנור, כַּנוּנָא, שהוא אינו אלא מעין ארגז עשוי מחרס שחסר לו הקיר הרביעי. חומר ההסקה הוא פחם, פַּלֵית נוּרָא. כדי לשמור על החום מכסים את האש באפר, הנקרא בְּרֵישׁ דְגְ׳מְנֵי, „בראש החוטאים" [אויבים] (ז.). שם זה נובע מן המנהג לזרות אפר על ראש המת, וכנראה הרעיון הוא, שהאפר שאותו זורים כאן לא יחולו על ראש אחד מבני המשפחה אלא על ראשו של חוטא. לאחר שכיסו את האפר, מניחים מלבן חרס, סֶדוֹרֵי, על הצד הפתוח של התנור וחותמים את המקום שבין הסיר והכנונא בחומר. בתוך החומר תוחבים ביצים. תנור חתום וסגור באופן זה יכול באמת להיקרא מֶבִּיסָא.

בניגוד לתימנים, שבשילם מונחת חשיבותו של תנור השבת בעיקר בזה, שהוא צריך לשמור על הקפה, גִשְׁר, שלהם שלא יתקרר,[5] אין היהודים הכורדים רגילים במשקאות חמים בשבת. ללא ספק מסיבה זו שותים הגברים ערק למכביר ביום זה. הנשים שותות רק מים. בעמדיה שולחים הכורדים המוסלמים לפעמים תה חם לידידיהם היהודים ובארביל אפילו מזמינים היהודים קפה מבתי־קפה כורדיים ומשלמים בעדו מראש.

ערב שבת

כיום אין מכריזים בפומבי על התחלת השבת. בעמדיה, בימים עברו,

5. עיין בראואר, תימן, עמ׳ 309.

תקעו בשופר בתור אות. בארביל היו מקודם מכריזים על השבת על-ידי תקיעה בשופר על ראש המבצר. בביתנורא היה שופר מיוחד לשם כך. התקיעה הראשונה הזהירה את האנשים בשדות להפסיק את העבודה ולחזור הביתה. התקיעה השניה ניתנה בשביל אלה שעבדו בגנים בקרבת הבתים, והשלישית הודיעה, שהגיע הזמן של הדלקת הנרות. כיום יודעות הנשים לפי קריאת המולא המוסלמי מראש המינארה של המסגד, שהגיע הזמן לסיים את ההכנות לקראת השבת (ז.ע.).

לפני שהבעל הולך לבית-הכנסת לקבלת השבת, הוא מזכיר לאשתו: „מַאלֶק (מַעְלְק) שְׁרַאַא מֶשַׁאבֵי דוּכְּסַא מַאבֶּס מֶבִּיסַא״—„הדליקי את הנר, תפשטי את השטחים, חממי את המביסא“ (ע.). [או, בנוסח אחר: מוּבִּיסְלוֹכוּן מַעַלְכוּן שְׁרַאַא כַבְּצָ׳א הַיַּא מְרוֹזְדִיגְלוֹכוּן שולחן דְבוּקוּלַּא שַׁבְּסַא הַיַּא — עשיתן חמין? הדליקו את הנר מעט מהר! הסידרתן את השולחן? תפסו את השבת מעט מהר! ואולם בעל-הבית אומר את דברי-הפקודה הללו בלשון רכה.]

מנורת-השבת היתה עשויה בימים עברו מברזל או מחרס והיתה לה צורה עגולה-מארכת בדומה לאלו הנמצאות עוד מן התקופה הפליאוליתית.[6] במנורות-חרס כאלה משתמשים בסינה עד עצם היום הזה. שָׁמן, „שְׁרַאֵי הַמְדַאנִי״, מראה על מוצא פרסי. הטיפוס השכיח ביותר של מנורה כיום הוא קערת-זכוכית מלאה שמן-קיק ומצוידת בכמה פתילים.

לאחר הדלקת הנרות מסדרת בעלת-הבית את הסנייא. היא מניחה ארבע, שש, או שתים-עשרה ככרות של לַכְמַת המוציא על הסנייא או בסל (בין העניים). בעמדיה שמים כיום רק שלוש ככרות על הסנייא; בימים עברו היו שמים שתים-עשרה. מקודם היה נהוג לשים קערת-מלח על הלחם. אחר-כך מכסים את הסנייא במטפחת (ע. מֶידַא). עשוייה ממספר גדול של טלאיים מרובעים וצבעוניים תפורים זה בזה. לפעמים רקום פסוק, כגון „זכור את יום השבת לקדשו“, על מטפחת השבת. בסינה אנו מוצאים מטפחות יפות במיוחד, מקושטות ברקמות ובכתובות עבריות. מטפחות אלו מזכירות את המטפחות שבהן מכסים את קערת הסדר.

ליד לחם השבת מניחים גביע בשביל הברכה. גביע זה, כַּנְיַנַא, בדרך כלל אינו אלא גביע נחושת או חרס פשוט. כיום משתמשים בכוס-זכוכית פשוטה, אף כי יש משתמשים בגביעי-כסף, שעליהם חרוט שמם.

אחר התפילה בבית-הכנסת מברכים בני העדה זה את זה בברכת „שבת שלום“. בקיץ מבלה המשפחה את ערב-השבת על גג הבית. מברכים על הלחם ועל היין, אחר-כך מתישבים הגברים לשתיית הערק שלהם ולאכילת מזא, ושרים שירי שבת. בשעה מאוחרת יותר סועדים את לבם.

בין יהודי כורדיסתאן לא נהוג לאכול דגים בערב שבת. לדעתם צריך

6. באוסף-בראואר, מס׳ 101: 38 נמצאת שְׁרַאַא שַׁבְּסַא ישנה עשויה מברזל, שגילה ניתן כמאתים שנה.

לאכול משהו חמוץ בערב זה, מפני שכוכב המאדים, גָלַאוֻשׁ, נמצא בעלייה. משום כך מנת ערב־השבת הכללית כמעט היא הַכְמוּסְתָּא. בייחוד בזאכו אין משפחה בלא כמוסתא בערב שבת. מכאן הסיפור הבא: יהודי מזאכו, לאחר שבילה כמנהגו את כל השבוע בכפרים כרוכל, חזר הביתה בשעה מאוחרת בערב שבת. הוא שאל מאשתו, מה בישלה, וכשהיא ענתה לו, „יִפְּרַךְ" הוא אמר: „תני לי את מקטרתי, כדי שאוכל לעשן." „מה," צעקה האשה, „אתה רוצה לעשן — והרי ערב־שבת עכשיו!" „לא," ענה הבעל, „אם לא בישלת כמוסתא לא יכול להיות ערב-שבת."

לאחר הארוחה יוצאים האנשים רק לעתים רחוקות לרחובות. על־פי רוב קוראים מעט מספר הזוהר והולכים לנוח בשעה מוקדמת, כי עליהם לקום למחרת השכם בבוקר בשעה ארבע. בשבת בבוקר הם שרים פזמונים והולכים לבית-הכנסת לפני אכילת ארוחת-בוקר. כל גבר נוכח בתפילה, ואולם מבין הנשים באות רק זקנות אחדות. קריאת־התורה בשבת בבוקר נמשכת זמן רב, מכיוון שכל אחד מבני העדה, שבהזדמנות אחרת יש להם רק תפקיד פסיבי, יכול כאן להשתתף באופן פעיל בתפילה. לעלות לתורה נחשב לכיבוד כה גדול בין יהודי כורדיסתאן, שפיתחו בשביל חלק זה של התפילה תהליך מיוחד.

בזאכו ועמדיה (וכמו כן בדהוכ) מוכרים במכירה פומבית פעם בשנה, בשמחת תורה, את כל הכיבודים, פִּסְלֵי (ע.), הקשורים בעלייה לתורה ובפעולות מסביב לקריאת התורה. בסינה מוכרים אותם פעמים בשנה, בשמחת-תורה וביום האחרון של פסח.

כדוגמה נתאר את המכירה הפומבית בעמדיה. המכירה מלווה לעתים קרובות בריבים וקטטות, כי משרות-הכבוד הן חשובות ביותר וגדולה ההתחרות בהשגתן. הזכות לפתוח את ארון-הקודש, „פתיכת היכל", נמכרת לשני אנשים. הבעלים של נשים עקרות עושים מאמצים מיוחדים כדי להשיג כיבוד זה לעצמם—כנראה, מפני שהם רואים בו תרופה מגית. תפקידים אחדים הנמכרים לשני אנשים הם: קַאפַּת סֵפֶר, הוצאת התורה מן ההיכל והנחתו על הסְדֵי; מְקַדּוֹרֵי, פתיחת הספר והרמתו לעיני העדה; והשושבין, העומד לימין החתן ומכסה במטפחת-משי את התורה כל פעם שהאנשים הנקראים לתורה אומרים את דברי הברכות. משמאלו של החזן עומד הסוֹמֵךְ עם ספר-תורה מודפס בידו, כדי להשגיח, שהחזן יקרא את התורה בלא טעויות. גם כיבוד זה נמכר לשני אנשים, שהם, בדומה לאחרים שנזכרו מקודם, ממלאים את התפקיד חליפות. אם החזן עושה טעות, מרים כל הקהל, שהוא תמיד עומד על המשמר לתפוס את החזן בטעות, צעקה גדולה, עד שהחזן חוזר וקורא את הפסוק ללא טעות. עליית כהן אין מוכרים במכירה פומבית, כי מספר הכהנים בכורדיסתאן הוא קטן מאד. [בעמדיה היה בשנים האחרונות רק כהן אחד.] מצד שני יש הרבה לויים [בע. היו יותר ממחצית העדה לויים], וכדי למנוע התנגשויות

ביניהם, קוראים את כולם לתורה בזה אחר זה. [השמש קם ומכריז: אְלָאהָא מַזֶּדְבּוֹכוּן, לוי! — אלהים ירבה אתכם, לוי! בזה נפתחת מכירת הלוי, וכל אחד מציע כאות נפשו.] רק את מחציתה של העליה השלישית מוכרים. מכירת ה„שלישי" נעשית בערך באופן זה: א׳ מציע 25 רופיות בשביל כל ה„שלישי"; ב׳ מציע 20 רופיות בשביל מחצית ה„שלישי"; ג׳ מציע 15 רופיות בשביל „רגל" אחת. ג׳ זוכה ב„רגל", היינו בחלק הרביעי, ב׳ זוכה במחציתו, וה„רגל" האחרונה נמכרת במכירה חדשה (ע.). באופן זה מחולק ה„שלישי" לארבעה חלקים, בדומה לארבעת חלקי בהמה שנשחטה. ארבעת האנשים שזכו בארבעת חלקי ה„שלישי" נקראים לתורה בימים שני, חמישי ובשבת בבוקר ובשבת אחר-הצהרים. את מחציתה השניה של העליה השלישית אין מוכרים, אלא שומרים אותה לחתנים, לאבות של בנים שנולדו, לאורחים וכדומה. מנהג רווח אצל יהודי כורדיסתאן הוא לקרוא את ה„עולים" לתורה. בקשר לחתונות, מילות, או הזדמנויות אחרות כשנמצאים אורחים בעיר, קוראים לתורה את כל אלה שרוצים לכבדם או שאין להם עליות, בזה אחר זה, בתור „עולים" לפני ה„שלישי". את הפסקה של השלישי מחלקים במקרה כזה לכמה חלקים, ואם יש צורך בכך, אפילו חוזרים עליה. כתוצאה מזה נמשכת קריאת התורה זמן רב.

בסינה קוראים לתורה את האורחים בתור „מוסיפים", אחרי ה„סַאמוּך", היינו הששי. גם בעמדיה עשו נסיון להכניס מנהג זה, ואולם הדבר נכשל. [בע. קוראים את אלה מבין האורחים, שלא הספיקו בשבילם הפסוקים מפסקת השלישי, לעלייה לפני ה„סאמוך" וקוראים להם את שלושת הפסוקים הראשונים מפסקת הסאמוך (הששי). על אותם שלושת הפסוקים חוזרים שוב ושוב עד שכיבדו בעליה את כל האורחים, ואז בא תורו של הסאמוך.]

גם העליה הרביעית מחולקת לארבעה חלקים, באופן שכל אחד מבעלי רבע־עלייה נקרא לתורה בכל שבת רביעית. מכירת ה„רביעי" קשורה לעתים קרובות בקטטות, והיא מכניסה מחיר גבוה, יען כי רבים משתדלים לקנותה. לעומת זה אין דרישה גדולה ל„חמישי", שגם הוא מתחלק לארבעה חלקים, וכתוצאה מזה ה„חמישי" הוא בזול ונמכר בדרך כלל לחברים עניים של העדה.

הכיבוד הגדול ביותר הוא ה„ששי", סאמוך, שגם הוא מחולק לארבעה חלקים בדומה ל„שלישי", „רביעי" ו„חמישי". מחצית ההכנסות ממכירת ה„ששי" מקבל בית־הכנסת, מחציתן השניה מגיעה ל„חברים". ה„שביעי", מַשְׁלִים, אף הוא מחולק לארבעה חלקים ואולם הוא נמכר רק לאבלים.

את המפטיר אין מוכרים בבת אחת לכל השנה, אלא מוכרים אותו מדי שבת בשבתו לחוד. המפטיר נדרש לעתים קרובות על-ידי אבלים, שיש להם „יַהִירְסַיַאת" (= יאהרצייט). גם אבות אוהבים לקנות את המפטיר כדי לתת לבניהם אפשרות להתרגל בקריאה.

[השם המקורי של ה„יאהרצייט" בין יהודי כורדיסתאן היא „צוֹמת

בַּאבַּא" (צום האב) ו„צוֹמת יִמַּא" (צום האם). ביום־השנה של מות אב ואם צמים. אם חל יום השנה בשבת, אינם צמים, כמובן, ואולם יש מקפידים ודוחים את הצום למחרת. ע.]

כיום קוראים את ההפטרה רק בעברית, ואולם בימים עברו קראו אותה, למשל בעמדיה, רק בתרגום. אומרים, שלפני 25 שנים, כשהיהודים הוכרחו לעזוב את בַּשְׁכַּלָא ואת סַלַּמַס ובאו לעמדיה, הם הביאו עמהם את המנהג של קריאת הפסוק הראשון והפסוק האחרון של ההפטרה בעברית ושאר ההפטרה בתרגום. אחר־כך נתקבל מנהג זה על־ידי יהודי עמדיה.

לאחר התפילה הולכים האנשים אל בתי חתנים, שושבינים, אבות של תינוקות שנולדו, או למקומות אחרים, ששם רגילים להתאסף.[7] בעמדיה מתאספים החברים בבֵּי חַזַּאנֵי למשתה־השבת הגדול, שבו משעשעים את החתנים, אבות צעירים, אורחים וכדומה.

בבוקר הולכים הגברים לבית־הכנסת בלא לאכול מקודם, ואוכלים את הסעודה השניה עם החמין, מְבִּיסֵי, רק לאחר שהם חוזרים מן המשתה. על אדם הבא לבית־הכנסת רק בשבת אומרים: „נֶכְפְּלוֹךְ מִן מְבִּיסֵי סֵילוֹךְ צְלוֹסַא" „אתה התביישת מן החמין, משום כך באת לתפילה" (ע. ז.).

לפני שאוכלים את הסעודה השניה רבים אוכלים את הביצים שהושמו בחומר בתנור, בתור סימן לאבלות (ע. ס.).

רק מעטות מבין הנשים באות לתפילה. לאחר שהנשים גומרות את העבודות הנחוצות ביותר (אסור לשטוף את הרצפה), הן לובשות את בגדי השבת שלהן ומבלות את שארית היום בביקורים אצל כלות, נשים יולדות, או אבלות.

הנערות מתלבשות בבגדי־החג שלהן, מתקשטות בקישוטים מרובים, ומתאספים בחצרות של בתים מסוימים למחולות, או יושבות על הגגות ושרות ומבדחות את דעתן. הנערים והנערות הצעירים יותר משחקים משחקים שונים ואולם רק כאלה, שאינם דורשים כדור או מכשיר אחר.

אחר הסעודה השניה הולכים הגברים לבתי האבלים כדי לקרוא „מִשְׁמַרַא", הפרשה השבועית מן הנביאים, הכתובים והמשנה. ילדי־בית־הספר הולכים לבית־המדרש לאותה תכלית.

אחר כך שוכבים להם הגברים ומנמנמים עד שעת ה„דְרַאשַׁא" (ז. ע.),

---

7. גם הנסתוריאנים עושים ביקורים במקום ללכת הביתה אחר תפילת־השבת: „כמה מן האנשים הלכו אחר־כך לביתו של גבאי הכנסיה והשתתפו בסעודה פשוטה אך עשירה יותר, ואחר־כך חזרו לבתיהם או הלכו לבקר אצל ידידיהם הקרובים." הנסתוריאנים לא נפלו בקפדנותם על שמירת השבת שלהם מן היהודים: „אומרים, שבימים עברו התיחסו ביראת־קדושה כזו לגבי השבת הנוצרית, שהמיתו כל אדם שנסע באותו יום קדוש." Grant, 1841, 80.

או „דַארוּשׁ", „דַרַשׁ" (ס.), הנדרשת על־ידי החכם על פרשת השבוע [והדינים או המנהגים]. הדְרַאשָׁא נמשכת לעתים שעתים רצופות. ספרות־הדרשות היא השטח הספרותי היחידי שבו יצרו היהודים הכורדים משהו מקורי.

בעוד שכמעט שאין גבר שיחסר מתפילת הבוקר, ההשתתפות במנחה אינה כללית, אף כי השמש עובר דרך הרחובות וקורא את כל אחד בשמו, כגון „שַׁמּוֹ מִנְחָה". בסינה קורא השמש: „רְאוּבֵן מִנְחַיַא". בשעה זו ואחר המנחה מתאספים היהודים הכורדים באסיפות האפייניות ביותר בשביל חייהם הצבוריים. הם יושבים בקבוצות על הגגות, או, בחורף, בחדרים, ושרים, מספרים סיפורים, תוך שתייה בשפע של ערק ואכילת מַזָא. השירים המושרים הם שירים חילוניים: שירים כורדיים על מעשה־גבורה, למשל; והצעירים יוצאים לעתים במחולות לקול שירת הגברים. מנהג זה מנוגד למנהגם של יהודי תימן, שאצלם דואגים החכמים לכך, שאף אחד לא יעסוק בעניני עלמא הדין בשבת.

אם הבעל לא הביא עמו את הסעודה השלישית שלו אל חברת הנאספים, מביאה אותה אשתו אחריו. הארוחה מורכבת בעיקר מדגים, תרנגולות ויַפְּרַךְ, והבעל אוכל אותה בחברת ידידיו — כשכולם טוב לבם מערק. שעות אלו, הנמשכות עד שקיעת החמה, מבלים לעתים בטיולים על חומת העיר או על שפת הנהר; ושעות אלו הן המהוות למעשה את השבת בשביל היהודי הכורדי.

הבדלה עושים רק לעתים רחוקות בבית. מעטים מבדילים בבית־הכנסת, ואולם על־פי רוב הולכים הגברים להבדיל לבתי אבלים, ששם עושים הבדלה במשך חודש עד שנה, לפי חשיבותו וכבודו של המת.

נר ההבדלה בבית־הכנסת בזאכו אינו אלא נר רגיל גדול, העשוי משיירי הנרות, שבהם השתמשו ביום־הכפורים. נר זה לא יכלה עד הפורים. הנר שבו משתמשים אחר פורים עשוי על־ידי השמש משיירי שַׁמְאַת מְגַלָּא. בנר זה משתמשים גם לקריאת התורה בימות חורף חשוכים. נוסף על זה יש עוד עשרה נרות קטנים, שאותם מחזיקים הנערים.

במקום בשמים משתמשים בהדס, אַסָא, שאותו שומרים לתכלית זו מסוכות. כל אחד מן הנוכחים מקבל מעט מן ההדס המיובש. כשההדס כלה, ממלאים את מקומו בצפורנים תפורים בשקית קטנה. משתמשים גם ברֵיכַן, קורנית (באסיליקום), ולשם כך זורעים האבלים לעתים קרובות קורנית, ריכן, על גגות בתיהם (ז.). המנהג להביט אל הצפרנים לאור נר ההבדלה, כללי הוא. בסינה יורקים הצדה כמה פעמים לאחר שהביטו אל הצפרנים. בעיר זו גם נהוג לשבת בשעת ההבדלה ולהכות בכפות־ידים שלובות על הברך באופן שיישמע קול דומה לצלצול מטבעות.

כשאומרים את הברכה „בורא מאורי האש", קוראים הילדים:

כַּתֵּי מִן דְגְ׳מְנַת יִשְׂרָאֵל לָא פַּאיִשׁ   אַוֹד פַּאיִשׁ רֵישֵׁי יַבֵשׁ

[אחד מאויבי ישראל לא יישאר   מי שיישאר – ייבש ראשו (ע., ובדומה ז.)

אחר מוצאי שבת יושבים היהודים הכורדים עם ידידיהם עד שעה מאוחרת בלילה על ערק ומזא. זוהי גם השעה שבה מתקיימות כמה חגיגות משפחתיות (למשל, לֵיל כֶּסִיסַא, ליל התרנגולות, עיין עמ׳ 94), והשעה שבה שירה, ריקוד וערק מצטרפים יחדיו כדי לרומם את הרוחות ולעורר את הרגשות.

[לענין קריאת התורה: בבית-הכנסת בעמדיה נמצאים כעשרה „לוחות" עשויים מכסף, שעליהם חרוטים עשרת הדברות. אם רוצים לקרוא למישהו שיעלה לתורה, ניגש אליו השמש עם אחד מן הלוחות האלה, וזהו הסימן שהוא נקרא לעלות לתורה. אם הנקרא אינו רוצה לעלות, הוא מנשק את הלוח ואינו קם ממקומו. ואולם אם מוכן הוא לקבל את הכיבוד, הוא מנשק את הלוח, קם ממקומו ועולה לתורה.]

פרק תשעה עשר

פסח

בין יהודי כורדיסתאן, בדומה ליהודים במקומות אחרים, הפסח הוא אחד מן החגים הגדולים. משפחות יהודיות מבודדות, החיות בכפרים, זורמות לעת הפסח לערים כדי לחוג את החג בין אחיהם. כך באים כפריים מבַּמַרְנֵי, אִינִשְׁכְּ, עַרַאדַן, אֶקְדִישׁ, בֶּעְנַתַן, חַמְזֵיֵי [כל אלה בסביבות עמדיה]. הם באים שלושה או ארבעה ימים לפני החג ומביאים עמהם בקר ויין.

היהודים הכורדים קוראים לפסח פַּטִירֵי [או אֶדֶת פַּטִירֵי, חג הפסח, ע.]. זהו המונח שבו משתמשים התרגומים ללחם־מצות. הנשים קוראות לפסח „אֶז פַּרִיתֲלֵי", „חג ההתפקעות", כי עמוסות הן עבודה בימים אלה עד להתפקע (ז.). במשך ימי החג קוראים אותו כרגיל פִּסְחָא. הכורדים משתמשים בבטויים שונים כדי לציין בהם את חג הפסח של היהודים, כגון: עֵיְדָא בּוֹהָארֵי (חג האביב; ע.); עֵיְדָא נַאנֵי בֵּי כְּוֵי (חג לחם ללא מלח; ע.); עִיְדָא תַחְלִישְׁכֵּי (חג המרורות; ע.); עֵיְדָא נְפַּאנֵי (חג ניסן; ז. ד. ע.).

מכיוון שהרבה ראשי משפחות אינם יודעים לקרוא את ההגדה, אין עושים סדר בכל בית לחוד, אלא מספר משפחות (לפעמים אפילו ארבעים משפחות, ובהן כמאה וחמישים נפש) מתאספות לסדר משותף בבית אחד, כגון ביתו של החכם או איזה איש אחר שהוא יודע לקרוא יפה ושהוא נקרא בשם מָרֵי פִּסְחָא.[1] להיות מָרֵי פִּסְחָא נחשב לכבוד גדול. משום כך יש שמתכוננים בעזרת חכם לקריאת ההגדה. יש גם התחרות גדולה לקבלת אורחי הפסח ויש ליישב כל מיני דרישות וסכסוכים לפני שהמָרֵי פִּסְחָא יודע מי ומי יהיו אורחיו לסדר. בדרך כלל מתפשטים סכסוכים אלה על פני כל השנה.

„שבת הגדול"

שבת הגדול, היא השבת הקודמת לפסח, מציינת את סוף הסכסוכים הללו, כי ביום זה נודע למָרֵי פִּסְחָא באופן סופי את מי יוכל לארח לסדר. בזאכו נקרא שבת הגדול בשם שַׁבְּתְּת בַּטָיֵי, שבת השמחה.[2] [בע. שַׁבְּסַא יַקוּרְתָּא שבת הגדול.] שלושה ימים לפני שבת הגדול מכינים בביתו של מרי פסחא עוגה מיוחדת, הנקראת פַּרְנַיֵי, עשויה מביצים ושומשומין. מעוגה זו שולח

1. דבר זה נעשה גם בין יהודי הקוקז, עיין צ'ורני, ספר המסעות, עמ' 196. בין התימנים לעומת זה, חוגגת כל משפחה את הסדר לבדה. עיין בראואר, תימן, עמ' 341.

2. כך הוסבר על־ידי מוסר־הידיעות שלי מז. ואולם הפירוש אינו בטוח.

המרי פסחא חתיכה בידי אשתו לכל מי שהוא רוצה להזמין לסדר. יש שהמוזמן משיב את פניו ריקם, או משום שיש איזו אי הבנה בינו ובין המרי פסחא או משום שהוא מעדיף איזו הזמנה אחרת. בליל הסדר של יהודי כורדיסתאן יש לעתים, כפי שעוד נראה להלן, הצגות דרמטיות מסוג התולי, וגדול כוח המשיכה של אותן המשפחות, שיצא לפניהם שם טוב כמצליחים בהצגות אלו.

בכל זאת הולך המרי פסחא להזמין באופן אישי את כל אלה שסירבו לקבל את הפַּרְנֵיי שלו, ועושה מאמץ סופי. כדי לתת משקל לביקורו הוא מבקש איזו אישיות חשובה שתלווה אותו. אחר כך, בשַׁבְּתְּ בַּטָיֵי, באים אלה שאחר ככלות הכל קיבלו את ההזמנה, אל ביתו, ובאופן כזה יודע הוא מה יהא מספר אורחיו בסדר (פְּסָחָאיֵי, אורחי פסח).

אחר התפילה בשבת בבוקר באים האורחים לביתו של המרי פסחא, שם הם אוכלים, שותים ומתבדחים. הצעירים לובשים את בגדי הפסח החדשים שלהם והולכים עם המְטָרְבָּאיֵי אל שפת הנהר לרקוד ולשיר.

„שבת הגדול" מקבלת את שמה גם מן הבגדים החדשים הללו: שַׁבְּתְּ מַכְווֹיְתְּ גְ׳יִלֵי – שבת של הצגת הבגדים [ז. ; בע. ...הִרְגֵי=בגדים]. כאן כבר יודע המרי פסחא, שעשה מאמצים במשך כל השנה להבטיח לו אורחים רצויים לליל הסדר, מי ומי הם הבאים. ביום ששי בבוקר באות נשי הפְּסָחָאיֵי שלו לעזור בהכנות לשבת, ולמחרת בבוקר באים כל הפסחאיי, גם הבעלים וגם הנשים, וסועדים את לבם בסעודה חגיגית בביתו. סעודה זו היא עליזה ביותר, ובסיומה תוחבים האורחים, גם הגברים וגם הנשים, פרח בכסויי־ראשיהם כסימן להשתתפותם המשותפת בסדר הממשמש ובא, וכך יוצאים הם למקומות הטיול. „שבת הגדול" היא שבת של שמחה בכל כורדיסתאן.

הכנת המצות – הספקת התבואה

אפיית המצות היא חלק חשוב מהכנות הפסח. בימים עברו, כשיהודי כורדיסתאן עסקו בחקלאות במידה גדולה ממה שהם עושים זאת כיום, יצא כל ראש משפחה לשדה כדי לקצור בעצמו את התבואה הדרושה להכנת המצות. הוא בחר לו שדה רחוקה ככל האפשר, שדה שאין התרנגולות יכולות להגיע אליה. כי נהוג היה לומר: מוֹסֵילָן שְׁמוּרָא לַשְׁמֵילָא קָאלְתְּ דִּכָּלְתְּ מַאְצָא תָּא מַצָא – הבאנו שמורה שלא שמעה קול תרנגולות מן העיר, בשביל מצות.

בעל־הבית עצמו דש את התבואה בעזרת הכַּטוֹרִי על שטיחים מכובסים (ע.). כיום קונים את התבואה בשביל הפסח מיד אחר הקציר. בוחרים במין המשובח ביותר ושומרים אותו בכדי־חרס חתומים. ואולם ברוב המחוזות מבדילים בין חיטה למצות הרגילות, לַכְמְתְּ פְּסָחָא אוֹ לַכְמְתְּ פַּטִירֵי, ובין חיטה למצות השמורות. בעמדיה קונים בקיץ קמה בשדה בשביל המצות השמורות ודשים אותה בבית, בעוד שאת שאר החיטה בשביל הפסח קונים בשוק בחודש אב אחרי הקציר. באושנו קוצרים את כל הקמה המיועדת לפסח תחת השגחה,

ואולם רק את החיטה שממנה תיעשינה המצות השמורות דשים בבית.

מענין ביותר האופן שבו קונים יהודי זאכו ודהוכ את חיטת הפסח שלהם. בשבועות יוצאות כשלושים משפחות מבין עניי זאכו לשדות של הכורדים המוסלמים כדי לאסוף עוללות. לאסוף עוללות הוא תפקיד שכמעט יהודים בלבד עוסקים בו, וכל משפחה – כי גם הנשים והילדים משתתפים בעבודה – עוללות באותו שדה מדי שנה בשנה.[3] האנשים אומרים: „פַקִירִים גֵיזֵי אֶל שׁוּבָּלֵי" – „העניים יוצאים אל השבלים." העוללים נקראים שׁוּבָּלַאיֵי. כל משפחה אוספת כעשרה רוטל או 25 קילו ליום. הנשים פושטות מטפחות ודשות את החיטה בו במקום בעזרת המְכּוּתְכֵּי. העוללים מבלים כשלושים יום בשדה.

כשהם חוזרים לזאכו אחר גמר עבודתם, יוצאים לקראתם ילדים ומבוגרים מן העיר כדי לקבל את פניהם, כי יודעים הם, שהשוּבָּלַאיֵי מביאים משהו בשבילם, היינו כָּלוֹרֵי (לחם אפוי בצורת כעך עגול, כמין טבעת), עשויים מן החיטה שאספו. כל אחד ממכריהם, גם העשירים, מקבלים אחת מטבעות לחם אלו.

העוללים גם רגילים להביא עמהם, כדי לחלקם בתור מתנות, מין מסרקות עשויים מקליעת שבלים טריות, הנקראים מֶסְרְקַת כִיטֵי. „מסרק" זה תולים מעל לדלת בתור קמיע. העוללים יודעים, שהיהודים העשירים יתנו להם מתנה יקרה תמורת המֶסְרְקַת כִיטֵי. השימוש בקמיעות קציר כאלה רווח בין עמים מרובים.

את החיטה שנאספה על ידי העוללים מוכרים ליהודי זאכו, שהם משתמשים בה לעשיית המצות השמורות או לאפיית פסח בכלל.

את החיטה ממיינים ומנקים בקפדנות רבה. מכיוון שעושים סדר רק בבתים מסוימים בכורדיסתאן, כפי שראינו, חייב בייחוד המרי-פסחא לטפל בהכנות הללו, כי הוא לבדו זקוק לכמויות גדולות של מצות ומצות שמורות. הפסחאיי אוכלים עמו בשני הערבים הראשונים ושני הערבים האחרונים של החג, ובדרך כלל אוכלים הרבה בשר ומעט מצות בימי הפסח. בהתאם לכך קטנה היא כמות המצות הנאפית על-ידי המשפחות הפשוטות.

המעמסה נופלת כולה על המרי-פסחא. הוא צריך לדאוג למיונה ונפויה של כמות גדולה מאד של חיטה. מכאן נעשה מנהג בעמדיה, שהמרי-פסחא מזמין לביתו את הפסחאיי בפורים כדי שישתתפו בבֶּדַאקַת כִיטֵי, בדיקת (מיון) החיטה. המרי-פסחא נותן לכולם ארוחה ביום הראשון, ולמחרת באות הנשים לנפות את החיטה, ואת צרכי הפסח האחרים. בראשונה מנפים את הגרעינים, העוברים דרך ידיהן של שלוש נשים, שהאחרונה ביניהן צריכה להיות בעלת

3. אותו מנהג רווח גם בין יהודי הקוקז: „כי עד היום המנהג אצלם שהעניות תלכנה ללקוט שבלים בשדות הגוים והשרים... ובכל ערב תחבטנה את אשר לקטו ותמכרנה ל„מצות", והמקחים בעד „שמורה" זו גבוהים אצלם בערך." עיין צבי כשדאי, ממלכת אררט, עמ' 33.

עינים חדות ביותר. אחר כך באות הקטניות. אורז צריך לעבור שלוש עד חמש בדיקות, שומשמין עד עשר בדיקות, כי גרעיניו קטנים מאד. מחוץ ליחידים אדוקים ביותר, אוכלים יהודי כורדיסתאן אורז בפסח, שלא כיהודי פרס.[4]

טחינת התבואה

בימים עברו טחנו את הגרעינים בטחנת-יד, וכן עושים עד היום בסולימאני. ואולם כיום רגיל יותר השימוש בטחנת המים הצבורית, שבה עובדים מוסלמים. כדי שאפשר יהא להשתמש בטחנה זו לצורך טחינת החיטה לפסח, חוכרים אותה היהודים לתקופה מסוימת ומנקים אותה באופן יסודי לפני השימוש. כשבועים לפני הפסח הולכים הגבאי, החזן והשמש אל הטחנה כדי לראות שהנקוי ייעשה באופן יסודי. משחיזים מחדש את אבני הריחים, משפשפים בהקפדה את כל הכלים, ואת הרצפה מכסים במחצלאות. ביום שבו מתחילים בטחינה מנקה החזן את הכל מחדש בקפדנות יתירה. הטחינה, אף כי אינה נעשית כולה בעבודה יהודית, עומדת תחת השגחה יהודית מדקדקת.

אפיית המצות

למצה מספר שמות: לַכְּמַת אֵידָא (ז.ע); לַכְּמַת פְּסַחָא (ע.); לַכְּמַת פַּטִירֵי (ע.). [למעשה קוראים בעמדיה בשם מצה, מַצַּת סַאלַא, מצת-הסל (כלומר קערת-הסדר), רק את „המצות השמורות" שאותן מכינים במיוחד לשם הנחתן על קערת-הסדר ואכילתן בעת הסדר. כל המצות האחרות, הנאכלות במשך כל ימי החג, נקראת לַכְּמַת אֵידָא, לחם הרג. הכורדים המוסלמים אוהבים לאכול מצות והם קוראים להן נָאנֵי אַיְדֵי, לחם חג.] אפיית המצה מתחילה בב' בניסן, כי היהודיות הכורדיות אינן עובדות בראש-חודש. יש להכין שני מיני מצות, המצה הרגילה הנאפית על-ידי הנשים, והמצה השמורה, הנאפית על-ידי הגברים בערב פסח.

מקימים מספר תנורים והנשים אופות את המצות בזו אחר זו, לפי תכנית מתוכנת מראש. כמה משפחות משתפות פעולה, כי אסור שתחול הפסקה בעבודה. לעיסה אסור להשאר במנוחה ואף לא לרגע, פן תחמיץ. משום כך הולכות ומנדנדות הנשים לא רק את הכלי שבו נמצאת העיסה, אלא כל חתיכת-עיסה שהן מחזיקות אותה במקרה בידיהן. מוגבלת גם כמות העיסה שרשאיות הן להחזיק בידיהן. בעמדיה יש כלי מיוחד למדידת כמות זו, כלי זה נקרא צַגִ'נַא, ובו משתמשים רק לאפיית מצות לפסח. ליהודי סינה שיטה אחרת. הם מחלקים את הקמח לכמויות של חצי רוטל לפני התחלת האפייה ולשים רק כמות של חצי-רוטל (הנקראת עומר) בבת אחת. את המצות הנאפות מן העומר הראשון קוראים בשם סַאלַא, ושומרים עליה עד שבועות.

קמח־הזרייה, שבו משתמשים באפיית המצות, עשוי מאורז או מעדשים. לכל אשה תפקיד מיוחד משלה וכל ככר עוברת במהירות מיד ליד עד שהיא

[4. ואולם יהודי משהד בפרס אוכלים אורז בפסח.]

מגיעה לתנור, כשהיא מושטחת, ואז מדביקים אותה על קיר התנור בעזרת כר-האפייה.

המצות הן כמעט תמיד לַכְמַת תַנוּרַא ולא לַכְמַת דוֹקא, היינו לחם אפוי על הדוקא, או על מחתת האפייה. בג׳לא אופים גם לכמת דוקא בשביל הפסח. המצות אינן שונות בצורתן מן הלכמת תנורא הרגיל, ואולם במקומות מסוימים הן מעט יותר גדולות.

הנשים מצהירות, שאפיית המצות היא עבודה קשה מאד. הן אומרות: לִבַּן קִדְלֵי, לבנו נשדף. משום כך מכינים בשבילן בעמדיה משקה מיוחד, שרק לעתים רחוקות משתמשים בו בהזדמנויות אחרות. משקה זה, שֶהְמִזַא עשוי בעיקר מדברים חמוצים, כגון מַיִת סְמוֹקֵי, ובצלים מעורבבים בטַאכְן. הם אומרים, שלמשקה זה נרמז במגילת רות (ב, יד): „ויאמר לה בעז לעת האכל גשי הלם ואכלת מן-הלחם וטבלת פתך בחמץ...״

בשעת האפייה נוכחים החכם והחזן כדי לראות, שהנשים תשמורנה על כל החוקים. את המצה מובילים הביתה לקול שירת פזמונים כגון: „לא לנו לא לנו הנכם לא לנו מן מצרים גאלנו את תורתנו נחלנו...״ [אינו רשום אצל דודזון]. בבית תולים את המצה על התקרה בסל כדי שעכבר או בעל-חי אחד לא יוכל לנגוע בו.

הכשרת הכלים לפסח — בדיקת חמץ

כמה ימים לפני הפסח עובר השמש בכל הבית ואוסף עץ מן הנשים בשביל ה„עַגַאלַא״, הגעלת הכלים. ההגעלה נעשית בחצר בית-הכנסת. חופרים בור גדול ומעל לו מעמידים אחד מדודי-הנחושת הגדולים, מֶגִילַא, הנמצאים ברשותם של יהודים עשירים מסוימים.

ביום הקבוע של ההגעלה עולה השמש על גג בית-הכנסת וקורא בקול רם בכל הכיוונים: „עגאלא, עגאלא!״ לשמע הקריאה באות הנשים עם הכלים שבהם הן רוצות להשתמש בפסח. את שני הדודים הגדולים, הדרושים להגעלה, מכשירים בראשונה על-ידי כך, שממלאים אותם מים רותחים ועוד משליכים בהם שלוש אבנים מלובנות. בשעת העבודה נמצאים כל הזמן מים רותחים באחד הדודים, בעוד שאת השני ממלאים מים קרים. בהגעלת כל הכלים האחרים אין משתמשים באבנים מלובנות.

זמן מועט קודם ל„בֶּדַאקַא״ [בֶּדַאקַת חַמִירַא, ע.], בדיקת החמץ, מניחה בעלת-הבית [בפקודת בעלה] כמה פירורי לחם או חמץ אחר בפינות שונות של הבית. כזכר לעשר המכות שמים עשר חתיכות כאלו, ומכאן נקראת בדיקת החמץ גם בשם „בֶּדַאקַא אִסְרַא פִּרְתִיקַת חַאמֵץ״. אור לי״ד בניסן לוקח בעל-הבית אחד מן הנרות שהוכנו על-ידי השמש בשביל כל משפחה מן השעווה השייכת לבית-הכנסת (ז.), ומתחיל בבדיקת החמץ. בסינה אסור לנגוע בחמץ בידים, אלא צריך להרים אותו במלקחי-הכירים. בכמה מקומות מניחים

את החמץ בכלי שנמצא בו מלח[5] (ע.). בידי הבודק נמצאת סכין שבעזרתה הוא יכול לבדוק אף את פינות החדרים. באושנו שמים את החמץ שנמצא בדוקא, מחתת האפייה. את החמץ שומרים במקום בטוח במשך הלילה כדי שעכברים או בעלי-חיים אחרים לא יוכלו להגיע אליו. ובבוקר של יום י״ד בניסן שורפים אותו יחד עם האתרוג והלולב, שעליהם שמרו במיוחד לתכלית זו מחג הסוכות שעבר.

אור לי״ד בניסן צריך כל אדם, שהסדר יסודר בביתו, ללכת ולשאוב מים לשם אפיית המצה השמורה. בעמדיה יש רק חמשה תנורים, ומרי־פסחא השונים מתקבצים ומהווים חמש כּוֹרַנְאתַא, קבוצות, ורק ראשי הקבוצות הללו הולכים לשאוב מים.

את האנשים הללו מלווים הצעירים והנערים. כולם הולכים תוך דומיה אל המעין, ואולם בעת שאיבת־המים ובדרך חזרה שרים הגברים את „שיר אלף־בית". שיר זה מבוסס על אותיות שם ההויה, מסודרות בסדר זה: ההוי. [שרים את שמות האותיות עד שמגיעים לאות ה׳, אחר-כך בסדר הפוך, מה׳ עד א׳; וכן עד האות ו׳, ואחר-כך עד האות י׳.] וזהו השיר כולו:

1) א׳ ב׳ ג׳ ד׳ ה׳ — 3) א׳ ב׳ ג׳ ד׳ ה׳ ו׳
ה׳ ד׳ ג׳ ב׳ א׳ — ו׳ ה׳ ד׳ ג׳ ב׳ א׳
2) א׳ ב׳ ג׳ ד׳ ה׳ — 4) א׳ ב׳ ג׳ ד׳ ה׳ ו׳ ז׳ ח׳ ט׳ י׳
ה׳ ד׳ ג׳ ב׳ א׳ — י׳ ט׳ ח׳ ז׳ ו׳ ה׳ ד׳ ג׳ ב׳ א׳

[בע. רגילים לשיר שיר א״ב אחר, שאין לו קשר עם שם ההויה, אלא מכיל את כל אותיות הא״ב: א׳ ב׳ ג׳ — ג׳ ב׳ א׳; א׳ ב׳ ג׳ ד׳ — ד׳ ג׳ ב׳ א׳; וכן הלאה עד ת׳.]

הגברים מרימים את הכד על כתפיהם ושרים; האחרים מוחאים כפים. כשהגברים סיימו את השיר, מתחילים הנערים בשירת ה„הללו יה" שלהם: הללויה. הללו עבדי ה׳ — הללו אדיר אדירים, אדיר ה׳.

בשעה שהקבוצה עוברת דרך הרובע היהודי, יוצאות הנערות מפתחי הבתים ושרות: הללויה והללויה בַּכְלַּךְ אִדְלֵיל בֵּיאֵי שְׁלִיקֵי פִּסְרַא מְטוּיַא — הללויה והללויה, אכול הלילה ביצים שלוקות ובשר צלוי.

בסינה וסולימאני מנהג זה אינו קיים. בערים אלו לא הגברים שואבים את המים, אלא הנערות — ואפילו נשים מוסלמיות כורדיות, העובדות כיום בבתי היהודים לפעמים כעוזרות־בית. בשתי הערים הללו אופות נשים את המצה השמורה.

חמץ אפשר לאכול בי״ד בניסן עד לשעה תשע בבוקר, ואולם המזון הוא קר (לחם ומַסְתַּא) כי אסור לבשל, ואוכלים אותו בחצר ולא בבית. לאחר ארוחת החמץ האחרונה רוחצים ושוטפים את הפה. את החמץ שורפים בחצר.

5. בנוגע למלח כאמצעי לגירוש שדים עיין למעלה עמ׳ 132.

בכמה מקומות מציתים את האש, שבה ישרפו את החמץ, באתרוג ובלולב מחג הסוכות שעבר (ע.). יהודי סינה מתפטרים לפעמים מן החמץ על־ידי כך שזורקים אותו לנהר.

סוחרים, שיש להם סחורת־חמץ, סוגרים את חנויותיהם בימי החג. בכורדיסתאן, כמו במקומות אחרים, רגילים גם למכור כל מלאי של חמץ שנשאר ואולם כאן המכירה היא ממשית ולא מדומה. את החיטה אין מוכרים, ואולם גוּרְגוּר וקמח מוכרים. על פי הרוב לכורדים נודדים המשלמים בעדם אחר הפסח בגבינה (ז.). לפעמים מוכרים, הסוחרים את החמץ שלהם לפני הפסח במחצית המחיר (ע.).

אף כי המוסלמים הם במגע חברותי תכוף עם היהודים ואוכלים עמהם לעתים קרובות, אין היהודים נותנים למוסלמי להכנס לבתיהם בפסח, פן יכניס עמו המוסלמי חמץ בבגדיו.

הנשים צובעות את שער ראשן ואת ידיהן בחינה לפני הפסח, מכיוון שהחינה נחשבת לחמץ. ביום י״ד בניסן כולם מתרחצים, גוזזים את שערם, ולובשים את בגדי הפסח החדשים. האדוקים הולכים לנהר וטובלים כדין.

בשעה עשר לפני הצהרים קורא השמש מגג בית הכנסת, שצריך לחדול מכל עבודה, ומאותה שעה והלאה מותר לעשות רק עבודות שהן דרושות להכנות לקראת הפסח. הגברים ניגשים לאפיית המצה השמורה (אף כי בזאכו אופים את המצה השמורה בחצות הלילה). חמשת הכוּרַנְאתָא הולכים כל אחד אל תנורו המיוחד לו (ע.), כשהם נושאים את המים ששאבו ושרים את שיר האלף בית. הם מחליפים את הנשים בכל עבודות האפייה, מחוץ לצעד הסופי, על יד התנור, שהוא נעשה על־ידי אשה זקנה.

בביתנורא וג׳לא, ששם אופה כל משפחה את המצות שלה, עוזרת האשה לבעלה. אם היא נידה, פועל במקומה אחד מן השכנים.

את התנור מסיקים בענפי הערבה והלולב שעליהם שמרו מחג הסוכות שעבר. בשעת האפייה אומרים וחוזרים בתדידות על המלים „כהן, כהן...״ אם כהן הוא האופה או „לוי, לוי...״ (אם הוא לוי) או „ישראל, ישראל...״ (אם הוא ישראל) כדי למנוע בעד טעויות, מפני שבין יהודי כורדיסתאן (ז. ע.) מסמנים את המצה השמורה של הכהנים, הלויים והישראלים בסימנים מיוחדים.

בעמדיה ובבַּמַרְנֵי עושים קווים אלכסוניים במצות בעזרת מקל עשוי מעץ־הדס; קו אחד מציין כהן, שני קווים – לוי, ושלושה קווים ישראל. בהַיל, ברזאנא וסונדו עושים במצות שקעים באצבעון: שקע אחד מציין כהן, שנים – לוי, שלושה – ישראל. בימים עברו השתמשו גם משפחות מעטות בעמדיה בסימנים אלה. ואולם הסימן הרגיל ביותר (ז. ד. ס. ברשי, ביתנורא, נרוא, ריכאן, ג׳לא, אושנו, סולימאני) היא בליטה קטנה דומה לפיטמה, בצד המצה,

במספר כנ״ל ; מכאן שמו צ׳צ׳כְּיַאתָא (בראשי), צ׳צ׳נֵי (זאכו) מַמָא (אושנו, סולימאני). [6]

בתור אפיקומן משתמשים בשתי מצות גדולות במיוחד ומסומנות בסימן של לוי. בשעה שהפסחאיי מביאים את המצה השמורה אל המרי־פסחא שלהם הם שרים פזמונים.

עלילת דם

עלילת־דם בקשר לאפיית המצות העלילו על יהודי כורדיסתאן רק בשטח הכורדי הפרסי. רבי דוד דבית הלל, שנסע בכורדיסתאן בשנת 1827–1828, כותב, שבשנת 1821 היתה עלילת דם כזו באורמיה. [7] נער מוסלמי נעלם, והאשימו את היהודים שהם השתמשו בדמו לאפיית המצות. כל בני העדה, ובכללם ראש העדה, מולא רפאל, הושמו במאסר. יהודי אחד הרגו ואת גופו חתכו לגזרים ליד שער העיר ; יהודי אחר הכו עד שאיבד את ההכרה. לבסוף שוחררו היהודים הודות להתערבותו של עַבַּאס מִרְזַא מתַּבְּרִיז, ואולם רק לאחר תשלום של קנס בסכום אלף תומאן לאחיו, מושל אורמיה.

על מקרה שני מאורמיה מודיע גראנט, שהיה מיסיונר בעיר זו משנת 1835 ועד 1840, עם הפסקות מסוימות. גראנט כותב : „בימי ישיבתי באורמיה שרפו יהודי בפומבי בעיר זו בפקודת המושל. בגלל עלילה שהעלילו עליו. שפכו עליו נפט למכביר, הציתוהו באבוקה, ומיד עטפוהו הלהבות !״ [8]

לבסוף מודיע רבי דוד דבית הלל על מקרה שאירע במראגא בערך בשנת 1800. [9] בכוונה להעליל עלילה על היהודים, דקרו מוסלמים אחדים נער מוסלמי עד זוב דם. היהודים הותקפו, כמה מהם מתו כתוצאה מפצעיהם ובתיהם נשדדו. מושל תבריז, שתחת פיקודו עמדה מראגא באותו זמן, שמע על המאורעות ומיד הוציא פקודה, שיש לתת ליהודים ללכת להם לשלום. היהודים הובאו למִיאַנְדוֹאַב. ושם השתקעו.

קערת הסדר

הגברים הולכים לבית הכנסת לתפילת המנחה והמעריב ולהנחת ערוב מצה בהיכל. בעוד שהגברים בבית הכנסת, באות נשי הפסחאיי לביתו של המרי־פסחא שלהן כדי לעזור בהכנות לסדר. נרות מפיצים אור חגיגי בחדר. הנשים אוספות את כל מה ששייך לקערת הסדר, ואולם אינן מסדרות אותה כי דבר זה ייעשה על־ידי המרי פסחא. הוא עצמו ישים את הכל למקומו הנכון. בענין זה אין הבדלים בכל כורדיסתאן.

על קערת הסדר, מֵידוּ פִּסְחָא (ז.), סַל פִּסְחָא (ע.), מניחים צלחת מיוחדת פַּרְכַּסֵינִי מַצֵּי, שהיא מכילה את המצות השמורות. על הפַּרְכַּסֵינִי מַצֵּי מניחים

6. בכורדית : צ׳יצ׳יק, פטמות השדים, Jaba, עמ׳ 137.

7. רבי דוד דבית הלל, תרגום עברי, פישל, עמ׳ 20.

8. Grant, 1841 .383

9. דוד דבית הלל, פישל עמ׳ 23.

לא רק שלוש מצות אלא יותר, בהתאם למספר האורחים. מרכזה של קערת הסדר נתפס על ידי ה„מַארוֹר" (ז. ע.), מַרוֹר (ס.). עוד בבוקר שלח המרי פסחא נער אחד לחתוך מַרוֹר[10] וכַּרְפַּסַא, שהאחרון נמצא בכמויות גדולות בסביבות הנהר ליד עמדיה. מסביב למרור שמים את הביצים הקשות, בֵּאְתַּא, שהן מבושלות במים ולא באפר חם כרגיל; חזרת, כַּסֵי (ז. ע.), כַּאהוּ (ס.), ושני בצלים ירוקים (ז.). מספקים כמויות גדולות של חרוסת, [11] חַלִּיק (ע. ס.), חְלִּיק (ז.), בהתחשב במספר הגדול של המשתתפים בסדר. את החרוסת מכינים מצמוקים שהושרו במים במשך יומים ושנתבשלו לעסיס, בהוספת שומשומין, שוּשְׁמֵי, ולבסוף אגוזים שחוקים. אחר כך מבשלים את הכל מחדש עד שמתקבל מיץ דומה לדבש. יש שמשתמשים בדבש ממש במקום צמוקים. לבסוף מכילה קערת הסדר עצם, זְרוֹעַ צֵ׳צֵ׳כְּסַא (ז. ע.), בַּאסְכַּא (ס.), שהיא לקוחה מן הבשר המשומר, קַלְיַא, שהוכן בסוכות. עצמות אלו נמלחות באותו זמן, ושומרים עליהן בחדר מיוחד. יום אחד לפני פסח מוציאים אותן, משרים אותן במים פושרים, וצולים אותן. העצם, שאותה מניחים על הסַל-פִּסְחַא, היא בשביל בעל הבית; את העצמות האחרות מגישים לפסחאיי.

יהודי סינה לוקחים חתיכת בשר צלוי ללא עצמות ומתבלים אותה בתבלין מיוחדים כזכר לבשר הצלוי של יהושע במדבר, שריחו משך אליו את כל בני ישראל.

קרוב לקערת הסדר עומד כלי המכיל מים בלולים בסְמוֹכֵי.

קערת הסדר מכוסה במטפחת הנקראת קַארַמְתַּת פֶּסַח (לא פִּסְחַא!), עשויה מטלאים רבים כפי שמתואר למעלה. השימוש במפות־שולחן מקושטות יפה בסדר בסינה נובע, כנראה, מהשפעה פרסית. [גם בע. משתמשים במפות כאלו.]

„כוס אליהו" אינה ידועה בכורדיסתאן.

כדאי להזכיר במיוחד את הסוג של סַל פִּסְחַא שבו משתמשים בבי־תנורא וג׳לא. זוהי קערת מעשה נצרים, העומדת על עמוד בעל שלוש רגלים ומקושטת בענף, סִיפֵּי. עליה מונח ספר. כל אורח, כשהוא נכנס, מרים את הקערה ומנשק לספר לאמור: „סַלוֹכוֹן בְּרִיכַא"– „פסחכם ברוך." אחר כך הוא מנשק את זקנו של המרי־פסחא.

ליל הסדר

בעמדיה מניחים את ספר הזהר על קערת הסדר. כשבעל־הבית חוזר הביתה מבית־הכנסת, הוא מברך את משפחתו. האורחים, כשנכנסים, מנשקים

10. מרור הוא גם השם הכולל של הצמח הנקרא על־ידי הכורדים תַּחְלִישְׁכֵּי. [לפי הח' אבידני המרור שלהם, הגדל פרא, הוא אותו עשב הנזכר במשנה בשם עקרבנין. עיין משנה עירובין ב׳, ו׳; ב׳ פסחים ל״ט ע״א.]

11. גם צ׳ורני מדבר על הכמויות הגדולות של חרוסת שיהודי הקוקז מכינים, ספר המסעות, עמ׳ 108.

מקודם את הזהר, אחר־כך את המרי־פסחא, ואחר־כך הם מתישבים על הרצפה מסביב לקערת הסדר.

בעת אמירת הברכות על הכוס הראשונה כולם עומדים, ואולם בעת השתייה הם מתישבים לאט לאט על הרצפה ונשענים על צדיהם על הכרים המונחים משני הצדדים. כל פעם כשמריקים את הכוסות, אוסף אותן השמש ושוטף אותן במים.

בעת נטילת הידים הראשונה אומרים האורחים: „בלא ברכה". השמש מוסיף; „דַרֵנוֹךְ גוֹ מְזָאכַא" – „אשימך בתיבת התבואה (היינו של הטחנה)" ועל זה עונים האורחים: „קוֹרוּנוֹךְ לָא כּוֹרָאכַא" – „אקברך בלא תכריכים." (ז.).

על מעט כַּרְפַּסַא עם קצת בצל אומרים את ברכת „פרי האדמה". כשמגישים את הכרפסא, זורקים אותה השמשים לפני האורחים, כאילו היתה „מספוא לבהמה". אוכלים ממנה כמויות גדולות.

בביתנורא וג׳לא יש מנהג מענין. לאחר אכילת הכרפס הולכים כל המרי־פסחא עם הפסחאי׳ שלהם אל בית הגביר. כשהם נכנסים, הם מנשקים את הספר המונח על קערת הסדר וגם את זקן הגביר. הם קוראים בהגדה עד ל„דיינו" ושותים שלוש כוסות יין. אחר־כך הם הולכים לביתו של מרי־פסחא אחר, קוראים שם את ההגדה מחדש עד „דיינו" ושוב שותים שלוש כוסות יין. באופן כזה הם מבקרים בארבעה או חמשה בתים, וכשהם חוזרים לבסוף אל המרי־פסחא שלהם כדי לסים את קריאת ההגדה, הם בדרך כלל שכורים לגמרי.

וכן כותב המיסיונר שְטֶרְנְשוּס על יהודי כרכוכ: „היהודים כאן רואים בחג זה (חפסח) וכמו כן בחגים אחרִים, הזדמנות לאכילה ולשתייה מופרזות. הם שותים בייחוד יין, יותר ממה שהיו צריכים, והרבה יותר ממה שהם יכולים לסבול, וברור, שאנשים במצב כזה אינם יכולים להקשיב לדברים קדושים או רוחניים."[12]

אפיקומן

כשהמרי־פסחא ניגש לחלוקת המצה האמצעית, הוא שואל: „היודעים אתם משום מה מחלקים את המצה האמצעית לשני חלקים?" והוא מתחיל לספר את תולדות היהודים מאברהם ועד יציאת מצרים. אם הוא עצמו אינו מסוגל לעשות זאת, החכם כותב בשבילו מראש את המעשה. כשהוא מגיע לפסוק על קריעת ים־סוף „ויבקעו המים", הוא שובר את המצה (ס.).

את המצה האמצעית שוברים בצורה כזאת שהיא תהווה צורת „ד" ו„ו". את הד׳ מחזירים על קערת הסדר והו׳ משמש כאפיקומן.

בסינה זורים מלח על המצה בצורת ו׳ ועוטפים אותה במטפחת־משי, שאותה קושר האב אל הזרוע הימנית של אחד מבניו, באותו אופן שבו

12. Jewish Intelligence, 1848, p. 297.

לובשים בפרס את הקמיעות. האב אומר לבן: יהי רצון שתקשור כך את הכתובה מסביב לזרוע כלתך." לפעמים נרדם הבן, ואז מתירים הילדים האחרים את המטפחת ומסתירים את האפיקומן. הם מחזירים את האפיקומן לבן הראשון רק לאחר שהוא נותן להם תרנגולות כפדיון.

בעמדיה קושר בלילה הראשון המרי־פסחא (בלילה השני עושה זאת בנו) על כתפו את הו' בתוך מטפחת, חוגר את מתניו ונכנס לחדר מבחוץ עם מקל בידו ואומר את הפסוקים: „וככה תאכלו אותו: מתניכם חגורים, נעליכם ברגליכם ומקלכם בידכם ואכלתם אותו בחפזון פסח הוא לה'" (שמ' יב, יא) „וישא העם את בצקו טרם יחמץ משארותם צרורות בשמלותם על שכמם" (שמ' יב, לד).

אחר כך מתפתח דו־שיח זה: מֵאֵיכָא סֵילּוּךְ? מנין אתה בא? מִן מִצְר. ממצרים. לֵיכָּא בַּאזִתּ? מה הבאת?

התשובה: „את הבצק של אבותינו ממצרים. לא היה להם פנאי לאפות אותו. בואו, אספר לכם על הנסים שעשה אלהים לאבותינו במצרים."[13]

דומה לזה המנהג בזאכו. שם לוקח נער את האפיקומן, שֶׁמּוּרַא, (בע. מַצָּה מְשֻׁמֶּרֶת) על כתפו במטפחת והולך אנה ואנה בחדר תוך ארבע אמות, אחר כך הוא נותן את האפיקומן להכם, שהוא מצדו מעביר אותו אל אחד האורחים לשם שמירה. צריך שתהא צִ׳יצִ׳ינַא לאפיקומן. החכם מזהיר את האורח, שישמור יפה על הפנינה, גַ׳וַאהֶר, הנמצאת על המצה, והאורח עונה: „אני מקבל את ההתחיבות, אַמַנִיתַּא, הזאת, שבראשה נמצאת הפנינה (ג׳ואהר בְּרֵישׁ דֵי אַמַנִיתַּא) ואני מניח אותה במטפחת אדומה זו." והוא פונה אל העדים לאמור: „למה דומה הפנינה?" והם עונים: „היא דומה לצ׳יצ׳ינא על שדי אשה." אחר כך הוא שם את האפיקומן מתחת לבגדיו, כי הנוכחים ינסו אחר־כך לגנוב אותו ממנו (ז.).

כשאומרים את המלים „הָא לַחְמָא עַנְיָא", שאותן מבטאים הכורדים „הֵא לחמא" לדוגמת המלים „הֵא לָכֶם זֶרַע" (בר' מז, כג), מצטופפים הגברים מסביב לקערת הסדר ותופסים אותה בידיהם. מאחוריהם יושבים הנשים והילדים בכמה שורות והם תופסים את כתפי הגברים. כשמתחילים לקרוא, מנענעים הגברים את הקערה אנה ואנה, והנשים מתנענעות יחד עמהם. כולם במצב רוח טוב. וכשמבטאים את המלים „בני חורין", מרימים הגברים את הקערה גבוה גבוה, והנשים משמיעות את ה„קלילילי" שלהן (ז.). במקומות אחרים רק מרימים את ה„סל פסחא".

על המשפט „הא לחמא" חוזרים שש פעמים: בפעם הראשונה אומר אותו המרי־פסחא, אחר כך אחיו ובנו, כל אחד גם בארמית וגם בתרגום.

[13. מנהגים דומים לאלה רווחים בכמה וכמה עדות יהודיות מזרחיות.]

מה נשתנה

בסינה אומרים קודם הטקס הידוע בשם שַׁלְשַׁלַּכַּאן, „כמו פיסח" את ה„מה נשתנה". שנים או יותר נערים יוצאים מן החדר, מתלבשים בהתחפשות, כורכים תרבוש גדול מסביב לראשם ולוקחים מקלות בידיהם. אחד הנערים מדביק לו זקן ונושא על כתפו במטפחת את הכלים שאותם הביאו היהודים עמהם כשיצאו ממצרים. נער שני רוכב על גבו של הראשון. הראשון דופק בדלת והיושבים בפנים שואלים: „מי שם?" הוא עונה: „אני!" „מי אתה?" „יהודי." „הכנס!" הנער נכנס כשהוא צולע על רגל אחת. כמה נערים אחרים נכנסים אחריו וגם הם צולעים על רגל אחת. את הפיסוח מסבירים במשמעות הכפולה של המל „פסח": לפסות, היינו לצלוע, ולפסות, היינו לעבור. האורחים ממשיכים בשאלותיהם: „איך נדע שיהודים אתם?" „אנו יודעים עברית." „האם הבאתם אתכם צידה לדרך?" „כן." „מה היא צידתכם?" והנער מתחיל: „מה נשתנה..." אחר־כך קורא אחד מן הנערים האחרים את הקטע, ומקבל בתור פרס ביצה.

בעמדיה רוצים כל הנערים לשאול את „מה נשתנה". כשמגיעים לשאלות בוחרים בבנו של המרי־פסחא ובכמה נערים אחרים ואומרים להם „לצאת ולדפוק על הקיר בראשיהם". הם יוצאים ודופקים על הקיר בראשיהם. מזרזים אותם להתחרות זה בזה: מי שדופק חזק ביותר הוא יורשה לשאול „מה נשתנה". אומרים לנערים: אִנְכַּן לָא מַכֵיתִן רֵישׁוֹךְ בַּאשׁ אִלְּת תַּרְאַ לָא יַנְכְלוֹךְ בֵּיאֵי – אם אינכם מכים את ראשיכם בדלת חזק יותר, לא תינתנה לכם ביצים. הנערים דופקים בכל כוחם, ואולם הגברים מבפנים רק אומרים: לָא סְמֵיאַלָּאן – אין אנו שומעים אתכם! על זה חוזרים כמה פעמים – לעתים עד שראשי הנערים זבים דם. לבסוף פותחים את הדלת ומתחילים שואלים את הנערים באותו אופן כפי שעושים זאת בסינה. כשהנערים שומעים, שהגברים מטילים ספק ביהדותם, הם מראים להם את פיאותיהם, ועל השאלה: מַיְלֵי זַוַאדוֹךְ – מהי צידתך? עונה אחד הנערים: אִתְלִי זַוַאדַא: מה נשתנה – יש לי צידה: מה נשתנה (גם בז.). ובזה הוא מראה על פיסת נייר, שעליה כתב המעלם את ה„מה נשתנה".

[נוסח אחר של דו־שיח זה: מֵיכַּא כֵּיסֵת? מנין באת? מן מצרים. אֵיכַּא בַּאזֵת? לאן אתה הולך? לירושלים. מַיְלֵי זַוַאדוֹךְ? מה צידתך? מה נשתנה... ע.]

ואולם, מכיוון שיהודי כורדיסתאן רוצים להגדיל שמחה בחג עד כמה שאפשר, בהלצות ובדיחות, שהן לעתים גסות ביותר, הם מעמידים פנים כאילו לא היו שבעים רצון בהוכחה זו ודורשים הוכחה חזקה יותר. ואז או שהנער מסכים תוך צחוק, שיבדקו אותו, או שמתנפלים עליו ובודקים אותו בכוח,

כפי שעושים גם במנהג הידוע בשם שֶׁלּוֹנַא.[14]

אחר כך שואל הנער את „מה נשתנה". הוא מחזיק כוס יין בידו ואולם אין הוא שותה ממנה, כי בכוס ישתמשו בעבור זמן, בקשר לעשר המכות. ניתנים לו את הביצה, שהבטיחו, בשעה שאוכלים ביצים לפני הסעודה.

עשר המכות

מנהגי הסדר הקשורים בעשר המכות הם דומים אלה לאלה ביסודם בכל רחבי כורדיסתאן. נמצאים בכל זאת הבדלים מקומיים קטנים.

באושנו מטבילים את האצבע בהזכרת כל אחת מעשר המכות, כפי שזה נהוג גם במקומות אחרים, ואת הטיפה מתיזים לתוך קליפת־ביצה ריקה. מוסיפים גם מעט ערק, טבק ומרור. אחד הגברים לוקח את הביצה וזורקה תוך שתיקה על המפתן של בית כורדי הידוע כשונא ישראל, חוזר בשקט ורוחץ את פניו וידיו לפני שממשיך להשתתף בסדר.

השתיקה „הפולחנית"[15] והשימוש בכלי המכיל את הטיפות למגיה שחורה רווחים בכל כורדיסתאן. יש שכל המשתתפים בסדר חייבים בשתיקה.

לפני שמתחילים את טקס עשר המכות – ביתר דיוק בשעה שמגיעים אל המלים „אשר תעשה בו את האחת"–צריך לכסות כל כלי בבית המכיל אוכל (ז. ס. דהוכ). בסינה מכינים שני כלי חרס לפני הפסח, ולפני עשר המכות, כשאומרים „הביאו מזון לפרעה ולמצרים!" מכניסים אותם לחדר.

בימים עברו היה נהוג להטביל את האצבע ביין ולהתיז את טיפת היין לתוך כד מים, ואולם מכיוון שמעשה זה עלול להביא קללה על עושהו, מטפטפים כיום את הטיפה ישר מן הכוס אל כד־המים. בסך הכל מטפטפים עשרים ושש טיפות יין, עשר בשביל עשר המכות בעברית, עשר בשביל עשר המכות בתרגום, ושלוש־שלוש בשביל ראשי־התיבות בשתי הלשונות.

כששואלים את החכם מה פירוש ראשי־התיבות של עשר המכות (דצ"ך עד"ש באח"ב), הוא עונה בבדיחה, שהם מתכוונים ל„טְלּוֹכֵי מְבוּשְׁלֵי גוֹ קוֹקָא" – „עדשים מבושלות בחבית" (ז.).[16]

את הכד המכיל את הטיפות מוציאים מן הבית ושופכים אותו על המפתן של אחד משונאי ישראל או באיזה מקום מרוחק (דהוכ). בכל אופן מקפידים ביותר, שלא לשפוך מאומה מן המים על דלתו של יהודי, כי כולם משוכנעים, שכתוצאה מזה מישהו היה מת באותו בית במשך השנה הבאה. אותה השפעה רעה מיחסים גם למים, שבהם שוטפים את כוסות היין אחר כל שתייה ושתייה. גם הכורדים המוסלמים מאמינים באמונה מוצקת בכוחם

14. גם בין יהודי הקוקז רווח המנהג בצורה זו, עיין צבי כשדאי, ממלכות ארר ט, עמ' 34.

15. בנוגע ל„שתיקה פולחנית" עיין ERE, INDEX, s.v. Silence.

16. ע. טְלוֹכֵי מְבִיסֵי ג' תַּנוּרָא — עדשים מנת-שבת בתנור.

של מים אלה, ונשים כורדיות קונות את המים מן היהודיות כדי לשפוך אותם על מפתן ביתו של איזה אויב (ס.).

„דיינו״

את השיר „כמה מעלות טובות״ שרים שני גברים חליפות. כששרים את המלה „דיינו״, מרימים את קערת הסדר. בזאכו מרימים כל הנוכחים את זרועותיהם. בסינה נוהגים האורחים להכות איש את רעהו בבצלים כששרים „דיינו״. [זהו מנהגם של יהודי פרס.]

אחר שירת „דיינו״ מזמינים איש זקן, ששמו הולך לפניו כמספר סיפורים מומחה, שיספר את תולדות „דיינו״ (ז. ע. ס.), והוא פותח בסיפור הבא: היה חכם אחד, שהיה עני כל כך שלא היה יכול לקנות לו את מה שדרוש לליל הסדר. אשתו אמרה לו: ״לך לשוק, אולי תמצא שם עבודה ותוכל להרויח מעט כסף.״ החכם עשה כדברי אשתו ובשוק שמע, שקרה מקרה של שוד בבית המלך, ושהמלך מחפש מכשף, שיוכל לגלות לו את הגנב. התאזר החכם בעוז, הלך אל המלך ואמר לו, שהוא יוכל למצוא את הגנב. המלך נתן לו ארבעה ימים זמן לעשות זאת, ואמר לו, שאם לא ימצא במשך זמן זה את הגנב, עליו יהא למות. החכם קיבל תשלום של מפרעה מן המלך, קנה לעצמו בגדים חדשים וקנה את כל מה שדרוש לימי החג.

בערב ישב החכם ליד שולחנו וקרא את ההגדה, והנה בא אל ביתו המלך וכמה מבני לוויתו - כולם מחופשים. המלך ציווה על מפקד הצבא שלו, שיטפס על הגג ויציץ דרך הארובה ויראה מה עושה היהודי למען לגלות את הגנב. החכם הגיע באותה שעה לשירת „דיינו״. כששמע שר־הצבא שהחכם קורא כמה פעמים „דיינו״, חשב, שזהו שם הגנב. ירד מן הגג ואמר למלך, שהיהודי קורא את שם הגנב, וש„דיינו״ שמו. והנה היה בעיר איש בשם זה, וכשעשו חיפוש בביתו מצאו שם את כל הדברים שנגנבו מבית המלך.

בסינה מספרים נוסח אחר של סיפור זה: האשימו יהודי אחד בגניבה מבית המלך ודנו אותו למיתה בתלייה. ביקש היהודי כטובה אחרונה שירשו לו לחוג את חג הפסח. בקשתו אושרה, ובליל הפסח באו הגנבים אל ביתו כדי לראות מה עושה היהודי. כשהם שמעו אותו קורא „דיינו״ חשבו, שהוא יודע את שמו של אחד מהם, ומיהרו להחזיר את הדברים הגנובים.

בעמדיה היה נהוג בימים עברו, שבשעה שהמרי־פסחא הגיע אל המלים „בכל דור ודור חייב אדם...״ הוא קשר את מכנסיו על קרסוליו בחבל, הידק את חגורתו, לקח מעט מצה במטפחת על כתפו ומקל בידו, כפי שתואר למעלה. אחר־כך יצא והלך למרחק של ארבע אמות, חזר במהרה, הראה על המקל, הבצק ומתניו החגורים, ואמר: „כך יצאו אבותינו ממצרים״.

סעודת הפסח

לפני הסעודה מכניס השמש ביצים קשות והמרי־פסחא מחלק אותן אחת אחת לכל הפסחאיי, מחוץ לנער ששאל את ה„מה נשתנה" המקבל שתים. ואולם האורחים אינם מסתפקים בביצה יחידה בליל הפסח, ומביאים עמהם מבתיהם כמה ביצים, ואוכלים עד לעשר או תריסר ביצים.

הילדים משחקים את המשחק הנקרא „הִלְּכָּא שֶׁכַּאנֵי" — שבירת ביצים (כורדית. ס.). הֵיכַּנֵי (הֵיכּ כַּאנֵי, ע.ז.). הם מכים את הביצים זו בזו ומי שביצתו נשברה חייב לתתה לזה שביצתו נשארה שלמה. משחק שני, הנקרא גִ׳זִרְכִּי (ע.), משחקים בימי חול-המועד. שני המשתתפים נותנים כל אחד סכום־כסף מסוים, שאת מחציתו משקיעים בקניית ביצים, בעוד שמחציתו השניה משמשת ערבון. את הביצים מכים זו בזו, כמו במשחק הראשון. מי שנשארה לו ביצה בלתי־שבורה בסוף, הוא הזוכה (ע. ביתנורא, ברזאני). במשחק זה שוברים לפעמים אלפי ביצים.

הילדים משתעשעים עוד במשחק אחד. הם לוקחים עלי סִפֵּי וקולעים אותם זה בזה באופן שמתהוות מה שהם קוראים „דַרַאגְ׳ת מַלַּא", היינו „מעלות" או מדרגות. באלו הם מקשטים את קערת הסדר ושרים: „כמה מעלות טובות..." (ע.). בעמדיה עושים את המעלות בערב השני וצעירים וזקנים קושרים אותן אל כסוי-ראשם כדי להראות על סיום לילות הסדר.

סעודת הפסח היא בעיקר אורז ובשר. האורז הוא היסוד של כל המאכלים בשבוע הפסח. גם אנשים, שבשאר ימות השנה יכולים להרשות לעצמם לאכול אורז רק לעתים רחוקות, אוכלים אורז בפסח, והיו רואים בכך סימן של מצוקה גדולה, אילו היו צריכים לאכול את ארוחות הפסח בלא אורז. גם בשר אוכלים בפסח בכמויות גדולות מאד, שבמשך כל השנה אין אוכלים כמותן. לעומת זה אוכלים מצות רק מעט, ומשום כך אין אופים הרבה מצות, מחוץ למרי-פסחא, כפי שמבואר למעלה.

מחזות מבדחים — שָׁלוֹנָא

כדי להגדיל את רוח השמחה בליל הפסח נוהגים יהודי כורדיסתאן להציג במקומות מסוימים בקריאת ההגדה מחזות מבדחים, שבהם אפשר לראות את התחלותיה של אמנות דרמתית. צורתן הנוכחות נראית כדרגה מנוונת של מחזות מימים עברו. בכל אופן קשה להניח, שהן מהוות מחזות מבדחות ותו לא.

אחד ממחזות אלה נקרא שלונא. איש לא היה יכול לתת לי הסברת שם זה. המנהג רווח בעמדיה, ביתנורא, ריכאן, נרוא, ודהוכ. מצאתי אותו גם באושנו. אומרים, שהמנהג הוא בן שש עד שמונה מאות שנה. איש אחד מתלבש כ„קַאשַׁא", כומר נסתוריאני, באופן שהוא לובש שמלות־נשים, עם עַבַּאיֵי של אשה למעלה ועם בטן מרופדת. בשעה שהוא לובש את העבאיי

שרים האנשים: סָרִי, סָרִי, מֵירַאנַא, בָּנִי בָּנֵי גַ׳נַאנַא — ראשו ראשו גבר, בטנו, בטנו אשה (כורדית). לכמה משפחות יש שמלה מיוחדת להצגת השלונא. סוג אחד של שמלת שלונא, למשל, נארג בריכאן מחוטים שחורים ולבנים, או שחורים וצהובים. השלונא כורך תרבוש גדול סביב ראשו, מדביק לו זקן, לוקח מקל בידו ונכנס לחדר הנשים. שם הוא בוחר לו כמה נשים מנשי האורחים, וכמה נערות. הנשים והנערות, ולפעמים גם מספר ילדים קטנים, יוצאות בעקבותיו לחדר הגברים, כשהן זוחלות על ארבע.

החזן שואל את השלונא מנין הוא בא, והוא עונה: „ממצרים.״ „מה אתה מביא אתך?״ „אני מביא צאן כבשים. קְנֵה אותן ממני.״ „אם הן טובות, נקנה אותן ממך. האם יש לך כבשות טובות שנוכל לשחוט אותן ולהשתמש בהן לעשיית קְלָיַא?״ „יש לי אחדות.״ אז לוקח השלונא את אשתו של האיש ששאל את השאלות, ודוחף אותה נגד חזהו; או האשה זוחלת על ארבע אליו, והשלונא אומר לאיש שימשש ויראה כמה שהכבשה שמנה. כשהוא עושה זאת, מכה אותו השלונא במקלו על ידיו. באותו אופן דוחף השלונא את הנערות אל הבחורים הצעירים. בהצגה זו מכניסים כל מיני שנויי-נוסחאות, ולפעמים גם גסים. בכמה מחוזות (כגון ג׳לא, נרוא) באים המוסלמים לראות את הצגת השלונא, וגם נשים כורדיות משחקות את תפקידן של הכבשות ונדחפות על-ידי השלונא אל הגברים. ההצגה נותנת הזדמנות רבה לילדים למעשי קונדס. הם דוקרים סיכות וקסמיות בשלונא ובכבשותיו; ואז מתרגז השלונא רוגז גדול ומכה במקלו בכל הכיוונים. זה מוסיף חן על ההצגה, מכיוון שבה במידה שהמעשים פראיים יותר, גדל חנם בעיני המסתכלים.

אחר כך יוצא השלונא, וחוזר כעבור זמן קצר ומורה על קערת הסדר במקלו. „מה זה?״ הוא שואל. בעל הבית עונה לו: „זהו פסחא.״ הוא מספר לו את סיפור יציאת מצרים ומסביר את מובנה של קערת הסדר. הקאשא נותן בטוי לרצונו להשתתף בסדר, ואולם האורחים אינם מרשים לו זאת, עד שהוא מוכיח להם שהוא נמול. מעמידים פנים כאילו היו בודקים אותו ומוצאים שאין הוא נמול. אז מציעים לו שיסכים שימולו אותו. אחר היסוס מה הוא נותן את הסכמתו, משכיבים אותו על הרצפה וקוראים את החזן שיעשה את המילה. החזן מבקש את „הסכין הגדולה״. מכניסים לו גרזן. משתמשים גם ב„מגן״ מיוחד, מַשְׁקַס שָׁלוֹנַא, עשוי מקליפת דלעת ובעל ממדים ענקיים[17] בשביל מילת השלונא. בשעת המילה המעושה שרים האורחים את השיר „אלי הקשב לי, ושמע לקולי, יחיה נמולי, ובנה היכלי...״ [דודזון, ע׳ 727, מס׳ 4939] שאותו רגילים לשיר בשעת מילה ממשית. לאחר שבאופן זה נעשה השלונא יהודי, מרשים לו לשבת אל שולחן הסדר, ומתחילה הסעודה.

---

17. דוגמה עיין באוסף-בראואר, מס׳ 18 : 39.

אחרי הצגת השלונא, בערב השני, משחקים האורחים את משחק „מכירת הערלה" (ע.).

גדיעת האגוז

הצגה מבדחת שניה, מסוג אחר, שאף אותה מציגים בפסח, היא הנקראת קֶטַאַת גוֹזַא—גדיעת האגוז. הנוסח הניתן להלן לקוח מביתנורא, ששם הציגו את המחזה במשך דורות רצופים בני המשפחה בית סימן טוב. ההצגה מתקיימת בחצר בית־כנסת אליהו הנביא בימות חול-המועד.

כמה אנשים צעירים עומדים בשורה או בקבוצה והם מיצגים „אילנות". מופיעים שני השחקנים הראשיים, כל אחד עם גרזן בידו וניגשים לבדיקת האילנות על-ידי זה שמכים אותם על גבם ומקשיבים אם נשמע קול נבוב מן הישבן. לבסוף מוצא אחד מחוטבי־העצים עץ המשביע את רצונו, והוא קורא לאחר: בְּרָא, בְּרָא, שַׁכְנָא דוּשָׁא — בוא, בוא, יערת-דבש! חברו בא, מקשיב, ואומר לו, שילך אל האגא ויקנה את העץ.

הוא הולך אל בית האגא, ואולם שם מסרבים המשרתים להכניס אותו, והוא צריך לפלס לו דרך בכוח. בראשונה אין האגא רוצה למכור, ואולם כשהצעיר קופץ לקראתו תוך קריאת „בּוּאוּאוּאוּ", הוא מסכים מיד. „בוא," אומר האגא, „שב ואכול." הצעיר עונה לו: „מזונך על ראשך!"

לבסוף באים לידי הסכם והצעיר חוזר כדי לגדוע את העץ. ואולם הוא אך מתחיל, והנה נחיל-דבורים יוצא מן הגזע תוך זמזום קולני, ומתקיף את חוטב-העצים השני. הלה צווח, יותר ויותר דבורים יוצאות להתקפה, עד שחוטב העצים נופל תחתיו ללא הכרה. חברו, העסוק בנסירת העץ, נבהל. הוא רץ אל האיש השוכב ללא הכרה, מרים את רגלו ומדבר אל תוך מושב מכנסיו: בְּרָא, בְּרָא—בוא, בוא! ואולם האיש נשאר ללא תנועה. חברו בוכה ומילל, ומתחיל שר קינה על המת. אז הוא מביא את אשת החלל ואת ילדיו וגם אלה משתתפים בקינה ובאבל. האיש אינו מראה שום סימני חיים, ואז הולכים וקוראים את האגא ודורשים ממנו פדיון נפש. האגא מנסה להחיות את האיש באותו אופן כמו האחרים, ואולם ללא הצלחה. לאחר שמשחק זה נמשך זמן מה, פתאום מתעטש האיש המת. כל הנוכחים פורצים בקריאות שמחה. רוחצים אותו ומביאים לו מזון. מגרשים את הדבורים ומוציאים את הדבש. שוב בא האבקות עם משרתי האגא. ואולם לבסוף מיישבים את הסכסוך על-ידי התערבותו של אגא שני.

קל לתאר איזו שמחה ועליזות מעוררת הצגה ממין זה בקהל המורכב מיהודים כורדים.

גניבת האפיקומן

הזכרנו למעלה איך נותנים את האפיקומן לאחד האורחים לשם שמירה. אחר הסעודה מתפתח חיפוש האפיקומן להצגה מבדחת מן הסוג שתואר למעלה.

החזן דורש את החזרת הפקדון, האפיקומן, ואולם האיש, שלו נתן את האפיקומן, מכחיש שקיבל אותו. ולא זו בלבד, אלא שעוד הוא מאשים את החזן, שגנב את האפיקומן. מתפתח ריב עליז. מנסים לסחוט הודייה מן השומר או מן החזן על-ידי ענויים. לפעמים נגנב האפיקומן באמת, ואז דורשים קנס מן השומר, בצורת כמה תרנגולות. אם הוא מסרב לשלם, תולים אותו עם רגליו למעלה, באופן שתואר למעלה, עד שהוא מסכים.

בזאכו, לפעמים מרחיקים לכת בצחוק עד כדי כך, שלאחר שהאפיקומן נגנב, אי אפשר למצוא אותו. במקרה כזה פסקו החכמים הכורדים, שצריך להתחיל מראש את כל ההגדה ולחזור על כל הסדר. מקרים כאלה אירעו לא פעם. מוסר-הידיעות שלי מעמדיה סיפר לי על מקרה שאירע גם בג'לא. בביתו של חכם ידידיה נגנב פעם האפיקומן ואי־אפשר היה למצאו. שלחו שאלה אל חכם רחמים בג'לא, והלה פסק, שבמקרה כזה צריך להתחיל מחדש את כל ההגדה.

בערב השני נותן המרי-פסחא שתי חתיכות קטנות מן האפיקומן לכל הפסחאיי. אחת מן החתיכות הללו אוכלים, את השני שומרים כקמיע. עקרות-בית, למשל, שמות מעט ממנה במחסניהן השונים (אורז, קמח, מלח וכדומה), מכיוון שהן מאמינות, שאם עושים זאת לא יתרוקנו המחסים הנידונים במשך כל השנה (ס.).

כבר דיברנו למעלה על הכוחות המיוחדים שמיחסים לאפיקומן בן שבע שנים. גם מאמינים, שחתיכה מאפיקומן בן שבע שנים משריין את נושאה בפני כדורי רובים, ושאם זורקים אותה לנהר העומד לעלות על גדותיו, מיד ישוכו מימיו (ד.).

ליל־הסדר מסתיים בערך בשעה אחת־עשרה. בזאכו הולכים אז הגברים אל הנהר כדי להתפטר מן העצמות.

ימי החג

שני ימי החג הם הזדמנות לביקורים הדדיים נימוסיים. לאחר תפילת חבוקר הולכים כל הפסחאיי לביתו של המרי פסחא שלהם, ששם מגישים להם ארוחה „טובה מסעודת חתונה." נשיהם ובנותיהם אינן באות, ואולם משהו מן הדברים הטובים של הסעודה מובא להן הביתה על ידי נשי ביתו של המרי פסחא.

אחר הארוחה הולך כל מרי פסחא יחד עם אורחיו לבקר אצל קבוצות-הפסח האחרות. לראשונה מבקרים אצל הגבאי, אחר כך אצל האחרים לפי סדר הנקבע על ידי עמדתם וכבודם. מחצית הביקורים מבוצעים ביום הראשון ומחציתם ביום השני.

בסינה עומדת בכל בית קערת פירות מוכנה לקראת הביקורים הללו. כשהאורחים מגיעים, לוקח כל אחד פרי או פרח ונותן אותו לאחד מחבריו,

שהוא מצדו מריח אותו, מנשק את ידי חברו הראשון, מברך, ואחר כך מחזיר לו את הפרי או הפרח. אחר כך מתישבים האורחים וסועדים את לבם בפירות ובערק.

בעוד שהגברים עסוקים בביקורים אלה, הולכים הצעירים בלוויית המְטְרְבָּאיֵ אל הנהר או למקום אחר מחוץ לעיר, כדי לרקוד. אחר־הצהרים מצטרפים אליהם גם המבוגרים.

ביום השני בערב חוזרים בביתו של המרי פסחא על כל טקס ההגדה כהלכה. במשך שמונת ימי החג אין עושים כל עבודה. בזאכו היום השלישי של החג (היינו היום הראשון של חול המועד) הוא יום טיולים כללי. הטיול נקרא על שם ה„אגא" (למשל סֶרַאנִת בֵּי זַאכָּן), הוא התואר הניתן ליהודי המקבל עליו לכסות את ההוצאות של הסֶרַאנֵי, כגון תשלום המְטְרְבָּאיֵ, והמספק את המאכלים והפרפראות המוגשים בדיוואן שלו.

בטיול זה מרבים לשיר ולרקוד. הנשים מכינות את המאכלים בשביל הגברים. נערות ונשים צעירות יוצאות לגבעות ורוקדות את ריקוד הדֶרַנְגַא בקבוצות. בידיהן הן נושאות ענפי טַרַשְׁתָּא (ברבים טַרַשְׁיַאסַא), ושקבוצה אחת נפגשת באחרת הן מכות אלו את אלו בענפים. אם הן נפגשות בבחור, הן מקיפות אותו ומכות גם אותו בענפים. בערב כולם חוזרים לעיר בלוויית המְטְרְבָּאיֵ.

בימי חול המועד נמשכים הביקורים ההדדיים והטיולים בסביבות העיר. בביתנורא ובג׳לא ובסביבותיהן אין עובדים במשך כל ימי הפסח, ואולם אין סראני. את הזמן מבלים בביקורים. בכל בית מגישים למבקרים חלק וערק וגם הגברים וגם הנשים, ההולכים מבית לבית, משתכרים.

בשני הימים האחרונים של החג מבקרים הפסחאיי מחדש את המרי־פסחא שלהם ומביאים עמהם ערק ומזא. בסיום החג הם מברכים אלה את אלה במלים: רֵישׁ שַׁתּוֹךְ בְּרָכְתַא — ראש שנתך ברוך, ומנשקים זה לזה (ז.). ידידיהם הכורדיים שולחים להם לחם, חלב וביצים. אפילו האגא היה רגיל לשלוח סלי לחם, ביצים וכו׳ ליהודים, מפני שהכורדים רואים במעשי־ידידות אלה סימן טוב לשנה הבאה (ז. ואולם לא בע.).

פרק עשרים

שבועות

יהודי כורדיסתאן קוראים את חג השבועות, החג השני מבין שלוש הרגלים, בשם זִיַארַא, עליית רגל, כי חג זה הוא מועד עליות הרגל למקומות הקדושים. [1] החשובים ביותר בין מקומות אלה הם קברו של נחום הנביא באלקוש בקרבת מוסול, ששם מבצעים גם את העלייה הסמלית על הר סיני; קברי חזן דוד וחזן יוסף בבֵּי חַזַאנֵי בעמדיה; קברו של רבי נתנאל הלוי בּרְזַאנֵי בברזאן; מערת אליהו בביתנורא; וקבר דניאל בכרכוכ.

הכורדים בעמדיה קוראים לחג זה גַ'א זֶרָא [אַיְדָא גַ'הְזְרַא—חג השעורה הצהובה] — סירוס המלה זִיַארַא, והכורדים בזאכו קוראים לעלייה על קברו של נחום בשם עִידַא סַיִד נַחוּם.

בסינה קוראים היהודים לחג בשם אַסְרְתַּא (בעברית עצרת, בארמית עצרתא), בעוד שהכורדים קוראים לו גַ'שְׁן כַּלַּאנַא — אפיית הכלאנא, מעשה האופה האפייני של היהודים המיוחד לחג זה.

המנהג העממי לאכול בשבועות מאכלי חלב, רווח גם בין יהודי כורדי-סתאן. משום כך רוב ההכנות לקראת חג זה אינן אלא הכנת כמויות גדולות של חמאה וגביגה. היהודים העוסקים במסחר בכפרים המרוחקים מחליפים בזמן זה את סחורותיהם בעיקר בתוצרת חלב אלו. בערב שבועות אין הסעודה שונה בהרבה מארוחת-ערב רגילה; ואולם בג'לא, ריכאן, וכמה מקומות אחרים אוכלים בערב זה מנת חלב הנקראת מַדִירַא. המַדִירַא עשוי מחיטים כתושות מבושלות בחלב חמוץ, עם כופתאות, כּוּתֵּילֵי, המכילות מלוי של חמאה וקמח במקום הבשר הרגיל.

לאחר הארוחה הולכים לבית הכנסת ל„חתימת זיארא", כפי שהם קוראים את התפילה בלילה הראשון של שבועות. תפילת ערבית זו, שבה משתמשים בהוצאה הבגדאדית של „סדר קריאה מועד", חשובה יותר בעיני יהודי כורדי-סתאן אפילו מליל הושענא רבה. האנשים מתאספים גם בבתי האבלים, שבהם רגילים גם להזמין מנין חכמים כדי להתפלל לכבוד המתים.

בעוד שבזאכו באות לבית הכנסת רק מספר קטן של נשים זקנות, הולכות בעמדיה כמעט כל הנשים והנערות לבית הכנסת כדי להשתתף בתפילת

[1]. גם יהודי בגדאד קוראים לחג השבועות בשם עיד אל־זיארה, עיין א. בן־יעקב, „עיד אל־זיארה בבגדאד", „עדות" א: א: 37 והל'.]

הלילה. כמה מן הנשים משתתפות גם בקריאות בבתי האבלים.

בבית הכנסת בוערים מאות של נרות, כי כל אחד ואחד מדליק לו נר לכבוד מתיו. כיום נרות אלה בדרך כלל נרות שמן הם עם פתילים, ואולם יש מקומות, שבהם מדליקים גם נרות שעווה (דהוכ, ביתנורא).

לזכר המתים מביאות המשפחות קערות פירות לבית הכנסת כדי לברך עליהם. אם מת שאר בשר קרוב במשך השנה, משתדלים האבלים להשיג פירות חדשים ממינים שונים עד כמה שאפשר, כדי לברך עליהם „שהחיינו". העשירים מזמינים להם לתכלית זו פירות מבגדאד.

בבוקר הולכים האדוקים אל הנהר לטבילה, כי רוצים הם לקבל את פני התורה בדומה לחתנים, הטובלים לפני הקידושים.

בזאכו מכבדים בעלייה של „עשרת הדברות" את הגביר. בעמדיה, בימים עברו, נפל כיבוד זה בחלקו של האיש שעלה בידו לקנות לו את העלייה הרביעית למשך כל השנה. כיום מוכרים עלייה זו לחוד בעמדיה ובסינה. בימים עברו הוענק גם בעמדיה כיבור זה לגביר.

בעמדיה, אחרי התפילה, מביאות הנשים יִפְּרַךְ, ערק, ועוגות משולשות, כַּאדֵי, מבתי האבלים, ומגישות אותם לשיך ה„חברים", כי אין אלו אלא מתנות הקשורות בפולחן המתים. שיך ה„חברים" מחלק את היִפְּרַךְ ל„חברים" בלבד ואולם מן הכַּאדֵי נהנים גם בני הקהל האחרים.

בדומה לזה בסינה נותנים האבלים ביום הראשון של החג סעודה שבה מגישים יַפְּרַכֵי. כאן אוכלים במקום הכַּאדֵי כַּלַּאנֵי, שהיא מנה אפויה המיוחדת ליהודים: קליפה משולשת ממולאת בצלים. על פי שמה של מנה זו כינו הכורדים את חג השבועות בשם גַ׳שֶׁן כַּלַּאנֵי.

[בקשר לכַּאדֵי, העוגות הנאכלות בחג השבועות, מספרים בעמדיה את הספור הבא: חג השבועות של הנוצרים, הנקרא סוּלַּאכַּא, חל תמיד משלושה ימים ועד שבוע קודם חג השבועות היהודי. גם הנוצרים רגילים לאפות לחגם כאדי, מין לחמניות עשויות מקמח וחמאה. פעם ראה כלבו של יהודי אחד, שכלבו שד נוצרי מחזיק בפיו כַּאדַא, עוגה כזו. רצה הכלב היהודי לאכול מן העוגה, ואמר לכלב הנוצרי: תן לי. הכלב הנוצרי ענה: לא. הכלב היהודי אמר: בעוד כמה ימים יהיה החג שלנו, ואם בעלי יתן לי כאדא, אתן לך גם אני. אמר הכלב הנוצרי: לא אתן לך. חשב הכלב היהודי: מה אעשה? שאל את הכלב הנוצרי: מה שם החג שלכם? אמר לו: סוּלַּאכַּא. וכשאמר סוּלַּאכַּא, נפל הכַּאדַא מפיו. מיד חטף הכלב היהודי את כאדא ואכל אותה. אמר לו הכלב הנוצרי: חכה, עוד מעט יהיה החג שלכם! בא חג השבועות, עשו היהודים כאדי, ובעלו של הכלב היהודי נתן לו כַּאדַא אחת. ראה אותו הכלב הנוצרי ואמר לו: תן לי מעט מזה. אמר לו: אתה לא נתת משלך, גם אני לא אתן לך משלי. אמר לו הכלב הנוצרי: מה שם החג שלכם? אז

תפס הכלב היהודי היטב בשיניו את הכאדא ואמר בין שיניו: זִיאַרָא. ואחר המשיך לאכול את הכאדא. [2]

חשיבותו הגדולה של חג השבועות בשביל יהודי כורדיסתאן נובעת מעליות הרגל למקומות הקדושים. למקומות אלה זורמת בחג האוכלוסיה היהודית מקרוב ומרחוק.

בעליית הרגל לבֵּי חַזַאנֵי בעמדיה מתקבצים המונים, ויהודי המקום חייבים לספק קורת גג לאורחים. יש שמשפחה מאכסנת לא פחות מחמש־עשרה משפחות של עולי רגל. הזִיַארָא של הגברים מתקיים ביום הראשון אחרי התפילה, והזיארא של הנשים ביום השני. קודם שעולים על הקברים טובלים העולים במקוה טהרה ולובשים בגדים חדשים, אחר כך עוברים בסך לפני הקבר וכל אחד ואחד מנשק את הקבר.

ביום השני במיוחד, בזיארא של הנשים, גדולה השמחה. הנשים רוקדות ושרות, והנערות מביאות עמהן את הנדנדות, זַנְזוֹכֵי, שלהן. הגבאי יושב בכניסה לקבר, ומגיש יין או שרבת לעולי הרגל. הללו מתקרבים אל הקבר, מנשקים אותו, מוסרים את מבוקשם, ומחלקים את הכסף שחסכו לתכלית זו במשך כל השנה, בין קופסאות הצדקה השונות. אחרי הביקור בקבר שוב מתאספות הנשים לשיר ולרקוד ומאחלות זו לזו זִיַארָא בְּרִיכָא, עליית רגל מבורכת.

המקום הקדוש המושך את ההמונים הגדולים ביותר הוא קברו של נחום הנביא באלקוש. לכאן באם מדי שנה בשנה אלפי יהודים ממוסול, מבגדאד, מבצרא ומכל רחבי כורדיסתאן. [3] פרט אפייני של זיארא זו היא ה„עלייה להר סיני" המתקיימת בשני ימי החג גם יחד. [4] בקרבת הקבר נמצאת גבעה הנקראת הר סיני. האנשים מתפסים על גבעה זו, וקוראים את עשרת הדברות כשהם עומדים בראשה. כל קהלה עושה זאת במיוחד לעצמה. את העליות מוכרים במכירה פומבית, ולפעמים עולים המחירים ביותר לרגלי השתתפותם של בני קהלות אחרות במכירה; כי חרפה היתה לקהלה, אילו היתה מרשה, שאדם מבחוץ יקנה את העליות.

לאחר קריאת התורה יורד ההמון תוך שמחה וצהלה. תזמורות מלוות אותם והגברים החזקים ביותר הולכים בראש ורוקדים ריקוד־חרב.

ביום השני חוזרים על העלייה על הר סיני, ועל קריאת התורה בראש

[2. מפי הח' עלוואן אבידני מעמדיה, ששמע את הסיפור מזקני עירו].

3. אחד ממוסרי־הידיעות שלי דבר על עשרים אלף עולי־רגל.

4. עלייה זו מתוארת על־ידי בנימין השני: „כעלות השחר מתפללים תפילת שחרית, ואחרי כן ישימו האנשים לדרך פעמיהם וספר התורה הולך לפניהם, חמושים בכלי קרב, קני־רובה גדולים וקטנים [רובים ואקדחים] על כתפותיהם וחרב פיפיות [פגיונים] בידיהם, לאחד ההרים הסמוכים, לזכרון נתינת התורה ביום ההוא על הר סיני ולקרות ע"ד ההר בספר התורה ולהתפלל שם תפילת מוסף" [ס' מסעי ישראל, ע' 27. במקור הגרמני ע' 86; בתרגום אנגלי ע' 99.]

ההר. ביום השלישי שוב עוברים כולם בסך לפני הקבר, נותנים צדקה, ומקבלים מן הגבאי תֻּבַּרְכֵּי, מעט פירות וממתקים שהיו מונחים על הקבר במשך כל הלילה.

לאחר תפילת הבוקר והזיארא הסמוכה לה, חוזרים האנשים לבתיהם לאכילת סעודת השבועות, סעודת חלב. בעמדיה מורכבת סעודה זו מכַּאדֵי, חמאה, ומשקאות דבש וחלב. ואולם במחוזות הכפריים מבשלות הנשים מַדִירַא.

אחר הסעודה הולכים כולם לביתו של האיש שזכה בעליית „עשרת-הדברות", ושם רוקדים ושרים ונהנים מערק ומזא, המוגשים להם ביד רחבה. את המאכלים הללו הם אוכלים מבלי לחכות שעתים, כפי שנהוג אצלם, בין מאכלי חלב ומאכלי בשר. בכמה מקומות נותן הזוכה בעליית „עשרת הדברות" סעודה גדולה לכמה מנכבדי הקהלה. בשעה שהגברים שרים „הללויה", הם מוסיפים תוך עליזות ובדיחות הדעת:

הללויה, הללויה, בַּכְלַךְ בֵּיאֵי שְׁלִיקֵי פְּסְרַא תּוּיַא — נאכל ביצים שלוקות ובשר צלוי (ע.).

עד היום נוהגים יהודי כורדיסתאן להתיז מים אלה על אלה. בזאכו שופכים הבחורים מים על הנערות. בסינה, ששם נתקיים המנהג בצורתו המקורית, שופכים מים מן הגגות על העוברים ושבים. אין מרחמים אפילו על לא-יהודים, וכתוצאת התקפות אלו מוכרחים האנשים להחליף את בגדיהם כמה פעמים בזו אחר זו.

פרק עשרים ואחד

תשעה באב

כבר הדגשנו את העובדה, שבחקירת החגים בין יהודי המזרח הקושי מונח בזה, שאי אפשר לקבוע אילו מן המנהגים מקוריים-מקומיים הם. שום עדה יהודית אינה מבודדת עד כדי כך, שלא תהא כל קשר בינה ובין עדות יהודיות אחרות.

קושי זה קיים גם בקשר למנהגים הנוהגים בתשעה באב. במחוזות מסוימים (כגון סינה) מתחיל האבל הלאומי כבר בשבעה עשר בתמוז, ואולם ברוב המקומות אינו מתחיל אלא בראש חודש אב. הימים שבין ראש חודש אב ותשעה באב נקראים חִזִינֵי (ע.), חֲזִינֵי (ז.), אבל. המנהגים הנוהגים בימים אלה הם המנהגים הרגילים. אסור לאכול בשר. כל מי שיש לו בשר בביתו, מכין לו ארוחת-שבת בראש חודש אב כדי להשתמש בכל הבשר. אחר הארוחה גונזים את כלי הבשר באחד החדרים הצדדיים, שאין מרבים להשתמש בהם. גם מן השוק נעלם הבשר, וממכר החמאה והגבינה גדול ביותר. נמנעים מכל פעולה הקשורה בחגיגיות, כגון שתיית יין או לבישת בגדי־חג, ואין מתחילים תפקידים חדשים. האורג לא יתחיל אריגה חדשה, הנשים אינן סורגות ואינן מכבסות.

בימים אלה נמנע המורה מלתת עונש לתלמידיו, אף כי הוא מבטיח להם, שאחר תשעה באב ימלא את מה שהחסיר (ז.ע.). מכיוון שכל התענוגות אסורים, אין מרשים לילדים לבקר אלה אצל אלה, או לצאת להתהלך. המורה דואג גם לכך, שהילדים לא ילכו להתרחץ בנהר כמנהגם בשעת הצהרים. כדי להזכיר להם את העונש הצפון לעובר על האיסור, הוא כותב את המלה „פַּלַק" בדיו אדומה על רגליהם פעמים ביום (ז.). המורה מסביר לתלמידיו, שאיסור זה קיים, מפני ש„לֵיל הוּזַא", „ליל היהודים", נמצא במים בימי אבל אלה.

הילדים משוכנעים, שהם עצמם ראו לעתים קרובות את „לֵיל הוּזַא". הם מצהירים, שהוא הלך אחריהם ושהוא מגושם וגבוה. הם שרים את השיר הבא על „ליל הוזא":

לֵיל הוּזַא לֵי גוֹ מַאיַא הַא	„ליל היהודים" נמצא במים
אֵימַד אַזַל גוֹ מַאיַא	מי שהולך למים
מַבְּלֵי לֵיל הוּזַא	יתפסו „ליל הוזא" (ז.).

בארוחה האחרונה לפני הצום אוכלים בדרך כלל אורז. בסינה אוכלים

מנה של אורז ועדשים, ואחר כך ביצה זרויה אפר; ואולם מנהג זה אינו קיים במקומות אחרים בכורדיסתאן, אלא בין חכמים בלבד. האדוקים אוכלים רק לחם-שפון עם מים. אחר הארוחה, שאותה אוכל כל אדם לבדו, זורים אפר על הצלחות וגונזים אותן בדומה לכלי הבשר. מנה מארוחה זו שולחים לחכמים ולעניים, כדי שהללו יוכלו לומר עליה את ה„השכבה".

עד כמה שאפשר לובשים רק בגדים ישנים בעלי צבעים כהים בתשעה באב. בימים עברו חבשו את מטפחת־הראש, גֶ׳מַדַאנִי, עם צד שמאלה החוצה (ע.). היה גם נהוג לקרוע קריעה בבגדים, כשם שקורעים על מת (ע.ס.). הולכים אל בית־הכנסת יחפים, בגרבים שחורים, או, לעתים קרובות יותר, בנעלי-הבד הכורדיות, רֶשְׁכֵּי.

את בית-הכנסת מסדרים באופן המתאים לאבלות. מסירים את השטיחים ואת הכרים בערב היום, ואת בגדי התורה ואת פרוכת ארון-הקודש מחליפים בבגדים ובפרוכת שחורים או בלויים. מסירים גם את כתרי-התורה העשויים כסף. בכמה מחוזות (ז. דהוכ, ג׳לא, הורא) שמים במקומם רימונים עשויים מעץ שחור, ובמקום ה„ידי" הרגילה, העשויה כסף, משתמשים בענף-הדס שנלקח מעץ לא מכבר (ז.ע.).

קריאת איכה

מכיוון שבקיץ מתפללים בכל מקום בחצר בית-הכנסת, קוראים שם גם את מגילת איכה. בעונה זו מגיע החום לשיאו באקלים היבשתי של כורדיסתאן, ומשום כך מדברים לפעמים על תשעה באב כעל צוֹמַת צֶהֲוֹן (ז.), צוֹמַת סֶהְיוֹן (ע.), היינו צום הצמאון, ורגילים להכין מניפה, מַרְוַאכַא, כדי להשתמש בה בשעת התפילה. (ז.).

[בעמדיה קוראים לט׳ באב בשם צוֹם סֶהְיוֹן אוּרְנַא, היינו צום הצמאון הגדול, בעוד שלתענית י״ז בתמוז הקודמת לו קוראים צום סחיון זְאוֹרַא, צום הצמאון הקטן.]

באי בית-הכנסת אינם תופסים בתשעה באב את מקומותיהם הרגילים, ואין מדליקים נרות, אלא מסתפקים בנר אחד קטן בשביל כל קבוצת מתפללים. אם הקהל גדול הוא, רגיל החזן בכל כורדיסתאן לקום ולקרוא את מגילת איכה לאור נר קטן יחיד, שילד קטן מחזיק בשבילו. בעמדיה קם החזן וקורא את הפסוק הראשון של פרקים א׳, ב׳ ג׳ ואת שלושת הפסוקים הראשונים של פרקים ד׳ וה׳ בעברית. אחר כל קריאה מתישב לו החזן ואחד מבני הקהל גומר את הפרק בתרגום. באופן זה קוראים את רוב רובה של מגילת איכה בתרגום.

בזאכו יש מנהג מענין בקשר לקריאת איכה. הוא נקרא כֵיטַךְ נַאשֵׁי. הילדים מתגנבים אל שני זקנים היושבים סמוכים ושקועים בתפילה ותופרים את בגדיהם יחד באופן שאין האחד מהם יכול לקום בלי חברו. בסוף התפילה

מתברר לעתים שנמצאים כעשרים זוגות כאלה בבית-הכנסת. אותו דבר עושים גם בלילה כשתופרים אנשים אל מיטותיהם. מוסרי-הידיעות שלי לא יכלו לתת שום פירוש או הסבר למנהג משונה זה. [1]

אחר קריאת איכה מכבים את כל הנרות — לא רק את הנרות בבית-הכנסת, אלא גם את כל הנרות ואת כל האשים בכל הרובע היהודי כולו. כשאם הולכת לקריאת איכה יחד עם בנותיה המבוגרות. היא מזהירה את בנותיה הקטנות הנשארות בבית לכבות את הנרות כעבור זמן. אסור להצית אש חדשה בכל העדה עד שבאים למחרת היום בצהרים השוחטים כדי לשחוט את בעלי-החיים ל„כפרה" או לארוחת הערב (ע.). אז, בהתאם למנהג הרווח בכל עדות המזרח, מכריז החזן בעברית ובלשון המדוברת את מספר השנים שעברו מיום חורבן בית שני; ובני העדה משתטחים על הקרקע, קוברים את פניהם בידיהם, ובוכים ומתיפחים ומכים את ראשיהם. בזאכו, כשהחזן קורא „אוי לנו" בסוף הכרזה זו, מכה השמש את דלת-העץ של ארון הקודש במפתח גדול בקול רם, והבחורים הצעירים, שראשיהם עדיין מונחים על הקרקע, קוראים: הוהוהו קם קַתַּאלֵי לֵיל הוזַא —הוא הרג את ליל הוזא! [2]

אחר התפילה הולכים כולם הביתה תוך שתיקה. אין מברכים אלה את אלה כנהוג בהזדמנויות אחרות. הגברים בדרך כלל הולכים לישון כדי להמנע מכניסה לשיחות-חולין. את המיטה מסדרים קשה עד כמה שאפשר, ומניחים אבן מתחת לכר. הנשים מתאספות בביתה של אשה היודעת לשיר „הַלַּאלַּא", שיר בתרגום, המתאר את חורבן בית-המקדש (ע.). בזאכו יושבות הנשים על הגגות ושרות את השיר „ליל הוזא".

תפילת הבוקר

האדוקים קמים השכם בבוקר ומניחים תפילין בבית. אין איש מתרחץ; רק מטבילים את קצי האצבעות במים ומרטיבים את העינים.

כשהחזן מוציא את התורה אין הוא מניח אותה על זרוע ימינו, אלא על זרוע שמאלו, ובשעת קריאת התורה מחזיקים בספר שני אנשים (ז. ע.) במקום שישכיבו אותו על הסֶדִי, כנהוג בימים אחרים. ענף-הדס, כאמור, משמש כ„יד".

אחרי קריאת ההפטרה — שכל פסוק ופסוק ממנה מלווה בתרגום-פירוש ארוך בלשון תרגום — חוזרים על איכה באותו אופן שבו קראו אותה

1. [גם בעדות סוריה (חלב, דמשק) וכן בעדת החלבים והדמשקאים בירושלים, נוהגים הילדים בליל ט' באב לתפור את בגדי המתפללים אלה באלה בשעת אמירת הקינות. באותה שעה, כשבית-הכנסת כמעט לגמרי חשוך, הם גם זורקים קליפות אבטיחים על החזן.]

2. מצב־רוחם של הצעירים הכורדיים בירושלים רחוק הוא מרגשי אבלות על חורבן בית-המקדש. הנערים מנצלים את הרגע, שבו הכול שוכבים על הקרקע, וצווחים באופן מלאכותי. אין ספק שכך הם נוהגים גם בכורדיסתאן.

בלילה הקודם, ואחר-כך קוראים את ספר איוב בתרגום.[3] ואולם רוב בני העדה יוצאים מבית הכנסת עוד טרם יגיעו לאיוב, ורק הזקנים וילדי בית-הספר נשארים.

כשהבעל חוזר הביתה אחר התפילה, אומרת לו אשתו: לך וקנה לי ברכה! אז רגיל הבעל ללכת לשוק ולקנות שק אורז או חיטה (ז.) או פירות (ע.) מן המוסלמים. יהודי כורדיסתאן מסבירים מנהג זה לאמור: „בית-המקדש נחרב, ואולם עכשיו אנו יושבים בבתים חדשים ומכניסים מזון חדש."

בכל מקום בכורדיסתאן שוחטים בהמות בצהרי תשעה באב. מכיוון שהיהודים לא טעמו בשר מראשית החודש, הם תאבים לבשר ורוצים לאכול מנות הגונות מיד אחר גמר הצום. ואולם השוחטים אינם רוצים לגשת לשחיטה. הם דוחים את השחיטה משעה לשעה, עד שהקהל, החושש שלא ישאר די זמן להכין את הבשר, מתחיל מתלונן, ולבסוף צריך ראש העדה, אוֹרְנַת גֶ׳מַאַ, להכריח את השוחטים למלא את חובתם.

השוחטים מטבילים את אצבעותיהם ארבע פעמים בדם ומתיזים בו לכיוון ארבע הרוחות. אחר-כך, כזכר לאלה שנהרגו בשעת חורבן בית-המקדש, הם עושים סימן עם הדם על צוואריהם, פניהם ומצחיהם (ע.). בזאכו, כשהשוחטים הולכים אל הנהר, ששם מבצעים את השחיטה, ממהרים אחריהם הנערים, כי אז רשאים הם שוב להתרחץ, אחרי הימים הארוכים מראשית החודש, שבהם היתה זאת אסורה בשבילם. בשעה שדם הבהמות הנשחטות נוזל אל הנהר, הנערים מרימים צעקה, שזה דמו של לֵיל הוּזַא. הם שוחים לקראת הדם ומורחים בו את עצמם.

משחקי ילדים בתשעה באב

הנערים מְשַׂחקים מִשׂחקים מסוימים, שהם, כפי שהיהודים הכורדים אומרים, נובעים מן המצוה להתעסק בעפר ואפר בתשעה-באב.

בסינה משחקים הילדים משחק הנקרא כַּאכְּלַא מוּשַׁאן — משחק עכברים, כדי ללכלך את ידיהם באדמה בתשעה באב. הם מערימים גל קטן של אדמה, שופכים עליו מים ועושים חורים בראשו ובשלושת צדדיו. אז דומה הגל לתנור והילדים לפעמים ניגשים לבישול על תנור זה. מתקבל הרושם שמשחק זה כבר איבד את משמעותו המקורית.

בזאכו משחקים הילדים משחק הנקרא שַׁנְשַׁלוֹתְכַּת. הם מתפלגים לשתי פלוגות, שכל אחת מהן מקבלת חלק משדה או מרחוב, שיש בהם מקומות מרובים ככל האפשר המוגנים על-ידי גדרות וכדומה. כל ילד הביא עמו שק של אפר מן הבית. הפלוגות הולכות כל אחת למחוזה והילדים מתחילים לעשות גלי-אפר קטנים בשורות שורות, בכל שורה לפחות עשרה גלי-אפר, כי פחות מזה לא יהא נראה למדי, ולא ייספר לבסוף. הם משתדלים לשים את גלי-

3. בתרגום מתרגמים את השם „עוץ" ב„קושטא".

האפר במקומות, שקשה למצאם. לאחר שנגמרו הכנות אלו, הולכים הנערים למקום שנקבע מראש, על-פי רוב קיר בית-הכנסת. לאחר שהגיעו כל הילדים למקום הפגישה, הולכת קבוצה א׳ לרחוב של קבוצה ב׳ ולהיפך. תפקידה של הקבוצה היא עכשיו למצוא את כל השנשלותכת של הקבוצה שמנגד, ולהרוס אותם. כדי למתוח ביקורת על תוצאות המשחק לאחר גמר ההריסה, הולכות שתי הקבוצות יחדיו לשטח של הקבוצה הראשונה ואחר־כך של הקבוצה השניה, ועוברות יחד על פני כל גלי-האפר. סופרים את הגלים שלא נמצאו על-ידי האויב. אם מספר הגלים שלא נמצאו שווה בשני הצדדים, התוצאה היא תיקו, רֵישַׁא בְּרֵישַׁא, היינו ראש בראש. ואולם אם קבוצה ב׳, למשל, שמספר חבריה הוא עשרים, לא מצאה מאה מן הגלים של קבוצה א׳, הרי אז החטיא בממוצע כל אחד מבני הקבוצה חמש פעמים. במקרה זה יש לבני קבוצה א׳ הזכות לרכב על גבי הילדים של קבוצה ב׳ חמש פעמים אל הגלים שלא נמצאו, שמה וחזרה.

כפרה

בסינה אוספים כסף מבני העדה לשם קניית פרה, שאותה שוחטים לפני שער בית-הכנסת בתור „כפרה" או „קוֹרְבַּנִי". את בשר הבהמה מחלקים בין העניים. ואולם מעט ממנו לוקחות האמהות הביתה בשביל ילדיהן, כי מאמינים שבשר זה מביא מזל.

מאמינים, שעיני ה„כפרה" יש להן כוחות מיוחדים. משום כך מוכרים אותן במכירה פומבית והן משיגות מחירים גבוהים. מעינים אלו עושים קמיעות בשביל הילדים. קמיע אחד כזה (אוסף-בראואר, מס׳ 39:31, מסינה) מראה עין מוקפת חצי-כדור מכסף, ובראשו קבוע כפתור תכלת בעל שבעה חורים. גם בעמדיה מיחסים חשיבות דומה לזו לעיני הכפרה. קמיע מעמדיה (אוסף-בראואר מס׳ 38:99) מורכב מחוט ועליו העין המיובשת, חוליה כחולה עם שבעה חורים ועוד חוליה קטנה עם שני חורים. קמיע אחד מעמדיה, שראיתיו, היה מורכב מצנור-פח, שהכיל, לדברי בעל הקמיע, חתיכת עץ-נֶקוּסָא, שדרכה תחובה מחט. אל הצינור היתה קשורה עינה המיובשת של הכפרה.

לאחר שחיטת הכפרה מותר להכין את ארוחת-הערב וללבוש נעלים. כשבעל הבית חוזר הביתה לאחר תפילת הערבית, שוברת אשתו כלי [כד חרס ישן] לפני רגליו ואומרת: מִכְּנַסְתְּ תָּוֹרִי (מבטאים: תְּוֹזִי) אַיַא אַמַן קַם אַקְלוֹךְ הַדַךְ נַפְּלִי דוּשְׁמוּנוּךְ קַם אַקְלוֹךְ תּוֹרִי — כשם שאני שוברת כלי זה לרגליך כן יפלו אויביך, לרגליך יישברו (ע. ז׳) [או בקיצור: נַפְּלֵי דוּגְ׳מִינוּךְ קַם אַקְלַאסוּךְ — יפלו אויביך לפני רלגיך, ע.] בזאכו עומדת האשה על הגג בשעת טקס זה.

אחר זה אוכלת המשפחה את ארוחת הערב, שהיא, כנזכר למעלה, ארוחת בשר, ואולם האדוקים נמנעים מלאכול בשר אפילו בערב זה ואוכלים רק עדשים.

פרק עשרים ושנים

ימים נוראים

סליחות

בין יהודי כורדיסתאן מתחילים ימי התשובה בראש חודש אלול, רֵאשַׁת סֶהֶרַת רַכַּמִימֵי — ראשית חודש הרחמים [ע.]. ביום ראש חודש אלול מחלקים מזון לעניים ובכל יום עד יום הכפורים שולחות לחם לעניים שלוש שלוש משפחות חליפות (ע.). את אמירת הסליחות מתחילים בלילה השלישי; ואולם בעמדיה פותחים בסליחות ביום א׳ בשבוע הראשון בחודש אלול.

כדי להעיר את האנשים לתפילות הלילה הולך השמש דרך הרובע היהודי לפני חצות, דופק על הדלתות וקורא כל אחד בשמו. הוא קורא אפילו תינוקות בני יומם, שעדיין אין להם שם, לאמור: בּוֹנַא (בְּרוֹנַא) זוֹרַא — בן קטן. בזאכו הוא קורא גם את אלה שמתו לא מזמן. שכניהם המוסלמיים של יהודי זאכו מאמינים, שלקום בלילות אלה מביא מזל, והם משלמים לשמש כדי שיעיר גם אותם בחצות.

היהודים קוראים אלה לאלה: מֹשֶׁה, כּוּמְלוֹךְ — משה, קום לך! מכאן קוראים הכוררים את הסליחות בשם כּוּמְלוֹכֵי, ובשבילם כּוּמְלוֹכֵי הוא מועד השקעת שדות האורז (ז.).

גם הילדים מזרזים אלה את אלה לקום, ואם מישהו ביניהם מאחר לקום, שופכים עליו מים. בעמדיה באות כמעט כל הנשים לסליחות.

בסליחות פותח החזן, או אחד מבני העדה, שהוא זמר טוב. סליחות מסוימות נותנים לנערים; דבר זה גורם לעתים לקטטות עזות בין הנערים הרוצים לזכות בשירת הסליחות (ע. ז.). בכורדיסתאן אינו נהוג לתקוע בשופר אחר הסליחות. בימים עברו אמנם עשו זאת בעמדיה, ואולם המנהג בוטל לפני עשרים שנה לערך (1920), כי טענו, שתקיעות תכופות אלו גורעות מערכה של תקיעת השופר האמיתית בראש השנה וביום הכפורים.

בשביל הנערים לילות הסליחות הם הזדמנויות של שמחה מיוחדת, ויש להם משחקים מיוחדים, שאותם הם משחקים בלילות אלה. בזאכו, מיד לאחר גמר הסליחות, זמן קצר לפני עלות השחר, רצים הנערים אל שפת הנהר ומשחקים שם עד הנץ החמה. אחד המשחקים המיוחדים ללילות הסליחות הוא הנקרא מֶהִנַאסַא (ביחיד מֶהִנֵי), סוסות. הנערים מתחילים להתכונן למשחק זה כמה שבועות מראש. הם בוחרים בנערים החזקים ביותר בבית הספר ומנסים

להשיג אותם בשביל עצמם בתור מְהַנַאסַא שלהם על ידי מתנות כסף, ממתקים וצמוקים. לעתים קרובות מנסה נער אחד לפתות את „סוסתו" חברו על ידי הבטחת מתנות טובות יותר. על ידי כך נגמרות לעתים קטטות עזות בין הנערים בשבועות הקודמים לאלול. ואולם לאחר שהנער הצליח סוף סוף להבטיח לעצמו שתי „סוסות", הוא מתחיל מיד לחזק אותן לקראת לילות הסליחות. הוא נותן להם את כל הממתקים שהוא יכול להשיג, ומזמין אותם לביתו. „אלה הם המְהַנַאסַא שלי" הוא אומר לאמו, „הביטי כמה רזים הם. אני צריך לחזק אותם לאלול. תני מאכלים בשבילם." ואז חייבת האם להגיש לנערים יְפְּרַךְ. הנערים עושים רסן בשביל סוסותיהם ובלילות הסליחות מסדרים התחרויות-מרוץ עזות בין הזוגות השונות.

משחק אחר ידוע בשם תַּכְּתַכּוֹשְׁכַּת. לשם כך אוספים הנערים זבל-גמלים במשך שבועות רצופים לפני אלול. מן הזבל הם עושים פצצות קטנות שאותן הם מפוצצים על שפת הנהר (ז.).

ראש השנה [1]

אור לכ"ט אלול, בעת הסליחות, עושים „התרת נדרים". כל אחד חייב לתת מקודם לגבאי מתנת כסף, פַּארַת הַתָּרָה, שאת חציה מקבל בית הכנסת ואת חציה החזן; ואז עשרה חכמים אומרים את ההתרה. גם הנשים והנערות באות לבית הכנסת להתרה, ואולם ביניהן אוספים את הכסף מראש. אם אשה אינה יכולה להיות נוכחת בבית הכנסת בשעת ההתרה, אומרים לה התרה בביתה.

בכורדיסתאן, כמו במקומות אחרים, נהוג לצום ביום ההכנה, בערב ראש השנה. אין שובתים מעבודה אלא החל מן הצהרים, ואולם הגברים הולכים לשוק בבוקר כדי לקנות את כל מה שדרוש לחג, במיוחד פירות ומיני מאכלים אחרים, שיש בהם משום „סימן טוב". דבר זה נקרא „זָוַאנַת טוּמְאֵי" — קנית פירות. בעמדיה קונה כל בעל בית עצמו את הפירות. מכיוון שאין השוחטים שוחטים כבשים למדי כדי שיוכל כל אחד לקבל ראש-כבש, מקבל כל קונה רק חלק מן הראש. בזאכו לעומת זה, מתאספים מספר אנשים בביתו של המרי פסחא ורק הלה קונה את הפירות ואת ראש הכבש.

בצהרים כל אחד מסתפר והולך לנהר להתרחץ וללבוש את הבגדים הלבנים, שאותם לובשים יהודי כורדיסתאן בראש השנה וביום הכפורים.

המנהגים הנוהגים בין היהודים הכורדים בראש השנה אין בהם קווים מיוחדים. זהו חג, שבו מקפידים ביותר למלא אחר המצוות המסרתיות. ואין ספק, שנוסחאות מקומיות בוטלו למען קיום הצורות המסרתיות. ואכן, הרבה מן הקשיים הכרוכים בחקר המנהגים העממיים היהודים הקשורים בחגים נובע מן העובדה, שלרגלי השגחת שליחים רבניים מוכרחים מנהגי המקום להתבטל בפני המנהג המסרתי הקבוע.

1. הכורדים קוראים לראש השנה בשם עֵידַא סֶרֵי סַאלֵי, חג ראשית השנה (ע.).

גם בין יהודי כורדיסתאן נהוג לומר את התפילה „אחות קטנה" לפני תפילת ערבית, ולומר אותה תוך דמעות. את התפילה אומרים גם בעברית וגם בתרגום, ובכמה מקומות (כגון הרכי) אפילו בכורדית.

אחר התפילה מברכים בני העדה אלה את אלה במלים: „תכתב בספר חיים טובים" (בעבריה). בזאכו הולכים האנשים אל ביתו של המרי פסחא כדי לאכול שם מראש הכבש ומן הפירות, ששמם הארמי או טעמם נחשבים לסימן טוב בשביל השנה הבאה. יש להמנע מאכילת אגוזים, ואסור לאכול שום דבר חמוץ. לעומת זה צריך לאכול כמויות גדולות ככל האפשר ממאכלים מתוקים.

אחר הארוחה יושבים הגברים זמן רב וקוראים משנה וזהר.

האדוקים ביותר טובלים מחדש בבוקר זה.

בעמדיה מתקיימת מכירה מיוחדת של הכיבודים הקשורים בקריאת התורה. אמהות קונות את הזכות להרכיב את הרימונים בשביל בניהן הקטנים, והאבות מחזיקים את הילדים בשעה שהם מבצעים תפקיד זה. בעת התפילה עומדים שני עוזרים, סוֹמְכים, ליד החזן, וכמה שירים מושרים על-ידי שלשתם ביחד.

שיא העבודה היא תקיעת השופר, הנקרא בז. וע. תֶּקִיאַ, ובס. ושוב בע. גם שוֹפָר. שומרים ביותר על השופר במשך כל השנה כדי שיהיה לו קול יפה בראש-השנה וביום-הכפורים. משתמשים באמצעים שונים כדי לשמור על קולו: נהוג, למשל, לשים נוצת צפור טבולה בשמן בחוך השופר (ע.ז.). בזמן האחרון בוטל מנהג זה בע. „כי העָש אוכל את הנוצה". לפני ראש-השנה גם שמים את השופר בחומץ ובמים (ז.), או שופכים לתוכו מעט ערק (ס.). כרגיל, החזן הוא בעל-התוקע. הוא עושה תרגילים רבים מראש כדי שיוכל למלא כראוי את התפקיד הקשה שמוטל עליו מטעם העדה.

בכמה מחוזות אוסרים הכורדים את תקיעת השופר. איסור זה נובע, כנראה, מפחד בפני מגיה, כישוף. יהודי זַיבַּר (מזרחה מרֵיכַּאן) מתאספים בסתרים במערה אחת, ושם תוקעים בשופר. [2]

אחר ארוחת-הבוקר הולכים האנשים לישיבה לבתים ששם אירע מקרה מות במשך השנה. כאן מגישים להם קפה ופירות כדי שיוכלו לומר את הברכות בשביל נשמת הנפטר.

אחר המנחה הולכים הגברים, זקנים וצעירים, אל הנהר ל„תשליך". מבין הנשים משתתפות רק הזקנות ביותר. האנשים עומדים בשורה על שפת הנהר, עם החכם באמצע, ומנערים את מעיליהם ואת מכנסיהם, ואולם אין הם

2. בנימין השני מודיע אותו דבר מרוונדוז: הכורדים חדרו בכוח לבית-הכנסת, התנפלו על הנשים, חמסו אותן, שברו את החצוצרה הסמלית והכריחו את היהודים לוותר על התקיעה (עמ׳ 113 במקור הגרמני; בתרגום האנגלי עמ׳ 121).

הופכים את פנים כיסיהם החוצה. בשעה שהם מנערים את בגדיהם, הם מחזיקים את ה„ארבע כנפות" בידיהם. בנימין השני נותן את התיאור הבא על התשליך ברוונדוז: „מנהג משונה נוסף הוא זה, שבראש-השנה, אחר תפילת תשליך (תפילה ליד המים) הם הולכים אל הנהר הזורם לרגלי ההר, מתפללים שם ואחר כך קופצים למים ושוחים. הם אומרים, שעל-ידי רחצה זו ייטהרו מכל חטאותיהם, ושוכחים לגמרי את החטא החדש שהם חוטאים ברחיצה עצמה, מכיוון שמעשה זו אסור בחג" [במקור הגרמני ע' 114, בתרגום האנגלי ע' 122. דוד גארדאן נותן בתרגום העברי, ע' 38, פַּרַפְרַאזה ארוכה של שורות אלו. התרגום העברי הנ"ל הוא שלי].

מוסרי-הידיעות שלי לא יכלו להגיד לי אם באמת בוצע פעם הטקס בצורה כזו. כיום בזאכו עומדים היהודים על רפסודה בנהר. עמי־הארצות אפילו נכנסים למים תוך אמונה שבאופן זה ישתחררו יותר מעוונותיהם. באַכְּרַא נהוג לעמוד הרגלים במים.

[בעמדיה מבצעים את התשליך על חומת העיר. על גבי חומת העיר יש מקום, ששם היתה פעם באר, שהיא סתומה עכשיו לגמרי. עומדים על גבי באר זו ומשם אפשר לראות, במרחק של 4.000 אמות לערך, מפל־מים הנופלים מגובה רב ומסובבים בנפילתם שלוש טחנות-קמח. בעת אמירת תפילת התשליך מביטים אל מים אלה. כשאומרים את המלים „מי אל כמוך", תופס כל אחד את שולי בגדיו, וכשמגיעים למלים „תשליך במצולות ים", מנערים את שולי הבגד שלוש פעמים.]

יום-הכיפורים

בין ראש השנה ויום הכפורים, בעשרת ימי התשובה, רגילים גברים ונשים אדוקים לצום, היינו לאכול רק פעם אחת ביום, ארוחת-ערב. ואולם כללי יותר המנהג להמנע בימים אלה מאכילת כּוּרַוּסַא, „לָבָן". לכאורה מובנו של „לבן" הוא חלב וחמאה; ואולם נמנעים גם מאכילת ביצים, בצלים ושום. יש מפרשים מנהג זה בעובדה, שתוצרת חלב באה מלא-יהודים, ושאסור לאכול שום דבר הבא מלא-יהודים בימים אלה של תשובה. יהודי בראשי, בהתאם לכך, אוכלים כּוּרַוּסַא, כי הם מיצרים בעצמם את תוצרת החלב שלהם.

יהורי כורדיסתאן קוראים ליום הכפורים בשם צוֹמַא אוּרְוַא׳ הצום הגדול (ס. ע.), צוֹמַא אַזִיזַא, הצום החביב (ז.). גם הכורדים קוראים ליום זה לפעמים בשם רוֹיַא מַזַנַא גִ׳הִיַנַא׳ הצום הגדול של היהודים (ז.), ואולם בדרך כלל קוראים לו עִידַא דִּכְּלַא, חג התרנגולות. בשם יום זֶבַחַת דִיכְּלַא, יום זביחת תרנגולות, משתמשים אפילו היהודים עצמם.

בימים הקודמים ליום כפור מביאים הכורדים הרבה תרנגולות לשוק, כי יודעים הם, שהדרישה תהא גדולה.

בלילה הקודם לערב יום-כפור מעיר השמש את היהודים שעה אחת

יותר מוקדם מן הרגיל לסליחות. מעירים גם את הילדים הקטנים, כי חושבים שלישון בעת הכפרה מביא מזל רע. לכפרה בוחרים בעופות לבנים, עד כמה שאפשר, תרנגול לגבר ותרנגולת לאשה. לכל אחד מבני המשפחה צריך לעשות כפרה מיוחדת. ואולם בין המשפחות העניות לוקחים לעתים קרובות ביצה במקום תרנגולת. בשביל אשה הרה אין יהודי כורדיסתאן לוקחים שני עופות כאמור בשולחן ערוך, אלא שלושה: שתי תרנגולות ותרנגול אחד.

משפחות עשירות לוקחות כבש בתור כפרה. הכבש משמש כפרה כללית בדומה לאותן הכפרות, שבהן משתמשים יהודי כורדיסתאן בהזדמנויות אחרות כגון במקרה של מחלה.[3] כל משפחה באה לחצר בית הכנסת עם הכבש שלה. השוחט מוליך את הכבש שלוש פעמים מסביב לבני המשפחה וכל אחד מהם סומך את ידו על הכבש לפני ששוחטים אותו.

את תרנגולות הכפרה, לעומת זה, שוחטים בבית. השוחט מתחיל את עבודתו בחצות הלילה כדי שיוכל לגמור בעוד מועד. הוא נותן לדם ליזול לתוך דוּכָּא מלא אפר-עצים. אחר כך מברך בעל הבית על „כסוי הדם".

בשביל הכפרה, כמו בכל הזדמנות אחרת, שוחט השוחט ללא תשלום, ואולם תלמידי השוחט נותנים לו לפעמים את העופות במתנה. את הראש ואת המעים שמים על הגג בתור מזון לצפרים ואת הבשר מחלקים בין העניים.

בבוקר מביאים לבית הכנסת את נר השעווה הגרול, שַמְּאַ מֻבוֹרַךְ, הנר המבורך.[4] נר זה, שהוא בערך שני מטר בארכו וכ-30 ס"מ עוביו, הוכן על ידי השמש על חשבון בית הכנסת. בעמדיה קונים את השעווה מן הכסף הנאסף בעת המלקות ביום הכפורים.

בזאכו מביא השמש את הנר אל בית הגבאי כמה ימים לפני יום-כפור. דבר זה צריך להעשות אחר שקיעת החמה, בחושך. בערב יום כפור מקשטים את הנר במטפחות ובזֵר שושנים. אחר כך, בערך בצהרים, באים בני העדה אל בית הגבאי, ששם מגישים להם פרפראות. אז באה מכירת הנר. כדי להעלות את מחיר הנר עד כמה שאפשר מנהלים את המכירה בעליזות רבה וברעש גדול.

הקונה לוקח את הנר על גבו, ובלוויית ההמון מביא אותו לבית-הכנסת. הנשים עומדות על גגות הבתים וזורקות עליו חיטה וצמוקים, ומרימות את קול ה„קְלִילִילִי" שלהן. את הנר מעמידים מול ההיכל וכמה מן ההורים מדליקים נרות-שמן בשביל ילדיהם, וכן נשים בשביל בעליהן (ז.). בעמדיה מדליקים נר אחד בשביל כל אחד מבני המשפחה.

3. עיין גם בראואר, תדפיס מ„סיני", עמ' 20.

4. שור, עמ' 34, נותן תיאור טקס זה, כפי שהוא בוצע בזאכו: והנה, מה ראיתי? כל היהודים התאספו. ובתוכם הלך האיש המכובד ביותר שלהם ובידו נר שעווה גדול (נר יום הכפורים), וכך, ברקוד ובהכאת-תופים, התקדם ההמון, והנשים שעמדו על הגגות התערבו בקריאות קולניות, ובילל‍ות בדומה לכלבים... עד שבאו לבית-הכנסת. שם הניחו את הנר למקומו."

את השַּׁמָּשׁ מְבוֹרָךְ מכבים ביום מחרת הצום ובחלק הנשאר ממנו משתמשים כנר הבדלה בבית הכנסת. לסימן רע נחשב, אם הנר נכבה לפני זמנו.

בסינה מעמידה כל משפחה, שמת מישהו מבניה במשך מספר שנים (לפעמים בִמשך עשר השנים האחרונות) נר שעווה עבה, שגבהו מטר אחד, בבית הכנסת, עד שבית הכנסת מלא אורה ונוגה ממערכת נרות־זכרון אלה.

המלקות מתקיימת בבית הכנסת אחר המנחה בערב יום כפור. את המגהג הזה מבצעים יהודי כורדיסתאן ברצינות ובמסירות גדולות ביותר, ובהתאם לטיבם הגס הם מיחסים לה חשיבות גדולה.

בשביל המלקות משתמשים בשוט מיוחד, עשוי מעור שור ומעור חמור. את שני מיני העורות הללו מסבירים בדברי הפסוק, ישעיה א, ג: „ידע שור קונהו וחמור אבוס בעליו". ואולם אין זה אלא פירוש חדש, מכיוון שאין ספק, ששוט זה הוא מכשיר קדום מאד של מלקות. באוסף-בראואר באוניברסיטה העברית נמצא שוט יפא במיוחד.[5] יש לו ידית מעץ שארכה 20 ס"מ, ובה מוכנסת רצועת עור שור מקופלת ארבע פעמים ותפורה יחד בקצוות, עם רצועה צרה (האורך 33 ס"מ, הרוחב 6,7 ס"מ, והעובי 1,2 ס"מ.). הידית והשוט מקושטים בקווים חרוטים. לאורך הרצועה, באמצע, נמצא פס מעור-חמור, שרחבו 1.4 ס"מ, הוא תפור אל השוט באמצעיתו עם פס צר של עור שור. פס של עור חמור בולט בקצה וניתנה לו שם צורת גליל קטן.

לכל בית-כנסת שוט משלה, שאותו שומרים בהיכל. שוט מעין זה הוא גם נכס יקר העובר מדור לדור בירושה במשפחות החכמים. ואולם בזאכו יש בסך הכל רק שני שוטים.

אחד מעמודי בית-הכנסת משמש כעמוד-המלקות בעמדיה. הנלקה פושט את בגדיו עד מתניו ועומד עם פניו מול העמוד ומחבק את העמוד בזרועותיו. אחד מן התלמידים קושר מסביב לזרועות טלית ישנה. את המלקות נותן החזן, ובהתאם למה שאנו כבר יודעים על אפיים של יהודי כורדיסתאן, הוא אינו חס כלל וכלל על הנלקה. החזן עומד על אבן מאחורי הנלקה ולעתים קרובות הוא מחזיק את השוט בשתי ידיו כדי שיוכל לתת מכות חזקות יותר. הוא נותן או מכה אחת, או שלוש מכות, או, אם הנלקה רוצה בכך, „ארבעים פחות אחת", כשהוא אומר את דברי מזמור התהלים פרק ע"ח, פסוק ל"ח, שלוש פעמים. מקבלי המלקות צועקים צעקות גדולות בעת שהמכות יורדות על גבם, ואולם לא כל כך משום הכאב, כמו משום התרגשות פנימית. שור מתאר באופן חי את המלקות (עמ' 34):

„בכל מכה, שהשמש נותן לנלקה, צועק הלה בקול גדול צעקה המורטת את הלב... גבו של האיש האומלל היה מלא פצעים וחבורות... כמה כורדים

5. אוסף-בראואר, מס' 11 : 37. הצלחתי להשיג עוד אחד משוטים יקרי-ערך אלה, מכשיר עשוי באופן פרימיטיבי מריכאן, מעור-שור ומעור חמור. מס' 12 : 39.

מוסלמים, שידוע להם על המנהג הברברי הזה, באו לבית-הכנסת, פשטו את חולצותיהם ואמרו לשמש תוך צחוק, שיתן גם להם מלקות ארבעים..." מוסרי-הידיעות שלי הכחישו את אמיתות המלים האחרונות הללו.

לאחר המלקות מחלק הנלקה מתנות־צדקה. העניים מקיפים אותו וצועקים לקראתו: מַמוֹ, מַמוֹ — דוד, דוד, ולא יתנו לו להתלבש עד שישביע אותם רצון (ז.). אחר-כך הוא הולך לנהר כדי לטבול במקוה טהרה. בעמדיה נהוג לטבול חמש פעמים, ואולם האדוקים ביותר טובלים „ארבעים פעם פחות אחת" (ע.ז.ס.).

הנשים שמות את המזון, שיאכלו אחר גמר הצום, בתנור, ואומרות לילדים, שבזמן זה שומר נחש על התנור ואסור לנגוע בו. בארוחה האחרונה לפני הצום אוכלים בדרך כלל תרנגולות ואורז. צעירים וזקנים כאחד צמים; האם מוכיחה את בתה לאמור: צוֹמָן בֶּרָאתִי נַפְּכַּלַּךְ כַּא כַּאכַּת דֵיהְוָא—צומי, בתי, ותצמח לך שן זהב (ע.).

בהתאם להלכה הולכים האנשים לבית־הכנסת בלא נעלים. רבים מהם נועלים רֶשְׁכֵּי, המנעל הארוג משער-עזים, ובתור תחליף לשק הם חוגרים את מתניהם על בשרם הערום בחבל עשוי משער-עזים, הנקרא דַלְכֵּי.

כל הגברים שהיו בנסיעות חוזרים הביתה ליום-כפור וכל אחד בא לבית-הכנסת לתפילה, באופן שהחצר, שבה מתפללים, מלאה עד אפס מקום. הנשים והנערות עומדות על הגגות של הבתים השכנים.

„כל נדרי" שרים שלוש פעמים במקור, ושלוש פעמים בתרגום. בעת השירה בוכה כל העדה והנשים והנערות על הגגות בוכות ומתיפחות. האמהות אומרות לבנותיהן: בֶּכֵי בֶּרָאתִי תֶּכַאתֶר אֲלָאהַא יַאוֹל כַּאיֵי טַא בַּאבַּךְ אַכַּוַאסַךְ — בכי, בתי, שיתן אלהים חיים בשביל אביך ואחיך (ע.).

האדוקים ביותר נודרים שלא לדבר עד תקיעת השופר במוצאי החג. רבים נשארים עומדים במשך התפילה כל הערב ולמחרת במשך כל היום. [6] כדי להקל מעט מעליהם ענוי זה הם כורכים תחבושות מסביב לגופם. כמה מן החכמים נשארים כל הלילה בבית-הכנסת כדי להמנע ממגע עם נשים או לא-יהודים, או מהתעסקות בדברי הבלים. בזאכו נודרות נערות רבות נדר של שתיקה. על-ידי כך, לפי אמונתן, תזכינה לבעל טוב.

לפחרת בבוקר נמצאת כל העדה בבית-הכנסת עוד לפני הנץ החמה. החזנות מחולקת בין שלושה חזנים. קוראים לתורה מספר גדול במיוחד של יהודים, כי גברים רבים מבלים את כל השנה בנסיעות בכפרים ונמצאים בבתיהם רק בימים הנוראים ובימי חג הפסח. נוסף על כך, כל מי שעולה הדבר בידו, בא מן הכפרים אל הערים, לבלות בהן את יום־הכפורים.

לפני ברכת הכהנים הולכים הכהנים אל קערות הרחצה, והלויים שופכים

[6. מנהג זה רווח גם בעדות אשכנזיות בין האדוקים.]

מים על ידיהם. את המים הללו נותנים אחר-כך בתור משקה מרפא לחולים או לנשים עקרות (ז.ע.).

הגברים, שבשבילם לא קשה לצום, שומרים בהקפדה רבה על יום-הכפורים, ואולם בין הנשים רבה התנועה ואי־השקט במשך כל היום. בשעה שאומרים את הפיוטים, שאותם אומרים בתרגום, מרבות הנשים לבכות. ואולם יש גם גברים שאינם מבלים את כל היום בבית־הכנסת. אלא הולכים הביתה אחרי תפילת השחרית וישנים עד שעת המנחה.

בסינה יושבים הגברים על הבמה המורמה של הסָדֵי בשעת הפסקה זו׳ וכל נער ונערה בעדה נותן להם מטפחת בשביל ספרי-התורה. בדים אלה, שמספרם עולה על מאתים, מוכרים אחר-כך לטובת בית-הכנסת.

איש שנולד לו בן ביום-כפור צריך לסבול רבות מידי חבריו. אומרים, שהוא חטא: שכב עם אשתו, בנגוד לאיסור, בעשרה בטבת, ביום בו שם נבוכדנצר מצור על ירושלים. את האב החוטא כורכים במחצלת, משכיבים אותו על הרצפה, וכל הנוכחים דורכים עליו שלוש פעמים. הוא חייב לבלות את כל יום כפור במחצלת זו (ע.). בזאכו משחררים אותו מן המחצלת, לאחר שגמרו את ענשו.

לאחר תקיעת השופר בערב, במוצאי יום־כפור, ממהרות הנשים הביתה כדי להדליק את המנורות וכדי לקחת את המֻבּוֹסֵי מן התנור בשביל הפַּתַּרְתְּת כפור. לשבירת הצום אוכלים על־פי רוב מנה מתוקה-חמוצה: כופתאות מחיטה ומבשר מבושלות במיץ ענבי בוסר, מֻבִּיסָת כוּמְסַא (ע.ז. סולימאני).

פרק עשרים ושלושה

סוכות

בין יהודי כורדיסתאן נקרא חג הסוכות בשם סוכה או סוכות. בסינה משתמשים גם בשם אֵילַנֵי — זמן חג, כי במחוז הכורדי הפרסי רואים בסוכות — כפי שעשו זאת בימי התלמוד — את החג העיקרי. הכורדים המוסלמים קוראים לסוכות כַּפְּרָא שִׁינֵי — סוכה כחולה (ז. ע. אושנו).

יש מקומות, ששם בונה כל משפחה סוכה לעצמה (ס. סולימאני), ואולם על פי רוב בונות מק משפחות אחדות סוכות, והן מזמינות אליהן את האחרות בדומה להזמנות הפסח.

בזאכו בונה בערך רבע המשפחות סוכות. בארביל יש בדרך כלל סוכה אחת בכל חצר. בעמדיה בנו מתוך שמונים המשפחות רק שבע משפחות סוכות ובבראשי רק שתים או שלוש מתוך עשרים וחמש. באושנו היו רק ארבע סוכות בשביל מאה משפחות, ואלו נבנו בבתי החזן, הגבאי ושני עשירים.

הסוכה

בכורדיסתאן, בדומה לארצות אחרות, מתחילים לבנות את הסוכה מיד לאחר מוצאי יום הכפורים. את הסוכה בונים בחצר, או, לעתים קרובות מאד על הגג. בזאכו מנהג ישן הוא, שסוחרי העצים משאילים את העצים הדרושים לבניית הסוכות. משום כך הולכים הגברים בערב אל הנהר, ששם נמצאות חצרות העצים, וכל אחד מקבל את העצים הדרושים לו ומוביל אותם הביתה בעצמו. אחר כך הוא חופר ארבע חורי פינות ומקים את ארבע עמודי הפינות.

למחרת בבוקר הולכות קבוצות אנשים אל היער עם פרדות כדי להביא את הכְלַפְּתָא, „ענפים", בשביל הקירות והגג של הסוכה. מכיוון שמרכיבים את הענפים בערב סוכות, קוראים ליום זה בשם יום גְזַאלְת סְכֵי (ז.), או יום כַּסוֹיְת סְכּוֹ (ע.) — יום כסוי הסוכה.

בכל בניית הסוכה אין משתמשים במסמרים. הכל נקשר בעזרת חבלים או ענפי ערבה.

את הסוכה מקשטים בשטיחים ובבדים צבעוניים, פרט למחוזות הכפריים כגון בראשי, ששם משאירים את הענפים ללא כסוי. מן התקרה תולים צרורות של פירות שונים ככל האפשר, חבילות קטנות של מלח, פלפל, וכדומה, קַרָא מַאיֵי — אבטיח-מים (ע. וגם ס.), וביצה שעליה מתנוססת הכתובת: „בסכת תשבו שבעת ימים" (ויקרא כג, מב; ע, אושנו). הילדים מקפלים פיסות נייר כדי

שתדמינה לצפרים, צ'וצ'כיאתא, ותולים אותם בסוכה. אלו, כך אומרים, הן נשמות החכמים.[1]

האנשים יושבים על הקרקע על שטיחים, מסביב לשולחן הנמוך, כּוּרְסִי, שעליו מונח הסְנִייַא עם האוכל. בהתאם למנהג של המקובלים, מעמידים בסוכה גם כסא הנקרא כּוּרְסִי בַּבַּנָאתָא, כסא האבות, בשביל ה„אושפיזין" האורחים השמימיים. כל יום מכינים קערה עם מזון בשביל האושפיזין, שאותו נותנים אחר כך לעניים. יש גם חכמים המוציאים את כסא אליהו מבית הכנסת ומעמידים אותו בסוכתם (ז.).

כשבעל הסוכה חוזר מבית הכנסת בערב הראשון של החג, הוא אינו נכנס מיד לסוכה אלא מחכה עד שכל האורחים מתאספים כדי שכולם יוכלו להכנס יחדיו. נשים אינן נכללות בין האורחים בשעה זו. האמהות עולות על הגג וזורקות משם סוכריות על ילדיהן בשעה שהללו נכנסים לסוכה. גם על חתן זורקים סוכריות בהזדמנות זו (ארביל).

את הארוחה לא בעל הסוכה מספק, אלא כל אחד מן האורחים מביא עמו ערק ומזא משלו ובשעה מאוחרת יותר מביאות נשיהם את האוכל.

הלולב

בכורדיסתאן יש רק לבית הכנסת לולב [ואתרוג, תְּרִינְגַ'א]. הדס, אַסַא, וערבה, כְּלַפְּתַא, (בכורדית בִּיל) גדלים בכל מקום בכורדיסתאן, ואולם היחידים אינם יכולים להשיג לולב, מכיון שאת כפות התמרים ואת האתרוג צריך להביא מחוץ לארץ, מבגדאד או מירושלים, ובמחוז הפרסי מַרַשְׁט. יכול להיות שיש גם סיבה חברותית לדבר: אינו רצוי, שלעשירים יהא יתרון כה גדול על העניים, כמו לולב פרטי בסוכות.

מעמדיה היו בימים עברו רגילים שני זקנים לנסוע לבגדאד כדי לקנות לולב. כשנודע לבני העדה, שהשיירה, שאתה נסעו מביאי הלולב, מתקרבת אל העיר, יצאו לקראתה המורה והתלמידים וכל מי שיכול היה להפסיק את עבודתו (ז.ע.).

בראשונה מביאים את האתרוג ואת הלולב לביתו של הגבאי, ושם הם נמכרים במכירה פומבית. בערב החג מביאים אותם מבית הגבאי אל ביתו של האיש שזכה בקנייתם, בתהלוכה חגיגית תוך שירת השיר „דֵי כַּמְלוּלַא". מגג הבית זורקת אשתו של המֶרֵי-לולב סוכריות ואגוזים על האנשים ההולכים בסך ובבית מגישים להם פרפראות. בזאכו נשאר הלולב בביתו של הגבאי עד היום הראשון של החג ורק אז מוכרים אותו במכירה פומבית. המחיר הוא גבוה מאד—לפעמים עשר לירות—ורק לאחר התפילה מביאים את הלולב

---

[1]. על תפיסת הנשמה בצורת צפור עיין ;ERE, i, 525a ; xi, 729b ; 745a (Islam)
[Frazer, GB, Index, s.v. Soul.

לביתו של המרי־לולב. מביתו לוקחים את הלולב כל יום לבית-הכנסת, ואחר התפילה מחזירים אותו לביתו.

למחרת בבוקר לפני הנץ החמה מעיר השמש את בני העדה כדי להביא את הלולב מביתו של המרי-לולב לבית־הכנסת, שמשם מחזירים את הלולב לבית בעליו אחר התפילה. הכבוד להיות מָרֵי־לולב קשור בהוצאות גדולות, כי לא רק את המחיר הגבוה חייב המרי-לולב לשלם, אלא עליו לכסות את ההוצאות של הגשת כיבוד לאורחים המרובים, כששים איש מדי יום ביומו.

את הלולב עוטפים במטפחת-משי. אין קופסה בשביל האתרוג.

בבית-הכנסת נותן המרי־לולב את הלולב לכל אחד, כדי שכולם יוכלו לברך עליו. בימים עברו ברכו גם נשים זקנות על הלולב.

לפני המנחה ביום הראשון של החג מתאספת העדה בסוכת הגביר, וביום השני מתאספים בסוכת החכם. שרים ורוקדים, ואחדים מבין הזקנים מציגים רקוד־חרב עם חרבות מעץ. לתפילת המנחה הולכים בתהלוכה לבית-הכנסת, הצעירים בראש. רוקדים עם מטפחות, ואחריהם הזקנים רוקדים עם חרבות (ע.). [2]

הושענא רבה—תפילות הלילה

הלילה הקודם להושענא רבה נקרא ליל עַרַאבַא, ליל הערבה. בליל הערבה טובלים הגברים ולובשים לבנים כמו ביום-כפור.

בעמדיה מתאספים הגברים בבית-הכנסת לקריאות הליליות ; בזאכו ובסינה, מתאספים לאותה תכלית בסוכות. הגבאי של עמדיה דואג לכך, שיביאו כמות גדולה של ענבים לבית-הכנסת והאבלים מביאים קערות־פירות ועוגות, זָלוֹבֵּי. את הפירות ואת העוגות מחלקים כמה פעמים במשך הלילה. גם נשים באות לבית־הכנסת לקריאות אלו, ואולם הן יושבות בשקט בחצר (ע.).

עם צאת הלבנה פותחים בקריאת תהלים. הגברים מסתדרים בקבוצות של עשרה עשרה, וכל קבוצה מקבלת חלק מן התהלים. בסינה תוקעים בשופר אחר קריאת כל ספר של תהלים. אסור לנוכחים להרדם בשעת הקריאה. הגבאי מתהלך בין השורות של הקוראים כדי לשמור על ערנותם. בהתאם לדרכיהם הגסות היו רגילים בימים עברו לדרוך בכוח על רגלו של מי שנרדם, ואולם מכיוון שכתוצאה מזה נשברו כמה פעמים רגלי הנרדמים, מסתפקים כיום בזה, שדורכים על אצבעות רגליהם (ע.).

בדיקת הצל

בכורדיסתאן רווחת האמונה שבלילה זה, שבו חותמים את גזר דינו של כל אחד ואחד, אין ראשו של אדם שנגזר עליו למות במשך השנה, נותן

[2. את רקוד הזקנים בחרבות אפשר להשוות עם הריקודים שבוצעו בבית שני על ידי „חסידים ואנשי מעשה" ב„שמחת בית השואבה", בעזרת נשים, עיין פטאי, תש"ג, ב', 175 והל', וגם Patai, 1947, 28, 34—35.]

צל. לפני קריאת התהלים יוצאים כמה גברים, בייחוד החכמים, ובודקים את הצללים של הראש, הזרוע והרגלים.

בארביל אומרים, שרק אנשים מספר מוכשרים לבדוק את הצללים בלילה. הללו יוצאים מבלי שהאחרים ישימו לב אליהם, ובודקים את הצללים של גופם שלהם לאור הירח. מסימנים מיוחדים הם חושבים לגלות, אם יארע משהו רע להם לעצמם או למישהו מבני משפחותיהם. אין הם מוסרים מאומה מכל זה לאחרים, אלא מנסים לבטל את גזר-הדין על-ידי נדרים ונדבות.

יהודי אחד מסינה אמר לי, שבהושענא רבה, כשטייל עם כמה צעירים, פתאום ראה, שלצל של אחד מחבריו לא היה ראש. הוא הפנה את תשומת לבו של אחד מידידיו הנוכחים לתופעה מדאיגה זו. הלה אישר את מה שהוא ראה. ואכן במשך זמן קצר מת הצעיר.

חיבוט הערבה

נוהגים להביא ענפי ערבה בשביל הלולב במשך הלילה או בעלות השחר. בעמדיה שמורה הזכות לעשות זאת בידי המשפחה בֵּי הודַא. כמה מבני המשפחה יוצאים אל הנהר בחצות הלילה, חותכים ענפי ערבה, הושענות, ומביאים אותן לבית-הכנסת. בזאכו מביאים כל הגברים מן הסוכות השונות את הערבות, ומוסרים אותן למרי-פסחא שלהם. כל איש מביא שבעה ענפים, ואולם הוא מכה רק בחמשה (ע.).[3] הנשים, שהן הולכות כמעט בכל מקום לבית-הכנסת בהושענא רבה, ואפילו ילדים קטנים, משיגים בשביל עצמם ענפי ערבה.

עמי-הארצות בוחרים להם ענפים גדולים במיוחד, כי הם חושבים שכל כמה שהענף גדול יותר הם מגדילים לעשות במצוה. בזאכו, כמה מן הבחורים קושרים ביחד ענפים מספר באופן שמתהווה ענף ארוך המגיע עד תקרת בית הכנסת. בראשו של ענף מארך זה הם קושרים זר שושנים גדול, או כמה תפוחים או רמונים. אחרים בוחרים ענפים חזקים במיוחד וכופפים את הקצה כדי ליצור מין אלה, שבה הם מכים את האנשים (גם בע.).

אף כי הושענא רבה הוא החג שבו מקבל תוקף חוקי פסק-הדין שהוצא למעלה על גורלו של כל אדם, עושים יהודי כורדיסתאן מעשי-קונדס רבים גם בהזדמנות רצינית זו. באושנו, למשל, גונבים הצעירים את המטפחת, שבה מביאים האנשים את מאכליהם לבית-הכנסת לקריאה הלילית. הם לוקחים את המטפחת אל אשתו של האיש שממנו גנבוה, ואומרים לה, שבעלה שלח אותם להביא לו עוד אוכל ובקבוק ערק. האשה, כשהיא רואה את מטפחת בעלה, עושה כדבריהם, ונותנת להם את מבוקשם, ואז הולכים הצעירים ונהנים מן המזון והמשקה בבית-הכנסת.

[3. הכאות בחמשה ענפי ערבה דוקא נגזרו על-ידי רבנים מקובלים, עיין ישעיה לוריא ב„כונות", אברהם דנציג, חיי אדם, סעיף קנ"ב.]

בסינה הולכים הצעירים לשדה לפני הנץ החמה ועושים שם כל מיני מעשי-קונדס. הם גונבים פירות, מכינים אותם לעצמם תחת כיפת השמים, אוכלים אותם ושוטפים את גרונם בערק. בבוקר לוקחים את הלולב מביתו של המרי־לולב ומביאים אותו בתהלוכה, שהיא חגיגית במיוחד, לבית-הכנסת, מכיוון שזוהי הפעם האחרונה שבה מבצעים טקס זה. את שבע ההקפות מחלקים בין גברים ששמם אברהם, יצחק, יעקב, יוסף, משה אהרן ודוד.[4]

את המשתתפים בהקפות מכים בענפי ערבה. האנשים גם מכים אלה את אלה בענפים, ולפעמים דוקא במכות לא חלשות לגמרי. כל נסיון לבטל מנהג זה היה לשוא (ז.ע.).[5] ההכאה בענפי הערבה מתקיימת בחצר בית-הכנסת.

בשמיני עצרת אין מנהגים מיוחדים. שמחת תורה, לעומת זה, היא חגיגה עממית ממש, עם תהלוכות מרובות, נוסף על ההקפות בערב שמחת-תורה ובבוקר.

שמחת תורה

בערב שמחת-תורה מסדרים את ההקפות אחר המנחה ואחר המעריב. ואולם אין אלו הקפות חגיגיות ביותר, ומשום כך מוכרים את כל שבע ההקפות ביחד, ולא את כל אחת מהן לחוד, כשם שעושים זאת ביום שמחת-תורה עצמה. בסינא מתקיימות ההקפות העיקריות בערב שמחת תורה, ואולם יש שדוחים אותן עד לשעת המנחה ביום שמחת-תורה.

בבוקר של שמחת-תורה מוכרים במכירה פומבית את הכיבודים של כל השנה. בעמדיה מוכרים במכירה פומבית גם את „חתן התורה" (היינו חתן מְעוֹנָא וַיַּעַל) ואת „חתן בראשית", ואולם תמיד איש אחד קונה את שניהם. בזמן האחרון מוכרים שלושה „חתנים". בזאכו אין מוכרים את הכיבודים הללו, אלא מי שעלה בידו לקנות את ה„שישי" הוא יהיה גם „חתן מעונא", בעוד שהשנים, שהם יהיו ה„שביעי", הם רוכשים גם את „חתן וַיַּעַל" ואת „חתן בראשית".

מעמדיה מלווים נכבדי העדה את החתן לביתו, ששם הוא מארח אותם ומגיש להם סעודה. באים גם שאר בני העדה. ואולם הללו מביאים עמהם

[4. אלה הם שבעת ה„אושפיזין" המסרתיים, שמניחים את נוכחותם הרוחנית בסוכה.]

[5. גם למנהג זה יש תקדים היסטורי בימי בית שני, כשבשבת של החג נהגו האנשים להכות אלו את אלו בלולביהם על הר הבית, עיין משנה סוכה ד, א. הכאה בענפי ערבה נוהגת בטריפולי, שבצפון אפריקה. בנימין השני מודיע: „בעיר טריפאליס אומרים סליחות בין הפרקים ותוקעים בשופר, גם מרבים לשתות קאפע. אחרי כן יקח כל אחד קובץ ערבי-נחל (הושענא) בידו ומכים בה איש על שכם רעהו לכל הבא בידו, הנקלה בנכבד והנער בזקן באין הבדל מאומה. גם הנשים תעשינה ככה, וכל מכה ומכה לכבוד גדול תחשב לאיש המכה". בנימין, ס' מ ס ע י י ש ר א ל, עמ' 127. מנהג זה רווח גם כיום לפי סלושץ, מ ס ע י ב א ר ץ ל ו ב, כרך ב' (תל-אביב, 1943), עמ' 86. את ההכאות הללו הסברתי, על-סמך מנהגים דומים של עמים אחרים כטקס-פוריות, עיין פטאי, תש"ג, ב' 171 והל'.]

את מאכליהם, והחתן נותן להם רק ערק. חתן־התורה חייב גם לתת כמה בקבוקים, בְּתוֹנַא, של ערק ל„חברים״. מכאן, שהכבוד להיות חתן-תורה, עולה ביוקר רב. בזאכו מלווה חלק מן העדה את חתן־התורה (ויעל) בתהלוכת-שמחה לביתו, חלק אחר של העדה מלווה את חתן־בראשית, ושני החתנים הללו מגישים פרפראות חגיגיות לבני לוויותם.

לאחר הארוחה בבית החתן הולכים האנשים הביתה, וכמה שעות לפני המנחה קורא השמש את העדה לשמחת-תורה (ע.). בעמדיה, כשגומרים את ההקפות בבית-כנסת נביא יחזקאל, הולך הכל לבית-כנסת עזרא הסופר, ששם מחכים עם ההקפות עד בואם. בסינה עושים את ההקפות בבית-כנסת אחד אחר תפילת הערבית, ובבית-כנסת אחר אחר חצות הלילה. הצעירים משתתפים כרגיל בהקפות בשני בתי-הכנסיות גם יחד, ואולם במיוחד חובבים הם את ההקפות של חצות הלילה. אחר שהללו נגמרו, הם נשארים יחד ואוכלים, שותים, שרים ורוקדים תוך עליזות רבה.

בזאכו מסדרים את ההקפות העיקריות בשעה אחת-עשרה בבוקר. בעדות הכורדיות נהוג לעשות הקפות פעם שלישית, היינו אחר תפילת הערבית.

ההקפות

להקפות מוציאים את כל ספרי התורה מן ההיכל. הספרים מכוסים בפרחים והספרים היפים ביותר, מקושטים בשושנים, נישאים אל הסְדֶי על ידי קבוצה של גברים רוקדים. (ז. ע.). בסינה מניחים כל ספר בזה אחר זה על הסְדֶי, באופן שכל הספרים זוכים בכיבוד של ההקפות מסביבם. שני זקנים עומדים בצדי הספר בתור שושבינים.

את הזכות של נשיאת ספרי־התורה בהקפות מוכרים במכירה פומבית. מכירה זו של ההקפות היא אחת מִמְקורות ההכנסה הראשיות של בית הכנסת (ע. ס. ארביל. בזאכו אין מכירה). במשך כל הטקס שוררת רוח של שמחה בבית הכנסת. האבות, שעלה בידם לקבל אחד מספרי התורה, לוקחים את בניהם על כתפיהם בשעה שעושים את ההקפות. מאחורי הגברים עם הספרים באים הילדים. דגלים אינם יודעים בכורדיסתאן, ואולם בכמה מקומות נותנים לילדים נירות, שאותם הם נושאים בהקפות. בעמדיה מוכרים את ה„לוחות״ [הם לוחות-הכסף שעליהם חקוקים עשרת הדברות], והאבות קונים אותם בשביל ילדיהם. יש כשש־עשרה לוחות, והילדים עם הלוחות ביד מהלכים בעקבות המבוגרים בהקפות. באושנו משתתפים הנערים בהקפות עם מחזורי התפילה בידיהם.

ההקפות מלוות בשירה. הצעידים מרימים את החזן ואת המשוררים האחרים על כתפיהם, והללו שרים במצב מורם זה.[6] בעוד שההקפות מתנהלות

[6. בדומה לזה נהוג גם בין יהודי אכלציק בקוקז. טשארני כתב: „מקודם הלכו ילדים רבים עם נרות דולקות ומגילות עטופות בתפוחים ומטפחות של משי ורקדו כעזים ושרו שירים בצעקה ובלא

רוקדים הגברים והצעירים. ואולם הם צריכים להתרחק במקצת מן ההקפות פן יפילו במקרה ספר תורה מידי נושאיו. הריקודים נעשים חיים יותר על-ידי כל מיני נוסחאות ושנויי נוסחאות. למשל, ארבעה צעירים מהווים קבוצה אחת: שנים מהם רוקדים, כשכל אחד מהם נושא אחד משנים האחרים על כתפיו, ושני רוכבים אלה מחזיקים זה את זה בידיהם. או שלושה מהווים קבוצה: שנים רוקדים בעוד שהשלישי עומד על כתפיהם. אחרים בונים פירמידה בת שלוש קומות. הבחור העומד למעלה חובש על ראשו תרבוש ענקי, עשוי מכמה וכמה מטפחות ראש, פּוֹשֵׁיְ (ז. ע. ס.). לפעמים עוטפים את „כסיל הכפר" בשמיכה, והצעירים הרוקדים נושאים אותו על הכתפים כמו חבילה (ז.).

במשך כל הטקס שותים הרבה ערק, וכמה מן הנוכחים שותים עד לשכרה. הנשים מוחאות כף וקוראות „קְלִילִלִי" וגם מתיזות מי-שושנים על המשתתפים בתהלוכה. ההקפות נמשכות לפעמים שעתים רצופות.

בעמדיה, לאחר גמר ההקפות, ילדי בית הספר מביאים לאנשים לבתיהם צרורות ענבים מבית הכנסת בתור תּוּבַּרְכֵּי. אחר המנחה עושים ביקורים בבתי הגבירים. כפי שכבר נזכר למעלה, מסדרים לעתים קרובות הקפות נוספות אחר המעריב.

את גמר החג מברכים הילדים בקריאות: נוּנֵי נוּנֵי כּוּדְכַא קַם כַּנוּנֵי— נוני, נוני, כל אחד אל הכירים! (ע.). [ברכה זו מראה, שלדעת יהודי כור-דיסתאן מתחיל החורף אחר גמר החג, כי בחורף רגילים לשבת מסביב לכירים].

בערב מפרקים את הסוכה. בעל הבית מוריד בראשונה כמה מן הפירות שהיו תלויים בה, אחר כך בא תור האורחים. הרבה אנשים הולכים לכמה סוכות, כדי להשתתף בהסרת הפירות. את בקבוק השמן שהיה תלוי בסוכה שומרים בשביל החולים.

מנהגים מרובים קשורים בלולב. את האתרוג והלולב שומרים לשימושים אחרים. את האתרוג שומרים עד ט"ו בשבט, ראש השנה לאילנות, ואז אוכלים אותו אחר אמירת הברכה (ז. ארביל, ס.). חתיכות מן האתרוג נותנים לנשים הרות בתור סגולה נגד „עין הרע" (ז. ע.).[7] גם הלולב וגם האתרוג מלאים

סדר. אחריהם הלכו בחורים צעירים עם סדורים ונרות דולקות בידיהם ואמרו פזמונים. אחריהם הלכו נושאי ספרי התורות ואחריהם הלכו רבים מן האנשים ברקוד ובקול צעקה של שירים מוזרים... אחריהם לקחו שני אנשים איש אחד על ידיהם (מכאן ממשיך טשורני ביידיש ואני נותן בזה את התרגום העברי של דבריו) ונשאו אותו אחרי ספרי התורות, סוף דבר: הם נשאו בני־אדם על הידים, כגדולים, כקטנים..." טשורני, ס' המסעות, עמ' 154. הפרטים האחרים של ההקפות, כגון שירים, ריקודים, נרות וכדומה, נמצאים ברוב העדות המזרחיות והאשכנזיות. השוה פטאי תש"ג, ב', 151 והל', 169 והל', 175 והל'.]

[7. מנהג זה רווח בכמה עדות יהודיות. השוה פטאי, תש"ב, א', 215, וגם .Patai, 1944, 118 sq.]

כוחות מגיים. בשביל נשים עקרות או אנשים חולים כותב החכם את השמות של שדים מסוימים על עלה מן הלולב. אחר כך שורפים את העלה או החולה שותה את המים שבהם מחו את הכתוב. בלולב משתמשים גם לשריפת החמץ לפני הפסח ולהסקת התנור בשביל אפיית המצה השמורה.

גם בענפי הערבה משתמשים באותו אופן. בזאכו אוסף בעל הסוכה את ענפי הערבה מכל האורחים ושומר עליהם בהקפדה. אם פרה מקבלת איזו מחלה, לוקחים אותה אל החכם. החכם מכה אותה על ראשה, כתפיה וגבה עם ענף ערבה, אחר כך הוא לוקח חתיכת עץ קטנה מן הענף וקושר אותה אל קרנה (ע.).

בעמדיה מסדרים את אחד הטיולים, סְרַאנֵי, הגדולים ביותר של כל השנה למחרת החג, כי בהתאם לתלמוד (סוכה מ"ה ע"ב) צריך לשמוח ביום זה.

פרק עשרים וארבעה

חנוכה

בין יהודי כורדיסתאן אין חנוכה נמנית על החגים החשובים. דבר זה מתברר גם מן העובדה שאין הם שובתים מעבודה בימי חנוכה, אף כי אין יהודי כורדיסתאן מחמיצים שום הזדמנות להכריז על חג וביטול מלאכה. גם ההלכה הדתית אינה מחייבת ביטול מלאכה בחג זה. רק הנשים אינן עובדות בחנוכה, וזאת לא רק בערבים, בהתאם למנהג הכללי, היינו כל עוד נרות חנוכה דולקים, אלא במשך כל הזמן. בייחוד אסור לעסוק בעבודות תפירה; לאיסור זה רומז השיר הבא:

חֲנוּכָּה דַרְזֵי בֵּי נוּכַּא	חנוכה, המחט בלא חוד
נוּךְ נוּכִּי צֵ׳פְּתַּא	חודה עקום (ס.).

השם הכללי של החג הוא חֲנוּכָּה (מלעיל), ואולם נוסף על כך הוא נקרא גם חֲנוּכָּאיֵי; שם זה קשור במנורת החנוכה, החנוכיה. השם הכורדי רומז לחג האורים: עִידַת צֵ׳רַא הוּרְכַּא — חג האורים הקטנים (ז.); אֵידֶת שְׁרְעַאֶי — חג האורים (ע.).

בשביל הכורדים המוסלמים מסמן חג חנוכה את ראשית החורף. הם אומרים: צֵ׳רַא הוּרְכַּא ג׳וּהְיַאנַא סֵרֵי זֶבְסְתַּאנַא — אורות קטנים של היהודים ראש החורף (ז.). הכורדים של עמדיה קוראים לחנוכה „ראש החורף״, סֵרֵי זֶבְסְתַּאנֵי. בסינה קוראים לחנוכה בשם שַׁאוֹ צֶרַא זוֹסַן — ליל אור החורף. בסולימאני קוראים לו צֶ׳רַאעֵי זִסְתַּאן — אור החורף.

בשביל הכורדים של עמדיה חנוכה היא הזמן של התחלת ירידת השלג, כשם שסוכות הוא מועד התחלת הגשמים. דעות אלו מתבטאות גם בחרוז ילדים הבא מעמדיה:

חֲנוּכָּה, תַּלְגַא דוּכַּא — חנוכה, שלג על מקומו.

חנוכה גם נכללה באמרות העממיות על מזג האויר. בזאכו, הנמצאת בערבה ושבה יורד גשם ולא שלג, אומרים האנשים: „חנוכה במים, ברכה משמים.״ בעמדיה אומרים:

חֲנוּכָּה מַאיֵי	חנוכה במים
בְּרַאכַא בַּאסֵי מִן שְׁמֵי	ברכה באה משמים
חֲנוּכָּה פּוֹכֵי	חנוכה ברוחות
בְּרַאכַא גוֹ כוֹכֵי	ברכה ב[שזיפים].

חנוכה הוא חג שאינו דורש שום הכנות מיוחדות. בערב הולכים הגברים לבית הכנסת כמו בכל ימות השבוע, והחזן מדליק את הנרות. מנורת החנוכה (ז. ד. סולימאני, אושנו: חַנוּכָּה; ע.: אִשְׁרַאַת חַנוּכָּה; ס.: שְׁרַאתַּא חַנוּכַּאֵיי) שבבית הכנסת דומה לגמרי לחנוכה שבבית. בימים עברו לא היה ליהודי כורדיסתאן פמוט או חנוכיה כלל, ובכמה מקומות, כגון זאכו, דהוכ, נרוא, ריכאן, ביתנורא (מקודם גם בעמדיה) אין להם עד היום הזה. במקום חנוכיה הם חותכים נר שעוה (בכורדית, ערבית: פִּנְדַא, עיין יאבא, עמ׳ 295) ארוך ודק לכמה נרות קטנים, ומדביקים אותם אל הקיר בשורה אחת. את השמש (ע. סולימאני: שַׁמָּשׁ; ז. ע. אושנו: כֶּדַמְתַּא (משרת בכורדית); ס.: פַּרְוַנַא) מעמידים באותה שורה ולא במקום גבוה במקצת, כפי שנהוג בדרך כלל. חנוכיה מסוג זה נקראת פִּנְדַת חַנוּכָּה.

הסוג הישן ביותר של חנוכיה כורדית עשוי מברזל. בעמדיה היא מחולקת לשני חלקים, שבכל אחד מהם נמצאים ארבעה בתי קיבול לשמן. נר השעוה משמש כשמש. בימים עברו השתמשו בתור חנוכיה גם בספל ברזל פשוט, עם פתילים (ז.).

יש גם חנוכיות עשויות מחמר. נשי עמדיה עושות חנוכיות כאלו: תשע מנורות נפרדות, שכל אחת מהן יש לה צורת מנורה רומית. בסינה השתמשו בימים עברו בגוש חמר, שבו עשו שקעים באצבעות בשביל השמן והפתיל. המנורה הפרימיטיבית ביותר, שהיא באחד האפיינית ביותר בשביל יהודי כורדיסתאן, היא אינה אלא שורת קליפות אגוז ממולאות שמן, שבהן נמצאים פתילים. מנורה מסוג זה רווחת עד היום בכורדיסתאן (ז. ד. ריכאן, מקודם גם בס.). השתמשו גם בקליפות ביצים.

מכיוון שאין שמן זית בכורדיסתאן, משתמשים בשביל המנורות בכל מיני שמנים אחרים, כגון שמן קיק, חלב כבשים, חמאה נמסה, ועוד.

ה„שמש" הוא בדרך כלל נר נפרד, שאינו מחובר אל המנורה. באושנו ה„שמש" הוא קנה סוף המכיל חלב ופתיל.

בימים עברו היו רגילים להדביק את הנרות על הקיר שממול דלת הכניסה. המנהג להעמיד את הנרות בדלת התפשט בזמן מאוחר יותר. בדלת שמים את המנורה על בליטה קטנה, או מדף, שבמזוזה, בֶּנוּנְתַּא (ז.), דוּכְּת חַנוּכָּה (ע.), ממול ל„מזוזה". בסינה יש שמעמידים את המנורה בתוך שקע, תַּק, בתוך קיר החדר.

אם כל המשפחה דרה באותו בית, מתאספים הבנים הנשואים בחדר אביהם, ורק האב מדליק את הנרות. ואולם גם הבנים הנשואים מדליקים נרות בשביל משפחותיהם שלהם. לפעמים מוסר האב את מצות הדלקת הנרות לאחד מבניו, ואז מתפקידו של הלה הוא למלא את המצוה גם בהעדרו של אביו. במקרה שראש המשפחה נעדר מן הבית ואין אחר מי שיוכל להדליק

את הנרות, או כשאין האיש יודע לברך, ממלאים את מקומו ילדי בית הספר העוברים דרך הרובע היהודי. אחר הברכות שרים את השיר „צור ישועתי ענני, ה׳ ענני" ושרים גם את מזמור תהלים ל׳ („מזמור שיר חנוכת הבית לדוד"). הנערים המדליקים את הנרות מקבלים מתנה, או מיד או בגמר החג. משום כך רגלים הם לומר בהמשך למלים האחרונות של המזמור הנ״ל: „...ולא ידום ה׳ אלוהי לעולם אודך" כַא גִ׳נְגַא פֵּיכַּא — מלא הפנים פירות" (ז. ע).

אין בכורדיסתאן מאכל המיוחד לחנוכה. יהודי סינה אוכלים שְׁוִיתְּיַא (בכורדית הַנִי), דלעת, בלילה הראשון של חנוכה. מנהג זה נתקבל מן הכורדים האוכלים דלעת בפעם האחרונה בעונה ב„שַׁאו צֶ׳רַא זוֹסַן", היינו בחנוכה.

בכל ערב אחרי ארוחת הערב הולכים האנשים לבקר בבית אחר, שם הם רוקדים, שרים ומשחקים משחקים עד שעה מאוחרת בלילה. בעמדיה הם הולכים לביתו של הגביר בערב הראשון ובערב האחרון. בריכאן. ביתנורא, ונרוא, אלה שחגגו יחד את הפסח מתאספים בלילה הראשון של חנוכה בביתו של המרי־פסחא כדי לחוג את חנוכה בחגיגה גדולה. (כפי שראינו למעלה, נוהג מנהג זה בעמדיה בפורים, ובזאכו בשמחת תורה.) אין משחקי-חנוכה מיוחדים. משחקים את משחקי החורף הרגילים, בייחוד חביב משחק הטבעת, אֶסְקֶסַא (ז. ע.), המקביל למשחק הגרב, גוֹרְבַא בַזִי, של סינה.

הילדים מתאספים בחדר מיוחד ומחקים את המבוגרים. יש להם שמש המשרת אותם ומגיש להם תה ופירות, והם משחקים משחקים, בייחוד מִירַא, וַזִירַא וּגֶזְרַאיַא — אמיר, וזיר ושוטר. אין הם מדליקים בהזדמנות זו חנוכיה אחרת, אלא מביאים עמהם נרות-שעוה כמה שיכולים, ומדביקים אותם אל הקיר כדי שהחדר יהא מואר חגיגית.

בכית עושות להן הנערות נרות-שעוה חדשים מקצות הנרות ומדליקות להן את הנרות תוך אמירת הברכות. גם הנערים משתדלים להשיג כמות של שעווה והם מדליקים את נרותיהם למחרת בבוקר ב„מדרש", בבית-הספר.

המנהג של הדלקת החנוכיה בבוקר בבית-הכנסת קיים עד היום בזאכו, ריכאן וביתנורא, ואולם כבר אינו קיים בעמדיה או בסינה. בבית-הכנסת של כרמנשאה יש נרות-חנוכה הדולקים עשרים-וארבע שעות.

אם מזג-האוויר טוב, עושים ילדי בית-הספר טיול, סֶרַאנֵי, ואולם שמחתם גדולה עוד יותר אם יורד שלג או גשם, כי אז הם הולכים לבית-הכנסת וחוגגים קורמו ביקא. את פירושן של המלים הללו אין יהודי כורדיסתאן יודעים, מכיוון שאוצר־המלים הנוכחי שלהם אינו מכיל אותן עוד.[1] הילדים

1. יש אומרים ש„קוֹרְמוֹ בִּיקַא" אינו אלא „קוֹר מוֹבִּיקַא", היינו „קר מאד". קורמו הוא שורש, גזע, ביוונית: κορμός (עיין Lidz. p. 558; Macl. p. 275). אומרים, ש„ביקא" היא מלה ישנה בשביל בקבוק הערק. לחג זה מביאים עמהם החוגגים קורמו, עץ להסקת האש בתנור, וערק. יש להעיר, שאת קורמו ביקא חוגגים גם בשבת נחמו. [מוסר־הידיעות שלי, החכם אבידני, ידע, ש„קורמו ביקא" פירושו עץ־הסקה ובקבוק.]

מִתעלזים כדרכם בחגים אחרים, ואולם בהזדמנות זו הם שרים:

קוֹרְמוֹ [קוֹרְמָא] בִּיקא קורמו ביקא [עץ הסקה ובקבוק]

דִכְּלַא כֶּנִיקָא 2 התרנגולת נחנקה (ז. מקודם גם ע.).

גם המבוגרים חוגגים „קורמו ביקא" אם יורד הגשם, ויכול להיות של„קורמו ביקא" יש איזה קשר עם חנוכה בתור התחלת החורף.

בימי חנוכה קוראים בבתים את מגילת אנטיוכוס. מכאן נובע המנהג לשרוף בובה.[3] הבובה עשויה מעץ ומסמרטוטים, זקן על לחיה, מקטרת בפיה ונר גדול בידה. ילד אחד לוקח את הבובה, ששמה הוא חנוכה, ועובר עמה ברחובות ומבקש מתנות. הילדים האחרים רצים אחריו ושרים שירים.

בגמר שבוע החנוכה קורעים הילדים את זקן הבובה, שופכים עליה ניפט ומדליקים אותה תוך קריאות: „אנטיוכוס, אנטיוכוס!"

בסינה השם אנטיוכוס לא הצליח להשתמר בקשר למנהג זה. כאן מלבישים צעיר אחד בתור שיך עם זקן לבן וארוך, ומוליכים אותו מבית לבית. אין להם כל פירוש למנהג זה, שאותו מבצעים בפעם הראשונה בחנוכה, וחוזרים עליו במשך חדשי החורף.

על השמן הנשאר מן החנוכיה שומרים בהקפדה רבה. חושבים אותו לרפואה, בייחוד בשביל ילדים. נשים הרות מורחות את עצמן בשמן מנרות חנוכה של בית־הכנסת, ונשים עקרות מערבבות אותו במים שבהם רחצו הכהנים את ידיהם ביום-הכפורים ושותים את המשקה.

גם קצות נרות־השעווה נחשבים למסוגלים לרפואה (ז.). נשים ונערות מערבבות את השעווה מנרות החנוכה עם ה„קַצ'כֵּי" שלהם, שהוא מין גומי ללעיסה, תוך האמונה שזה יביא להם ברכה (ע.).

את שיירי השמן, הפתילים, וכדומה, אוספים במשך השבוע. בסיום החג עושים מדורה גדולה בחצר והאנשים רוקדים מסביבה (ס.).

[לפני כמה דורות חי בעמדיה יהודי עשיר, ששמו היה חנוכה. בבוקר של היום הראשון של חנוכה, אחר תפילת השחרית, היה קם אחד ואומר לו: חנוכה מַא בּוֹדַא תַּלְגַא מְפַּלֵּי אְלְדוּכַּא — חנוכה, מה את עושה (בלשון נקבה, כי המלה חנוכה נקבה היא!), השלג נפל למקומו. על זה היה חנוכה עונה: מַא בּוֹדַא, בַּכְלַא וּבְשַתְיַא וּבְדַמְכַּא בְּכַבוֹד כְּלוֹכוֹן כְּסְלֶנִי—מה עוֹשָׂה? אוכלת ושותה וישנה, בכבוד כולכם אצלי! (היינו הריני מזמין את כולכם אלי.) ובערב היו כולם הולכים אליו לסעודה. המנהג היה בימים עברו, שמחנוכה ועד פורים התאספו כל ערב רוב הגברים אחר גמר תפילת הערבית בביתו של אחד מבעלי־הבתים היהודיים, ובילו בנעימים עד חצות הלילה. היו שותים ערק, אוכלים מזא, כל מיני פירות „יבשים", כגון צמוקים, אגוזים, בטנים, שקדים וכו', ושרים שירי קודש ושירי חול.]

2. שים לב לדמיון בין „כֶּנִיקָא" ו„חנוּכָּה".

3. בעמדיה רווח מנהג זה עוד לפני ארבעים שנה.

פרק עשרים וחמשה

ט״ו בשבט[1]

בין יהורי כורדיסתאן ט״ו בשבט הוא חג-פוריות באופן מיוחד. גם מזה מתברר, שיהודי כורדיסתאן היו בזמנים עברו קשורים בחיים החקלאיים במידה גדולה ממה שהם קשורים בהם כיום, ושהחשיבו במיוחד את ביצוע מנהגי-הפוריות בדומה לעמים איכרים אחרים. בכל אופן נמצאים ביניהם מנהגים, שבנוגע להם, אף כי נשתנו בחלקם, אין ספק, שנבעו מנוהגים מגיים להגדלת פוריות האדמה.

יהודי סינה קוראים לט״ו בשבט בשם׳ המראה על מוצאו: מִזְדַאנִי אִילַאנֵי — בשורת האילנות. הכורדים קוראים לחג דַר אַווס— עץ מעובר.[1א] בסולימאני קוראים לחג שִׂמְחַת אִילַאנֵי, — שמחת האילנות; בזאכו הוא נקרא אֵיז אִילַאנֵי — חג האילנות. [בע. אֵידֶת אִילַאנֵי.]

[בע. אומרים, שבט״ו בשבט „אִילַאנֵי גְמְזַרְוַרִי וּגְטַאנִי מָאיֵי״ — האילנות מתחילים ונושאים מים.]

המנהג היהודי הכללי לאכול ביום זה מיני פירות שונים ככל האפשר, רווח גם בכורדיסתאן. האנשים שולחים אלה לאלה קערות המכילות שלושים מינים שונים של פירות, וברחובות יש תנועה גדולה של נערים וצעירים ההולכים למסור את הקערות הללו בבתים השונים. הכורדים המוסלמים אף הם שולחים פירות ליהודים, תוך תקוה שלברכת היהודים וזהא השפעה טובה על עצי הפרי. היהודים אומרים, שברכותיהם „מעברות״ את העצים בלילה זה.

אין אחידות באמירת הברכות על הפירות. לפעמים מזמין בעל-הבית מנין אנשים לביתו וכל אחד מן המוזמנים מברך על פרי אחר. ואולם יש אנשים המאמינים, שכל אחד ואחד צריך לברך על כל הפירות לפחות פעם אחת בשנה, וייתכן שזוהי ההזדמנות היחידה לעשות כן.

כדי שכל אחד ואחד יוכל לברך על כל אחד ואחד מן הפירות, נהוג בסוקיס להעמיד את הקערה עם הפירות בחדר צדדי ולהכניס פרי אחר פרי

[1. לכל פרק זה השוה ר. פטאי, תש״ב א׳ עמ׳ 189—283 (פרקים: „האשה נמשלת לשדה״ ו„אדם ועץ״), ששם דובר על הקשר הדמיוני העשיר שבין האדם ועולם הצומח, כשם שהוא מתבטא במנהגים, באמונות ובאגדות של ישראל ואומות העולם.]

1א. עיין יאבא, עמ׳ 16: אויס, מעוברת, הרה.

לחדר השני, שבו נתאספו הגברים; כשמביאים את הפירות מברכים כולם פה אחד על כל פרי ופרי.

בשביל הנשים ט"ו בשבט הוא בראש וראשונה יום של מנהגים מגיים הקשורים בפוריות, כי הנשים מקשרות את גורלן שלהן בגורל האילנות. אם יורד גשם או שלג, אומרות הנשים: אִילַאנֵי תְּבִילַא כּוֹלִי — האילנות עושים טבילה. זאת אומרת, כשם שהבעל מזדווג עם אשתו אחר הטבילה והאשה מקווה שתתעבר, כן, לפי אמונתן, יתעברו גם העצים אחר „טבילתם" בגשמים. הנשים גם אומרות: אִילַאנֵי שַׁאתַא מַאיֵי, סְמוֹכְלוּ אִילַאנֵי — האילנות שתו מים, האילנות מעוברים" (ע.).

הנשים לוקחות צמוקים וסוכריות וזורות אותם מסביב לגזעי האילנות, כי הן משוכנעות, שמעשה זה יגדיל את פוריותם, גם של האילנות וגם שלהן עצמן.

נשים עקרות מבקשות לזכות בפרי-בטן על-ידי כך, שהן מנסות להעביר על עצמן את ההריון המתחיל באילנות בלילה זה. כדי להשיג זאת צריכה האשה ללכת אל עץ־פרי בחשכת הלילה, לחבק אותו ולומר:

דַאר אַווֹס תוֹ נַא אַווֹס	עץ מעובר, לא תתעבר,
מְן אַווֹס בּוֹ נִיתַא	אני אתעבר בכוונה זו
אַי שַׁתַא כַּאסַא דִידִי זַמְטַא.	בשנה זו גופי יתמלא (ס.).[2]

בעמדיה אומרות הנשים כשהן מחבקות את העץ:

יַא אַלַאנַא סֶמַכְסוֹךְ טַאלִי	הוי עץ, הריונך לי
סֶמַכִּיסִי טַאלוֹךְ	והריוני לך
אַשַׁתַא אַנַא סַמְכַן	בשנה זו אתעבר
דַכּ אַהַת יֶוִת פַאכֵּי	כשם שאתה נותן פרי
אַנַא יַאוַן פֵיכֵּי.	כן אני אתן פרי."[3]

[2. השוה פטאי, תש"ב, א, 213 והל', ששם נאספו שיטות דומות לזו הנהוגות על-ידי יהודיות עקרות בעדות ובתקופות אחרות. השוה גם .124—117, Patai 1944.]

[3. מנהג זה בלווית בקשה דומה לזו רווח גם בעדות אחרות. בימי הבינים היה נהוג בין יהודיות עקרות להטביל עלה-נייר בדם-הוסת, לקשור את הנייר מסביב לעץ נושא-פרי ולאמר: אני נותנת לך את מחלתי ואת חולשתי, אתה תתן לי את כוחך לשאת פרי." עיין M. Gaster, ERE, II, 656b וגם פטאי, תש"ב, א, 213 והל'. ב„ספר מראה הילדים" לר' רפאל אוחנא (נדפס מחדש בירושלים, תרס"ח), שהיה ספר סגולות שימושי, שרווח בארצות המזרח בסוף המאה שעברה ובראשית המאה הנוכחית, נמצאת סגולה זו: „קח נייר ארוך ותטבול בדם נידתה ותלך אל אילן מלא פירות ותכניס הנייר בחור או בסדק של האילן ואם לא יש חור או סדק תעשה חור ותכניס בו הנייר הנז' ותאמר ז' פעמים: ,אילן אילן אני נותן לך חולי שלי ואתה תתן לי פירותיך' ושוב לא תלך עוד אל האילן כלל" (עמ' ל"ה ע"א). מנהג זה רווח בנוסחאות שונות גם בלווית בקשה מעין זו וגם בלעדיה, עיין .121 sq ,1944 ,Patai. ושם בהערה 24 עיין ספרות בנוגע למנהג זה אצל אומות העולם. ברור,

הנשים גם לוקחות את בנותיהן שהגיעו לפרקן אל העצים ונותנות את כל אחת מהן לאשה לאחד העצים.[4] בעבור כמה שבועות הן הולכות אל העץ מחדש כדי לראות אם הופיעו ניצנים על העץ, ומכאן הן מסיקות אם הבת תתחתן במשך השנה אם לאו (ס.).

אחר הברכה על הפירות נותנות כמה נשים לאשה אחרת לשפוך מים על ראשן כדי ששערן יגדל בשפע; האשה השופכת את המים אומרת:

כּוּדַךְ אַנַּא אִלַּאנֵי מַסְקֵי פִּקְּבַא   כשם שעצים אלה מביאים ניצנים
הַאדַךְ מִסְתַךְ יַא בְּרַאתִי פַּקְּבַא   כן יפרח, הוי בתי, שערך (ע.).[5]

גם לילדים יש חרוז הקשור בלילה זה, ואולם מובנו אינו ברור כל צרכו:

וַיִקְרַא קוֹרְקוֹרַא   ויקרא „קורקורא" (?)[6]
תַּבַּאקַא שְׁלַאנֵי   דבילת משמשים (מיובשים)[7]
רֵישׁוּךְ קַטֵּינֵו   את ראשך אקטע
בַּאקַא לֵילֵי מִזְדַאנֵי אִלַּאנֵי   בשביל בשורת האילנות (ס.).

[בעמדיה מתאספים הגברים בט"ו בשבט בחצר בֵּי חַזאנֵי, מביאים עמהם כל מיני פירות יבשים ולחם, ועושים זוּלוּבְּיֵי, לביבות. החכם דורש בענין „אז ירננו כל עצי יער..."‏.]

לפי זה, שהמנהג הנ"ל של נשי כורדיסתאן היהודיות אינו אלא נוסח אחד של מנהג כללי, שרווח במקומות רבים גם בין היהודים וגם בין אומות העולם.]

[4. מנהג זה אינו אלא נוסחה אחת מן המנהג הרווח של „חתונת העץ", המבוצעת בין עמים שונים בצורות שונות ולשם השגת תכליות שונות ואולם תמיד קשורות בפריה ורביה. עיין ר. פטאי, תש"ב, א, 229 והל' וספרות שם בהערות.]

[5. השוואת השערות לעצים נמצאת כבר באבות דר' נתן (מדרש תנאי): „וייצר באדם כל מה שברא בעולמו: ברא חורשים בעולם וברא חורשים באדם, זה שערו של אדם." (אבות דר' נתן ל"א, הוצאת שכטר נו"א עמ' 91). וכן באגדת עולם קטן (ילינק בית המדרש ה' 57—59): „...שער ראשו וזקנו דומה ליער העצים..." השוואה זו, שהיא אינה אלא פרט אחד מן ההשוואה הכללית של כל חלקי העולם אל כל חלקי גופו של האדם („מיקרוקוסמוס") רווחה גם בימי הבינים. בס' „אורחות צדיקים" נאמר: „וכמו שמצמיח עשבים מן הארץ כך מצמיח האדם שער הראש והזקן" (בסוף הספר). וכן אומר ר' מאיר אלדבי (חי במאה הי"ד): „כי השער דומה לשער שהוא מצמיח, כגנה אשר זרועיה תצמיח..." (ס' שבילי אמונה, סדילקוב, 1832, נתיב שלישי). הדה המאוחר של השוואה זו נשמעת בשיר הנ"ל של יהודיות כורדיסתאן. על ההקבלה בין העולם והאדם עיין פטאי, תש"ב, א, עמ' 165—176.]

6. ויקרא רומז לראשית הספר ויקרא. את המלה קורקורא הסבירו כמלה מחקה-צליל (אונומטופויה), עיין יאבא, עמ' 308: קיר-קיר, قرقر רעש. השוח ערבית: قرقر הומה, רוטן.

7. הכוונה היא לדבילת-המשמשים המיובשים, שאותם צריך להמיס במים לפני השימוש. ראה תמונה טובה NGM lxxiv, p. 715.

פרק עשרים וששה

פורים

מנהגי חודש אדר

„משנכנס אדר מרבים בשמחה" אומר התלמוד (תענית כ"ט ע"א). משום כך מתחילה הרוח החגיגית בראש חודש אדר. יהודי עמדיה קוראים יום זה אִסֶהֶרְתּ בֶּנַאתַא—ראש חודש הבנות. בבוקר של יום זה מזמין ראש המשפחה את בנותיו הנשואות יחד עם בעליהן וילדיהן לסעודה בביתו.[1]

בזאכו נקרא ראש חודש אדר בשם גְ̄לַאקְת תַּרְאֵי[2] — סגירת השערים. כשהאב חוזר הביתה אחר תפילת הבוקר בבית-הכנסת, הוא מוצא את שער הבית סגור בפניו. הילדים לא יפתחו את השער, עד שהוא נותן להם מתנה—מתנת כסף דוקא, שאותה שם האב ביד המושטת לו דרך חור המנעול. בעמדיה, שגם שם רווח מנהג זה, נותנות האבות מתנת תכשיטים [כֶזֶמְתַּא] לבנותיהם, לפעמים אפילו קישוט זהב. [בהזדמנות זו רגילים לנקב את האוזן ואת האף של הבנות.] בזאכו נוהגים ילדי בית-הספר לצאת לטיול ביום ראש חודש אדר. גם טיול זה נקרא גלאקת תראי—סגירת השערים.

באושנו רווח המנהג של סגירת השערים בערב פורים. גם כאן מקבלים שערים סגורים את פני האבות החוזרים מבית-הכנסת מקריאת המגילה, ורק אחרי מתן מתנה יכולים הם להכנס.

תוך כל שמחות אדר אין שוכחים את המתים. משפחות, שמת מישהו מבניהם במשך [שלוש] השנים האחרונות, שולחות זלוביי, מין עוגה המכילה אגוזים ותמרים, לקרובים ולעניים, וכמו כן מנה הגונה לבית-הספר בשביל המורה והתלמידים, כדי שהללו יברכו על המאכלים בשביל המתים (ז.ד.). [יחד עם הזלוביי שולחים למורה כ-5 עד 10 ביצים בשמן, ע.]. בעמדיה, ששם אין מחלקים את הזלוביי אלא רק בי"ג באדר, ביום תענית אסתר, אומרים התלמידים בשעה שהם מקבלים את חלקם מן המורה :

---

1. גם אצל הנוצרים רווח מנהג זה, אִסֶהֶרְתּ בֶּנַאתַא, בא' באדר. הנוצרים בבַרְוִילְנַאֵיי למשל, מזמינים את בנותיהם הנשואות וחתניהם לחיגגה הנמשכת עד הערב. כל בת מביאה עמה מעט אוכל מביתה. אם אחת הבנות מאורסת, מזמינים גם את חתנה ואת משפחתו.

2. יאבא : גַ̄לְקאנְדִין, غلقاندتن، לסגור את הדלת (בערבית : غلق). המנהג של סגירת הדלת רווח גם בין הנסתוריאנים.

אַלַּאהַא מַנְכְּלֵי	אלהים יניח אותו (יתן למת מנוחה)
אַלַּאהַא מַקְרוּ	אלהים יקרב
וַעְדֵי וּמַג׳אלֵי	את מועדם ושעתם.

בארביל מחלקת בכל יום מראש חודש אדר ועד פורים משפחה אחרת, שאותה בוחרים בהתאם לתכנית קבועה, עוגות בין המכרים וילדי בית-הספר בשביל „נשמות המתים".

שבת הבנות

השבת הראשונה באדר, שבת זכור, מקבלת את שמה. בדומה ליום ראש חודש אדר, מן הבנות: שַׁבְּתַּת בְּנַאתַא—שבת הבנות, או זוּתְיַאתְּת כַּאלוֹ, עוגת הכלה (ע.ז.: זוֹדְיַאת כַּאלוֹ). המנהגים המיוחדים לשבת זו הם דומים בעיקרם אלה לאלה בזאכו, דהוכ ועמדיה.

הנערות מסתדרות בקבוצות, כוּלְוַאתַא (ע.), כל אחת עם מנהיגתה, אַסְתַּתַא. החל מראש-חודש אדר מהלכות קבוצות אלו ומבקשות מתנת עצים, כשם שזה נעשה באירופה במקומות שונים (למשל בשוויץ: הַוֹלְצְהֶישֶׁן), בשביל מדורת המן או חגיגות אחרות. אחד משירי-הבקשה שלהן הוא כלהלן:

פַּאטְכֵי בִּינַא בִּינַא	[פאטיכי (שם אשה)], הביאי, הביאי
מַחְלַא ג׳וּמֵי פִּיר חַג׳וּמֵי	[מחלא (שם אשה) בבור האריגה,[3] זקנה עטופה]
אַשַׁלַּא אַלַּאהַא יַוִילוֹכוֹן כַּא בְּרוֹנַא	אם ירצה אלהים יתן לך בן
הַלוֹלַן כַּא צִינַא.	תנו לנו חתיכת עץ (ע.ז.).

בשיר הבא פונים אל בעל-הבית:

בֵּיל בֵּילַאוַא, בֵּיל בֵּילַאוַא	הבית יהא תמיד בנוי, הבית יהא תמיד בנוי
אַנְשַׁלַּא כוֹדֵי אַבְרָהָם בְּכֵּת זַאוַא.	אם ירצה אלהים יעשה את אברהם חתן. (ז.ע.).

בשיר דומה לזה פונים אל בעלת-הבית:

בֵּיל בֶּלוּכַּא, בֵּיל בֶּילוּכַּא[4]	הבית יהא תמיד בנוי, הבית יהא תמיד בנוי
אַנְשַׁלַּא כוֹדַא גַזַאלֵי בְּכֵּת בּוּכַּא.	אם ירצה אלהים, הוא יעשה את גזאלי כלה (ז. גם ע.).[5]

[3. הרמז הוא לשיטת-האריגה הרגילה: האשה האורגת יושבת בבור באדמה עד חצי הגוף, ונול האריגה מונח לפניה על פני הקרקע. ע.]

[4. המלים בילאוא ובלוכא מסורסות ומותאמות לחרוז זאוא ובוכא.]

5. בקשר זה השוה את שיר-הבקשה המושר ב„מֶרֶינְדָה" של חנוכה בין היהודים הספרדים בתורכיה. וזהו נוסח השיר:

דאמימוס אזיטי, איל דיו ווס אימפריסיינטי
דאמימוס און אזיקו, איל דיו ווס די און איז׳יקו
דאמימוס אונה סירווייקה, איל דיו ווס די אונה איז׳יקה.

אם באיזה בית מסרבים לתת להן את המתנות, מתחילות הנערות לשיר שירי-פלסתר. הן גם משתדלות ומצליחות לרתק את תשומת-לבם של בני הבית בעוד שאחת מהן גונבת מעט עצים. העמדה הוותרנית האפיינית לגבי גניבה לתכליות פולחניות, רווחת במקומות מרובים. אנו מוצאים אותה, למשל, בין יהודי טריפולי, בשעה שהם אוספים עצים בשביל מדורת-הפורים, [6] והיא ידועה גם בפולקלור האירופי. [7]

הנערות צוברות את העצים בבית אחד שהועמד לרשותן. הן מוכרות חלק מן העצים ובשאר הן משתמשות להסקת מי הרחיצה שלהן.

הנערות של עמדיה טובלות בשבתת בנאתא ובליל פורים; הנערות של זאכו רק בליל פורים.

לשבתת בנאתא בעמדיה אוספות הנערות את כל מה שדרוש בשביל אפייה ומביאות את הכל לאְסְתַּתַּא, למנהיגה, בחצר הבית שנבחר כמקום-פגישה. שם הן בונות לעצמן תנור חדש וניגשות לאפיית זוּתְיַאתְת כַּאלֹו, עוגות הכלה, עם כלי-האפייה החדשים שרכשו להן לתכלית זו. אי-אפשר להשתמש בכלים משומשים, יען כי יכול להיות, שאיזו אשה השתמשה בהם בשעת וסתה. הנערות מקשטות את העוגות על-ידי סימנים, שהן עושות בהן בעזרת טבעת־קידושים, אֶסְקֶסְת קַדוֹשֵׁי.

כְּיַאפְּת כַּלֶנַאתַא — רחיצת הכלה

ביום ששי מחממים את מי האמבט מעל לאש המוסקת בעצים שהנערות אספום. בראשונה מתרחצת האְסְתַּתַּא. הנערות רוחצות אותה ועושות את שערה בצמות מרובות החביבות על נשי כורדיסתאן. בשעה שהן עושות זאת, הן שרות:

צוֹצְיַםְךְ יַרִיכֵי כַמוּסְת [8] אְסְתֵר הַמַלְכָּה אַסְיַא טַאלַב
אְשַׁלַא שׁוֹע בְּרוֹנֵי הַוֵילַךְ זָאוֹרְת כּוּלּוֹ מַכֵילַךְ.
צמותיך תארכנה, יפי אסתר המלכה יהא לך

„תנו לנו שמן, אלהים יתן לכם חיים
תנו לנו שום, אלהים יתן לכם בן
תנו לנו בצל, אלהים יתן לכם בת."

עיין .REAI No.4 (1902), p. 273 [שורות אלו אינן אלא קטע מתוך שיר המרינדה, שאותו שרים הילדים. ה„מרינדה" היתה נהוגה גם בעדת הספרדים בירושלים.]

6. „הרבה זמן לפני פורים הילדים היהודים בטריפולי... הולכים משער אל שער... לוקחים מחצלאות, מטאטאים... ובורחים להם כשהם שמחים מאד שעשו מצוה. כי לגנוב, בתנאים אלה, נחשב לדבר מותר, ואפילו רצוי". עיין .REAI No.6 (1902), p. 424

7. בכמה מקומות נחשבת גניבת עצים לחובה, כי עץ שנגנב מגדיל את כוחה הרפואי של האש (במארק בראנדנבורג). עיין .Erich-Beitl, Wörterb. d. Volkskunde, s.v. Ostern, p. 558

8. ע. הסביר את המלה כ„יופי". ואולם עיין מקלין, עמ' 101, חאמותא, בתולים, נעורים.

אם ירצה אלהים שבעה בנים יהיו לך, הצעיר שבכולם יכה אותך.
כשהן שרות את המלים האחרונות הן מכות את האסתתא על הגב. אחר-כך מתרחצות הנערות האחרות, זו אחר זו, והאסתתא מכה את כל אחת מהן אל הגב. אחר הרחיצה לובשות הנערות את בגדי־החג שלהן והולכות הביתה. בערב הן מתאספות מחדש בביתן ורוקדות ושרות.

בשבת בבוקר ממשיכים את החגיגות בבית. כל הנערות מביאות פירות והאסתתא מחלקת אותם. אחר-כך מעניקה האסתתא תפקידים מסוימים לכל הנערות: האחת צריכה לרקוד, השניה לשיר וכדומה. לבסוף מזלפים מי־שושנים על הנערות בלוויית המלים הללו:

רְכוֹכוֹן הַאנַא מַיַא רֵיכַא—מַסְכְּרוּתוּלֵי תַלְבּוֹכוֹן בַּאיַא רֵיכַת כַּדְיַנַתוֹכוֹן

ריחכן תהא מריח זה—תשכרנה את חתניכן בריח שדיכן.

אחר-כך הולכות הנערות לשדות מחוץ לעיר ומשחקות שם משחקים (כגון משחק בוסלמן), עד שעת תפילת המנחה, כשהן חוזרות לביתן. שם מגישה האסתתא זותיאתית כאלו אחת לכל נערה, שהיא מצדה עוטפת אותה במטפחת משי ולוקחת אותב הביתה ומסתירה אותה שם. ואולם כשידיד הנערה או חתנה מגיע זמן מה אחר-כך כדי לבקר אותה ושואל ממנה, איפה הַזַאְתִת כאלו, היא עונה תוך צניעות, שאין לה. ואולם הצעיר אינו מאמין לה. הוא מחפש עד שהוא מוצא אותה, ואז הוא מנשק את העוגה וקורא: איזו כלה יפה! אז חותכת הנערה את העוגה ומחלקת אותה בין הוריה, אחיותיה, אחיה וחתנה. הלה, בשעה שהוא אוכל את העוגה, אומר: כּוּדַךְ כַלַאלֵי אַיַא זַאְתַךְ כַּאדַךְ אַלַאהַא אוּדַלַךְ רִזְקִי—כשם שאני אוכל עוגתך זו, כן יעשה אלהים אותך מנת חלקי (ע. ובדומה ז.).

איסוף עצים על-ידי הנערים

החל מראש-חודש אדר מתהלכים גם הנערים והבחורים ואוספים עצים בשביל חגיגת הפורים שלהם. כדהוכ הם אפילו צוברים את ה„פַּאתְכֵּי דֶלּוֹנְכֵּי" עץ הילדים—בבית-הכנסת.

בערי עמדיה הולכים ברחובות וקוראים „עץ בשביל המן". הם קוראים זאת לבני כל עם בלשונו שלו. ליהודים הם קוראים: קַדַת הָמָן, לכורדים המוסלמים: דַארְאֵי הַמַאנִי [או קָדָא המאני], ולנוצרים: צִיוַת הַאמַן.

לא הכורדים המוסלמים ולא הנוצרים לא יהססו לתת עץ־המן לילדים. אפילו אם הנערים אינם שבעים רצון מן המתנה, וכפי שזה קורה לעתים קרובות, הולכים לגנוב תרנגולות, אין האנשים שגנבו מהם משתמשים באמצעים תקיפים נגדם. הם אומרים: בני המן—בְּצַ יכַּת הַמַנִי—עשו זאת, וסולחים להם.

בעמדיה היתה משפחה נסתוריאנית מסוימת מכת הַטַלְנַאיֵי, שבה ראו היהודים את צאצאי המן. כשהילדים באו אל ביתה של משפחה זו וקראו: צִיוַת האמן, ענו בני המשפחה: ציות מרדכי, ולא נתנו מאומה. כתוצאה מזה

עשו הילדים רעש מחריש אזנים לפני הבית עם רעשניהם השונים.

[במשך השבועים מראש חודש אדר ועד פורים, אספו הילדים כקנטר או שני קנטרים עצים. כשהיו להם עצים בכמות מספקת, התישבו להם ברחוב עם העצים, וצעקו: „יש לנו עצים!" וכן מכרו את עציהם לעוברים ושבים, שקנו מהם בעין יפה. בכסף שקיבלו הילדים תמורת העצים, הם קנו להם שכר או תרנגולות או כבשה, כדי לשתות, לאכול ולשמוח בליל הפורים עד אור הבוקר.]

הרחיצה השניה של הבנות

הרחיצה השניה, שאותה מכינים הבנות עם העץ שאספו, מתקיימת בליל פורים. כתוצאה מרחיצה נוספת זו נעשות הנערות יפות בפורים כאסתר בשעה שהיא הופיעה לפני המלך — כך הן מאמינות. משום כך קוראים לרחיצה זו כְיַאפִּת בְּנָאתַא אַסֵי אִלֵינִי שְׁפְּרַת אִסְתֵּר—רחיצת הבנות, יבוא עלינו יפי אסתר.

לרחיצה זו מתאספות הנערות כמקודם במקום פגישתן (שהוא, מסיבות ברורות, תמיד ביתו של איש עשיר). ואולם הפעם מלוות אותן אמהותיהן. מכינים חינה. הנערות היפות ביותר שופכות על החינה מים בשעה שמכינים אותה, וכל החברה שרה: דֵי מֵסוּלוּ... — בוא, הבא... אחר כך צובעים את כל הנערות בחינה (ע.).

אחר הצביעה רוחצות האמהות את בנותיבן ושרות נַרִיכֵי כפי ששרים לכלה, וגם זורקים בהן שושנים ואגוזים. כך מתרחצות כל הנערות בזו אחר זו לפי תור קבוע מראש (ע. ז.).

פורים—מֶגַלָּא

היהודים הכורדים משתמשים בשם פורים רק לעתים רחוקות. בדרך כלל הם קוראים את החג בשם מֶגֵילָּא או מֶגַלָּא וגם מוֹעֵד מְגִלָּה (ז. ד. ע.). רווח גם השם גִ'זְנָא הַמַּן (אושנו, סולימאני), ומשום כך קוראים הכורדים את פורים בשם עִידַא הַמַּאנִי (ע.). בדרום (סולימאני) ובמחוז הפרסי (ס.), קוראים את פורים בשם לֶלַנְגֵי. הכורדים בסינה קוראים לפורים בשם נַאורוז, [ראש-השנה], מפני שהוא חָל באותו מועד שבו חל חג ראש השנה הפרסי.

כבר תיארנו את ההכנות הקודמות לפורים החל מראש חודש אדר. ביום האחרון לפני החג, הוא תענית אסתר, צמים הכל. גם נערים ונערות מבני שבע ומעלה מקבלים עליהם לצום — תוך תקוה, שכתוצאה מזה יקבלו מתנת פורים עשירה יותר.

חלק חשוב בהכנות לפורים היא אפיית כל מיני מעשה אופה. זְלוֹבְּיֵי (ז. ד. ע.) היא החביבה ביותר מכל המינים. באושנו חובבים את אזני המן, נַאחַלֵי דְהַאמַן, ובסולימאני עושים כל מיני עוגות קטנות בצורות שונות, כגון כַּלְדַא, כלה; כִינַא, נחש, וכדומה.

קריאת המגילה

בערב באים הכל לבית הכנסת, צעירים וזקנים, אנשים ונשים, לשמוע את קריאת המגילה. אפילו את התינוקות מביאים על זרועות לתכלית המפורשת שאף הללו יוכלו להקשיב למגילה. הנשים יושבות בחצר.

הצעירים מלאים רוח חג. הנערות מלובשות כאסתר המלכה בשעה שהיא נקראה לבוא אל אחשורוש. בעמדיה שרים הצעירים בשעה שהם הולכים לבית הכנסת שירי חתונה, כגון השיר הכורדי הבא: הַרֵי כֻזֶמֵי גָ׳ארֵי כֻזֶמֵי תַּא בַּגִ׳ין בְּלָנְדֵי—אַתְּ כזמי, מסכנה כזמי, את בעלת הקומה הגבוהה.״ (ע.) [כורדית].

כל מי שיודע לקרוא יש ברשותו מגילה כתובה על קלף. בעמדיה נכתבו המגילות על ידי הסופר חיים בן יעקב הגבאי ועלו עשר רופיות (= 13 שי-לינג) כל אחת. המגילה הכורדית חסרה כל קישוט.

לקריאת המגילה, כמו בערב יום הכפורים, עושה השמש בזאכו נר-שעווה גדול ועבה עם שבעה פתילים, שַׁמְאַת מְגַלַּא. את הנר הזה מכבים מיד לאחר סיום קריאת המגילה, ובו משתמשים כל השנה להאיר לקריאת התורה. את הכבוד של החזקת הנר בשעת קריאת המגילה מוכרים במכירה פומבית, המכניסה מחיר גבוה למדי (כארבע לא״י), ואולם הקונה זוכה באחד גם בכיבוד של החזקת הנר במשך כל השנה בשעת קריאת התורה. נוסף לשַׁמְאַת מְגַלַּא עושה השמש כמאה נרות לשם חלוקתם בין האנשים. כל קבוצה שיש לה מגילה, מקבלת נר, שאותו נותנים לאחד הילדים להחזיק בשעת הקריאה.

בעמדיה עושה השמש נר שעווה גדול המוקף נרות קטנים יותר. נר זה דומה מאד לשַׁמְאַת כְּתֻנַא, לנר החתן, אלא שהנרות הקטנים אינם צבועים. הזכות להחזיק נר זה נמכרת במכירה פומבית גם כאן. השמש גם עושה מספר נרות קטנים לבעלי המגילות ושבעה נרות נוספים, המייצגים את שבעת עמודי העולם, ושאותם מעמידים על הסַדֶי, על עמוד קריאת התורה, לתוך הבסיסים המוכנים שם לתכלית זו.

הכבוד של קריאת המגילה נמכר במכירה פומבית במקומות מסוימים, כגון בזאכו ובדהוכ, ואולם לא בעמדיה, ששם הוא תמיד נופל בחלקו של החזן. אם האיש שזכה לקנות את קריאת המגילה אינו יודע לקרוא, הוא מוסר את הקריאה לחזן. הלה קורא את המגילה בקול רם, והעדה קוראת יחד עמו, ואולם בקול נמוך, פרט לפסוקים או מלים מסוימות, שאותן צריך לקרוא בקול רם.

לפני קריאת המגילה שרים פזמון מיוחד, „יפת בניה״, שהבית הראשון שלו הוא כלהלן:

תנו שירה וזמרה עם סגולה, לאל עליון וקראו המגילה.
ידידים ברכו פועל גבורות, אשר נמצא מאד עזרה בצרות.
והציל את עבדיו מגזירות, בכל דור ולא אדע ספורות.

ושרש בן אגג השמיד וכלה, והפך מחשבתו לי לגילה.

בכורדיסתאן מגולל ופותח לא רק החזן את המגילה, בהתאם למנהג הכללי, לפני הקריאה,[9] אלא כל בעלי המגילות עושים כן. הפסוקים הנקראים בקול רם על ידי כל העדה הם, נוסף על הפסוקים הרגילים, היינו ב, ב; ב, ה; ח, טו-טז; י, ג; גם הפסוקים ו, א; ז, ו (המן הרע הזה). את הפסוקים הללו קוראת בראשונה העדה, ואחר כך חוזר החזן עליהם. בזאכו קוראת העדה בקול רם פסוק ט, ל ועד הסוף, ועל הפסוק י׳ ג חוזרים שלוש פעמים. בעמדיה קוראת העדה בקול רם את כל פרק י. [בליל פורים קוראים את המגלה בנוסח המקורי, ואולם למחרת בבוקר קוראים אותה רק בלשון תרגום. החזן הקורא את המגילה קורא בעיניו את הנוסח העברי, ואולם בפיו הוא מבטא את התרגום. ע].

כשמגיעים לפסוק ב, טז, „ותלקח אסתר אל המלך״, מעבירות הנערות את שתי ידיהן על פניהן (ע.), וכשמגיעים לפסוק ג, ה, „חֵמָה״, אומרת העדה בזאכו: כּוּמֶא תַּאלֵי תַּא יְמֵי — חום בשבילו ובשביל אמו. בפסוק ט, כו מרים החזן את המגילה ומנענע אותה.

מנהגים עממיים בשעת הקריאה

בין יהודי כורדיסתאן, כמו בכל עדות ישראל, נותנת קריאת המגילה הזדמנות להתפרצות שמחה גדולה. האנשים מביאים עמהם לבית הכנסת כל מיני מכשירים לעשיית רעש, וכל פעם שמזכירים את שמו של המן או את שמות בניו, עושים רעש מחריש את האזנים. גם בשעת הזכרת שמו של המן בתפילת הערבית עושים רעש נורא במחיאת כפים, וכמעט בלתי אפשרי הוא להחזיר את הסדר על כנו.

לילדים ולצעירים יש אקדחים שונים (ז. ע.: דֶבַּנְצ׳א; ס.: תַּפַּנְצ׳א), עם ידית-פיצוץ, שאותם מכינים הם בעצמם באופן פרימיטיבי, או שקונים אותם בשוק. בימים עברו נהגו צעירי סולימאני לשאול אקדחים מן הכורדים להזדמנות זו.

משתמשים גם בכדורים מתפוצצים ממינים שונים (ע.: פַּקְפַּקוּשְׁכֵּי; ארביל: תוֹפְּתַּרְכֵּי; ס.: תַּקָא; אושנו: בּוֹמְבָּא, או בַּארוּד. בס. משתמשים גם במקל עם ידית פיצוץ, הנקרא פֶּשַׁךְ). את המכשירים הללו קונים בשוק. בסינה מביאים האנשים עמהם גם פטישים קטנים, ובהזכרת שמו של המן הם מכים בהם על הרצפה.

יהודי כורדיסתאן משתמשים גם ברעשנים (ע.: רַשְׁרַשְׁנְקָא; ארביל: רַשְׁרָגֵי[10] העשוים על ידי הנגרים, ואולם בעמדיה יש לאלה לשונות עור במקום לשונות העץ הרגילות.

[9]. אי אפשר לומר, שמנהג זה כללי הוא. יהודי משהד, למשל, מתחילים לקרוא את המגילה כשהיא גלולה, ופותחים אותה במידה שהקריאה מתקדמת.]

10. השוה את ה־Ratsche הגרמנית.

הרעש המוקם על ידי כל המכשירים הללו מוגדל עוד על ידי רקיעת הרגלים ברצפה בשעת הזכרת המן ובניו, ורקיעות אלו הולכות ומתגברות בייחוד כשכותבים מראש על הרצפה את שמות אויבי ישראל אלה בפחם ומוחקים את הכתוב על ידי הרקיעה (ע.. ארביל, סולימאני).

דומה לזה הוא המנהג של כתיבת השמות המן ועמלק על שתי אבנים, והקשת האבנים זו בזו (ס.). דבר זה מזכיר את מנהגם של בני עמדיה במשתה הפורים שלהם: הם לוקחים שתי חתיכות עץ וכותבים עליהן: „ארור המן הרשע" ו„ארורה זרש הרשעה". אחר כך שופכים ערק על העצים ומוחקים בו את השמות לאמור: „תְּנוּ שֵׁכָר לאובד" (משלי לא, ו).

חרעשנים האפייניים ביותר של יהודי כורדיסתאן הם הבַּמְבַּאלֵי (ע.; ז. ד.: בּוּמְבַּאלַא; אושנו: דַמְבַּאלַא; ארביל: בַּתּוֹתַא, ברבים: בַּתּוֹתֵי; ס.: תֵּיזַנְג. זה האחרון מתפוצץ בעזרת אבק שריפה). בסוכות מתחילים הכל לאסוף את שלפוחיות-השתן של הבהמות הנשחטות. את השלפוחיות מנפחים ותולים על התקרה. בפורים לוקחת כל משפחה לבית הכנסת שלפוחיות במספר שהם יכולים לשאת, ומחלקים את העודף בין ידידיהם שאין להם. בזאכו מובאות לבית-הכנסת כמה מאות בּוּמְבַּאלֵי כאלה. כשהחזן מגיע למלה האחרונה של הפסוק הששי בפרק ט׳: „איש" — מפוצצים הכל את הבּוּמְבַּאלֵי שלהם. [בע. מפוצצים הילדים את השלפוחיות כשקוראים את המלים „ויתאפק המן"; „וימלא המן חמה." ו„ויזתא".] התוצאה אינה שונה בהרבה מרעש תותחים בשדה קרב. הילדים מוסיפים את שלהם על ידי יריות באקדחיהם וקריאות: פַּקְאִילַּן אִשְׁכַּאסְתּ הַאמַן — מעכנו את אשכי המן! (בעמדיה אומרים משפט זה בגמר קריאת המגילה).

רעש זה נמשך כרבע שעה. ואחר שגם הבּוּמְבַּאלַא האחרונה נתפוצצה, מחזיר החזן את הסדר על כנו על ידי כך, שהוא מכה על הסְדֵי. אחר כך ממשיכים את קריאת המגילה. לבסוף אומרים את הקללות והברכות הרגילות.

בסינה שרים את השיר הבא אחר גמר קריאת המגילה (וכן גם בע.): אמוני חוכי, וכל זרע ברוכי, אמרו כולכם ברוך, ברוך. ברוך מרדכי, ברשתו אשר טמן, בה נלכד ונטמן, אמרו כולכם ארור, ארור. ארור המן, גָאה גאה שוכן סתר, גידל הדסה בכתר, אמרו כולכם ברוכה, ברוכה, ברוכה אסתר, דברו בחורש, ענף אגגי ושורש, אמרו כולכם ארורה, ארורה, ארורה זרש.

אחר קריאת המגילה קוראים הנערים „השכבת המן", שהיא אינה אלא פַּרוֹדְיָה על „השכבת המת". המבוגרים קוראים פרודיה זו בדרך כלל בסעודת פורים. רווחים משיר זה כמה נוסחים, שאחד מהם, הנובע מדהוכ, נתפרסם על ידי יוסף י. רבלין.[11]

מיד לאחר שובם מבית הכנסת מתישבים האנשים לסעודת הפורים, שהיא

11. „ציון" ידיעות, שנה א׳ עמ׳ 43.

האכילה הראשונה אחר הצום. סעודה זו היא עשירה ביותר. אפילו העניים מרשים לעצמם את המותרות של שתי תרנגולות לסעודת הפורים (ד.). ואולם אין מנות או מגדנות מיוחדים לפורים.

אם ראש המשפחה אינו יכול להשתתף בקריאת המגילה בבית-הכנסת, לרגלי מחלה או מאיזו סיבה אחרת, הוא מזמין את החכם לביתו והלה יקרא שם את המגילה בשבילו.

אחר הסעודה קורא בעל הבית את המגילה לנשי המשפחה בתרגום. בזאכו מתאספות נשי כמה משפחות באחד הבתים כדי לשמוע שם את קריאת המגילה גם בעברית וגם בתרגום. במקומות אחרים קוראים בדרך כלל את המגילה לנשים בערב בעברית ובבוקר בלשון תרגום. בסינה קוראים את חמגילה לנשים בעברית לפני הסעודה ובתרגום אחריה.

משחקי ערב ושעשועי הנוער

הערבים והלילות מלאים שמחה וששון. כבר נתנו תיאור של רחיצת הבנות בערב פורים. המבוגרים מתאספים בערב זה (או בשני לילות הפורים) בביתו של קרוב מכובד ביותר, מביאים עמהם ערק, ושרים, רוקדים, ומתבדחים עד אחר חצות הלילה. הם גם משחקים משחקים, ואולם צורה זו של שעשועי פורים אינה כל כך חביבה על המבוגרים כמו למשל במזרח אירופה. הכורדים מסתפקים במשחק קלפים וקוביות. באושנו נקרא אחד המשחקים בשם צ׳גֵי הַמַן — בִּרְכֵּי המן.[12] יהודי עמדיה משחקים גם את המשחק אֶסְקֶסַא [טבעת].

[וזהו סדר המשחק אֶסְקֶסַא: הילדים מתחלקים לשתי קבוצות היושבות אחת מול השניה. מביאים קערת נחושת גדולה, ובראשונה מניחים עליה שתי כוסות נחושת הפוכות. תחת אחת מן הכוסות מחביאים טבעת. צד אחד מרים אחת משתי הכוסות ואם נמצאת הטבעת תחתיה, יתחיל אותו צד במשחק, היינו הוא מטמין את הטבעת בראשונה. עתה מעמידים על הצלחת שבע כוסות-נחושת הפוכות, ותחת אחת הכוסות מחביא הצד המתחיל את הטבעת. באופן פעיל משתתף רק ילד אחד מכל אחת הקבוצות. הצד שכנגד צריך להרים כוס ולנחש מראש אם נמצאת הטבעת מתחתיה, אם לאו. לפני שהילד מרים את הכוס, הוא יכול לומר פוּצ׳, אפס, או דַסְתְּגוּל, יד אל שושנה (כלומר: אל הכוס). אם אמר פוצ׳, והטבעת בכל זאת נמצאה תחת הכוס שהרים, הפסיד 7 נקודות, ובא תורו של הצד שכנגד לנסות את מזלו. אם אמר פוצ׳ והטבעת לא נמצאה תחת הכוס, רשאי הוא להרים עוד כוס. אם הוא אומר שוב פוצ׳ והטבעת נמצאת תחת הכוס, הוא הפסיד, אבל רק 6 נקודות, כי אז היו על הצלחת רק 6 כוסות; וכן הלאה. אם אמר דסתגול, ונמצאה הטבעת תחת הכוס שהרים, זכה ב־7 נקודות; אם אמר כך ולא היתה

12. יאבא, עמ׳ 133, צ׳וכ, ברך.

הטבעת תחת הכוס, הפסיד 7 נקודות. אם אמר דסתגול כשהיו על הקערה רק 6 או 5 כוסות, ונמצאה הטבעת תחת הכוס שהרים, זכה ב-6 או 5 נקודות, ואם לא נמצאה הפסיד 6 או 5 נקודות. אם אמר כל פעם פוצ׳ והטבעת לא נמצאה עד שנשארו על הקערה רק שתי כוסות, הרויח את כל 7 הנקודות, היינו, את כל הקערה והוא היה רשאי להחביא את הטבעת מחדש. כשההפסד של צד אחד מגיע למאה מסתיים המשחק, והצד שהפסיד חייב לשלם לצד המרוויח איזה 4 או 5 בוטול (בקבוק) ערק.

באופן זה מפסידים הילדים בדרך כלל את כל הכסף שאספו להם ממכירת העצים, וביום הפורים הולך כל אחד אל אביו ומבקש ממנו מתנת כסף. הם גם הולכים אל בית עשירים וגונבים מן המאכלים המוכנים שם בשביל העניים, וכשהם מצוידים באופן כזה, הם מסדרים טיול, סְרַאנֵי, אל הנהר, ביום שושן פורים.

בליל פורים גם רגילים הילדים לתפור את אלה מהם שנרדמים, אל ארבע קצוות השטיחים שעליהם הם ישנים (השוה את המנהג הדומה לזה הרווח בט״ו באב)].

מגדילי השמחה האמיתיים בפורים הם בני הנוער. פורים הוא חגם שלהם במלוא מובן המלה, ובכורדיסתאן כמו בשאר מקומות אנו רואים בעובדה זו את הקרבה שבין פורים ובין המנהגים הנהוגים באירופה בליל הווידוי הנוצרי.

בעוד שהאנשים עוד יושבים וסועדים, יוצאים הילדים, ובייחוד ילדי העניים, לרחובות, מטפסים על גגות הבתים ומורידים חבל דרך הארובה אל תוך החדר. בעמדיה קושרים את השלפוחיות. בַּמְבַּאלֵי, שהתפוצצו אל קצה החבל. בני הבית קושרים איזו מתנה, כגון כסף, עוגות, סוכריות, וכדומה, לקצה החבל, או מניחים אותה ב„במבאלא“. [ואולם אם בעל הבית רוצה להרגיז את הילדים, הוא זורק להם גחלת ב„כומבאלא“.] הילדים על הגג שרים שירי בקשות. השיר הבא הנובע מעמדיה, מזכיר את השירים שאותם שרים בזאכו בעת ההליכה ברחובות:

נער שר: בֵּיל בֶּלַאנַא בֵּיל בֶּלַאנַא	[הבית יהא בנוי, הבית יהא בנוי,
כַא מְנְדִי בֵּייַא כַּאנַא	דבר אחד בזה החלון
עְזוֹ אוֹדַכְלֵי זַאנַא	עזו׳ (שם איש), נעשה אותו חתן
מַל יַאבַא.	הבית יהא בנוי.
נערה: בֵּיל בֶּלוֹכֵּי בֵּיל בֶּלוֹכֵּי 13	הבית יהא בנוי, הבית יהא בני
כַא מְנְדִי בֵּייַא בֶּזוֹכֵּי	דבר אחד בנקב זה
אִסְתֵּר אוֹדַכְלַא בוּכֵּי	אסתר נעשה אותה מלכה
מַל יַבוּכֵּי.	הבית יהא בנוי.]

[13. עיין הערה 4.]

בסינה שרים הילדים את השיר הכורדי הבא:

הַתַּתֵי מַתַּאתֵי	התתי מתאתי
כּוּרוּ כַּנְשְׁתַּן נִמְרַאתֵי	בנים ובנות לא ימותו
לֵיְלַא גֶ׳נֵי בִּרְסִייַא	אֵם השדים רעבה
הַוַארַכַּא קְלוּגַ׳א נִייַא.	היא קוראת: אין עוגה.

תיארנו למעלה איך אוספים הנערים והנערות עצים בשביל פורים. גם הם מוכרים חלק מן העצים ומפדיונם קונים להם תרנגולות, ערק ומלאי אחר. גם הצעירים והנערים מסתדרים ב„כוּלְוַאתַא" — איגודים, בדומה לאלו של הנערות, ובוחרים מקום פגישה, ששם הם מתאספים בליל החג וביום לאכול ולשתות, לשיר ולרקוד. את המשחקים, המוסיפים חדוה על החתונות (כגון „מכירת העור") משחקים גם כאן.

התחפשויות ומסכות

החביבה ביותר בין מסכות הפורים נקראת לֶבּוֹכֵּי. לשם כך בוחרים בנער שמן במיוחד, שמסביב לגופו קושרים כרים ומלבישים אותו בדומה לאשה הרה עם שדים ובטן ענקיות. האנשים אומרים: לֶבּוֹכֵּי קֻוירַא אַהַת אוּרְזַא וִלַּת סְמִיכַּא — לבוכי קבורה (?) אתה זָכָר, ונעשיתָ מעובר.[14] את פני הנער צובעים ומקשטים בזקן, שפם, זוג קרנים עשויים מלבד, ומסביב לצוארו קושרים פעמון של פרות. כך מוליכים אותו ברחובות עם חבל, ומלוויו שרים שירים עליזים כגון השיר „הַת יַרַאוּמַן הַת יַרַאוּמַן"—„הבא נרקודה הבה נרקודה..."

כשהַלֶבּוֹכֵּי מתעמד לפני בית, שואלים אותו: „מנין אתה בא?" והוא עונה: „מבבל".

הַא לֶבּוֹכֵּי תַּא צִ׳י אִינַא	לבוכי, מה הבאת?
מִן הַמַּן אִינַא	את המן הבאתי.
בּוֹ צִ׳י אִינַא	מדוע הבאת אותו?
דַא רִתְלֵיתִוִי[15] פַּקִינִין	כדי למעיך את אשכיו (ע. כורדית).

הילדים רוקדים מסביב ללבוכי וקוראים „המן הרשע". בכל בית נותנים לו בשר, ביצים, צמוקים, וגם מעט כסף, ואולם במקום לזרוק בו אגוזים, כשם שעושים לכלה, זורקים בו חצץ ומרביצים עליו מים (ע.).

ליהודי סינה יש מסכה דומה לזו. הם מלבישים צעיר כשיך מוסלמי, עם זקן ארוך, כרס גדול, עם חגורה רחבה כרוכה מסביבו כמה פעמים, ותרבוש ענקי על ראשו. ואולם אין הוא יוצא לרחובות במסכה זו, אלא נשאר בתוך הבית.

ליהודי סינה יש עוד דמות גרוטסקית, שאותה הם מוליכים דרך הרחובות בפורים בלוויית תזמורת, כדי לאסוף כסף. דמות זו, בדומי ללבוכי

---

14. את המלה קוירא הסבירו כ„קבור", השוה את הקללה: סִיר קֻוירַא—הַיֵה קבור (ע.).

15. יאבא, עמ' 205, רותל, ברבים רותלאן — אשך.

של עמדיה, מקושטת בקרנים. היהודים אומרים, שהם קיבלו מנהג זה מן המוסלמים, המשתמשים במסכות עם קרנים, כַּלַּא דייו—ראש שֵׁד, בחגיגות ראש־השנה (נאורוז) שלהם, שהוא חל להיות כמעט באותו מועד כמו פורים. בעלי מסכות־הנאורוז תוחבים מוט ארוך בחגורותיהם, ונער אחד מטפס על המוט ומבצע בראשו כל מיני מעשי לולינות.

היהודים שואלים את המסכות בעלות הקרנים מן המוסלמים, או עושים לעצמם את המסכות מנייר. אחר־כך, כאמור, הם עוברים ברחובות עם תזמורת, ואוספים כסף.

משחקי אש

בין המשחקים שאותם משחקים הצעירים ביום או בלילה נמצאים גם משחקי אש הדומים לטקסי-האש הרווחים באירופה במספר רב בימים הקודמים לראשית ה„לֶנְט" (התענית של ארבעים יום הקודם לפסחא הנוצרית). טקסי-אש כאלה רווחים גם בין יהודי תימן.[16]

זמן מה לפני פורים מתחילים איגודי הנוער לחפור שרשי-עצים, קוֹרְמוּכְּסַא. הם אוספים מלאי הגון של שרשים אלה ובליל פורים מלַבנים אותם באש. שרשים אלה, שהם עגולים ככדורים, נקראים רֵישׁ המן — ראש המן. הנערים לוקחים את הקורמוכסא המלובן אל שפת הנהר, ששם הם מגלגלים אותם אלה לאלה בעזרת מקלות הדומים לאלות-הוקי. בשעה שהניצוצות עולים מן הכדורים הבוערים בעקבות מכותיהם, מקללים הנערים את המן בקללות קולניות ונמרצות. הם גם כותבים את השמות המן ועמלק על פיסות נייר ושורפים את הפיסות הללו על העץ הבוער. במשחק זה עוסקים עד שלא נשאר מאומה מן ה„ריש המן", ואז הם קוראים: חַלַּץ מֶפְּשְׁפְּשְׁלֵי רֵישׁ המן — חסל, נשבר לרסיסים, ראש המן.

גם בעמדיה משתמשים בגושי עצים דומים לאלה, רֵישַׁת המן, שאותם מכים עד שנעשים רכים וגמישים, ואז שמים אותם על האש. הנערים מסתדרים בשתי קבוצות וזורקים את הכדורים הבוערים אלה אל אלה תוך קריאות: לוֹ-לוֹ-לוֹ-לוֹפּ-לוֹפְּבֵי.

הנערים משתמשים גם בכדורים רגילים, תַּפֵּי, באותו אופן. הם כותבים „המן הרשע" על הכדור ומכים אותו באלה. מי שתופס את הכדור נעשה ה„מכה" (ע.). אפילו החכמים משתתפים במשחק זה לחצי שעה או שעה בערב פורים (ע.). גם המוסלמים נמשכים אל שפת הנהר על-ידי משחקי האש; ואולם אין נשים או נערות בין המסתכלות, כי בלילה זה של התפרצות השמחה אין הן בטוחות בפני הגברים.

שריפת המן

את המן, היינו בובות המייצגות את המן, שורפים בדרך כלל בליל

16. עיין בראואר, תימן, עמ' 333 והל'.

פורים. ואולם אין אחידות שלמה במובן זה בכל כורדיסתאן, ויש מקומות, שבהם מבצעים כמה שריפות המן בימי החג. המנהג, כשם שהוא רווח כיום, אינו אלא משחק של הצעירים, כי הרקע המיתולוגי נושל על-ידי היסוד המגוחך שבמעשה.

בארביל כורכים על צלב-עץ גדול סמרטוטים מרובים, עד שהוא דומה לצורה אנושית. את הדמות מלבישים בבגדים ישנים, ועל ראשו חובשים מַסְבַּח, כובע הנלבש על-ידי נוצרים. בפיו שמים מקטרת מלאה זבל ומסביב לצוארו תולים שלשלת עשויה מצואת חמור. את הבובה מרטיבים בניפט ומדליקים אותה. כשהיא נשרפה לגמרי זורק ההמון אבנים על מה שנשאר ממנה. בזה מציגים סקילה וקבורה כאחד.

באושנו מכינים הילדים של כל רובע יהודי שתים או שלוש בובות-המן מעץ וסמרטוטים. את הבובות שורפים בערב לפני קריאת המגילה וביום פורים בבוקר אחר התפילה. בשעת שריפת הבובות שרים הילדים שירים שבהם משלבים את שמותיהן של משפחות שונות:

הַמַן זְלֵי בֵּיל כַנַאנַא	המן הלך למשפחת חנן
מְנְדֵילוּ אֶלֶו גַא אַדבְּכַאנַא 17	הם זרקוהו בבית-הכסא.
או:	
הַמַן זְלֵי בֵּיל עַזִיזַא	המן הלך למשפחת עזיזא
בֶּלֶו תֶקִיר בֶּנוּרַא	את ביתו שרפו באש
מִן אִילַא הוּלַאִי לֶפַרְכֶּךְ בֶּאַי שׁוּלַא	מידי היהודים לא תינצל בענין זה
או:	
הַמַן זְלֵי בֵּיל מֶזַלַא	המן הלך אל משפחת מזלא
הִוְלוּ בַּאִילוּ מֶסַאלַא	נתנו מאזנים בידו.

בסולימאני עושות הנערות „המן“ ו„זרש“ מעץ ומסמרטוטים שבוע אחד לפני פורים. את פני הבובות הן צובעות בפחם. המן מקבל זקן, זרש מקבלת צוארון משונה. הנערות של כל חצר מכינות בובות אלו, באופן ששריפת הבובות הנעשית על-ידי הנערות לבדן, מבוצעת בערך בעשרים מקומות שונים בעיר. שריפת המן, מַקְלִילֵי הַמַן נעשית בלילה הראשון, שריפת זרש, מקלילי זֶרֶשׁ, בלילה השני. גם הכורדים המוסלמים משתתפים בשריפות אלו. את הבובות תוקעים בקרקע, שופכים עליהן ניפט ומדליקים אותן, בעוד שהנערות שרות שירים הדומים לשירים המושרים באושנו.

גם בסינה מכינים הילדים של כל רובע ורובע המן וזרש. את המן מקשטים בשרשראות של צואת עזים בתור צוארון. השירים המושרים הם מאותו סוג המושר באושנו וסולימאני, כגון:

17. אדבכאנא, בפרסית כורדית, בית-כסא, עיין Soane, Kurmanji Grammar p. 158.

הַמַן זְלֵי בֵּי יוֹכֵי — המן הלך לבית יוכבד
מְתּוּלוֹ כַּמֵי טֶלוֹכֵי — שמו לפניו עדשים.

בעמדיה עושות הנערות בובות המייצגות את ושתי ואת זרש. לבובה של ושתי יש זנב; מכאן הגידוף (הכללי) שבו משתמשות הנשים: וַשְׁתִּי מַרֵי דוּמָא — ושתי בעלת זנב. כמה מאיגודי הנערות שורפים את הבובות בעת ההכנות לרחיצה בליל פורים, אחרים שורפים אותן למחרת לפני הסעודה.

בעמדיה, בדומה לערים אחרות, דמותו של המן אינה אלא בובת עץ עטופה בסמרטוטים ומלובשת בבגדי נשים, עם זקן—ובכן גם כאן היא מייצגת יצור אנדרוגיני. שריפת המן, מַכּוֹדַת הַמַן, מתקיימת בבוקר של יום י"ד באדר, בשדות הטיולים. גם כורדים מוסלמים, ביניהם נכבדיהם, נמצאים בקהל המסתכל. הקימקם שואל: „מה עשיתם עם המן? השרפתם אותו?" זהו סימן להתחלת השריפה.

לפני שמדליקים את הבובה רוגמים אותה הילדים בצואה ותוחבים בפיה מקטרת, שזבל בוער בה. הנשים מביאות את השתן של ילדיהן ושופכות אותו על המן לאמור: שֶׁכּוּלוֹךְ מַאִיתְ וַרְדֵי מַארְכְלוֹ—קח את מי־השושנים שלך. הרח אותם!

את העצים שהנערים אספו מערימים מסביב להמן, ושורפים אותו על מדורה, בעוד שהנשים והנערות שרות את שיר מִלְתַּאשָׁא, בלוויית הטנבורות, תַּמְבֶּלוּשְׁכָּא, העשויות סירים ישנים עם התיכת עור מתוחה עליהם. את כלי-השיר הללו מחזיקים מתחת לבית־השחי.

הילדים זורים את עפרות המן לכל הרוחות וזורקים אותם למים.

י״ד באדר

עם שריפת דמותו של המן בעמדיה הגענו ליום י"ד באדר, הוא יום פורים, ועלינו לחזור למנהגים המבוצעים בבוקר של יום זה.

הצעירים בלו את מחצית הלילה במשחקיהם ושעשועיהם, וגם המבוגרים היו ערים עד לשעות הבוקר המוקדמות. בכל זאת נמצאים כולם בעת הבוקר בבית-הכנסת ששם חוזרים על כל המעשים שאותם תיארנו בקשר לקריאת המגילה.

בזאכו מתאספות מחדש הקבוצות השונות של הנערות בבוקר זה בבתים שבהם נתאספו לרחיצה הפולחנית שלהן. הן מביאות עמהן אורז ומבשלות את התרנגולות, שאותן קנו בכסף של ממכר העצים, אחר-כך הולכות כל הקבוצות לסֶרָאנֵי, טיול, והבחורים מצטרפים אליהן בשדות-הטיול אחר התפילה.

בערך בצהרים חוזרות הקבוצות לבתיהן השונים. אם נמצאת באחת הקבוצות נערה עשירה, שביתה משמש כמקום פגישה, שולח בדרך כלל אביה עוזר להכין את התרנגולות ואת האורז בשביל כל הקבוצה.

הנערות מתישבות על המרפסת, בּרְבַּנְכֵּי, לאכול שם את ארוחתן. ואולם

בינתים חזרו גם הבחורים מטיולם וטפסו על גג הבית. הם מתחילים מקניטים את הנערות, שהן מצדן עונות כנגדם, וכן מתפתחת מלחמת־מלים ערה. הנערות, שכל אחת מהן חוששת פן יצא לה שם של זללנית, מעמידות פנים כאילו היו מתביישות והן מסרבות לאכול בפני הבחורים. מדי פעם בפעם מגרש בעל-הבית את הבחורים. ואולם לשוא, כי הוא אך הולך לו, והנה הם מופיעים מחדש. לבסוף אוכלות הנערות מעט מן המזון תוך התפנקות, עוטפות את השאר במטפחת והולכות הביתה. אז רץ כל בחור אחר בחירת לבו, מלווה אותה הביתה ואוכל עמה את סעודת הפורים—דבר שאין לתארו בימים אחרים.

מתנות פורים

אחר התפילה בא תורן של מתנות פורים. בכמה מקומות, כגון זאכו, ואושנו, עומדים העניים לפני בית הכנסת ומקבלים מטבע מכל אחד מבני הקהלה בשעה שהללו יוצאים. בסינה מסובבים העניים בבית־הכנסת אחר קריאת התורה ואוספים נדבות, בעוד שילדיהם עומדים בשער ומקבלים מתנות מן האנשים בשעה שיוצאים מבית-הכנסת.

מתנת הפורים המסרתית היא מנת-מזון. בזאכו שולח כל אחד משלוח-מנות כזה לידידיו. נוסף על כך נהוג לתת לילדי הקרובים מטבעות כסף. הילדים עצמם מקבלים רק פרוטות אחדות מכסף זה, כי למעשה הוא מיועד לקניית בגדים חדשים בשבילם בפסח. מתנות אלו הן למעשה אינן אלא דבר סמלי, או לכל היותר הבעת רגשי ידידות, מכיוון שכל אחד מקבל בחזרה אותה כמות של מתנות שהוא נותן.

הַשְׁדוֹרַת כֶּלְיַאתַא — משלוח-המנות בעמדיה אינו אלא צלחת בשר, פירות מיובשים וסַנְבּוּסַכּ, שאותה שולחים למכרים. סנבוסכ היא מנה שאותה מכינים במיוחד לשְׁדוֹרַת כֶּלְיַאתַא. היא עשויה מחוּרְתּוּמַאנֵי—אפונים טחונות בטחנת-יד, בשר שנכתש במכתשת וכעשרים ביצים. את הללו מערבבים יחד, מתבלים אותם בפלפל ותבלין אחרים ואופים בשומן־אליה.

ידידים קרובים מצרפים אל הסנבוסכ גם תכשיטים, כגון זוג עגילי-אזנים מזהב בשביל בת המשפחה, או טבעת בשביל הבן.

בסינה ובסולימאני קוראים את משלוח-המנות בשם לֶלַנְגַאנַא. כאן נהוג, שהקרובים שולחים אלה לאלה קערת פירות, עוגות ושוקולדה. הילדים מקבלים ביצים צבועות. נוסף על כך מכין המורה לכל ילד הלומד בבית־הספר גליון-נייר, שעליו כתב באותיות מקושטות, גם בעברית וגם בתרגום, את הברכות שאותן מברכים לפני קריאת המגילה ואחריה, ואת הפזמון „תנו שירה וזמרה", שאותו שרים לפני קריאת המגילה (עיין דוגמה באוסף-בראואר, מס׳ 9 : 39). גם בעמדיה נותנים גליונות-נייר כאלה במתנה לילדי בית־הספר.

אחר תפילת הבוקר מחישבים כל האנשים לסעודת פורים. פרט לסנבוסכ, שאותו מכינים גם בסולימאני (סוּמְבּוּסְכֵּי), אין מאכלי פורים מיוחדים, ואולם

הסעודה היא עשירה ככל האפשר. שותים למכביר, והגברים, בהתאם להוראת התלמוד, שותים עד לשכרה — דבר, שהוא אינו חזון נדיר כלל בין יהודי כורדיסתאן. את שמו של המן כותבים על פיסת-נייר ואת הנייר מדביקים אל הבקבוק. אחר-כך מוחים את השם ביין או בערק (ז.).

שיר-הפורים של משה בן יצחק בַּגְלוֹגְנַאיַא נותן תמונה על מה שמתרחש בסעודת-פורים כורדית:

נבוא ונשתה יין חשוב. וגם בלי חמת עכשוב. כי אם בטוב ללב נשוב.
לשמוח בשמחת פורים.

ישבו חברים נאמנים. כל אחד בידו קנקנים. עם תרנגולים שמנים.
לשמוח בשמחת פורים.

שלחו מנות לאיש רקים. אחר כך שתו ממתקים. בחדוה כוסכם מריקים.
לשמוח בשמחת פורים.

היו נכונים לסעודה. בנבל וכנור ורקדה. לשם מצוה גילו ברעדה.
לשמוח בשמחת פורים,

בבקר ועד ערב חושו. שבו ושנו ושלשו. ואת זקן המן תלשו.
לשמוח בשמחת פורים.

(„שירי זמרה" ע' ס"ח. סימן אני משה בן יצחק).

הצעירים מעמדיה יוצאים לסֶרַאנֵי בבוקר ומכינים את סעודת הפורים שלהם בשדות הטיולים. ואולם ה„חברים" אוכלים את סעודת הפורים שלהם בבֵּי חַזַאנֵי, ואחר-כך הולכים למקום הטיולים כדי להיות נוכחים בשעת שריפת המן, כפי שתוארה למעלה. האנשים שרים ורוקדים. ולפנות ערב מוציאות הנערות את הזלוביי, כשהן צועדות בצעדים קצובים. מתפללים מנחה על שפת הנהר ואת תפילת הערבית בשער העיר.

בארביל, היא ארבילה העתיקה, בביתנורא ובסינה, קוראים את המגילה בליל ט"ו באדר ובבוקר של אותו יום, מכיוון שלפי המסורת היו אלו ערים מוקפות חומה מימות יהושע בן נון.

פרק עשרים ושבעה

שבת בשלח ושבת נחמו

שבת בשלח

בין השבתות המיוחדות, שחשיבות מיוחדת נודעת להן בין יהודי כורדיסתאן, נמצאת שבת בשלח (שמות יג, יז). שבת זו נקראת על-ידם בדרך כלל בשם שַבְּסַת שִירָה—שבת שירה, על שם שירת משה. שבת זו מציינת את סוף החורף. ומכאן האמרה הרווחת בין האיכרים: שַבְּסַת בֶּשַלַכִילַא סוּסָנַא בְּשַלְכְלַא שְלוּכְתֶי—שבת בשלח: החורף פושט את עורו (ז.).

בזאכו זוהי השבת המיוחדת של המְגִ׳לְס, בא־כוח היהודים, שהוא באחד כרגיל גם האיש העשיר ביותר במקום. בשבת זו הוא נותן סעודה גדולה שבהכנותיה כבר התחיל לפני זמן רב, מכיוון שהוא חייב להספיק כמויות גדולות של ערק ומַזַת שירה. בשביל המזא דרושים לו בייחוד תרנגולות ודגים. משום כך יש הסכמה בלתי־מפורשת בין היהודים שלא לקנות תרנגולות בזמן זה, כדי שהמג׳לס, הקינה כחמשים תרנגולות, לא יהא מוכרח לשלם בעדן מחירים מופרזים. נוסף על כך, כשהדייגים מביאים דגים לשבת זו לזאכו, חפשיים הם מתשלום מסי-היבוא הרגילים, כי הם אומרים: „אנו מביאים דגים למג׳לס של היהודים."

בשבת בשלח קוראים את המג׳לס לתורה בתור „רביעי". בעמדיה, ששם נותנים עליה זו לאיש העשיר ביותר והחשוב ביותר בעדה, קורא את הפרשה העולה עצמו, ואולם בזאכו אומר המג׳לס את הברכות בלבד. כל הנוכחים קמים ממקומותיהם, וכמה מן הגברים מחקים את ה„קלילילי" של הנשים. בימים עברו נהוג היה בעמדיה שהנשים הביאו עמהן תופי־יד קטנים לבית-הכנסת, וכשבעל-הקורא הגיע לפסוק (שמות טו, כ) „ותקח מרים הנביאה אחות אהרן את התוף בידה, ותצאן כל הנשים אחריה בתופים ובמחולות", הכו בתופים והשמיעו את ה„קלילילי" שלהן וגם זרקו מתיקות על המְרֵי־שירה—בעל השירה.

אחר התפילה חוזרים הכל הביתה לאכול המְבּוּסֵי, שהוא מורכב בשבת שירה בכל מקום מהַרִיסַא, דיסה עשויה מחיטה טחונה, גְרְסֵי. השמוש בדיסת חיטה מוסבר כמבוסס על האמרה „בשבת שירה לחם חטה", ראשי תיבות: בשלח (ס.). בתור „קרבן לפרעה" שמים תרנגולת פורוּצ׳, על ההריסא ומסבירים מנהג זה באמרה: „ונהגו ישראל השם ישמרם בשבת שירה לבשל חטים פרוג, [פורוצ׳] רוכב על ההריסא"—ראשי תיבות: ויהי בשלח פרעה.

אחר־כך הולכים האנשים לביתו של המרי שירה, שם הם שרים ורוקדים, ונהנים מכמויות גדולות של מזא, ערק והריסא. בספר שירה זמרה, עמ׳ 64 נמצא שיר מר׳ משה בן יצחק המושר בשבת שירה. בהזדמנות זו שולחות המשפחות של חולים לקבל מעט מבוסי מביתו של המרי שירה, מכיוון שמאמינים שלמזון זה כוח־רפואה מיוחד.

המרי שירה שולח מתנות בשבת שירה לשֵׁיךְ כַּיַּאפֵּי, לשֵׁיךְ כַּפַּארֵי ולשמש.
בריכאן רווח מנהג מיוחד: ביום זה הציגו הצגה שבה הראו את טביעת פרעה ואנשיו בים. מוסר־הידיעות שלי ראה בריכאן הצגה זו, שהיא מעין תיאטרון של בובות, מוצגת על-ידי איש אחד בשם עזרא. האנשים באו אליו ואמרו לו: „עזרא, הרכב את פרעה", עזרא לקח קערת־מים גדולה, ומעל לקערה החזיקו הוא ואשתו חוט, שעליו היו תלויות כמה בובות. עזרא שר שיר והרקיד את הבובות הנה והלום, ולבסוף הפיל אותן למים. בהצגה זו אנו יכולים לגלות את השפעת המשחק הגס של „אַשׁוּרַאגַא", המוצג על-ידי כורדים מסוימים בכל רחבי עראק וסוריה, ושבו מציגים דמויות גבר ואשה תלויות על חוט.

שבת נחמו

השבת הבאה אחר ט׳ באב, הנקראת „שבת נחמו", לפי המלים הראשונות של הפטרת השבת, נקראת בכורדיסתאן גם שַׁבְּסַת יַכּוּלְּתַּא—שבת גדולה.

לשבת זו מכינים סעודה טובה במיוחד, את הַמֶּבּוּסֵי עושים מתרנגולות מובחרות. מעט מן המבוסי שולחים לעניים ולחולים.

במוצאי תשעה באב גוזרים בגדים חדשים, שאותם ילבשו בשבת נחמו, בייחוד בשביל הילדים. לכל אחד צריך שיהיה לפחות בגד חדש אחד. אם שואלים את בני ג׳לא, מדוע הם עושים להם בגדים חדשים לשבת זו, הם עונים: „מפני שאנו מצאצאי מפל־השלג, רַנְיַיַא. ה„רנייא" נקרא הרנייא של נבוזראדן.

קריאת ההפטרה נמכרת במכירה פומבית במחיר גבוה.

שבת נחמו נחשבת למועד טוב בשביל סידור קידושים (ע.). יכול להיות שדבר זה קשור בעובדה, שהיא גם שבת הבנות.

בבוקר של שבת נחמו מתאספות הנערות, כשהן מלובשות חגיגית בבגדיהן החדשים, בחצר אחת ורוקדות שם עד שהגברים גומרים את התפילה.[1] אז הן הולכות לבית הכנסת, לעתים אפילו בלווית המטרבאיי, כדי להביא את החתן וללוותו דביתו (ע.ז.).

למחרת באה הסֶרַאנֵי נחמו, שהוא בעיקר סראני של הצעירים. נערות ובחורים יוצאים למקום מסוים מחוץ לעיר, ושם רוקדים ושרים. גם ילדי בית הספר הולכים לסראני עם מורם והגבירים מוזמנים ללוות אותם (ע.).

[1. ואולי יש כאן זכר לריקודי הבתולות בט"ו באב, תענית ד׳ ח׳; השוה פטאי, תש"ג ב׳, ע׳ 216 והל׳].

ביבליוגרפיה

[בסוגרים מרובעים הספרים שהעורך השתמש בהם.]

[אוחנא, רפאל, ר׳ מראה הילדים, ירושלים, תרס״ח.]

אידלסון, א. ז., „ספורים בלשון הארמית החדשה״, השילוח כ״ט, 1913, עמ׳ 121 והל׳.

אסף, שמחה, „לתולדות היהודים בכורדיסתאן ושכנותיה״ ציון, ו׳, ירושלים, תרצ״ד, עמ׳ 85—112.

— — „נוספות לתולדות היהודים בכורדיסתאן״, ק״ית ספר, י״ג, ירושלים, תרצ״ז, עמ׳ 266—271.

בן-צבי, יצחק, אוכלוסינו בארץ, ירושלים, 1929.

בנימין, י. י.. ספר מסעי ישראל, ליק, 1859 (תרג׳ ד. גורדון).

בנימין מטודילה, עיין Adler, M. N.

בר-אדון, פ., „מהארמית המדוברת אצל היהודים הכורדים״, ציון א׳ ירושלים. עמ׳ 12—13.

בראואר, א. י., „מפרשת מסעותי בפרס״. תדפיס מ„סיני״ כרך א—ב, ירושלים, 1938.

— — „מפרשת מסעותי בסוריה, בבל ואשור,״ ב„מנחה לדוד״, ס׳ היובל לר׳ דוד ילין, ירושלים תרצ״ה.

דיוואן, ר׳ יהודה בן עמרם, חוט המשולש, קושטא, 1739.

יחיה (זכריה) אלזאהירי, ספר המוסר, כתב־יד מס׳ Heb.8O 637 בספריה הלאומית; וגם מס׳ 995 באוסף ששון; מס׳ 13207 באוסף שוקן.

יערי, אברהם, „מסעות ר׳ דוד דבית הלל בא״י״, סיני, ב׳: נ—ח, עמ׳ כ״ד—ל״ג.

— — שליחים מארץ ישראל לעשרת השבטים, ירושלים ת״ש. תדפיס מסיני ג׳.

מאן, יעקב ב„התקופה״ כ״ד (תרפ״ח): „התנועות המשיחיות בימי מסעי הצלב הראשונים.״

— — „משרת ראש-הגולה בבבל״ ספר זכרון לכב׳ ש. א. פוזננסקי, ורשה תרפ״ז.

נוימרק, אפרים, „ארץ הקדם״, האסיף, 1889.

סידי, מ., „היהודים במוסול״, מזרח ומערב, ירושלים, א׳ עמ׳ 247 והל׳.

סיני, ירחון, בעריכת הרב י. ל. הכהן פישמן, ירושלים.

[סלושץ, נחום, מסעי בארץ לוב, 2 כרכים, תל-אביב, תרצ״ח—תש״ג.]

עדות, רבעון לפולקלור ואתנולוגיה, ירושלים, בעריכת רפאל פטאי ויוסף י. רבלין.]

[פטאי, רפאל, אדם ואדמה, מחקר במנהגים, אמונות ואגדות אצל ישראל ואומית העולם. כרך א׳, ירושלים תש״ב; כרך ב׳ ירושלים תש״ג.]

[— — „החינוך העברי בעדת אנוסי במשהד״, עדות א: ד: 213 והל׳.]

פישל, ולטר, „אגרות כורדיסתאן״, תדפיס מ„סיני״, 1939.

— — „מסע לכורדיסתאן, פרס ובבל מתוך ס׳ המסעות של ר׳ דוד דבית הלל״, תדפיס מ„סיני״ ירושלים, תרצ״ט.

צ'ורני, יוסף יהודה, ספר המסעות.

ציון, רבעון, ירושלים. בעריכת יצחק בער ובן-ציון דינבורג.

קרית ספר, ירושלים.

רבלין, יוסף י., „ספור דוד וגלית בלשון תרגום" תדפיס מ„ציון" ירושלים תר"ץ, ד' עמ' 109—121.

— — שבחי דלותי, מנהגי יהודי כורדיסתאן, שם, ד', עמ' 59—61.

— — תפסיר המלך בלשון כורדים, ציון-ידיעות א', א' עמ' 9—12; ג' 43—45.

— — השכבה להמן, שם א', 43—45

[— — ספרותם של יהודי זאכו, ס' הזכרון לאשר גולק ולשמואל קליין ז"ל, ירושלים, תש"ב, עמ' 171—186.]

[— — „משה ובתיה בת פרעה", עדות א : א : 44—55.]

רובשוב, זלמן, „אורמיה", דבר (עתון יומי) 6. בספטמבר, 1940.

שור, וו., מחזות החיים, וינה, 1884.

שחיטת ברזאני, ע"י חכם שמעון בן יונה ברזאני. כ"י משנת 1660.

שירי זמרה, ע"י חכם ברוך מכורדיסתאן.

Abeghian, Manuk, Der armenische Volksglaube. Diss. Jena, 1899.

Adler, M. N., The Itinerary of Benjamin of Tudela. Critical Text, Translation and Commentary, London, 1907.

A. F. A.—Archiv für Anthropologie.

Ainsworth, Willam F., A Personal Narrative of the Euphrates Expedition, 2 vols., London, 1888.

— — Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldaea and Armenia, London, 1898.

— — „Account of a Visit to the Chaldeans Inhabiting Central Kurdistan, JRGS, London, XI. pp. 21–76.

Albala, N., in BAIU.

— — in OW, IX, 1909

Albrecht, K. Die im Tahkemoni vorkommenden Angaben über Harizis Leben, Studien und Reisen, Göttingen, 1890.

D'Allemagne, H. R., Du Khorasan au pays des Bakhtiaris, 4 vols., Paris, 1911.

Allgemeine Zeitung des Judentums, 1864.

Anderson, R., History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, 2 vols. Boston, 1872.

Andree, Richard, Zur Volkskunde der Juden, Bielefeld, 1881.

Anglo-Jewish Association, 6th Annual Report, London, 1897.

AO—der Alte Orient.

Aptowitzer, V., „Zur Geschichte des armenischen Rechtes," WZKM, 21, 1907, pp. 251—267.

ARW — Archiv für Religionswissenschaft, Leipzig.

Ashbel, Dov, Rainfall Map of the Near East, Jerusalem, 1940.

— — Annual Report. The Climate in Palestine and the Neighbouring Countries, 19th Year, Tel Aviv, 1938/39.

L'Asie Francaise, Les Kurdes racontes par eux-memes.

Bachmann, Walter, Kirchen und Moscheen in Armenien und Kurdistan, Leipzig, 1913.

Badger, George Percy, The Nestorians and Their Ritual, 2 vols., London, 1852.

BAIU — Bulletin de l'Alliance Israelite Universelle, Paris.

Banse, E., Die Türkei, 3rd ed., Braunschweig, 1919.

Bassan, J. in BAIU 26, 1901; id., Revue d. Ecole de l'All. Isr. 1903/8.

Becker, L., „Reise von Basra durch Mesopotamien nach Mosul," Globus 17, 1870, pp. 121—126.

— — ,„Eine karavanenreise von Mosul nach Alepo," Globus, 23, 1873, pp. 172—184.

Beidar, p., Grammaire Kurde, Paris, 1925.

Beleck, M., „Untersuchungen und Reisen in Transkaukasien, Hoch-Armenien und Kurdistan," Globus, 43—44, 1893.

Benjamin, I. J., Cinq années en Orient, 1846—51, Paris, 1856.

— — ,Acht Jahre in Asien und Afrika von 1846 bis 1855. Nebst einer Karte, Hannover, 1858.

— — ,Eight Years in Asia and Africa, from 1846 to 1855. Second Edition, Hanover, 1863.

— — ,Drei Jahre in America, Hannover, 1862.

Berliner, R. und P. Borchardt, Silberschmiedearbeiten aus Kurdistan, Berlin, 1922.

Bewsher, J. R., „On Part of Mesopotamia Contained Between Sheriat El-Beytha on the Tigris," JRGS, 37, 1867, pp. 160—182.

Binder, Henry, Au Kurdistan, en Mésopotamie et en Perse. Mission scientifique du Ministere de l'Instruction Publique. Paris, 1887.

— — ,A Traveller in Kurdistan.

Bishop, J. L. Bird, Journeys in Persia and Kurdistan, London, 1891.

Bittner, M., Der Kurdengau Usnuje und die Stadt Urumije. Reiseschilderungen eines Persers im Originaltexte hsg. übers. und erklärt, Wien, 1896.

Blau, E.O.F.H., Die Stämme des nordöstlichen Kurdistan, Leipzig, 1858–62.

— — ,„Nachrichten über Kurdische Stämme," ZDMG, 1862, XVI, 623.

Borchardt, Paul, „Der Reiseweg des Rabbi Benjamin von Tudela und des Rabbi Petachia aus Regensburg in Mesopotamien und Persien. Ein Versuch." Jahrbuch der jüdisch-literarischen Gesellschaft, 1924, pp. 137–162.

— — ,in EJ, s. v. „Benjamin von Tudela."

Brant, Notes of a Journey through a Part of Kurdistan in the Summer of 1838. London.

Brauer, Erich, Ethnologie der jemenitischen Juden, Heidelberg, 1934.

— — ,Züge aus der Religion der Herero, Leipzig, 1925.

— — ,„Der heilsame Granatapfelbaum," Almanach des Schocken-Verlags, Berlin, 5698/1937—38, pp. 164 sqq.

Breslau, Harry, „Juden und Mongolen 1241," Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland, I, 1887, pp. 99—102.

Brühl, „Journal" in JI, 1859.

Bryce, J., Transcaucasia and Ararat, London, 1877.

Buschan, George, Die Sitten der Völker, vols. 1–4, Stuttgart-Berlin-Leipzig, n. d.

Butyka, D., Das ehemalige Vilayet Dersim, Wien, 1892.

— — ,Les Kourdes de l'Ouest," Bull. Soc. Hongr, Gèogr., Budapest, 1892.

Castaldi, La peste dans le Kurdistan persan, Constantinople, 1872.

Cernik, Jos., Technische Studien-Expedition durch die Gebiete des Euphrat und Tigris, 1876.

Chalatianz, B., „Kurdische Sagen," Z.V.f.V. 15, 1905, pp. 322–30; 16, 1906, pp. 35–46, 402–414; 17, 1906, pp. 76–8.

Chantre, Ernest, „Les caracteres ethniques des Anharies et des Kurdes," Bull. Soc. Anthr. de Lyon, 1882.

— — ,„Exploration dans le Kurdistan et l'Arménie," Congres de Soc. Franc. de Gèogr., Lyon, 1881, pp. 209–217.

Chanykow, Vermittelungen in Sandg' Bulak, Petersburg, 1856.

Chodzko, „Etudes philologiques sur la langue kourde," Journal Asiatique, IX,, 1853, p. 297.

Clayton, L., The Mountains of Kurdistan, 1886–88.

Clèment, A., Excursion dans le Kurdistan Ottoman, de Kerkuk a Revandouze, Paris, 1866.

— — ,„Excursion dans le Kurdistan", Globe, Geneve, 1860.

Le Coq, A. von, Kurdische Texte, gesammelt und herausgegeben, 2 vols., Berlin, 1903 („Privatdruck").

Dangin, Thureau, in Revue d'Assyriologie, V, 99; VI, 67.

David d'bet Hillel, The Travels of Rabbi David D'bet Hillel from Jerusalem through Arabia, Koordistan, Part of Persia and India to Madras. Printed for the Author, Madras, 1832.

Davidson, Israel, Thesaurus of Mediaeval Hebrew Poetry, 4 vols., New York, 1924–1933.

Dickson, B., „Journeys in Kurdistan," Geographical Journal, 35, London, 1910.

Dictionary of National Biography, articles Stern, Henry Aaron; Wolff, Joseph.

Dirr, A., in Anthropos, 1918.

[Donaldson, Bess Allen, The Wild Rue, A Study of Muhammadan Magic and Folklore in Iran, London, 1938.]

Dozy, R. P. A., Dictionnaire Detaillé des Noms des Vêtements chez es Arabes, Amsterdam, 1845.

Duval, R., Les Dialectes néo-Araméens de Salamas, Paris, 1883.

— — ,Histoire politique d'Edesse.

Egniazaroff, Essai sur les Kurdes et les Yézidis du Gouvernement d'Erivan, Karan, 1888.

Eghazarian, „Les Kurdes du gouvernement d'Erivan," Bull. de la Soc. Geogr. Tiflis.

EI - Encyclopaedia of Islam.

EJ — Encyclopaedia Judaica, Eschkol, Berlin.

Endres, Die Türkei, München, 1916.

Eppstein, Rev. J. M., „Visit to Kerkook", Jewish Recorder, Oct. 1865.

— — ,„Journey to Kurdistan", JI, 1893.

ERE — Hastings, Enc. of Religion and Ethics.

Erich-Beitl, Wörterbuch der deutschen Volkskunde, Leipzig, c. 1936.

Fawler, S., Drei Jahre in Persien und Reiseabenteuer in Kurdistan, Aachen, 1842.

Fischel, Walter, „Fra gli Ebrei dei Curdistan," La Rassegna Mensile di Israel, 1932.

— —, "The Jews of Kurdistan," Bnei Brith Magazine, Cincinnati, 1932.

— —, „Die Juden in Kurdistan," Israelitisches Familienblatt, Hamburg, vol. X, no. 3.

— —, „Bei den Juden im Kurdischen Bergland," Jüdische Rundschau, January 8, 1937.

— —, „Kurdistan," in EJ.

Fossum, L. O., Practical Kurdish Grammar with English Phonetic Pronunciation and Vocabulary, Minneapolis, 1919.

Fraser, J. B., Travels in Koordistan, 1840.

[Frazer, Sir James George, GB.—The Golden Bough, 3rd ed., 12 vols., London, 1922—1925.]

[— —, The Fasti of Ovid, 5 vols., London, 1929.]

GJ = Geographical Journal.

Glück, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina, 1894.

Gottheil, J.H., „The Judeo-Aramaic Dialect of Salamas," JAOS, XV, 1893.

Grant, Asahel, The Nestorians, or the Lost Tribes, Containing Evidence of Their Identity, an Account of Their Manners, Customs and Ceremonies, together with Sketches of Travel in Ancient Assyria, Armenia, Media and Mesopotamia, New York, 1841.

Gross, Henry, „La famille juive des Hamon; contribution a l'histoire des Juifs en Turquie," REJ, 56, 1908.

Haberlandt, A., Volkskunst der Balkanländer, Wien, 1919.

Hadank, Die Mundarten von Khunzar, Mahalatt, Nayin, 1926.

Hamilton, A. M, Road Through Kurdistan, London, 1937.

Handel-Manzetti, H., Kurdistan, Jena, 1912.

Harizi, Macamae, ed. Paul de Lagarde, Göttingen, 1883.

Hastings, Encyclopaedia of Religion and Ethics, 13 vols., Edinburgh, 1908—1926.

Hay, H. W., and Sidney, By Order of the Shah, London, 1937.

Hay, W. W., Two Years in Kurdistan. Experiences of a Political Officer, 1918—1920, 1922.

Heazell, Kurds and Christians, London, 1913.

Hinrich, W., Eine Karavanenreise von Mosul nach Aleppo, Gottha, 1914.

Hovorka-Kronfeld, Vergleichende Volksmedizin, 2 vols., Stuttgart, 1908—1909.

Hubbard, G. E., From the Gulf to Ararat. An Expedition through Mesopotamia and Kurdistan, Edinburgh, 1916.

Hüsing, G., Der Zagros und seine Völker. Eine archäologisch-ethnographische Skizze, AO, 9, H. 3—4.

Huntington, E., The Valley of the Upper Euphrates River and Its People, New York, 1902.

Idelsohn, A. Z., Hebräisch-orientalischer Melodienschatz, vol. II.

— — „Aramäisch sprechende Juden," Die Welt, 1912, no. 30.

Isaacs, A. A., Biography of H. A. Stern, London, 1886.

Iyessa, A. I., Journey to the North-Persian Kurdistan (in Russian), 1913

Jaba, A., Dictionnaire Kurde-Francais, Publ. par F. Justi, St. Petersburg, 1879.

— — Receuil de notices et récits kourdes, St. Petersbourg, 1860.

Jamben, P. Amadée, Voyage en Arménie et en Perse, 1805.

JAOS — Journal of the American Oriental Society.

Jewish Expositor. Journal of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews.

Jewish Intelligence and Monthly Account of the Proceedings of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews.

Jewish Records, The Supplement to the above, since 1861.

JI—Jewish Intelligence.

Journal of the American Oriental Society.

JR — Jüdische Rundschau, Berlin.

JRGS — Journal of the Royal Geographical Society.

Kappers, Ariens and Cornelius Ubbo, An Introduction to the Anthropology of the Near East in Ancient and Recent Times. With a Chapter on Near Eastern Bloodgroups by Leland W. Parr, Amsterdam, 1934.

Kinneir, John Macdonald, Voyage dans l'Asie mineure, l'Arménie et le Kourdistan 1813—1841, Paris, 1818.

— — ,Armenia, Kurdistan, London, 1818.

Klaproth, Various Studies on Kurdish, Wien, 1808.

— — ,Kurdisches Wörterverzeichnis, Wien, 1814.

Lagarde, Paul de, Harizi Macamae, Göttingen, 1883. 2. ed. 1924.

Laufer, O., „Totenkronen," Z.V.F.V., 26.

[Lauterbach, Jacob Z., „Tashlik, A Study in Jewish Ceremonies", Hebrew Union College Annual, xi, 1936.]

Layard, A. H., Niniveh and Babylon, London, 1867.

— — ,A Description of the Province of Khuzistan, London, 1846.

Leclerck, Jules, Voyage au Mont Ararat, Paris, 1892.

London, H., „Autobiographie," Missionsblatt des Rhein. — Westfal. Vereins für Israel, 1892.

Löwy, A., in Transacrions, Soc. Bibl. Arch., 1875, IV, 98.

— — ,„Notes on the Jews in Kurdistan," 6th Annual Report of the Anglo-Jewish Association, Lonoon, 1877, pp. 94—99.

Luke, H., Mosul and Its Minorities, London, 1925.

Luschan, F. von, „Reisen in Kleinasien," VGesEB XV, 52.

— — ,„Vorderasiatischer Volksschmuck," Oesterreich. Monatsschrift f. d. Orient, X, 1884, p. 158.

[— — ,„The Early Inhabitants of Western Asia," JRAI, 41, 1911.]

Macl. — Maclean, A. J., Grammar of the Dialects of Vernacular Syriac as Spoken by the Eastern Syrians of Kurdistan, North-West Persia and the Plain of Mosul (Cambridge, 1895), Oxford, 1901.

Makas, Hugo, Kurdische Texte im Kurmandji Dialekt aus der Gegend von Märdin.

Mann, Jacob, Texts and Studies in Jewish History and Literature, vol. I, Cincinnati, 1931.

— — ,in Livre d'hommage... Poznanski, v. מאן, משרת ראש הגולה.

— — ,in REJ, 87.

Mann, Oscar, Kurdisch-Persische Forschungen. Ergebnisse einer 1901—3 (und 1906—7) in Persien (und d. asiat. Türkei) ausgeführten Forschungsreise, Berlin, 1906—1910.

— — ,Die Mundarten der Lur-Stämme, Berlin, 1906—1910.

Mason, Kenneth, „Central Kurdistan," GJ, 1919.

Mannsell, F. R., „Geography of Eastern Turkey, Land of Elan," GJ, 1925.

— — ,„Central Kurdistan," GJ, 1901.

— — ,Kurdistan," GJ, 1894.

Marcais, Georges, Le Costume Musulman d'Alger, Paris, 1930.

Megilla of Obadia the Proselyte' in REJ. 71.

Mendelssohn, Sidney, The Jews of Asia. New York, 1920.

Millinger, F., Wild Life amog the Koords London, 1870.

Minorsky, V. in EI. s. v. Kurds.

Morgan, J. de, Mission Scientifique en Perse, Paris, 1895.

Morier, J., Reise durch Persien, Armenien, Klein-Asien und Constantinopel, 1808–9, Weimar, 1815.

— —, Zweite Reise durch Persien, Armenien, Klein-Asien, 1810–1816, Weimar, 1820.

Mülinen, in ZDPV, 30.

National Geographical Magazine.

Naumann, Vom Goldenen Horn, München, 1893.

Naumann, E., Grundzüge der deutschen Volkskunde, Leipzig, 1922.

NGM — National Geographical Magazine.

Niégo, „Die Israeliten in der asiatischen Türkei," OW 6, 1906, pp 757–772.

Nikitine Basil, „Superstitions des Chaldèens du plateau d'Ourmiah," Revue d'Ethnographie 4, 1923, pp. 141–181.

— —, „Le Christianisme et les Kurds," Revue d'Histoire des Réligions, 1922.

— — „La vie familiale des Chaldéens," Bulletin de la Revue d'Ethnographie de Paris, 1926.

— —, in EI, s. v. Rowandiz.

— —, in Revue d'Ethnogr. 1922 / III.

Nolde, Baron Eduard, Reise nach Innerarabien, Kurdistan und Armenien, 1892, Braunschwetg, 1895.

Noel, „The Character of the Kurds as Illustrated by Their Proverbs," Bull. School of Oriental Studies, I–IV, 1921.

Nöldeke, Theodor, in ZDMG, 1882, p. 674 ; 1883, p. 6ol.

Obermeyer, Die Landschaft Bahylonien, Frankfurt a. M. 1929.

Omar b. Abi Rabi'ah, cah, Diwan, ed. Schwarz, Leipzig, 1901.

OW — Ost und West, Berlin.

Palmer, H. P., Joseph Wolff, His Romantic Life and Travels, London, 1935.

[Patai, Raphael, Man and Temple in Ancient Jewish Myth and Ritual, Edinburgh, 1947.]

[— —, „Jewish Folk-Cures for Barrenness," Folk-Lore, London, 1944.]

P.—B. see Ploss-Bartels, Das Weib.

Percy, „Turkish Kurdistan," Proc. Roy. Inst. Great Britain, XVI, p. 640.

Perkins, Rev. Justin, Residence of Eight Years in Persia, among the Nestorian Christians, with Notices on the Mohammedans, Andover, 1843.

— — ,in JAOS, 1851, p. 91.

Petachia of Ratisbon, Travels of, transl. and publ. together with the original by Dr. A. Benisch, London, 1856.

Pfannenschmied, Das Weihwasser im heidnischen unn christlichen Kultus, Hannover, 1869.

Pflug, „Die Kinderwiege," A. F. A., XIX.

Pisson, „Races des hautes vallées," Revue Scientifique, 1892.

Place, V., „Das Jonasfest in Mosul," Monatschrift für die Geschichte und Wissenschaft des Judentums, II, p. 480.

Ploss, Heinrich, Das Kind, 2 vols.

Ploss-Bartels, Das Weib, 11th ed. by Reitzenstein, 3 vols., Berlin, 1927.

Porter, K., Travels in Georgia, Persia, London, 1822.

Poznanski, Livre d'hommage, v. מאן, משרת ראש הגולה.

[Preller, L., Römische Mythologie, 3rd ed. by H. Jordan, 2 vols. Berlin, 1881—83.]

Price, M. Philipp, A Journey through Azerbeidyan and Kurdistan, (Geographical Society, Manchester, 1914.)

Prym, Eugen, und Albert Socin, Der neu-aramaische Dialekt des Tur Abdin, I. Teil. Die Feste; II. Teil. Uebersetzung, Göttingen, 1881.

Ratzel, Friedrich, Völkerkunde, 2nd ed., 3 vols., Leipzig u. Wien, 1894.

Raum, in ARW, 1907.

Rawlinson, in JRGS, London, VIII, X

Reich, S., Les villages Araméens de l'Anti-Liban.

Reinach, S., „Charme pour obtenir la pluie," L'Anthropologie, 1906, XVII, p. 633.

REJ—Revue des Etudes Juives, Paris.

REAI—Revue des Ecoles, Alliance Israelite Universelle, Paris, 1902.

Rich, C. J., Narrative of a Residence in Koordistan, London, 1836.

Riley, Christians and Kurds in Eastern Turkey, London, 1889.

Ritter, Karl, Die Erdkunde von Asien, Berlin, 1840—44. Vols. VIII—XI.

Rosenthal, Franz, Die aramaistische Forschung seit den Arbeiten Theodor Nöldekes.

Saad, Lamec, Sechszehn Jahre als Quarantänarzt in der Türkei, Berlin, 1913.

Safrastian, The Kurds, Their Origins and History, 1928.

Sandreczki, C., Reise nach Mosul und durch Kurdistan nach Urmia 2 vols., Stuttgart, 1857.

Sandwith, Humphry, A Narrative of the Siege of Kars, London, 1856.

Sassoon, in BAIU.

Schäfli, Beiträge zur Ethnographie Kurdistans, Gotha, 1863.

Schrader, Otto, Die Totenhochzeit, Jena, 1904

Schwarz, Walter, „Bei den Kurdischen Juden," JR, 12. July, 1935.

Smith, Eli and H. G. O. Dwight, Missionary Researches in Armenia... with a Visit to the Nestorian and Chaldaean Christians in Oormiah and Salmas, London, 1834.

Soane, E. B., „Southern Kurdish Folk-Song in Kermanshahi, JARS, 1909.

— — ,Two Years in Kurdistan, Boston, 1908.

— — ,To Mesopotamia and Kurdistan in Disguise, 2nd ed., London, 1926

— — ,Grammar of the Kurmanji or Kurdish Language, London, 1913.

Society of Biblical Archaeology, Transactions, IV, 1875; VI, 1878.

Socin, A., Die neu-aramäischen Dialekte von Urmia bis Mosul, Tübingen, 1882.

Southgate, Narrative of a Tour through Armenia, Kurdistan, London, 1840.

Stafford, R. S., The Tragedy of the Assyrians.

Stern, Henry A., Dawnings of Light in the East, with... Notices of Persons and Places Visited During a Mission to the Jews in Persia, Coordistan, and Mesopotamia, London, 1854.

Sternschuss, in JI, 1848.

Stevens, By Tigris and Euphrat, London, 1923.

Stewart, J., Nestorian Missionary Enterprise, 1928.

Streck, in EI, s. v. Irbil.

Sykes, M., The Caliph's Last Heritage, London, 1915.

— — ,„The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire," JAI, 38, 1908.

Taylor, John, „Travels in Kurdistan," JRGS, 1865, 1868.

Thielmann, Freiherr Max von, Streifzüge im Kaukasus, in Persien, und in der asiatischen Türkei, Leipzig, 1875.

Tilke, Max, Studien zu d. Entwicklungsgeschichte des orientalischen Kostüms, Berlin, 1923

— — Orientalische Kostüme in Schnitt und Farbe, Berlin, 1923.

Tvarjanovic, J. K., "Materialien zur Anthropologie der Armenier," A. F. A., XXVI, 1910.

Vámbéry, Arminius, Sittenbilder aus dem Morgenlande, Berlin, 1876.

Virchow, Die Armenische Wiege, Z. F. E. 1924.

Wigram, W. A., The Assyrians and their Neighbours, London, 1929.

Wigram, W. A. and Sir Edgar T. A. Wigram, The Cradle of Mankind Life in Eastern Kurdistan, London, 1914. New ed. 1936.

Wolff, Joseph, Researches and Missionary Labours, London, 1835.

— — ,Journal, 3 vols.

Wundt, Wilhelm, Völkerpsychologie, IV. Mythus und Religion, vol. I, Leipzig, 1920.

Wunsch, Reise in Kurdistan, Wien, 1883.

— — Meine Reise in Armenien und Kurdistan, Wien, 1884.

WZKM — Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes.

Yezidis: Joseph, „Devil Worship," Revue de l'Orient Chrètien, 1917, pp. 142–200.

Nau, „Receuil de Textes sur les Yézidis," ib., 1917, pp. 225–227.

Dirr, „Einiges über die Yeziden," Anthropos, 1918, pp. 558–574.

ZDPV — Zeitschrift des deutschen Palästina-Vereins.

Z. F. E. — Zeitschrift für Ethnologie.

Zobel, M., in Almanach des Schocken-Verlags, 5699. 1938–9.

Z. V. F. V.—Zeitschrift des Vereins für Volkskunde.

מ פ ת ח

של המלים בלשונות יהודי כורדיסתאן הנמצאות בספר, עם תרגומן העברי

מפאת אי־הקביעות במבטא, ומשום כך בכתיב, של המלים, רצוי לחפש את המלים בכל הכתיבים הפונטיים האפשריים, כגון: חלבא־כלבא־כלוא וכדומה. פועלים יש לחפש גם באות מ׳ כגון: כלס־מכאלס וכדומה. מכיוון שמסיבות טכניות אי אפשר היה לנקד את כל המלים שבמפתח זה, ניתנו המלים בכתיב מ ל א, כגון: ליואדא — לודא.

א

אַבָּא, חיק 200
אִבַּד, בין 110, 114
אביסנא, אביסלא, יקב 88, 215
אבכא, מרק 85
אברא, רפסודה 184
אגא, 100, 112, 124, 144, 171, 173, 180, 185
אג׳ורי, לבנים שרופות 58
אג׳ל, אג׳לא, ימים, חיים 151
אדא, ניכוש 173
אדבכאנא, בית־כסא 289
אַהַתּ, אתה 77
אַוָא, חזק 95
אַוַּא, הוא 111
אווס, מעובר 274, 275
אויד, לעשות 110, 111, 199, 273, 280, 286
אוּרְוָא, גדול 63, 107, 250, 252
אורזא, זכר 105, 287
אורכא, אורח 97
אִזָּא, עז 79
אזיזא, חביב 257
אזיל, ללכת 62, 108, 122, 139, 151, 199, 228, 236, 237, 249, 289, 290
אידא, אילא, יד 78, 289
אֵידַא, אֵיז, חג 200, 226, 229, 245, 274
איואנא, אונתא, כבש 79
איזר, צעיף 116
איכא, לאן 237
איכאלא, אכילה 174
אילא, לילה 99, השוה ליילא
אֵילאני, חג 262
אילאנא, אילן 274, 275, 276
אֵילִיתא, אליה 80
אִילֵּל, אילי, אִילֵיסא, למעלה 56, 110, 111, 183
אילְתֵך, למטה 111
אימנאהי, שלום 143
אֵינא, מעין 152
אֵינא, עין 118, 201, 218
אֵינבי, אינוי, ענבים 88, 174
אינס, איש 166
אֵינַתּ חזדא, עין הרע 94
אִיסֶהרא, ראש־חודש 277
איסירתא, חגורה 215
איסס, יסוד 59
איסרא, עשרה 230
איסתאז, איסתאדא, אוסתאל, מורה 197, 199, 200, 204, 205
איסתַּתא, מורָה 278, 279
איצ׳אא, תשעה 140
איקרא, שורש 184
אירבַּא, כבש 79, 189
אירכֵי אורכל, ריחים 77, 110, 111
אישכאסא, אשכים 284
אישַׁלַּא, אם ירצה השם 105, 140, 147, 168, 278, 279

איתראנא, כף־בחישה 95, 157
אכא, אח 260
אכל, לאכול 162, 163, 174, 175, 189, 199, 231, 248, 273, 280
אכלילא, תרנגולת 203
אלא, אללה 144, 193
אָלאהא, אלהים 105, 110, 143, 192, 200, 222, 260, 278, 280
אלוג׳א, עלוג׳י, שזיף 154, 201
אלחד, אבן בקבר, 165
אֲלינא, כד־חרס 81, 88
אלכלכא, מעיל 73, 74
אלפא, אלף 115
אָמא, מבשלת 63
אמן, אמאנא, כלי 253
אמניתא, התחייבות 236
אמרא, צמר 182
אמרֶצא, עם־הארץ 206
אנא, אני 96
אֶנָשֶי, נשים 215
אסא, הדס 263
אסחדגאיא, מטפחת 65, 67
אסי, אתִי, לבוא 62, 102, 199, 237, 270, 281
אֶסיקסא, אסיכסא, טבעת 96, 107, 272, 279, 285
אפסֶי, עפצים 179
אפתאבא, כד 60
אקלא, אכלא, רגל 114, 201, 212, 253
אראורא, מן 87, 131, 201
ארבא, ארבעה 164, 200
ארבי, ארבעים 122, 4–132
ארבאלא, רבאלא, נפה 77, 132, 144
אר־דושבכי, מאכל 89
ארזאני, שובע 143
אריי, אריה 174
ארכבכי, מאכל 89
אשאיא, עשאיא, ארוחת־ערב 89, 95, 168
אשוראגא, משחק 294
אשירא, שבט 174
אשכאסי, שוטרים 120
אתיקא, עתיק 175

ב

בּאבא, אבא 58, 90, 95, 110, 122, 144, 173, 189, 223, 260, 263
באינג׳אני, בלינג׳אני, עגבניה 83
באמיא, במיה 83
באני, לספור 143
באסכא, זרוע 234
בארוד, פצצה 283
בג׳ארא, מובחר 88
בגין, קומה 282
בדאקא, בדיקה 228, 230
בדוניס, פטרסיליה 83
בדן, אדרת 66
בהורא, מזהיר 109, 118
בהי, מחיר 92
בוהארי, אביב 226
בוּכּא, כלה 98, 102, 112, 116, 122, 278, 286
בוכארי, בכור, מין דבק 109, 164
בומבא, בומבאלא, שלפוחית 4–283, 286
בוקצ׳א, חבילה 105, 113
בזאזי, מוכר־בדים 176, 180
בזוּכּי, נקב 286
בטֶיֶ, שמחה 226
בטמן, 4 רוטל 179
ביאילאיי, עלייה 60
בֵּי חזאני 46, 58, 106, 108, 119, 142, 159, 160, 245, 247, 276, 292
בי כמרא, בית־יין 212
ביכתאיי, קומת קרקע 60
בי שודי, שוזי, בית־שמחה 122
בֵּיָא, ביאתא, ביסה, ביצה 201, 215, 231, 234, 237, 248
ביארא, מין ענבים 175
ביגא, כלה 110
ביגדאדי, מע׳דאדי, יחדיו 115
ביל, ערבה 263
בֵּיל, בית, 278, 286, 289
בילהאיא, מאיר 109
ביסא, מיובש 81
ביסכא, פיאות 218

ביסלי, בצלים 83
ביקא, בקבוק 272, 273
ביר, נול 182
בירבַּנְכֵּי מרפסת 59, 110, 152, 290
בירינג׳ אורז 84
בירכַּר, אורג 181
בירואנא, סינור 126
ביתא, בית 57, 63, 90, 94, 110
בכי, לבכות 260
בחתא, בכתא, אשה 108, 151, 161, 215
בלינדי, גבוה 282
בנודי, חיתולים 97
בנוֹכֵּי, בוקר 199
בנונתא, אצטבה 214, 271
בֵּנֵי, בטן 241
בניזא, פינה 59
בסיכַּא, בסכא, קנה־מקטרת 106
בסימא, טעים, מאושר 98
בַּסר, בסרי, מאחורי 97
בצ׳יכא, בנים 280
בקאלא, רוכל 176, 177
בקלאוא, עוגה 87
בר־ציפקי, מרפסת 59
ברא, בררה 175
בֶּרא קורא, מדרגה בקבר 165
בראכא, ברכה 78, 193, 270
בראתא (בַּתַּא), בת 62, 98, 114, 118, 134, 163, 260, 276–8, 281
ברבּוּך, מחותנת 117
ברגוּזי, מכנסים ומעיל 66
ברדאנא, שיחרור 121
ברוֹנא, בן 62, 98, 105, 114, 118, 134, 140, 143–5, 175, 200, 202, 204, 254, 278–9
ברי, לברוא 166
בּרֵי אַוְגַ׳א, אבן עגולה 144
בּריכא, ברוך 98, 114–5, 136
ברינג׳וּכּ, נחושת, קמיע 127–8
בֶּריסא, ריקוד 98, 105
בַּריסקא, כדור רובה 128
ברכתא, ברוֹכי, ז׳ ברכות 109–10
בַּרנוּת, טבק־הרחה 89
בָּרק, שטיח 60
ברתִּיל, מוהר 91
בְּשְׁיַאסַא, שדים 62
בתּוּנא, בקבוק 267
בתּוּתא, שלפוחית 284

ג

גאלא, שטיח 60, 153
גאנא, גיאנא, דיאנא, נפש 111
גאסא, סיד 78
גארי, גג 58
גארֶס, דוחן, גריסין 77
גַבֵּיתא, גבאית 191
גַד, כאילו, כמו 111
גֶדַאיַא, עֶ׳דאיא, ארוחת בוקר 89, 136, 152, 168
גֶדַאני, מרפסת 60
גדארא, רוכל 176
גַדְלֵי גדילים 107
גוּ (גאו), בתוך 78, 201
גוּבא. נול 182
גוּבּתַא, גבינה 82
גוּדַא, מחצבה 82
גוֹזא, אגוז 201, 242
גוּלאב, מי שושנים 114
גוּלאגי, גולאנגי, פיאות 101
גוּלוּל, מין מאכל 84
גוּלסא, גולה (של עמוד) 210
גוֹנצ׳א (כּוֹנצֶ׳ה), מגש 86
גוֹפאלא, מקל 109
גוּצא, בצק 78, 180
גַוְקא, קבוצה 199
גוֹרא, בעל 114, 147
גוּרגוּר, גירגור, בורגול 77, 83, 231
גוּרְוֵי, גרבים 108
גוּרפאלא, סעודת הלוויה 162, 193
גוּשְׁתְּ, בשר 81
גֶזַאלַא, כיסוי 262
גזארא, מוהל 139
גזיראיא, משרת 173, 272
גזר, למול 140
גיגלא כֶּתאנא, חבל מושזר 189

גִילְּכֶּי, תמצית בצלים 182
גִינג׳וֹר, ג׳ינג׳וגר, עגול 201
גינינכּא, גן, שדה 172
גִיפְּכֶּי, ציציות 70, 73
גֵירַא, חץ, מקל 78
גירסא, גירסי, גריסין 77, 5–84, 95, 293
גירתֵן תפיסה 121
גֶלַּאוֶשׁ, כוכב המאדים 221
גלי, לגלות 116
גמאלי, די, מספיק 105
גַנַאוַא, גנב 162
גְנוּגֶי, חופה 6–115, 151, 156
גֵר מאלא, גר־בית 218
גַרַא, מקוה 154
גְרַאנַא, בד לבן 68
גַרַאנֶי, מקנה 189
גרדאנא, ענק בצואר 107
גרוּסְתא, טחנה 77
גַרֵיאְתַא, סכין 140
גַרַכִּי ג׳וּלַכַּא, רובע היהודים 56
גַרְמֶי, עצמות 200, 204

ג

גַ׳א זֶרַא, חג השבועות 245
ג׳אג׳יך, מין גבינה 83
ג׳ארא, גר, עני 78, 282
ג׳האזיי, חפצי הכלה 92
ג׳וַאהֶר, פנינה 236
גֶ׳וַאתֶרַא, נאספים 100
ג׳וּג׳א, לחמניה 219
ג׳והיא, ג׳ייא, גֶ׳ייהא, יהודי 56, 85, 187, 257, 270
ג׳וּלַא, אורג 182
ג׳וּמֶי, בור 278
ג׳וֹר, קנס 121
גוּתַיַארי, שׂוֹד בהמות 189
ג׳ידיקא, מילדת 129
גֶ׳יוַת, גֶ׳וַאתֶי, קבוצה 199
ג׳ייזא, ג׳וזא, עונש 204
ג׳ייזירכּי, משחק 240
ג׳ייזנא המן, פורים 281
גֶ׳ילַא, בגד, שׂק 160, 227
ג׳ינס, שד 166
ג׳יריק, פרוטה 92
ג׳ילאנא, מקל 179
גַ׳לַב, עדר 184
גֶ׳מַאעַ(א), קהל 115, 164, 217, 252
ג׳מדאני, מטפחת־ראש 65, 67, 70, 108, 250
גֶ׳נַא, ג׳נאנא, ג׳נן, אשה 150, 241
גַ׳נְגַא, צ׳נגא, חופן 272
ג׳נגוּסוֹ, מין שמלה 67
ג׳נכּא, ג׳וואנכא, רווק 156
ג׳ראדֶי, סולם 61
ג׳רבּאן, נאד 184
גֶ׳רְדי, ג׳ירידאני, גדוד 125
ג׳רימא, עונש 204
גַ׳שֶׁן, אפייה 81, 245, 246

ד

דא, די, אם, אמא 106, 144
דאדוּכא, מינקת 142
דַאוּאַתֶי, מוזמנים 100
דאיך (דאעך), לכבות 163
דְאִיפַּא, מקופל 201
דאיר, חוזר 166
דאנא, זמן 199
דאפא, לוח 148, 160, 163, 200
דאפירכּא, דפילכא וכו׳, מילדת 129, 133, 135, 137
דאר, דרא, עץ 5–274, 280
דארא, דֵר, דרגא, שער 3–112, 200
דארינגא, דלינגא, חלק ממכנסים 67, 71
דֶבַאקא, ליקוי 129
דֶבּנצ׳א, תפנצ׳א, אקדח 283
דֶהְוַא, זהב 107, 260
דהינא, דהֵנא, שומן 84, 99
דוֹאֶי, חלב חמוץ 4–82, 87, 201
דוַאקא, ריקוד 99
דוגלי, שקר 99
דֶוֹויֵי, דיו 200
דְוִיקא, כבוש 81
דוּבּארא, פעמַים 88
דוגמי חילקי, כפתורים 73

דוֹדְיָא, עריסה 132, 141
דוכא, מקום 160, 199, 205, 207, 212,
220, 1—270, 273
דוֹלא, תוף 106, 118, 126, 166, 173, 179
דוֹליכסא, ערלה 140
דוֹלמא, מין מאכל 84
דומא, זנב 147, 195, 1—200, 215, 290
דוצ׳מין, דישמין וכו׳, אויב 114, 150,
219, 225, 253
דוֹקא, דוכא, מחתה 78, 103, 132, 1—230
דוֹראנא, גליל 78
דושא, דבש 1—200, 242
דוֹשכא, במה 212
דַס (דַז) גוֹרכא, כפִּוּת 97, 205
דַזְגא, כר 129
דֵיבא, זאב 143
דִיזֵי, גנבים 121
דיכאנא, חנות 177
דיכלא, תרנגולת 79, 227, 257, 273
דיכַּנדארי, חנווני 176
דִימִי, כופרים 40
דֵיראנגא, ריקוד 106, 244
דַכַּא, דכי, מרפסת 1—210, 215
דכניתא, אצטבה 213
דלכי, חבל 260
דְמא, דם 140, 9—188
דמבאלא, שלפוחית 284
דמך, לישון 273
דנגוצ׳כֶּי, פטיש 83
דַסְטְשוֹ, דַסוֹ, קערה 60
דסמל, צעיף 74
דסתא, קבוצה 199
דַסתגוֹל, יד לשושנה 285
דסתר, שיפון 77
דעְנָא, חתונה 99
דפתר, מחברת 192
דקי, בקבוקים 119
דֶרַאַא, דראעא, אמה 164
דראג׳א, מדרגה 240
דרְבסְתֵי, מיטת-מת 165
דַרגא, קרש 148, 160, 163, 201
דַרזי, מחט 270
דֶרמאן, רפואה, רעל 85, 104, 150
דַרְפֵי, מכנסים 65, 67, 184

ה

האוי, להיות 62, 78, 140
האל, לתת 9—58, 95, 104, 278
הארת תעג׳יל, רובע היהודים 56
הֶבֶן, הֶוִיל, חלב חמוץ 82
הוג׳י, הברה 202
הודַאי, הוזא, הולאי, יהודי 56, 177, 249,
251, 289
הַוְלא בוּצ׳וּק, חבר קטן 131
הוצ׳יכּ בּוֹתאנִי, מין כתונת 68
הוצ׳כיאתא, שרוולים 68
הורכא, קטן 270
הֶי, כן 77
הֶיכאני, הילכא, שבירה 240
הינארא, רמון 201
הירגא, בגד 227
הַנִי, דלעת 272
הַר, כבר 113
הרזאנא, בזול 81
הרזֵילֵי, במה 61
הריסא, דיסה 293
הַשְׁתְיַא, שמיני 122

ו

וזירא, וזיר 272
וֵין, כן 77
ועדא, מועד 278
וצלא, חתיכה 59
ורא, לאחור 173
ורדא, ששונה 201, 290
ורכא, תרנגול 79

ז

זאגי, לשון הפעמון 213
זאזַא, חתן 95, 98, 106, 110, 121, 278,
286
זְאוֹרא, זוֹרא, קטן 108, 1—200, 209, 250,
254, 279
זאתא, עוגה 80—278

זבאחא, דבאחא, זביחה 257
זבאשא, אבטיח 201
זֶביסתּאנא, זיסתּאן, זוֹסן, חורף 270, 272
זבן, לקנות, למכור 139, 163, 199
זדאא, לפחד 163
זַואדא, צידה 237
זֶואנא, קנייה 255
זֶואתּא, זבאנא, לחם 3—192, 198
זודאנא, זדאנא, מיותר 111
זיאנא, חבלה 1—110
זיארא, שבועות 45, 159, 207, 245, 247
זיארֵיי, עולי-רגל 169
זיארתּא, קבר 165, 169
זיבארא, עבודה צבורית 59, 4—173
זיבירתא, זיוירתא, גביע, בקבוק 97, 113
זינגילֵי, זנגולי וכו׳, פעמון 213
זַיְרא, צהוב 137
זירְנֵי, חליל 106, 118, 126, 166, 173, 179
זֵיתָא, זית 201
זֶלוֹבֵיי, לביבות 168, 264, 281, 292
זַמְטַא, מלא 275
זַנזוֹכֵי, נדנדה 247
זקארא, אורֵג 181
זֶרִיכּ, מן ענבים 174
זַרְתִּיאסא, ביקורים 169,
זֵתְיֵי, עוגה 201

ח

חַאוש, חוֹש, חצר 59, 210
חאכּם, לשלוט 205
חבּאבֶל, בית-שער 210
חבראיֵי, כּבּרַאיי, חברים 140, 60—159, 5—164, 167
חבירמאן, מיץ-רמון 201
חַגַא, כְּגַא, ריקוד 5—94, 99, 105, 9—118
חַג׳וֹהֵי, הברה 202
חג׳וֹמֵי, עטופה 278
חוּנארא, כּווארא, לבן 79, 117, 182, 203, 218
חוּבְרא, דיו 200
חוֹדא, כד 200
חוּפּה, חוּפּוֹ, חופה 6—115, 213
חורפּא, אות 202
חורתּוּמאני, אפונים 291
חזדא, רע 94
חזי, עיין כזי
חיזינֵי, חַזינֵי, אֶבל 249
חֶיאצא, חגורה 215
חכּוֹמא, הכומא, מלך 141
חַלבא, כּלבא, כּלוא, חלב 82, 91, 144
חלוא, חלוה 201
חֶלוּלא, כּלוּלא, חתונה 9—98, 105, 118
חליק, חרוסת 234
חלעת, חלת, חליתא, בגד-כבוד 161
חלץ, כּאלץ, חסל 288
חמיל, עומד 201
חמירא, כמירא, חמץ 78, 99, 230
חמֶסטא, כמוצתא, מאכל חמוץ 85
חַנַא, חְנא, חוּנא, חינה 99, 3—102, 201
חנג׳ר, פגיון 155
חנוּכּאיֵי, חנוכה 1—270
חסירא, חצירא, מחצלת 60, 211
חֶרי ביר, שקילת צמר 182
חרִיב, חראם, אסור 90

ט

טאחין, טאכין, שמרי שומשמין 9—88, 201, 230
טאל, בשביל 200, 204, 275, 279
טְאן, לטעון, לשאת 274
טאפיכתא, מלכודת 80
טוּיַא, תּויא, מטויא, צלוי 231, 248
טוּמְאֵי, מטעמים 255
טורא, הר 109
טינא, טיט 9—58
טלאבא, ביקוש 91, 96
טלוֹבאיי, מלווי החתן 91
טלובתא, אהובה 163
טלוֹכא, עדשה 238, 290
טלוֹכי, טבק 172
טלומא, טלומצא, לחם דק 78, 192, 219
טליבא, תליבא, חתן 280
טפאיא, בית קברות 169
טראיא, רועה 184

טראכא, רפסודאי 127, 4—183
טרפא, עלה, מספוא 173
טריס, טארס, להתרפא 143
טרשְתּא, מין עץ 244
טשתּא, תשתּא, קערה 61, 78, 99

י

יאבס, יבש 225
יאו (יהב), לתת 143, 237, 278
יאלא, ילא, ילד 136, 143, 200
יִבשאסא, צמוקים 175, 201
יגְדַן, תיבה 60
יומא, יום 96
יֵילַכּ, ילקא, הילכא, אילאכא, מעיל 65, 69, 71, 74, 8—107
יֶכּ, אחד 187
יִמַּא, ג׳מא, אם, אמא 91, 116, 144, 223, 283
יסארא, כישוף 144
יסירא, אסיר 120, 141
יִפְּרַךְ, מין מאכל 84, 89, 104, 221, 224, 246, 255
יקורתּא, יכולתא, גדול 226, 294
ירוקא, ירוק 63
יֶרִיכַא, ארוך 279
יִרקֵי, ירקות 83
יַרכא, חודש 140, 168
ישלאכּ, אשלאכא, מעיל 65, 69

כּ

כּאבְּסֵי, אשה מזיקה 133
כּאדא, עוגה 246, 248
כּאהו, חזרת 234
כּאנַא, ארובה 59, 60, 286
כּאכא, שן 143, 260
כּאכלא מושאן, משחק-עכברים 252
כּאלו, כלה 62, 5—94, 98, 4—101, 110, 3—112, 115, 122, 9—278
כּאנֵי, מעין 152
כּאסא, בטן, קיבה 84, 219, 275
כּאסות, קאצות, שליח 99, 125
כּאעבִּי, כעך 104
כּבַּא, כבאא, מעיל 4—72, 213
כּבַּאנַת ביתא, מנהיגה 63
כּביסתא, אשה מכושפת 133, 135
כד כודא, ראש המשטרה 103
כּנַארא, כלי 77
כּנַארְכֵּי, פטריות 85
כּודכא, כל אחד 268
כּוִי, ירקות 85
כַּוורסא, שליה 131
כּוזינְתא, פרדה 95
כְּוֵי, מלח 226
כּולא, כולאו, כובע 65, 74
כּולאנא, רחוב 57
כּולְיֵי סובֵּיַא, צמר עזים 66
כּולַכּ, ארובה 59
כּולכּא, שערות קצרות 182
כּולַתְצ׳א, בגד 74
כּומא, שחור 79, 83, 117, 182
כּומִיכּ, כובע 105
כּומלוכֵי, סליחות 254
כּונדרי, קונדארי, נעלים 70, 73, 108
כּוסיסא, כושיסא, כובע 66, 70, 105
כּופְּתֵי, כופתאות 5—84, 136, 219
כּוצ׳מא, כובע 107
כּוצ׳ר קוצ׳ר, נודדים 8—177, 182
כּוראכא, תכריכים 1—160, 164, 235
כּורו, בנים 287
כּורונפֶלֵי, קרנפול 71
כּוראזא, כד 60
כּורסי, שולחן, כסא 61, 263
כּורתא, שליה 131
כּורְתַּכּ, כּורתאכא, חלוק 70, 72, 107, 145, 213
כּותֵילֵי, כופתאות 5—84, 89, 219, 245
כּותכא, מעיל 72
כּזידא, משומר 81
כֶּטַאְתַּא, אשה זקנה 138
כּטוֹיַא, שווה 96
כּיזאכא, גפן 174
כּילורי, כעך 228
כּינארא, חגורה 108
כִּיסָל, אצל 273

כיסנֵי, אלמוגים 107, 213
כִּיסְתָּא, אבן 129, 160
כיסתא, כיס 83
כִּיסְתַּת פַּאֲרֵי, ארנק כסף 97
כִּיפָא, עקום 201
כֵּיפָּא, אבן 59, 165, 206
כיתאן, כתן, כותנה 107—8, 161, 163
כיתאן מְתִי, תכריכים 145
ככיל, כחל 218
כַּל סָרָא, כתמים 129
כלאמא, כרוב 83
כלאנא, עוגה 245—6
כלאשא, נעל 67
כלבא, כליבתא, כלב, כלבה 145, 174
כלבדון, אריג כסף 72, 107
כַּלַּגַ׳אהי, מין בד 75
כַּלְּדָא, כלה 281
כַּלּונכּא, ראש מקטרת 89, 143
כליפא, מורה 197
כְּלֵיצַ׳א, עוגה 59
כֶּלֶכּ, רפסודה 18—9, 38, 184
כַּלְכֶּי, נעלים 65, 70
כַּלַּם, יד-התורה 214
כלף-כּוֹ, קרש 152
כַּמֶי, כמהים 86
כמיסרי, מין פרי-עץ 201
כמר בַּנְד, חגורה 74
כַּנְגִירֶי, כרנגי, מין שורש 82, 103
כַּנונא, כירים 78, 200—1, 219, 268
כנינא, בקבוק 159, 220
כְּנִיס, כנישתא, בית כנסת 192, 197—8, 208—10
כנישתַּן, בנות 287
כסאני, נזיד 134, 143
כַּסוּיַא, כיסוי 262
כֶּסִילַּא, כובע 74—5
כַּסְכֶּי, ירוק 215
כסרַוַאן, מטפחת ראש 73, 95, 106
כפאסא, אשה מזיקה 133—4, 160, 164, 166, 173—4
כַּפִּיֶי, מטפחת 95, 215
כפיסתא, אשה מכושפת 112
כְּפִּיתַא, כבוש 81
כפרא שִׁינֵי, סוכה כחולה 262
כפראנא, סוכה 175
כרַא, חמאה 82
כְרַאס, חולצה 65
כרין, לעבוד 173
כריתא, קריאה, הזמנה 97
כַּרְכַא, רפסודה 184
כֶּרְמַת אִנְבֶי, כרם 174
כֶּרַמְתַּא, שמיכה 97
כַּרְפִיג׳, לְבֵנה 58
כרפיסא, כרפס 234—5
כרצ׳יני, מין פרי 201
כרְתִּירג׳א, אורחה 183
כַּשְׁכֶּי, גבינה 83
כשכּירי, שיפון 77
כתאבא, כתב 164, 191
כתב (כאסי), לכתוב 111
כֶּתִּיתַא, כסיסא, תרנגולת 79, 84, 94, 199, 219, 225

כ

כַא, כַּתֶי, אחד 96, 110—1, 140, 278, 286
כאיט, כאית, לתפור 108, 250
כאיי, חיים 151, 260
כאיפ, כיפ, לרחוץ 168
כאסא, טוב, חדש 150, 175
כארי, מטונפים 98
כאתן, כתון, חתן, צעיר 97, 152
כבצ׳א, מעט 220
כברא, דבר 151
כְדיא, כדיואתא, שדַים 280
כדַמתא, משרתת 271
כוואנא, לוח אפייה 78
כוֹדא, כוֹדי, אלהים 278
כוֹדַנֵי, אדון, בעל 150
כווא, כיוא, נחש 128, 201, 281
כוֹכֵי, אפרסקים 270
כולא, חבל 125
כומא, כְּמא, חום 283
כוּמְסא, חמוץ 261
כורא, כולא, קבוצה 231—2, 278

כורובי, דורה 77
כוֹשאבי, מים טובים 87
כושֵׁיבָּא, יום ראשון 136
כַּזורא, חזיר 175
כזי, לראות 114—5, 118
כֶּזֶמְתָּא, חוזמתא, נזם 107, 205, 277
כֵּי, תחת 114
כיאפא, רוחץ, רחיצה 105, 132, 152, 160—1, 163, 168, 218, 279, 281, 294
כַּיאטַא, כיאתּ, חייט 183
כִּיטֵי, חיטה 77, 172, 228
כילו רַשְׁכֵּי, אגסים מיובשים 87
כיליא, מתוק 200
כיליוסא, חליותא, ממתקים 87, 135—6
כילַפְּתַּא, ערבה 142, 262—3
כֵּירַא, טובה 115
כִּישְׁתֵּי, לבנים 58
כַּלַא כּוֹרַא, ארוחת צהרים 89
כְלאנא, מתים 160
כלולאיי, אורחי החתונה 100
כְּלֵיאְתַּא, כליתא, תכריכים 160—1
כַּלְכַּאלֵי, צמידים 107
כמאלא, מבשלת 63
כמוסא, יופי 279
כמי, להביא 203
כמרא, יין 88, 174, 212
כניק, לחנוק 273
כסאלא, גמילה 143
כַּסֵי, חזרת 254
כפאקא, חיק 200
כַּפַארֵי, קברנים 160, 294
כְּפוֹ, צעיף 107
כרא, צואה 134
כַּרְכאסא, כאסא, חגורה 70, 215
כשישא, דיסה 143
כֶּתַּאמַא, סיום 207
כַּתּורא, קרש 152
כְּתֵּיסַא, תחתון 56, 111
כִּתְּנא, חתן 62, 94, 97—8, 102—3, 105, 108, 113, 115—7, 119—20, 282

ל

לאיפ, ללמוד 206
לאנדיכ, עריסה 132, 141
לֶבָּא, לב 98, 163, 230
לֶבּוֹכֵּי, מסכת פורים 287
לְבושא, לבוש 161
לֶבנדי, לבנדיכי, ליונדיא, שרוול 67—8
לְגְבִּינֵי, לבנים 58
לַגַּ'גַא, מטפחת ראש 74
לגלג, חסידה 134
לגן, קערה 60
לוביא, שעועית 83, 201
לובנא, לבנה 58
לוחא, לוח 200
לוקמא, מין מתיקה 87
לחמא, לכמא, לחם 78, 90, 103, 219, 227, 229—30
ליואדא, מעיל 74
ליוי, לית, אין 110—1, 132
לֵיכַּא, מה? 236
לילא, לילה 59, 79, 94, 96, 99, 102—3, 136—7, 163, 225, 231, 249, 251
לֵילְיֵי, צביעת הכלה 101, 103, 109
ליסא, לול 79
ליפֵי, ליפכֵּי, שקית-רחצה 104, 163
לֵישא, בצק 78
לכא, זקן 134
לְלְאתא, עלי סלק 85
לֶלַנְגֵי, פורים 281
ללנגאנא, משלוח מנות 291
לַנְגֶרי, קערה 61
לעיפאני, חצאית 74

מ

מאבּס, לחמם 220
מְאדדאני, מאדודי, מעדודי, מקוננות 161, 166
מאזי, עפצים 179
מאיא, מאיי, מים 143, 230, 249, 262, 270, 274—5, 290
מַאמִירַא, בנאי 58, 110

מאסא, מאצא, עיר 189, 227
מאצי, דגים 85
מארך, להריח 290
מבאסס, ליפות 199
מבארך, לברך 110, 113, 202, 234, 244, 247
מבאשל, לבשל 102, 238
מֶבּוֹסֶי, מְבִּיסַא, חמין 85, 167, 219–20, 223, 238, 261, 293–4
מברבז, לפזר 125
מג׳לא, שעה 278
מֶגֶ׳יוִיר, שמש 192
מגלא, מע׳לא, פורים 207, 224, 281–2
מַגְלֶילא, מגל 200
מַדירא, מן מאכל 84
מהאג׳וִיי, הברה 202
מהינא, מחינא, סוסה 112, 254
מֶהְמַאני, סעודה 97
מוֹבִּיקא, מאד 272
מוטורבַּאיַא, מנגנים 98–100, 105, 115, 227, 244, 294
מְוִיש, צמוקים 175
מוֹכְשִׁים, מכשיב, כועס 102
מומא, מומתא, זקוף 201
מוסאי, יהודי 56, 85
מועלים, מורה 197, 204, 207
מוֹקדוֹרֶי, מַע׳דורי, פתיחת התורה 221
מורעֵז, מרעז, צמר 73, 182
מַזַא, מנת אוכל 59, 79, 80, 86, 119, 152, 159, 224, 293
מֶזַאיְתַא, אפר 175
מִזאכא, תיבה 235
מִזדַאנִי, בשורה 274, 276
מזיד, מזיז, מאזד, להרבות 192–3, 232
מֶזִידֶי, שקי־עור 77, 83
מַזַנַא, גדול 257
מִזַרְוֶר, להתחיל 274
מזרקא, מזרק, כף־אפייה 78
מחֵדר, מוכן 205
מַחַלַא, מכלה, רובע 56–7
מחפורתא, מכפורא, שטיח 60–1
מִטָּה, מיטת־מת 165
מי פּוּכּתּא, מי־ענבים 86–7, 89, 131, 175, 195
מִיאַנגוֹר, מדרגה בקבר 165
מֶיג׳וֹ, מדרגה 83
מיג׳ליס, בא־כוח 293
מֶידַא, מטפחת, מפה 220
מֶידוּ פסחא, קערת הסדר 233
מִיוֹל, מְיוֹל, ישר, מקביל 73
מֶיכּא, מנין? 237
מילכא, מלח 132
מינתא, תודה 95
מיסי, להביא 113, 134, 175, 227
מיר, מור, מות 173, 287
מיר, מירא, אמיר 179, 272
מֶירא, מיראנא, גבר 122, 241
מירוֹכא, מכמרת 85
מירָני, ענבים לבנים 175
מִיתַא, מת 160, 165, 168, 192
מכודא, שריפה 290
מַכוויא, הצגה 227
מכנס, מִכְנַת, כמו 1—200, 204, 254
מכוסא, יד התורה 214
מכורי, כמו זה 202
מכּות, מכּותכּא, פטיש, מורג 83, 228
מכּי, מאכי, להכות 204, 237, 279
מכאלס, להציל, לחלוץ 199
מכיזנא, מכנסים 108
מַכִּינא, מכתש 84
מכסוד, כבוש 81
מכרור, מין ערק 88
מל, מאל, בית 95, 286
מלאכא, מלאך 144
מַלְבַּן, מלבן 184
מלוכבא, מנהיג 63
ממא, פיטמה 233
ממו, ממי, דוד, אח 174, 260
מִמְלֶיכַא, ממולח 132
מַמַן, ממנג׳י, מַמַתַּא, מילדת 129
מַמְסַנְתַּא, מינקת 142
ממפיל, לשלוח, להפיל 78
מנדותא, מכבש 59
מְנדי, דבר 286

מנוקשא, מרוקם 108
מנזאלי, מנזאל, מנזר, חדר 59, 60, 212
מנחַיַא, מנחה 224
מַנְיַא, מידה 186
מניך, להניח 278
מנכֵידא, יד־התורה 214
מסאיר, לטייל 96
מסאלא, מאזנים 289
מַסבּח, כובע 289
מֶסִינא, כד 60
מַסְכִּיר, לשכר 280
מסלוקא, מן מרק 85
מסרקא, מֶסְרֶקֶי, מסרק 104, 153, 182, 228
מַסתא, מאסת, לֶבן 82, 87, 89, 103, 186, 231
מעֲארפֵי, הכרה 95
מעליק, להדליק 220
מפאסן, לשבח 199
מפשפש, לשבר 288
מצ׳רֵיפַא, משוט 184
מקוֹדשתא, קדושה 111
מקים, להקים 136
מַקְלִילֵי, שריפה 289
מַקרוּ, לקרב 278
מראקא, מרק 85
מַרְדַשֵׁי, פעם אחת 148
מרוַאדֵי, עגילים 107, 205
מרוַאכא, מניפה 250
מֶרֵי, בעל 73, 263–4, 293–4
מֶרִיגִ׳י, אנקור 80
מריגלא, מגילא, סיר גדול 83, 230
מרַכּאב, דיו 200
מרְכַּן, עריסה 78
משאבֵּי, דומה 201
משאוֵי, לפשוט, לפרוש 220
משטאכא, מקום שטוח 175
מְשכא, חמאה 82, 84, 142
מְשכא, עור 204
מַשמוֹאֵי, הודעה 98
מְשמארא, פרשת השבוע 223
מְשְׁמְשֵׁי, מְשמש 201
מַשקא, מחבצה 82
מַשְׁקַס, צבת למילה 140, 241

נ

נאביא, נביא 78
נאורוז, ראש השנה 281
נאחַלא, אוזן 281
נאנֵי, נאנוּפּז, לחם 99, 122, 226, 229
נאשא, נאשי, איש 166, 250
נֶוַאגא, נכד 118
נוּכּא, חור 270
נוּנִיתא, נוניאתא, דג 85
נוקדא, נוקטה, נקודה 202
נורא, אש 199, 205, 219, 289
נוּרַיַא גוי־שבת 218
נטר, לשמור 199
ניבישכ, חמאה 82
נִילא, כחול 137
נִימוֹיֵי, לימון 201
ניקדא, נקדייא, מוהר 91, 113, 186
נישאנקא, סימן, מום 128
נֶכירא, אף 147, 201
נכּש, נקש, רקמה, קישוט 98, 118, 183
נכיפּ, להתבייש 223
נכפּוסא, הכנעה 189
נעלא, פרסת־סוס 63
נפל, לפול, 114, 133, 143, 253, 273
נפק, נאפק, נפכ, לצאת 96, 109, 134, 260
נפשאכא, מין שער 182
נפתאיא, גזע 184
נקדאנא, מוציא גידים 195
נקוסא, חתיכת עץ 253
נשק, נאשק, לנשק 96
נַשאמא, נשמה 168
נְשרא, נשר 215

ס

סאג׳, מחתה 78
סאכּוֹ, מעיל 70
סאלא, סל 229, 233, 234
סאמוּך, ששי לתורה 222
סבּוֹן, סבון 104

סבוסא, משרת 141
סְבַנדוּכָּא, אנקור 80
סֶדָא, סדֵי, במה, עמוד 2—211, 214, 216, 221, 260, 282, 284
סֶדוּרי, מלבן חרס 219
סְהרא, סֶהרא, ירח 109, 129
סֶהְרַאנֵי, סֶראני, טיול 120, 160, 168, 207, 244, 269, 272, 290, 292, 294
סודרא, חולצה 8—66, 71, 107, 126, 142, 145
סוּכּוֹ, סוּכּי, סוכה 262
סוֹכנַאנא, צֶהְוֶין, צמאון 143, 250
סוכמא, זַכמא, חזיה 73
סוכרא, עבודת-כפייה 173, 187
סולאכא, שבועות הנוצרי 246
סומבוסכי, סנבוּסכּ, מין אוכל 291
סוֹנַת כּר, מוהל 139
סוסאני, מין פרי 201
סוּסְנָא, סיסנַא, חורף 60, 293
סוּפא, אולם 59, 60, 63, 110, 115
סוּתא, סותי, לול 79, 85
סיאבּוֹ, מין כרפס 83
סיאַמֵי גורג'י, נעלים 75
סְיאֶרַא, מין צמר 182
סיבַּכּ, צינור 142
סידאנכּא, כד-חרס 80
סֶילֶי, לבוא 113, 199, 236
סינג'א, סיר-חרס 142
סינגיר, ערימה 184
סינגַ'ק, דגל 9—158
סינדוק, תיבה 60, 212
סִינְיֶיָא, סִינֶיֵ, קערה 61, 84, 87, 94, 115, 121, 152, 263
סיסקֶי, שויסק 80
סֵיפא, סיפי, חרב 113, 145
סֵיפֵּי, ענף 234, 240
סיפסא, סף, קצה 109
סַכּוּ, חלל, חור 216
סכופא, כלי קמח 77
סֶכּי, סֶקי, גרבים 65
סלוֹפּי, ענבים לבנים 175
סְלְקא, סלק 83, 85, 99
סמוֹכּא, סמוקא, אדום 70, 83, 182
סמוֹכֵּי, סמוקי, חומץ, צמח 85, 88, 99, 140, 230, 234
סמי, לשמוע 237
סמיך, מעובר 275, 287
סֶמַכּא, סמאכא, סמכיסא, הריון 126, 275
סֶמַלְתא, סולם 61
סֶעַארי, שעורה 77, 172
סַעְדַני, מין ענבים 88, 175
סֶעוֹדא, סאוֹדא, סעודה 96, 115, 161, 167—8, 191, 203
סַפּוּיא, סְפּוּנַא, אכילה 115, 118
סֶפְּיא, לבן 7—116, 122
סְפּינדארא, ליבנה 172, 184, 187
סַקאיֶי, נושא-מים 112, 152
סר, ראש 67, 71, 7—116, 122, 241, 270
סרְדאוֶי, מרתף 60
סַרְדַרי, בגד 74
סרֵי-סאל, ראש השנה 255
סֶרְשוֹיא, מקום-רחצה 106
סַרְשִׁיף, מין שֵׂער 182
סַרתּאיא, ראש העץ 184
סֶרתּוּר, סֶרְתִּיכַּא, שמנת 82
סְתוּנא, עמוד 210

ע

עבּא, עבּאיי, אבאייכּא וכו', מעיל 66, 72, 74, 159, 240
עגאלא, הגעלה 230
עגְ'נא, כלי 229
עוּשְׂר, מעשר 170
עֵידא, אידא, חג 226, 245, 255, 257, 270, 281
עֵינא עיין אֵינא
עלאפֶּי, סוחר תבואה 177
עלְק, לפגוע 205
עַמְרֵי, חיים 151
עסירתא, אצירתא, ערב 199
עצרתא, אסרתא, שבועות 245
עראבא, ערבה 264
ערקין, ערק 88

ערקצ׳ין, ארכּצ׳ין, כיפה, כובע 74, 153
עָשְק, חשק 127

ע׳ (غ)

ע׳ולאמא, כולאמ, עבד 100
עֶ׳זאדא, קציר חטים 173
עְ׳לאקא, סגירה 227
ע׳ילק, לסגור 201

פ

פאו, פי, רגל 136, 187
פאיש, להשאר 8—116, 225
פאית, פאיד, לצעוד 166
פאכא, תפל, עצל 132
פאלא, פועל 58
פאנתולי, מכנסים 74
פאסא, פאתא, פנים 7—116
פארא, פרוטה 96, 255
פדומא, פימודא, מִכסה 97, 113
פוכא, רוח 270
פומא, פַּמא, פה 201
פוצ׳, אפס 285
פורשאקא, פשוט, פתוח 201
פורתַּכּאלי, תפוזים 201
פוֹשייא, פוֹשין, מטפחת-ראש 70, 4—73, 108
פָּזָן, כבשה 81
פַטִירֵי, פתירי, פסח 207, 226, 229
פינדא, מנורה 271
פיס-מירֵי, בן-אמיר 186, 188
פיסרא, בשר 79, 81, 199, 200, 204, 231, 248
פישפישֵׁי, מין אוכל 84
פישתא, מאחורי 3—112
פישתא מאלֵי, מטפחת 104
פיר, זקן 278
פירתיקא, חתיכה קטנה 230
פַלָא, פחם 163, 219
פלאו, מאכל-אורז 84
פַלַאוֵי, פילאוי, פְּלַפתַּא, נעלים 67, 70, 108, 157
פַלְגַת יום, צהרים 152
פלט, פלית, לצאת 109, 113, 116, 143, 175
פְלימא, עקום 201
פניר, גבינה 82
פְסחא, פסח 229, 4—233
פְסַחַאיֵי, אורחי הסדר 227
פֶסַרְכִיל, סעודה 97
פַסְתַּכּ, מעיל 65
פֶצ׳אי, מקטרת 106
פצ׳ולכּא, חיתולים 132
פַּצְקְבי, צבי 63
פקא, פקעא, לפוצץ 94, 284, 287
פְקָכא, ניצן 276
פַקְכא, שֵׂעָר 276
פַקְפַּקוּשְׁכּי, כדור מתפוצץ 283
פְרַאגֵ׳, דוחן 8—77
פַרְדא, חופה 115, 117, 213
פְרִיזְלַא, ברזל 182
פריט, פרית, לקרוע 226
פַרְץ׳, מכונת-ערק 88
פַשִׁיוָא, סעודה 103, 105
פְּתַאכא, פתיחה 97
פתיך, לפתוח 201
פתְפאתא, מטפחת 95

פּ

פּאכּא, פיכּא, פירות 98, 272, 275
פּאסולי, שעועית 83
פּורוג׳, פורוצ׳, תרנגול 79, 293
פּחל, לסלוח 164
פְּטַרְתא, פּתארא, ארוחת-בוקר 89, 101, 120, 136
פּיסלֵי, פיצלֵי, כיבוד, טובה 101, 221
פּיסתאנא, שמלה 72, 107
פּישַׁכּ, ידית-פיצוץ 283
פָּלֵי, גליונות 203
פְּלַאן, פלוני 113
פַּלַק, בול-עץ להכאה 205
פקירא, עני 78, 228
פַּרַגִ׳י, מעיל 213
פַּרְחִיא, פרכיא, שמחה 126, 143, 168
פַּרְחַכְּיאסא, מוקש 80

פרכ, ניצל 289
פַּרְכְּסִינָא וכו׳, קערה 61, 233
פַּרְנָיֵי, עוגה 7–226
פרש, למכור 187
פַּרשֵׁי, אבן 165
פתל, לסלסל 218

צ

צְבַאעתא, צוּבּוֹאֶתא, צוואתאַ, צוֹעָך, צביעה 3–102, 200
צְבָאתקא, תיבה 60
צַדאקא, צדקה 191
צוּבַאחייא, ארוחת־בוקר 101, 22–119
צום, לצום 260
צוֹמא, צימא, צום 3–222, 250, 257
צוציתא, סוסיסא, צמה 73, 148, 279
צֵינָא, מקל, עץ 205, 207, 278, 280
צלוֹלא, בית־כנסת 9–208
צלוֹסא, תפילה 223
צַנַצְפִי, מן פרי 201
צפיו׳, צפיא, בד 88
צְפַכ, צְפָקֶי, אולם 59
צַרמוּכסא, ערלה 140

צ׳

צ׳אוּישַא, שוישא, שבישא, קצין 1–120
צ׳אלא, שאלא, שלא, שלן, מכנסים 66, 69, 77, 108, 159, 182
צֶ׳הִיל, צִ׳לְכֶּי, צ׳לקי, צ׳לי, ארבעים 123, 133, 154
צ׳וכא, אף אחד 108, 111
צ׳וֹכִיכ, צוכתא, חזיה 6–65
צ׳ולא, שולא, מעשה 111
צ׳וּצֶ׳י, צ׳וּצ׳יקתא, אנקור 80, 263
צ׳וּריכצ׳ויי, מתווך 180
צ׳י, תְּשִׁי, תה 82, 87
צֶ׳י, מַה 150
צִ׳יגַא, ברכַּים, 285
צִ׳יצָ׳ינַא, פיטמה 4–233, 236
צַ׳כַּא, כובע 74
צ׳כְּמֶי, נעלים 65, 70, 73, 108
צ׳פוּכסא, צפכ, שפוכסא, מעיל 66, 69, 108, 182
צַ׳פֶּי, עקום, שמאל 94, 102, 109, 112, 118, 7–156, 270
צַ׳רְג ג׳ולאיי, נול אורגים 182
צַ׳רוֹכֵּי, בד 73
צַ׳רְצַ׳או, עטיפה 75

ק

קאנַא סִינֵי, קערה 114
קאלא, קול 227
קאם, קאמֶת, כמי, לפני 175, 290
קאפא, תיק 60, 213, 221
קארא, שאול 122
קארַמְתא, מכסה, שמיכה 234
קאשא, כומר 240
קבּאר, קברן 160
קַבְּלַניתא, מילדת 129
קדא, עץ 280
קדאלא, צוואר 97
קדוֹשא, קדוֹשי, קדשתא, קידושין 7-95, 279
קדִית, כבוש 81
קיד, לשרוף 230
קידאמא, צעד 136
קהוא, קפה 87
קוּטנסכּא, חוליות 63
קויר, לקבור. 287
קוֹלּוֹרא, קוּלֵּירא, מן לחם 9–78
קוֹלחיסא, יין־צמוקים 89
קום, כום 174, 254
קוּפּת (כּופּת) אריכא 91, 138, 190
קוֹקא, חבית 238
קוֹקְנאנא, תרנגול קורא 51, 79, 84, 86
קוֹרא, קבר 5—164, 169
קוֹרבּן, קורבני, 204, 253
קוֹרטאנא, אוכף 95
קוּרְמַא, בשר ממולח 1-80
קוֹרמוֹ, קורמא, עץ 3—272
קוֹשמוֹשֶׁיֶ, מן ענבים 175
קוּתְּכֶּד כּלּבדון, מין גלימה 107

קטא, קטיע, לגדוע, לקטוע 125, 148, 173, 242, 276
קְטִיאַא, מקל 200 205
קטיל, קתאל, להרוג 111, 251
קֵיטא, קיץ 60
קְיָמְתַּא, קימה 174
קְיְסא, עצים 125
קלאמי, עט־קנה 200
קְלָיַא, בשר משומר 80, 85, 140, 234, 241
קלעא, מבצר 9–208
קמאיא, קַמאיא, כאמי, ראשון 88, 105, 126
קמג'וּר, מס 182
קְנאנא, קרנים 63
קנארא, מקום תלייה 205
קנדיל, מנורה 138
קַנְתַּרְכֵּי עלייה 102
קפראנא, במה 61
קְצִ'כֵּ', גומי ללעיסה 273
קצרא, מגדל 168
קרא, קרעא, דלעת 83, 201, 262
קְריבּאנא, שושבין 102, 109, 116, 118, 120
קְרַצ'איי, צוענים 145
קְתַּאוַא, כתף 72

ר

ראיו בַּבַּד, סליחה 188
רַבְּתא, רפסא, גדולה 63, 95, 209
רוּבאר, נהר 106, 120, 187, 206
רווא, רויא, ראש 217, 257
רוק, לירוק 206
רְזא, אורז 84, 95, 3–172, 219
רְזקא, ריסקא, חלק 78, 280
ריכא, ריח 280
רֵינִי, חמאה 82
רֵיסְפִּי, סגן 160, 166
רֵישא, ראש 86, 115, 133, 148, 167, 174, 1–200, 206, 219, 225, 7–236, 244, 276, 288
ריש יַרְכא, ראש חודש 168
ריש שאתא, ראש השנה 168
רֵישִׁיכִּי, רֶשְׁכֵּי, נעלים 70, 260
רֵישִׁית, ביתא, מנהיגה 63
רֵישְׁתֶּנֵיסא, אטריות 201
רמוֹניי, כתרי־תורה 213
רַנְג, צבע 137
רַנְיָיא, מפל־השלג 294
רַס תֶּרִי, כרם 174
רַסְתֵּי, ימין 102, 109, 118, 120
רֶפֵידא, כף־אפייה 78
רקיקא, שטיח 78
רַקַם, חשבון 204
רַשְׁמֵיאוּ, ענבים שחורים 175
רַשְׁרַגִ'יי, רשרשינקא, רעשן 283
רְתַּלא, אשך 287

ש

שא, יפה 102
שֶׁאְדֵי, שקדים 201
שאותא, שכונה 56
שאכר, שכרת, שכרוֹכי, סוכר 7–86
שאל, שאליכ, צעיף 65, 67, 69, 114
שאם, ארוחת־ערב 89
שאמֶי, מום 128
שאתי, לשתות 273, 275
שַׁבּאקא, מכמרת 85
שַׁבּאשֵׁי, מתנה 100, 105
שַׁבּודא, שבוזא, שיפוד 128, 133
שֶׁבּוּקא, מקל 205, 213
שְׁביתא, שויסא, שטיח 61, 153
שַׁבְּתא, שבסא, שבת 98, 192, 20–218, 278, 4–293
שֶׁדוֹרא, משלוח 291
שַׁהְמיזא, משקה 230
שוֹאי, שבעים 139. השוה שוע.
שְׁוַאנַא, שואנו, רועה 98
שוֹבא, שיעול, נזלת 157
שובלא, שבולת 228
שובלאיא, עוללים 228
שובירסא, שובראסא, צמיד 107
שוֹדא, שוזא, שמחה 122
שְׁוִיתְּיַא, דלעת 272

שוע, שוא, שבעה 117, 279
שוקא, שוכא, שוק 139, 177
שורבא, דיסת אורז 156
שושלאתא, אצעדות 107
שִׁיוֵי, ענפים 184
שֵׁיף, 159–61, 163–4, 166–7, 294
שֵׁינא, טוב 144
שיצא, שַׁצא, חכה 85
שישא, שישך, מטפחת 215
שִׁישְׁמֵי, שומשמין 172
שֶׁכַּלְתא, שכאליסא, התחלה 99
שֶׁכאני, ביצים 240
שַׁכְנא, עוגה 242
שְׁכְתא, לכלוך 214
שֶׁלָּא תירשי, מין דיסה 137
שְׁלאנא, מישמיש 276
שֶׁלוּכְתַּא, עור שנפשט 128, 293
שֶׁלוֹנא, מין מחזה 238, 240
שליך, לפשוט, לשלוף 113, 293
שליק, שאלק, לשלוק 231, 248
שַׁלְשַׁלַּכאן, שַׁנְשַׁלוֹתַּפַּת, משחק 237, 252
שַׁלְתֵי, חצאית 74
שַׁמְאַ, שמעא, נר 108–9, 224, 258–9, 282
שְׁמֵי, שמים 270
שמי, לשמוע 227, השוה סמי
שַׁמיזא, מין משקה 87
שַׁנוֹיֵי, העברה 112, 114
שַׁמעא, שבת 85, 219.
שִׁפרא, יופי 281
שקל, שכל, לקחת 145, 290
שַׁקְלַא, מיטת-מת 165
שיר, חלב 92
שֶׁרַאַא, שרע, צ׳רא, מנורה 108, 203, 214, 220, 270—2
שֶׁרְבַּהי, מחיר-חלב 92
שרבת, משקה 87, 114
שֶׁרגוּמֵי, שרגומתא, לפת 83, 99
שִׁרְוָאלא, מכנסים 67, 69, 71, 74—3, 108
שרוסא, ארוחת-צהרים 89
שרני (שיריני) כוראן, אירוסים 86, 94, 96, 123
ששי (ששה) 136—7
שְׁשְׁתא, עטרה 200—1
שתא, שאתא, שנה 168, 244, 275
שְׁתַאיַא, משתה 135

ת

תא, תאי, כדי, בשביל 199
תאכיר, תכיר, לזכור 105
תאל, עיין טאל
תְאֶנַא, טינא, תאנה 201
תאעליכ, ענבים שחורים 175
תאק, תק, שקע, קיר 60, 213, 271
תַבאקא, סל, עוגה 82, 103, 276
תבות, מיטת-מת 165
תַבִּילא, טבילה 275
תבסין, קערה 121
תג׳ארא, סוחר 176
תווא, מלת קריאה 134
תְוֵיר, לשבור 147, 207, 253
תוכא, חדר 215
תוֹלֵי, טוב 104
תוּלְקא, נותן-הגט 156
תוֹלַּקתא, מקבלת-הגט 151, 156—7
תומא, שום 83
תוּסֵי, תות 201
תונא, תִיבְן, תבן 59
תופתַּרְכֵי, כדור-מתפוצץ 283
תוקא, ענק בצואר 107
תורא, שור, בקר 79
תורקא, שקית 207
תותון, טבק 89
תַחְלא, דוחן 77
תַחְלישכא, מרור 226, 234
תַחתא, תַכְתא, מיטה, לוח, 143, 200, 260
תִיאַמַא, גמר, סיום 203
תיזַנְג, שלפוחית 284
תיכא, טלאי 154
תִילְיֵי, בשר כבוש 81
תיקא, תיק 213
תיתא, סרט 106
תַכאטיר, בשביל, כדי 199
תַכְליכ, מין ענבים 88

תַכְתִי, למטה 4—183
תַכְּתַכּוֹשְׁכַּת, משחק 255
תַלְגא, שלג 270, 273
תָלְיָא, מעים 144
תַלְמא, כלי 152
תלמידא, תלמיד 197, 207
תַלְתוֹאֵי, תלְתוֹיֵי תלייה 141, 6—205
תַמבֶּלושכא, טמבורה, 290
תֶמַנְיַיא, שמונה 8—167
תֶנַאיַא, חזרה, 204
תְנָאשי, חפיפת-הראש 148
תַנורא, תנור 78, 230, 238
תַנֵיאְסַא, תַנְיַאסא, אותיות 202
תָנְכא, מין בית 58
תַסְבֵי, מחרוזת 204
תַפֵי, כדורים 288
תֶפְתֶפֶי, מין לחם 78
תַקא, כדור מתפוצץ 283
תַקִיַא, שופר 256
תֵרְאַ, שער, דלת 237, 277
תַרְאוֹזְיֶי, מין מלפפון 201
תְרַאס, מין שמלה 67
תְרֵי, שנים 200
תְרִינְגַ׳א, אתרוג 263
תָרְכא, ענף 58
תַשִי, תַשִיַיא, פלך 153
תַתָא, אבא 144

STUDIES IN FOLKLORE AND ETHNOLOGY, VOL. II

Edited by

RAPHAEL PATAI AND JOSEPH J. RIVLIN

THE JEWS OF KURDISTAN

AN ETHNOLOGICAL STUDY

by

ERICH BRAUER, Ph. D.

Completed, Edited and Translated

by

Raphael Patai, Ph. D., F.R.A.I.

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

THE PALESTINE INSTITUTE OF FOLKLORE AND ETHNOLOGY
JERUSALEM, 1947